3.2.2 Number of books and chapters in edited volumes/books published and papers published in national/ international conference proceedings per teacher during last five years (10)

Sl. No.	Name of the teacher	Title of the book/chapters published	Title of the paper	Title of the proceedings of the conference	Year of publication	ISBN/ISSN number of the proceeding	Whether at the time of publication Affiliating Institution was same Yes /No	Name of the publisher	Page No.
	2015-16								
1	Dr.S.N.Kadam		Bhartatil Anndhanya Surksha v Dusri Haritkranti	Bhartatil annsurksha : Saddyasthiti,Sansya va Upay	2015	ISBN978-93-5240-042-3	Yes	Deshbhakt Sambhajirao Garad College, Mohol	01-08
2	Dr.S.N.Kadam	Maharashtracha Gramin Vikas:Aavhane va Upay			2015	ISBN 978-93-82888-17-8	Yes	Shramik Pratishthan,Kolhapur	09-22
3	Dr.S.N.Kadam	Nispruh Adharstmbh			2015	ISBN 978-81-910912-5-0	Yes	Dr. Vasantrao Jugale Karyagaurav samiti Sangli	23-24
4	Mr.Vaibhav N.Gaikwad		Electronic Commerce-Techonology and prospects	International Confernce on Contemporary Issues in Commerce, Economics and mangemant	2015	2394-207x	Yes		25-28
5	Mr. Dede D. K.		Allocation of scheduled Castes in Solapur District		2015	ISSN 2319-5789	Yes	Maaz Publication	29-31

Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College Mandrup

									Pg.no.
6	Mr. J.L. More		Bhaskar Chandanshiv Yanchya Kathetil Dalitanche Vyathamay Jeevan	Dvidivshiy Rashtriy sangosti - Hindi tatha Marathi Sahitya me Dalit avan Gramya Chitran	2015		Yes	Deshbhakt Anandrao Balavantrao Naik Arts, and Science College	32-33
7	Mr H.L.Jadhav		Agricultural landuse and irrigation facilities in Nimbargi village in south solapur tahsil: A	Land use water climate and urban health in changing urben environment	2015		Yes	SNDT Womens University	34-35
8	Mr. C. S. Mulage		A Study of Influence of mother Tounge on second Language Acquisition with Reference to Nissim Ezekiels Poem Goodbye		2015		Yes		36-37
9	Mr. C. S. Mulage		Depiction of Human Violence Against Nature in Dilip Chires Poem the Felling of the	National Seminar on Emerging Treands in Postmodern Leterature in English	2015	2231-2137	Yes	Shivaji Mahavidyalaya Barshi	38-44
10	Mr. R. M. More		Bhartatil jatisambandhit asamanta	inequality in indian soceity	2016	ISSN 2277-2340	Yes	Anup Publication, Solapur	45-49
2016-17									
1	Dr. C.S. Mulage	A Study of Influence of Mother Tongue on Second Acquisition with Ref. to Nissim Ezekiels Poem			2016	ISBN-978-93-83119-91-2	Yes	Indotech Publication , Latur	50-54

Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College ★ Mandrup

									Pg. no.
2	Mr. M.P. Kasbe		A Historical study of devolpment of turisum and transport in British era	Socio economic historical,Political,Commercial Managirial and Enviormental Approach towards make in India through	2016	ISSN 2249-295x	Yes	vivekand college kolhapur	55-57
3	Dr S.N. Kadam	Indian Economy			2016	ISBN 978-81-934102-6-4	Yes	Phadke Publication, Kolhapur	58-60
4	Dr.B.M. Bhanje		Impact of water management in Solapur District with Special reference of Ujani Dam.	Indian Agricultural and Socio-Economic development after Globalization	2017	ISBN 978-93-83013-43-9	Yes	Wizcraft Publication Solapur	61-63
5	Dr.B.M. Bhanje		An utilization prospective of waste fly as for Energy Generating	Indian Agricultural and Socio-Economic development after Globalization	2017	ISBN 978-93-83013-43-9	Yes	Wizcraft Publication Solapur	64-66
6	Dr.B.M. Bhanje		Change in sex ratio of rural population for Solapur District 1971-2011: A Geographical Study	Indian Agricultural and Socio-Economic development after Globalization	2017	ISBN 978-93-83013-43-9	Yes	Wizcraft Publication Solapur	67-69
7	Dr.B.M. Bhanje		Financial literacy of scheduled caste women in Solapur District	Agriculture,social and environmental issue for sustainable development in india	2017	ISSN 2319-5118	Yes	Sou.Suvarnalata Gandhi Mahavidyalaya,Vairag	70-73
8	Dr. C.S. Mulage		Value education today and Rudyard kiplings if	New Trends in Higher Education	2017	ISSN 2278-8158	Yes	Ajanta Publication Aurangabad	74-79

Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College ★ Mandrup

									Pg no.
9	Dr S.N. Kadam	Bhartiya Bankancha Pravas: Khajagi te jagtikikaranan vhaya Rashtriyakaran			2017	ISBN-978-93-84593-79-7	Yes	Chinmay Publication, Aurangabad	80-85
10	Dr S.N. Kadam		The impact of globalisation on Indian agriculture	Indian agriculture development after globalisation	2017	ISBN-978-93-86013-43-9	Yes	Wizcraft Publication Solapur	86-87
11	Mr.J.L. More		Dr. Babasaheb Ambedkaranche Samaj uddharache Karya	Rayat Mauli	2017	ISBN-978-81-921752-7-0	Yes	L.B.P.M.Solapur	88-90
12	Mr.J.L. More		Dalit Sahitya he ambedkari Vicharanche Sanchit	Rayat Mauli	2017	ISBN-978-81-921752-8-7	Yes	L.B.P.M.Solapur	91-93
13	Dr.R.M. More		Jeffrey Alexander Ka Navprakarya mein yogdan	New Trends in Higher Education	2017	ISSN 2278-8158	Yes	Ajanta Publication Aurangabad	94-96
14	Dr.R.M. More		Bhartiya shetichya samasya	Indian agriculture development after globalisation	2017	ISBN-978-93-86013-43-9	Yes	Wizcraft Publication Solapur	97-98
15	Mr.P.K.Labhane		Revelance of Gandhi's ideal of self-sufficient village economy	eco.& pol. Thoughts of Mahatma Gandhi	2017	ISBN-978-93-82962-61-8	Yes	Arts &commerce college,Bhisi, Chandrapur	99-102
16	Mr.P.K.Labhane		Bhartiya Shetivaril Jagtikikaranacha Parinam	Indian agriculture development after globalisation	2017	ISBN-978-93-86013-43-9	Yes	Wizcraft Publication Solapur	103-106

Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College ★ Mandrup

									Pg. no.
17	Mr.D.K.Dede		Conservation of biodiversity in Maharashtra	Indian agriculture development after globalisation	2017	ISBN-978-93-86013-43-9	Yes	Wizcraft Publication Solapur	107-109
18	Mr.H.L.Jadhav		Agricultural landuse in Wadakbal village in south solapur tahsil: A case study	Geographical and Historical Perspective of Global problems	2017	ISBN-978-81-927095-5-0	Yes	D.P. Bhosale College, Koregaon	110-115
19	Mr.M.C. Hajare		Globalisation and it's impact on Indian economy	Indian agriculture development after globalisation	2017	ISBN-978-93-86013-43-9	Yes	Wizcraft Publication Solapur	116-119
20	Mr. Kale R. M.		Quest for black identity and Racial Consciousness the selected Novels of	New Trends in Higher Education	2017	ISSN-2278-8158	Yes	Ajanta Publication Aurangabad	120-121
21	H.L. Jadhav		New trends in teaching geography	New Trends in Higher Education	2017	ISSN-2278-8158	Yes	Ajanta Publication Aurangabad	122-126
22	Dr. C.S. Mulage	A Psychological study of Richard Cory	A Psychological study of Richard Cory	Recent trends in English studies	2017		Yes	Sant Damaji College, Mangalwedha	127-138
23	Mr. P.K. Labhane		Higher education in India - Trends and issues	New Trends in Higher Education	2017	ISSN 2278-8158	Yes	Ajanta Publication Aurangabad	139-145

2017-18

Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College ★ Mandrup

Pg.No

1	Dr.S.N.Kadam	Business Economics			2017	ISBN 978-93-86766-31-1	Yes	Phadake Publication, Kolhapur	146-147
2	Dr.S.N.Kadam	Money,Banking and Public Finance			2017		Yes	Phadake Publication, Kolhapur	148-149
3	Dr.S.N.Kadam	Demography			2017	ISBN 978-93-86766-02-1	Yes	Phadake Publication, Kolhapur	150-151
4	Dr.S.N.Kadam	Money,Banking and Public Finance			2017	ISBN 978-93-86766-38-0	Yes	Phadake Publication, Kolhapur	152-153
5	Dr.S.N.Kadam	Demography			2017	ISBN 978-93-86766-39-7	Yes	Phadake Publication, Kolhapur	153-154
6	Dr.B.M. Bhanje		Ground water responses to recharge through rooftop rain water in Solapur district	Agriculture,social and environmental issue for sustainable development in india	2018	ISSN 2319-5118	Yes	Sou.Suvarnalata Gandhi Mahavidyalaya,Vairag	155-157
7	Mr.J.L.More	Kolhapur via mandrup Pravas Runanubandhacha			2017	ISBN- 978-93-81351-99-4	Yes	Sayan publication ,Pune	158-161
8	Dr. B.M. Bhanje		Application of Geographypic information system	Appication of geoinformatics on economic development	2018	ISSN-2278-5655	Yes	Social college ,Solapur	162-166

Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College ★ Mandrup

Pg. no.

9	Mr.R.M.Kale		Globalisation and loss of Human Values in Arundhati Roy's The God of Small Things	Interdisciplinary National Level Conference	2018	ISSN 2349-638x	Yes	Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur	167-172
10	Mr.P.B.Kamble		The Impact of Globalization on Thermal Pollution	Interdisciplinary National Level Conference	2018	ISSN2349-638x	Yes	Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur	173-175
11	Mr.P.B.Kamble		Role of GIS & Remore Sensing in Climate Change	Multidiscplinary National Conference	2018	ISSN 2319-8648	Yes	K.N.Bhise Arts and Commerce College ,Kurduwadi	176 to 179
12	Dr. S. N. Kadam	Karl Marx cha mulya siddhant			2018	ISBN-978-93-5281-361-2	Yes	Samajwadi Prabodhini ,Kolhapur	180 to 195
13	Dr.S.N.Kadam		Soursheti:Jagtikikarnchya kalatil sheticha nava marg	Interdisciplinary National Level Conference	2018	ISSN 2349-638x	Yes	Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur	196-201
2018-19									
1	Dr. B.M. Bhanje	Prakurtik Bhoogol(Havamanshashtra)			**2018**	ISBN-978-93-87113-28-2	Yes	Publish World, Anand,Gujarat	202-204
2	Dr. B. M. Bhanje	Prakurtik Bhoogol(Bhooropshastraa)			**2018**	ISBN-978-93-87113-39-8	Yes	Publish World ,Anand Gujarat	205-207

Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College ★ Mandrup

Pg.no.

3	Dr.Kadam S.N.	Impact of Globalization on Cotton Farming in India			2018	ISBN 978-93-86578-32-7	Yes	Bookwell,Delhi	208 - 211
4	Dr.Kadam S.N.		Steps in Research Data Processing	Proceedings Book of National Seminar Research Methodology	2018	ISBN 978-93-5240-186-4	Yes	Aruna Prakashan Latur	212 - 215
5	Mr. Kambale P.B.		Steps in Research Data Processing	Proceedings Book of National Seminar Research Methodology	2018	ISBN 978-93-5240-186-4	Yes	Aruna Prakashan Latur	212- 215
6	Dr. R.M. More		Samajik saunshodhanat vastunisthatechi aavashakta	Proceedings Book of National Seminar Research Methodology	2018	ISBN 978-935240-186-4	Yes	Aruna Prakashan Latur	216 - 219
7	Mr.H.L.Jadhav		Types & Importance of Tourism In Higher Education	New Approches in Higher Education	2018	ISBN-978-93-86013-80-4	Yes	College of Education ,Barshi.	220 - 223
8	Dr.Dede D.K.		Solapur Municipal Solid Waste Management		2018	ISSN 2278-5655	Yes	AMIERJ	224- 228
	2019-2020								
1	Prin. Dr. B. M. Bhanje	Human Geography			2019	ISBN 978-93-87113-36-7	Yes	Publish World, Anand Gujarat	229 - 231

Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College ★ Mandrup

									Pg no.
2	Prin. Dr. B. M. Bhanje	Economic and Population Geography			2019	ISBN 978-93-87113-31-2	Yes	Publish World, Anand Gujarat	232 - 234
3	Prin. Dr. B. M. Bhanje	Population Geography			2019	ISBN 978-93-87113-29-9	Yes	Publish World, Anand Gujarat	235 to 237
4	Prin. Dr. B. M. Bhanje	Sadhan Sampatti Bhugol			2019	ISBN 978-93-87113-33-6	Yes	Publish World, Anand Gujarat	238 to 240
5	Prin. Dr. B. M. Bhanje	Geography of Economic Activities			2019	ISBN 978-93-87113-35-0	Yes	Publish World, Anand Gujarat	241 to 243
6	Prin. Dr. B. M. Bhanje	Political Geography			2019	ISBN 978-93-87113-38-1	Yes	Publish World, Anand Gujarat	244 to 246
7	Prin. Dr. B. M. Bhanje	Urban Geography			2019	ISBN 978-93-87113-37-4	Yes	Publish World, Anand Gujarat	247 to 249
8	Prin. Dr. B. M. Bhanje	Development of Geography			2019	ISBN978-93-87113-34-3	Yes	Publish World, Anand Gujarat	250 to 252
9	Prin. Dr. B. M. Bhanje	Applied Geography			2019	ISBN 978-93-87113-32-9	Yes	Publish World, Anand Gujarat	253 to 255

Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College ★ Mandrup

									Pg. no.
10	Prin. Dr. B. M. Bhanje	Physical Geography of India			2019	ISBN -978-93-87113-30-5	Yes	Publish World, Anand Gujarat	256 to 258
11	Dr. K. U. Garad	Microbiology and Phyculogy			2019	ISBN 978-93-86353-33-7	Yes	Nirali Prakashan, Pune	259 to 262
12	Dr. K. U. Garad	Fungi and Archegoniate			2019	ISBN 978-93-83353-23-8	Yes	Nirali Prakashan, Pune	263 to 266
13	Dr. K. U. Garad	Handbook for Practical Botony			2019	ISBN 978-93-89825-97-8	Yes	Nirali Prakashan, Pune	267 to 270
14	Dr. K. U. Garad	Plant Ecology			2019	ISBN 978-93-89686-66-1	Yes	Nirali Prakashan, Pune	270 to 274
15	Dr. K. U. Garad	Texonomy of Angiosperms			2019	ISBN 978-93-89686-67-8	Yes	Nirali Prakashan, Pune	275 to 277
16	Mr. S. P. Koli	Handbook for Practical Botony			2019	ISBN 978-93-89825-97-8	Yes	Nirali Prakashan, Pune	275 to 277
17	Dr. S. N. Kadam	Business Economics (sem 1)			2019	ISBN 978-93-86766-94-6	Yes	Phadake Prakashan, Kolhapur	278 to 281

Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College * Mandrup

Pg. no.

18	Dr. S. N. Kadam	Business Economics (sem 2)			2019	ISBN 978-93-89343-15-1	Yes	Phadake Prakashan,	282 to 285
19	Dr. S. N. Kadam	Indian Economy (sem 1)			2019	ISBN 978-93-86766-92-2	Yes	Phadake Prakashan,	286 to 289
20	Dr. S. N. Kadam	Indian Economy (sem 2)			2019	ISBN 978-93-89343-21-2	Yes	Phadake Prakashan,	290-293
21	Dr. R.M. More	Koradvahu Shetakaryanche Samajik va Arthik Jeevan			2019	ISBN 978-93-90019-01-4	Yes	Aruna Prakashan, Latur	294-296
22	Dr. C.S. Mulage	Linguistics Basic concepts Simplified			2020	Isbn 978-81948-93 -86 -0	Yes	Akansha Pustakalay , Solapur.	297 - 299
23	Dr. R.M. More		Bharatatil Samajshatrachya Vikasat Dr. M. N. Shrinivas yanche	The Century of the sociology in India	2020	ISBN 978-81-941195-4-8	Yes	Shabdkanti Prakashan Amravati	300 - 301
24	Dr.H.L. Jadhav		Role of Water conservation in agricultural development	Recent Techniques of water conservation and management	2020		Yes	Suman Prakashan ,Latur	301 - 306
25	Mr. S. B. Dhanshetti		Effective Presentation and leadership skills: A key to professional success	Integrated commuciation through technology	2020	ISBN-978-93-88671-19-4	Yes	Skylight Publication	307 to 311
26	Dr. D. K. Dede		Protection of Environment for sustainable Development	Changing trende in Man and Environment Relationship	2020	ISBN 978-93-5396-846-2	Yes	Late Abasaheb Kakade college Sevgaon	312 to 317

Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College
Mandrup

Pg. no.

27	Dr. B. N. Adatrao	Satyashodhak Mahatma Jyotiba Phule (Sahitya aur Vichar)			2020	ISBN 978-93-89194-41-8	Yes	Adhikaran Prakashan	318 to 322

Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College * Mandrup

Principal
Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm.
& Science College, Mandrup

भारतातील अन्नसुरक्षा : सद्यस्थिती, समस्या व उपाय
संपादक - प्रा.आर.व्ही.माने, प्रा.अमोल खाडे

ISBN 978-93-5240-042-3

अरुणा प्रकाशन
१०३, ओमकार कॉम्प्लेक्स - अ,
खर्डेकर स्टॉप, औसा रोड, लातूर
मो. ९४२२४८६९३५, ९४२१३७१७५७

© सर्व हक्क लेखकाधीन

: प्रथम आवृत्ती :- २८ फेब्रुवारी २०१६

प्रकाशक :- प्राचार्य डॉ. तिकटे डी.एस.

देशभक्त संभाजीराव गरड

महाविद्यालय, मोहोळ जि. सोलापूर

: मुद्रक : आर्टी ऑफसेट, लातूर

अक्षर जुळवणी : हिदवी कॉम्प्युटर, लातूर

मुखपृष्ठ :- विरु गुळवे (मो. ८६००८८११२७)

* 'भारतातील अन्नसुरक्षा : सद्यस्थिती, समस्या व उपाय' या पुस्तकातील सर्व मते आणि अभिप्राय संबंधित लेखकांची असून त्या संबंधी संपादक, प्रकाशक, मुद्रक व वितरक सहमत असतीलच असे नव्हे.

अनुक्रमणिका

१. अन्न सुरक्षितता एक आकलन १३
प्रा. डॉ. दत्तात्रय बागडे
2. Importance and Need of Food Security १८
Pri. Dr. G. N. Chitte, Reshama Hanif Shaikh
३. भारतातील अन्नसमस्या आणि तिचे गांभीर्य २२
प्रा. भोगे दिगंबर भागवत, प्रा.डॉ. शिंदे पी.बी.
4. Food Security in Maharashtra: Review २५
Ms. MONALI M. NARAYANKAR
५. अन्नसुरक्षा समस्या व उपाय २९
प्रा. अमोल तुकाराम खाडे, प्रा. डॉ.टी.जी.सिराढ
6. Food Security In India ३१
Minakshree S. Andhare
७. भारतातील अन्नसुरक्षेच्या समस्या व त्यावरील उपाय ३६
प्रा. सौ. साबळे एस. एम., प्रा. डॉ.बागडे डी. एस.
८. भारतीय अन्न सुरक्षा आणि सार्वजनिक वितरण व्यवस्था ४०
प्रा.डॉ. राजाराम केरबा पाटील, प्रा. डॉ.सी.एस.भानुमते
9. "Role of Technology and Green Revolution in Food Security in India" ४३
Dr. D.R. Baad
१०. अन्न सुरक्षितता सद्यस्थिती समस्या आणि उपाय ४५
डॉ. नलवडे ए. एस., कु. कोडग उर्मिला नामदेव
11. THE PROBLEM OF FOOD SECURITY ५१
Dr.G.N.Chitte.
१२. भारतातील अन्नसुरक्षा विधेयक - आर्थिक विश्लेषण ५३
प्रा.डॉ.प्रमोद बालाजीराव बेरळीकर, प्रा.डॉ.टी.एल.बारबाले
१३. भारतातील अन्नधान्य सुरक्षा व दुसरी हरितक्रांती ५६
प्रा.डॉ.संतोष एन.कदम
१४. अन्नसुरक्षेत जैवतंत्रज्ञानाचे योगदान ६१
प्रा.डॉ. मेटकरी संतोष मारुती
१५. राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा कायदा ६३
प्रा.कु.बनसोडे अश्विनी शामराव, प्रा.डॉ.डी.एस.बागडे
१६. भारतातील अन्न सुरक्षा ६७
प्रा. माने आर.व्ही.
१७. अन्न सुरक्षा कायद्याची आवश्यकता ६९
डॉ.कार्तिक पाळ, प्रा.प्रमोद मुळे
१८. भारतीय अन्न सुरक्षा कायदा - एक अभ्यास ७२
बी.पी. सुलाखे
19. Food Security ७४
Prof. S.C.Dudhal

(3)

20. FOOD SECURITY THROUGH CONSUMER CO-OPERATIVE STORES ७७
Prof. Sangita Nadkarni (Kamat)

21. Pros and Cons of National Food Security Bill ८१
Dr. P.G. Vhankade

22. Food Security in Republic of India: Performance, Challenges and Policies ८५
Pravin Pundlik Rajguru, Dr. S.L. Patil,

23. National Food Security Act, 2013 .... ८८
Amruta Suryawanshi

२४. अन्न सुरक्षा संकल्पना व महत्व ९१
श्री. पवार नवनाथ रामचंद्र, डॉ. एच.एस. रणवरे

२५. सोलापूर जिल्ह्यातील अन्नधान्य उत्पादन व अन्नसुरक्षितता ९३
श्री. श्रीकांत जे. होटकर

२६. भारतातील अन्नसुरक्षा - वास्तव ९८
कु. माने प्रियंका बबन

२७. भारतातील अन्नसुरक्षा कायदा ९९
कु. खताळ सारिका लहू

२८. अन्नसुरक्षा कायदा १००
कु. विनंती शिवाजी कदम, कु. मोहिनी अनिल शिंदे, कु. सुहाना रशिद तांबोळी

२९. अन्न सुरक्षा संकल्पना व आवश्यकता १०२
घोडके ओंकार देविदास

३०. भारतातील अन्नसुरक्षा आणि संकल्पना १०६
दळवी रोहिणी विष्णु

31. FOOD SECURITY IN INDIA: CONCEPTS AND REALITIES १०८
DR. N. J. PATIL

ISBN 978-93-5240-042-3

१३.

भारतातील अन्नधान्य सुरक्षा व दुसरी हरितक्रांती

प्रा.डॉ.संतोष एन.कदम
व्यवसायीक अर्थशास्त्र विभागप्रमुख
संतोष भी.पाटील कॉलेज मंद्रुप

प्रस्तावना :-

भारतीय अर्थव्यवस्था एकेकाळी अन्नधान्याच्या बाबतीत पूर्णतः परकीय देशातून अन्नधान्याच्या होणाऱ्या आयातीवर अवलंबून होती. आज चित्र पालटलेले आहे. भारतीय शेतीच्या प्रगतीच्या आलेखाचा विचार गेल्या कांही दशकांचा संदर्भ घेऊन केला तर ती चिंताजनक वाटतो. शेती अन्नधान्याच्या उत्पादनात होत असलेली घट हे एक त्यातील प्रमुख कारण आहे. भविष्यात भारतीयांकडून अन्नधान्याला होणारी मागणी, भविष्यात होऊ शकणारा अन्नधान्याचा पुरवठा यांचा मेळ भविष्यात बसणार नाही आणि मग अन्नधान्याची वाढती मागणी व अन्नधान्याचा कमी पुरवठा यातन पुन्हा आपणाला परकीय अन्नधान्यावर अवलंबून रहावे लागेल की काय? ही भिती देशातील कृषीतज्ञ सद्या व्यक्त करत आहेत. याच पार्श्वभुमीवर देशातील सद्याची व भविष्यातील अन्नधान्य सुरक्षितता जनतेला निर्माण करण्यासाठी खरंच दुसऱ्या हरितक्रांतीची गरज आहे का यावर प्रस्तूत शोधनिबंधात चर्चा करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

पुर्व संशोधन साहित्याचा आढावा :-

हरिष दामोदरन (Datta & Sundaram-2001) यांच्या मते, देशातील कृषि उत्पादनाने सद्या एकप्रकारची स्थैर्याची अवस्था प्राप्त केली असून कृषि उत्पादनाचा वेग वाढविण्यासाठी सद्या दुसऱ्या हरितक्रांतीची गरज प्रकर्षाने जाणवू लागली आहे.

अब्दुल कलाम (२००४) यांच्या मते, सद्याचे देशातील शेती उत्पादन व लोकसंख्या यांचे प्रमाण पाहता भविष्यकाळासाठी देशाला मोठ्या प्रमाणावरील अन्नधान्य सुरक्षिततेची तयारी करावी लागणार आहे. तसेच भारताला सन २०२० मध्ये जागतीक महासत्ता बनवायचे असेल तर देशातील शेती क्षेत्राचे योगदान अत्यंत महत्वाचे ठरणार असल्याने शेतीतील उत्पादनाबरोबरच उत्पादकतेतही मोठ्या प्रमाणात वाढ घडवून आणणे गरजेचे बनले आहे. यासाठीच आज देशाला दुसऱ्या हरितक्रांतीची गरज निर्माण झाली आहे.

कदम (२००९) यांच्या मते, देशात बागायती शेतीबरोबरच सद्या जिरायत शेतीचे तंत्रज्ञान मोठ्या प्रमाणात यशस्वी होत असल्याने जर या बदलत्या तंत्रज्ञानाचा वापर बागायती शेती बरोबरच जिरायत शेतीमध्येही मोठ्या प्रमाणात केला तर अन्नधान्याच्या उत्पादनात नक्कीच मोठ्या प्रमाणात वाढ घडून येईल.

शोधनिबंधाचे उद्देश :-

प्रस्तूत शोधनिबंधाच्या सादरीकरणा मागील पुढील उद्देश आहेत.

१. अन्नधान्य सुरक्षिततेमध्ये पहिल्या हरितक्रांतीचे योगदान तपासणे.

२. भारतातील अन्नधान्य सुरक्षिततेच्या प्रश्नावर चर्चा करणे.

३. भारतात अन्नधान्य सुरक्षितता पुरविण्यासाठी दुसऱ्या हरितक्रांतीची गरज स्पष्ट करणे.

अभ्यासपद्धती :-

भारतातील अन्नधान्य सुरक्षितता व दुसरी हरितक्रांती या विषयावर सदर शोधनिबंधामध्ये मांडणी करण्याचा प्रयत्न केला आहे. प्रस्तूत विषयावर तर्कसंगत विश्लेषण करण्यासाठी तज्ञांच्या संदर्भग्रंथाचा अभ्यास केला आहे. त्याचबरोबर विश्लेषणासाठी आवश्यक असणारी दुय्यम स्वरूपाची आकडेवारी तज्ञांचे संदर्भ ग्रंथ, विविध शासकीय व खाजगी संस्थांचे संख्याशास्त्रीय अहवाल यांचा वापर केला आहे. तसेच आकडेवारीचे विश्लेषण करण्यासाठी टक्केवारी व टक्के बदल या सारख्या संख्याशास्त्रीय साधनांचा वापर केला आहे. याचबरोबर प्रस्तुत शोधनिबंधाची मांडणी एकुण तीन भागात केली असून पहिल्या भागात पहिल्या हरितक्रांतीचे योगदानाबद्दल चर्चा करून दुसऱ्या भागात देशातील सद्याची व भविष्यातील अन्नधान्याची सुरक्षितता याची मांडणी केली आहे तर तिसऱ्या भागात देशातील अन्नधान्य सुरक्षितता टिकवून ठेवण्यासाठी दुसऱ्या हरितक्रांतीची गरज का आहे यावर प्रकाश टाकला आहे.

Mandrup

पहिल्या हरितक्रांतीचे योगदान :-

१९६५- ते १९६७ ही तीन वर्षे भारताला अन्नधान्याच्या बाबतीत फारच बिकट परिस्थितीत होती. एक वेळ अशी होती की त्या वर्षी १० दशलक्ष टन इतके, तर दुसऱ्या वर्षी ११ दशलक्ष टन अन्नधान्य आयात करावे लागले होते. अशी अत्यंत भयावह व भविष्याबद्दल भयसूचक

ISBN 978-93-5240-042-3

घंटानाद करणारी स्थिती होती. कारण कुठल्याही क्षेत्रात, त्यात पुन्हा अन्नधान्याच्या बाबतीत जर आपण सुमारे २ सहस्त्र मैलावरून येणाऱ्या अन्नधान्यावर पूर्णतः अवलंबून रहात असलो तर तो कालावधी आपणाला धोक्याचीच घंटा देणार. कारण १९६६-६७ मध्ये आपल्याकडे दुष्काळ असताना अमेरीकेने कांही धोरणात्मक निर्णय घेतल्याने अमेरीकेकडून येणारी अन्नधान्याची मदत टप्याटप्याने व खंडीत स्वरूपात येऊ लागली आणि एकदा तर फक्त पंधरा दिवस पुरेल इतकेच अन्नधान्य आपल्याकडे असताना पुढच्या टप्यातील अन्नधान्य अमेरीकेने पाठविलेच नव्हते.

या वरील अभूतपूर्व पेचप्रसंगातून आपण एक गोष्ट शिकलो ती म्हणजे अन्नधान्याच्या क्षेत्रात स्वयंपूर्ण होण्याची आवश्यकता, त्यातून देशातील नियोजनकर्ते, कृषिशास्त्रज्ञ कामाला लागले, आणि योगायोगाने याच काळात जागतिक पातळीवर कृषिक्षेत्रात आणि विशेषतः गहू व तांदूळ उत्पादनाच्या क्षेत्रात महत्वाचे संशोधन व तांत्रिक बदल घडून आले. त्या नवीन तंत्रावर आपण पुढे प्रयोग केल्याने (विशेषतः गव्हाच्या उत्पादनात) पुर्वी तीन वर्षात जेवढे उत्पादन झाले होते त्याच्या दुप्पट उत्पादन केवळ एका वर्षात झाले आणि अशा रितीने १९७० च्या दशकात आपण अन्नधान्याच्या बाबतीत स्वयंपूर्ण झालो. १९७९ व १९८७ मध्ये देशात पडलेल्या दुष्काळात सुद्धा आपण दुसऱ्या देशातून अन्नधान्य मागविले नाही. आजमितीस आपल्याकडे ३५ दशलक्ष टन पेक्षा जास्त राखीव अन्नधान्य साठा आहे. त्याचबरोबर गहू व तांदळाबरोबरच इतर कृषिउत्पादनांचीही आण्ए निर्यात करू लागलो आहोत. पुढील कांही मुद्यांद्वारे पहिल्या हरितक्रांतीचे योगदान स्पष्ट करता येईल.

१. हरितक्रांतीमूळे नवीन बियांणाच्या जोडीला जलसिंचनाच्या सुविधाही उपलब्ध्या होत गेल्यामूळे देशातील एकुण लागवडीखालील क्षेत्र वाढत गेले. पडीक जमीन, चराऊ जमीन, मुरमाच्या व खडकाळ जमीनीसुद्धा लागवडीखाली आणल्या गेल्याने, परिणामतः एकुण कृषिउत्पादनात विशेषतः अन्नधान्याच्या उत्पादनात वाढ होत गेली आहे.

२. भारतात हरितक्रांती होण्यापुर्वी शेतातून निवडक पिकांचेच वर्षभरात एकदा उत्पादन घेतले जात होते. परंतु हरितक्रांतीमूळे पिकांच्या आकृतीबंधात बदल होऊन परंपरागत पिकांची जागा व्यापारी पिकांनी घेतली. शिवाय वर्षातून किमान दोन, तीन तर कांही वेळा चार पिके घेतली जाऊ लागली आहेत.

३. हरितक्रांतीमूळे देशात केवळ लागवडीखालील क्षेत्रातच वाढ झाली नाही तर त्याचवेळी शेतीच्या दर एकरी उत्पादकतेतही रासायनिक खते, फवारणीची औषधे, इत्यादीमूळे वाढ झाली. परीणामतः देशातील एकुण अन्नधान्याच्या उत्पादनात भरघोस वाढ होत असल्याचे दिसते.

४. १९६७ पर्यंत भारत अमेरीकेकडून अन्नधान्याची आयात करत होता. किंबहुना भारतीय जनता अमेरीकेतून येणाऱ्या अन्नधान्यावर अवलंबून होती. परंतु १९७० पासून पुढे हे चित्र बदलले. हरितक्रांतीमूळे देशात अन्नधान्याच्या उत्पादनात भरमसाठ वाढ झाल्याने देश अन्नधान्याच्या बाबतीत स्वयंपूर्ण झाला. आज घडीला भारताकडे अन्नधान्याचा साठा राखीव स्वरूपात शिल्लक आहे.

५. हरितक्रांतीमूळे अन्नधान्याच्या उत्पादनाबरोबरच इतर कृषिउत्पादनातही जसे ऊस, कापूस, ज्युट उत्पादनातही वाढ झाली. परीणामतः शेतूतन होणारी निर्यात वाढत गेली. आजमितीस देशाच्या एकुण निर्यातीत शेतीचा वाटा १४ टक्केच्या जवळपास आहे.

थोडक्यात, पहिल्या हरितक्रांतीमूळे भारतीय शेतीत वरील प्रकारचे जे बदल घडून आले त्यामूळे भारतीय शेतीची ओळख पारंपारीक शेतीपासून आधुनिक शेती अशीच निर्माण झाली आहे. भारतीय शेतीचे बदलेले हे स्वरूप भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या विकासाला पूरक असेच ठरले आहे. हे मान्य करावेच लागेल.

देशातील अन्नधान्य सुरक्षितता :-

भारतीय शेतीमधील जलसिंचनाखालील क्षेत्रात झालेली वाढ, जलसिंचनाची प्रगत तंत्रे व कमीत कमी क्षेत्रफळात अधिक उत्पादन देणारी पिके यामूळे आज आपण अन्नधान्य उत्पादनाबाबत तसे निश्चिंत आहोत. थोडक्यात आपण पहिली हरितक्रांती यशस्वीपणे राबवली हे खरे असले तरी आजची परिस्थिती त्या वेळेपेक्षा खुपच वेगळी आणि गुंतागुंतीची आहे आणि म्हणूनच केवळ उत्तम सुधारीत बी-बीयाणे व प्रगत संचनपद्धती यावरच अवलंबून न राहता आपणाला एक बहूमिती असलेला सर्वकष आराखडा तयार करून तो यशस्वीपणे राबविणे गरजेचे ओ. उपलब्ध लागवडीयोग्य जमिनीचा अंदाजे ६० टक्के भाग पावसावर अवलंबून असल्याने हा प्रदेश आजही शेतीतील आधुनिक सोई-सुविधांपासून वंचित आहे. दुसरीकडे जिथले पर्जन्यमान वर्षाला ४०० मि.मि. आहे असे कोरडवाहू क्षेत्र ३० टक्के इतके आहे. परिणामतः शेतीतून उत्पादन वाढवून अन्नधान्य, भाजीपाला, फळफळावळ, दुध, मांस व नगदी पिके यांची सतत वाढत जाणारी मागणी कशी भागवायची हा एक मोठा प्रश्न आज भारतासमोर उभा ठाकला आहे. पुढील बाबींवरून आपणाला देशातील सद्याची अन्नधान्य सुरक्षिततेची स्थिती व भविष्यकाळातील स्थिती यावर चर्चा करता येईल.

१. विविध पाहण्या, निरीक्षणे, अहवाल, शोधनिबंध यांवरून भारतातील २०२० पर्यंत अन्नधान्याची मागणी किती असेल या विषयीचे शास्त्रशुद्ध अंदाज बांधले गेले आहेत. देशाच्या आर्थिक विकासाच्या वेगाशी त्याच्याशी सहसंबंध ओ. पुढील कोष्टकात त्या संबंधीची आकडेवारी दिली आहे.

ISBN 978-93-5240-042-3

6

तक्ता क्रं.१
भारतातील सद्याची व भविष्यकालीन अन्नधान्याची मागणी
(दशलक्ष मेट्रीक टन)

अन्नधान्याची मागणी

(दशलक्ष मेट्रीक टन)

अन्नधान्य प्रकार	१९९१	२०००	२०१०	२०२०	टक्के बदल			
					१९९१-००	२०००-१०	२०१०-२०	१९९१-२०
धान्ये	१६८.३	२०८.६	२६६.४	३४३	२३.९४	२७.७	२८.७५	१०३.८
दुध	४८.८	८३.८	१५३.१	२७१	७१.७२	८२.६९	७७	४५५.३२
खाद्यतेल	४.३	६.३	९.४	१३	४६.५१	४९.२	३८.२९	२०२.३२
भाजीपाला	५६	८०	११७.२	१६८	४२.८५	४६.५	४३.३४	२००
फळफळावळ	१२.५	२२.२	४२.९	८१	७७.६	९३.२४	८८.८१	५४८
मांस,मच्छी,अंडी	३.४	६.२	१२.७	२७	८२.३५	१०४.८३	११२.५९	६९४.११
साखर	९.६	१२.८	१७.३	२२	३३.३३	३५.१५	२७.१६	१२९.१६

आधार- भारत २०२० न्यया सहस्त्रकाचा शोध, डॉ. ए.पी.जे अब्दुल कलाम, पान नं. ७०

वरील तक्ता कंमांक १ नुसार भारत हा एक सामर्थ्यसंपन्न देश होण्यासाठी किमान ७ टक्के आर्थीक विकासाचा दर प्रतिवर्षी गृहीत धरल्यास भारतात इ.स. २०२० पर्यंत ३४० दशलक्ष मेट्रीक टन इतके अन्नधान्य निर्माण करावे लागेल. या वाढीव अन्नधान्याच्या मागणीचा आपल्या कृषिक्षेत्रावर चांगलाच ताणप पडलेला परिणामत: शेतीसाठी उपलब्ध व योग्य असलेल्या जमिनीचा आणि उत्पादनांच्या इतर घटकांचा जास्तीत जास्त वापर कसा करता येईल. या प्रश्नाबरोबरच ही वाढती मागणी पूर्ण करण्याच्या दृष्टीने शेतीमध्ये एका वेगळ्या परंतु तितकीच परिणामकता असलेल्या तंत्रज्ञानाची गरज निर्माण झाली आहे.

२. वाढती लोकसंख्या, लोकांच्या राहणीमानात होत असलेले बदल व आर्थिक विकासाचा दर या सर्व गोष्टीमूळे आपण जर असेच भविष्याचा विचार न करता स्थिर राहिलो तर १९६५ ते १९७६ च्या दरम्यान आपणावर आलेली अपमानास्पद परिस्थिती पुन्हा येण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. आपणाला इ.स. २०१० पर्यंत किती अन्नधान्याची आयात करावी लागेल याची आकडेवारी पुढील कोष्टकात दिली आहे.

तक्ता क्रं.२
विविध देशांची भविष्यातील अन्नधान्याची आयात

(दशलक्ष टन)

देश	इ.स. २०१० मधील अन्नधान्याची आयात
दक्षिण आशिया	१२.८ (१२.८५)
पूर्व आशिया	३९ (३९.१५)
भारत	१४.१ (१४.१५)
पाकिस्तान	४.५ (४.५१)
इंडोनेशिया	७.६ (७.६३)
चीन	२१.६ (२१.६८)
एकुण	९९.६ (१००)

वरील तक्ता क्रमांक २ नुसार इ.स.२०१० या वर्षी आपणाला १४.१ दशलक्ष टन इतके अन्नधान्य आयात करावे लागेल. शिवाय त्यानंतर हीच आयात दरवर्षी २ टक्के दराने वाढत जाईल असा अंदाज आहे. ही अंदाजित आयात कमी करावयाची असेल तर भारताकडे कृषिउत्पादकता वाढविण्यासाठीचे आवश्यक ते तंत्रज्ञान विकसित करणे अत्यावश्यक बनणार आहे.

३. बऱ्याचशा कृषितज्ञांच्या मते, भारतीय शेतीमध्ये सध्या बदलत्या प्रमाणाच्या नियमांची दुसरी अवस्था निर्माण होत आहे आणि ही गोष्ट गेल्या कांही वर्षातील भारतीय शेतीतले अन्नधान्य उत्पादनवाढीच्या वेग पाहता सत्यात उतरते. या दुसऱ्या अवस्थेचे वैशिष्ट्य असे की, या स्थितीत कितीही उत्पादन घटकात वाढ केली तरी उत्पादनवाढीचा वेग स्थिरच राहतो. किंबहुना नंतरच्या काळात त्यात घट

ISBN 978-93-5240-042-3

होण्याची शक्यता असते.

अशा वेळी एकीकडे अन्नधान्याची वाढत जाणारी मागणी तर दुसरीकडे कृषिउत्पादन वाढीची स्थिर अवस्था यामूळेच भारतीय शेतीमध्ये पुन्हा एकदा दुसऱ्या हरितक्रांतीची गरज निर्माण झाली आहे.

४. जागतिक व्यापार संघटनेचा एक सदस्य देश म्हणूनही भारतावर शेती क्षेत्राबाबत कांही बंधने येऊ पाहत आहे. परिणामतः सद्यः स्थितीतील भारतातील कृषिउत्पादन व त्याची गुणवत्ता त्या कसोटीला उतरवण्यात अडचणी येत आहेत. शिवाय इतर देशातील कृषिउत्पादने आपल्या बाजारपेठांमध्ये आल्याने त्यांच्या बरोबरच्या स्पर्धेत राहण्यासाठी आपल्या वस्तूंची गुणवत्ता उत्तम ठेवावी लागणार आहे.

दुसऱ्या बाजुला आपणाला आता कृषिउत्पादने पर्यावरणाचे मानांकन घेऊनच करावी लागणार आहेत. म्हणजेच शेतीमधून विशिष्ट पीकांचे उत्पादन घेताना त्यासाठी वापरल्या जाणाऱ्या रासायनिक खतांचे, कीटकनाशकांचे प्रमाण हे आंतरराष्ट्रीय मान्यतेच्या कसोटीइतकेच व त्या कसोटीवर उतरलेली खते व कीटकनाशके वापरावी लागणार आहेत. परिणामतः सद्यः स्थितीत होणारे उत्पादन आणि खतांच्या व किटकनाशकांच्या वापराचे प्रमाण पाहता आपणाला या जागतिक दर्जाच्या कसोटीला उतरेल असे नवीन तंत्र व उत्पादनपद्धती शोधावी लागेल यासाठीच दुसऱ्या हरितक्रांतीची गरज निर्माण होते.

थोडक्यात, भारताच्या आर्थिक विकासाच्या वेगाबरोबरच लोकसंख्येत होणाऱ्या वाढीमूळे व त्याचवेळी लोकांच्या उत्पन्नात वाढ झाल्याने राहणीमानात होणारा बदल यामूळे अन्नधान्याची मागणी वाढणार आहे. तर दुसरीकडे शेतीतून सध्या उत्पादनवाढीवर येत असलेल्या कांही नैसर्गिक मर्यादा पाहता भविष्यात आपणाला पुन्हा एकदा परकीय देशांकडूनच अन्नधान्याची आयात करावी लागणार आहे. परिणामतः यातून सहीसलामत रीत्या बाहेर पडण्यासाठीच आपणाला दुसऱ्या हरितक्रांतीची गरज आहे. परंतु दूसऱ्या बाजुला प्रा.हरिष दामोधरन सारखे कृषितज्ञ मात्र भारतीय शेतीतील उत्पादनाची अवस्था स्थैर्याला आली नसून अजुनही कांही विशिष्ट प्रयत्नामूळे भारतीय शेतीतून २००७-०८ पर्यंत ४५ दशलक्ष टन इतके जास्तीचे गहू व तांदळाचे उत्पादन घेऊ शकतो असा दावा करत आहेत. असे असले तरी शेवटी येत्या कांही वर्षात भारताला निश्चितच दुसऱ्या हरितक्रांतीची गरज आहे हे मान्यच करावे लागते.

दुसऱ्या हरितक्रांतीद्वारे अन्नधान्य सुरक्षितता :-

भारतीय अर्थव्यवस्थेचा व उत्पादकतेचा भविष्यवेध घेता असे स्पष्ट होते की इ.स.२०२० मध्ये मोठ्या प्रमाणात अन्नधान्याचा तुटवडा भासणार आहे. शिवाय जागतिकीकरणाच्या काळात कृषिउत्पादनाची निर्यात वाढवण्यासाठी त्याचा दर्जा सुधारणे हा एकभविष्यातील मोठा प्रश्न आहे.म्हणूनच भारतात दुसरी हरितक्रांती यशस्वी करण्यासाठी पुढील कांही घटकांवर जास्त लक्ष देणे गरजेचे आहे.

१. जैवतंत्रज्ञान या घटकात बी-बीयाणे, विविध रोपे, जमीन परिक्षण, जमीनीची मशागत इत्यादी बाबींचा समावेश होतो. जैवतंत्रज्ञानाचा वापर करून शेतीची उत्पादकता वाढू शकते. या बाबतचे संशोधन जगात व भारतातही झाले आहे तसेच ते अजुनही चालू आहे. जैवतंत्रज्ञानामूळे पीकांची गुणवत्ता तर वाढतेच शिवाय पिके कीड व रोगांपासूनही सुरक्षीत राहतात. त्यामूळेच दर एकरी उत्पदनात वाढ होते. शिवाय पिकांमध्ये सकसपणा व जीवनसत्वांचे प्रमाणही वाढते. फळांच्याही बाबतीत विचार करता ती आणखी जास्त टिकाऊ बनतात.

म्हणूनच भारतातील महत्वाच्या पिकांना केंद्रस्थानी ठेवून आपण जैवतंत्रज्ञानात आणखी संशोधन केले पाहिजे. ज्यावर भारताची अन्नधान्याच्या क्षेत्रातील स्वयंपूर्णता व सुरक्षीतता अवलंबून आहे अशा पिकांवर खास लक्ष ठेऊनच या क्षेत्रातील संशोधनाची दिशा ठरवली तर दुसरी हरितक्रांती नक्कीच यशस्वी होईल.

२. पाणी ही आपली मौलिक राष्ट्रीय संपत्ती आहे. मात्र तीचा साठा मर्यादित आहे. त्याचबरोबर शेतीला मिळणारे पाणीही हळूहळू कमी कमी होत जाणार आहे. अशा वेळी पाण्याचा अपव्यय टाळून, त्याचा योग्य कारणासाठी वापर करून पाण्याची बचत करणे आवश्यक आहे. यासाठी शेतीमध्ये ड्रीप किंवा स्प्रिंकलर तत्वाने केल्या जाणाऱ्या पाण्याच्या वापराची पद्धती तसेच घरगुती व इतर कारणांसाठी पाण्याचा पुन्हा-पुन्हा वापर कसा करता येईल यातही सुधारणा होणे आवश्यक आहे. भूगर्भात पाण्याची गोदामे किंवा साठागृहे करणे आवश्यक आहे. याद्वारे दुसऱ्या हरितक्रांतीसाठी आवश्यक असणारे पाणी मोठ्या प्रमाणात उपलब्ध करता येईल.

३. जैवतंत्रज्ञानाप्रमाणेच अवकाश संशोधन व तंत्रज्ञान शेतीतील दुसऱ्या हरितक्रांतीसाठी उपयुक्त ठरू शकते. उपग्रहांद्वारे पृथ्वीवरील भागातील नैसर्गीक साधनसंपत्ती, जमिनीची होणारी धूप, भूगर्भातील जलस्त्रोतांचा शोध, जमिनीची सुपीकता तसेच हवामानाचा शास्त्रशुद्ध अंदाज यासाठी या अवकाश तंत्राचा वापर करता येतो. सध्या कांही प्रगत देश या तंत्राद्वारे आपल्या देशातील पिकांच्या उत्पादनांचा अंदाज घेऊन आपली आयात-निर्यातीची व्यूहरचना आखतात. उपग्रह तंत्राच्या माध्यमातून जमिनीत असलेल्या विविध क्षारांचे सुद्धा प्रमाण माहिती करून घेता येते. एखाद्या भागाची उत्पादकता पाहण्यासाठीही वापर केला जातो. तसेच ही माहिती विश्वासार्ह मानली जाते. थोडक्यात दुसऱ्या हरित क्रांतीसाठी अवकाश संशोधन व तंत्रज्ञानाचा खूपच महत्वपूर्ण सहभाग राहू शकेल.

४. दुसऱ्या हरितक्रांतीच्या यशस्वितेसाठी आवश्यकता आहे ती शेतकऱ्यांच्या मानसिकतेतील बदलाची त्यासाठी कृषितंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रात होणाऱ्या बदलांशी शेत शेतकऱ्यांनी जमवून घेतले पाहिजे. कारण भारतीय शेतकऱ्यांकडे व्यावहारिक शहाणपण तसेच साधनसामग्री

ISBN 978-93-5240-042-3

असल्याने त्याचा वापर योग्य दिशेने करण्याबाबतची त्यांची मानसिकता बदलणे गरजेचे आहे.

५. भारतीय शेतीची उत्पादकता वाढविण्याच्या दृष्टीने शेतकऱ्यांना स्थानिक भाषेत आम जनतेच्या मदतीने गरज पडलीच तर एखाद्या उद्योगसमुहाची मदत घेऊन उद्ययावत ज्ञान व तंत्र यांची माहिती देणे आवश्यक आहे.

६. ज्या पिकांच्या उत्पादनाचा महत्तम उपभोग घेतला जातो अशा पिकांच्या लागवडीखालील क्षेत्रात वाढ करणे आवश्यक आहे. त्यासाठी गहु व तांदूळ या पिकांखालील क्षेत्र पूर्व उत्तर प्रदेश बिहार, ओरिसा, पश्चिम बंगाल व इशान्येकडील राज्यांमध्ये अधिक प्रमाणात वाढविणे गरजेचे आहे.

७. दुसऱ्या हरितक्रांतीच्या यशस्वीतेमध्ये गहू व तांदळाच्या उत्पादनात वाढ होणे खुपच आवश्यक आहे. कारण या दोन वस्तूंचाच उपभाग मोठ्या प्रमाणात भारतात घेतला जातो. त्यासाठी ज्या प्रदेशात तंदुळ व गहु चांगला व भरपूर पिकतो अशा प्रदेशातून या पिकांच्या उत्पादनात वाढ करणे आवश्यक ठरेल.

८. भारतीय शेतीमध्ये तसे पाहता आजही जगातील इतर देशांच्या तुलनेत उत्पादन खर्च जास्त आहे. म्हणूनच अन्नधान्याची पिके, फळफळावळ, भाजीपाला इत्यादी पिकांच्या उत्पादन खर्चावर नियंत्रण ठेऊन सर्व सामान्य लोकांना ती अल्प किंमतीत उपलब्ध्या करून देणे आवश्यक आहे.

९. बटाट्यासारख्या पिष्टमय कंदमुळांच्या उत्पादनावर अधिक भर देऊन ही उत्पादने जनतेला स्वस्त किंमतीत उपलब्ध करून देणे गरजेचे ठरेल. तर दुसरीकडे विविध प्रकारच्या डाळींची आपल्याकडे कमतरता असली तरी प्रथिनयुक्त पदार्थ भरपूर प्रमाणात उत्पादित होतात. परंतु यावरच समाधान न मानता भारतीयांच्या खाण्यापिण्यातील सवयीमूळे वाढत जाणारी मागणी पूर्ण करण्यासाठी डाळीचेही उत्पादन वाढविण्याकडे लक्ष द्यावे लागेल.

१०. भविष्यात भाजीपाला व फळफळावळांची मागणी वाढत जाणार हे निश्चित असल्याने आणि भारतातील विविध प्रदेशांमधले वेगवेगळे हवामान, तसेच आपले उत्पादन आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेत गुणात्मकदृष्ट्या योग्य स्वरूपात पोहचविण्यासाठी शीतगृहाची व सक्षम वाहतूकीची व्यवस्था करून देणे गरजेचे ठरणार आहे.

११. भारतातील वाढत्या लोकसंख्येमूळे आपल्या शेतजमिनीचे नको तितक्या लहान-लहान तुकड्यात विभाजन होत आहे. यामूळे शेतजमीनीची उत्पादकता घटून किफायतशीर पिक घेणे कठीण होते. त्यासाठी यावर कांही एक शेतकऱ्यांचे हित जपणारा व त्याचबरोबर कृषिधोरणाशी व लागवडीखालील मोठ्या क्षेत्राशी समन्वय साधु शकणारा व्यवहारीक मार्ग काढणे आवश्यक आहे. यासाठी खाजगी क्षेत्राचा शेती क्षेत्रातील सहभाग व इतर पर्याय तपासून पहावे लागतील.

निष्कर्ष :-

भारतात घडून गेलेल्या १९६६-६७ च्या हरितक्रांतीने एकवेळ भारताला अन्नधान्याच्या बाबतीत स्वालंबी बनविले. परंतु पुढे सातत्याने वाढणारी लोकसंख्या शेतीतील उत्पादकतेत न होणारी वाढ व इतर कांही कारणांमुळे भारतात अन्नधान्य सुरक्षिततेचा प्रश्न निर्माण होण्याचा संभव दिसू लागला आहे. यासाठीच देशात दुसऱ्या हरितक्रांतीची गरज निर्माण झाली आहे. मात्र या दुसऱ्या हरितक्रांतीच्या यशस्वीतेसाठी जैवतंत्रज्ञानासारख्या महत्वाच्या घटकांवर प्रामुख्याने लक्ष केंद्रित करणे गरजेचे मानले जाते आहे. या शिवाय तांदूळ व गहू या सारख्या पिकांच्या उत्पादनात व लागवडीखालील क्षेत्रात वाढ करणेही आवश्यक बनते आहे. अवकाश संशोधन व तंत्रज्ञानाचा सहभागही दुसऱ्या हरितक्रांतीसाठी महत्वाची भूमिका बजावू शकणार असून त्या बाबत गांभीर्याने विचार करणे आवश्यक आहे.

संदर्भसाहित्य :-

१. Datta and Sundharam (2009), Indian Economy, S.Chand Publication, New Delhi.
2. Dr.R.G.Dange and Dr. Santosh N. Kadam (2005) Globalization and its impact on poverty in India, Journal of Management and social sciences, (Karachi, Pakistan) Vol.1, No. 1.page 40-45
3. Kirit S. Parik (1999-2000), Indian Economy, Himalaya Publishing House, Mumbai.
5. N.Janardhan Rao (2005), Indian Agriculture: Issues and Prospects, ICFAI University press, Hyderabad.
6. Pratiyogits Darpan (2015), Indian Economy, Agra.
7. R.Datt and K.P.M. Sundharam (2005), Indian Economy, S. Chand Publications, New Delhi.
8. Santosh Kadam (2009) New Agricultural Technology, Socio-Economic impact Reliance publishing House, New Delhi.
९. डॉ. अब्दुल कलाम व राजन वाय.एस. (२००४) भारत २०२०: नव्या सहस्त्रकाचा शोध, राजहंस प्रकाशन , पुणे.
१०. शिवनाथ बोरसे (२००५), शेतकऱ्यांच्या समस्या, वसुंधरा प्रकाशन, नाशिक

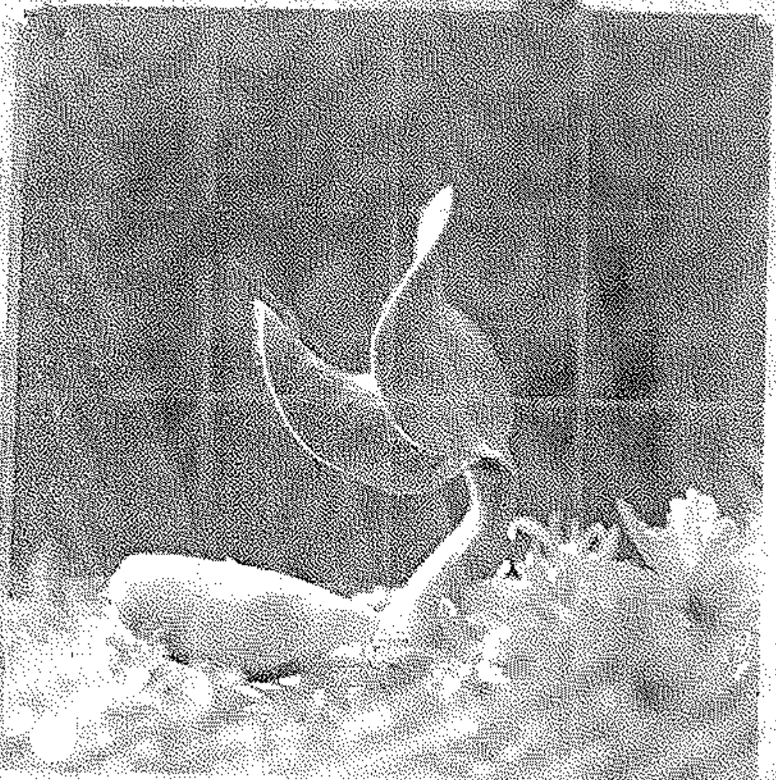

महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी... पर्यायी दृष्टिकोण

(२०१८)

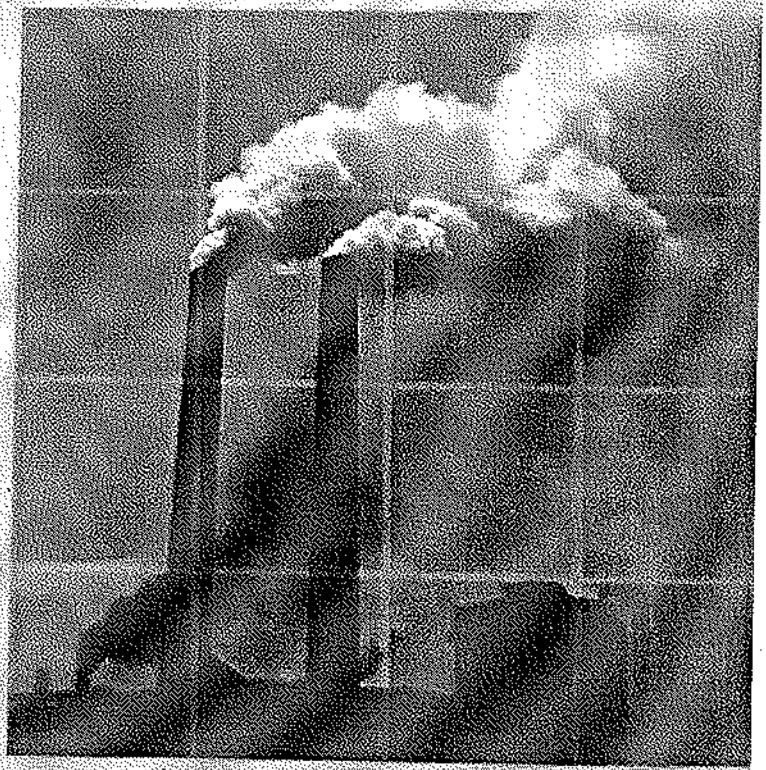

संपादक : कॉम्रेड गोविंद पानसरे
कार्यकारी संपादक : प्रा. (डॉ.) जे. एफ. पाटील
साहाय्यक संपादक : प्रा. सुनिता अमृतसागर

श्रमिक प्रतिष्ठान, कोल्हापूर

Santosh Bhi... Arts, Comm. & Science College Mandrup

Scanned by CamScanner

महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी - पर्यायी दृष्टिकोण-२०१५
Maharashtrachi Arthik Pahani - Paryaee Drishtikon-2015

© श्रमिक प्रतिष्ठान, कोल्हापूर

प्रथमावृत्ती : १ मे २०१५

मुखपृष्ठ : क्रिएटिव्ह कन्सेप्ट

मूल्य : ₹ ५००/-

ISBN : 978-93-82888-17-8

मुद्रक
भारती मुद्रणालय
शाहूपुरी, चौथी गल्ली,
कोल्हापूर ४१६ ००१
फोन : (०२३१)२६५४३२९

प्रकाशक
श्रमिक प्रतिष्ठान
रेड फ्लॅग बिल्डिंग,
बिंदू चौक, कोल्हापूर
फोन : (०२३१) २५४०४८५

या लेख संग्रहातील लेखात व्यक्त झालेली मते संबंधित लेखकाची व्यक्तिगत आहेत. संपादक, कार्यकारी संपादक, सहाय्यक संपादक, संपादक मंडळ सदस्य, सल्लागार मंडळ सदस्य व श्रमिक प्रतिष्ठान त्या मतांशी सहमत असतीलच असे नाही.

Santosh Bhimrao Patil Arts Comm. & Science College ★ Mandrup

Scanned by CamScanner

(11)

अनुक्रमणिका

प्रथम खंडाचे संपादकीय

कार्यकारी संपादकाचा संक्षिप्त आढावा

भाग १ : पार्श्वभूमी

१. राज्य अर्थसंकल्प-संकल्पनात्मक टिप्पणी/विवेचन .... प्रा. केदार [illegible] [illegible]

२. महाराष्ट्राची अर्थव्यवस्था - घसरणीच्या वळणावर .... डॉ. राजकुमार [illegible] [illegible]

३. महाराष्ट्र आणि गुजराथ : तुलनात्मक आर्थिक विकास .... माधव दातार [illegible]

भाग २ : मानवसंसाधन

४. आर्थिक पाहणी आणि महाराष्ट्राच्या लोकसंख्येचे प्रमुख घटक ...... डॉ. राहुल श. म्हापणे [illegible]

५. महाराष्ट्रातील महिला विकासाची दिशा .... प्रा. डॉ. (सौ.) तेजस्विनी [illegible] [illegible]

६. आर्थिक सर्वेक्षण आणि महाराष्ट्राच्या लोकसंख्येतील महिला व बालक .... डॉ. राहुल म्हापणे, डॉ. सौ. [illegible] म्हापणे [illegible]

७. महाराष्ट्राचा मानव विकास : धोरण आणि फलित .... प्रशांत हरमकर [illegible]

८. स्त्री-सामर्थ्याची जाणीव .... प्रा. सुनिता [illegible] [illegible]

९. महाराष्ट्रातील कुपोषण : समस्या आणि उपाय .... प्रा. डॉ. आर. एस. [illegible], प्रा. डॉ. प्रशांत एन. देशमुख [illegible]

भाग ३ : पायाभूत आर्थिक सुविधा

१०. महाराष्ट्राच्या ऊर्जाक्षेत्राचा आढावा .... डॉ. रमेश सहस्रबुद्धे [illegible]

११. महाराष्ट्रातील जलसिंचन : एक वास्तव .... प्रा. डॉ. भोसले एस. एस. [illegible]

१२. महाराष्ट्रातील जलसिंचन : एक दृष्टिक्षेप .... डॉ. आर. बी. [illegible] [illegible]

१३. महाराष्ट्रातील शहरी पाणीपुरवठा : वास्तव आणि अपेक्षा .... प्रा. डॉ. सौ. [illegible], प्रा. सौ. प्रमिला [illegible] [illegible]

भाग ४ : पायाभूत सामाजिक सुविधा

१४. प्राथमिक शिक्षणाच्या बदलाची दिशा .... हेरंब कुलकर्णी [illegible]

१५. आरोग्य सेवेबाबत महाराष्ट्र सरकारची कामगिरी .... डॉ. अनंत फडके [illegible]

१६. विद्यापीठ म्हणजे काय? .... द. स. [illegible] [illegible]

भाग ५ : महाराष्ट्राची शेती

१७. महाराष्ट्राची शेती व शेतकरी यांची विकास अवस्था .... श्रीनिवास खांदेवाले [illegible]

१८. दुष्काळाचे संकट निकालात काढण्यासाठी .... रमेश पाध्ये [illegible]

१९. खाद्यान्नाचे उत्पादन आणि वितरण .... रमेश पाध्ये [illegible]

२०. उसाची किंमत एक दृष्टिकोन .... प्रा. डॉ. [illegible] [illegible]

Arts, Comm. & Science College Mandrup College

Scanned by CamScanner

२१. महाराष्ट्राचा ग्रामीण विकास : आव्हाने व उपाय .... प्रा. डॉ. संतोष एन. कदम [illegible]
२२. महाराष्ट्रातील ग्रामीण रस्त्यांची वस्तुस्थिती व प्रभाव .... प्रा. डॉ. करमसिंग राजपूत, प्रा. विजय रमाकांतराव शेरे [illegible]
२३. कृषिविकासात शेतीपद्धतीचे महत्त्व : कुटुंबीय शेतीपद्धती बदलण्याची गरज .... प्रा. रमेश दांडगे [illegible]

भाग ६ : सहकारी अर्थकारण

२४. साखर उद्योग : सद्य:स्थिती .... डॉ. पी. ए. कोळी [illegible]
२५. महाराष्ट्रातील सहकारी पतपुरवठा, अर्थसंकल्प आणि शासकीय धोरण .... डॉ. पी. बी. कुलकर्णी [illegible]
२६. महाराष्ट्राचा अर्थसंकल्प व महाराष्ट्रातील कृषी विपणन व्यवस्था ... डॉ. चंद्रकांत सा. भानुमते [illegible]
२७. सहकारी चळवळ आणि महाराष्ट्राचा आर्थिक विकास .... डॉ. लालासाहेब ना. घाटगे [illegible]
२८. ऊस उत्पादक, साखर उद्योग आणि शासन .... दशरथ पारेकर [illegible]

भाग ७ : उद्योग व श्रम

२९. महाराष्ट्रातील रोजगाराचा विकास .... श्रीनिवास खांदेवाले [illegible]
३०. महाराष्ट्राचे औद्योगिक धोरण व गुंतवणूक .... डॉ. विजय ककडे [illegible]
३१. महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी २०१३-१४ रोजगार व कामगार यांची स्थिती .... गजानन खातू [illegible]

भाग ८ : सेवा क्षेत्र

३२. बँकिंग : विकासाची बेटे .... देवीदास तुळजापूरकर [illegible]
३३. मुंबई वित्तीय बाजारपेठ व महाराष्ट्राचा अर्थसंकल्प .... डॉ. विनायक श्रीधर देशपांडे [illegible]

भाग ९ : महाराष्ट्राचे राजस्व

३४. महाराष्ट्राच्या सार्वजनिक खर्चाची रचना व प्रवृत्तीतील बदल .... डॉ. संतोषकुमार ब. यादव [illegible]

भाग १० : नागरीकरण व पर्यावरण

३५. महाराष्ट्राच्या पर्यावरण संरक्षण व संवर्धनासाठी प्रभावी सरकारी धोरण प्रा. डॉ. पी. एस. कांबळे [illegible]
३६. महाराष्ट्रातील शहरीकरण व शहरांचा शाश्वत विकास .... प्रा. डॉ. शकुंतला पाटील [illegible]
३७. महाराष्ट्रातील नागरीकरण स्वरूप व आव्हाने .... डॉ. मंजुषा मुसमाडे [illegible]

भाग ११ : सामाजिक न्याय

३८. शासन आणि सामाजिक न्याय .... प्रा. सुभाष दि. दगडे [illegible]
३९. महाराष्ट्रातील सामाजिक न्याय : एक आढावा .... डॉ. अनिलकुमार कृष्णराव वावरे [illegible]
४०. आदिवासी विकास - हो पर्याय आहे! .... डॉ. मारोती तेगमपुरे [illegible]
४१. महाराष्ट्राची संस्कृती, सांस्कृतिक अवमूल्यन आणि संस्कृती आधारित विकास .... डॉ. श्रीपाद भालचंद्र जोशी [illegible]

महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी २०१४-१५ .... श्रीनिवास खांदेवाले [illegible]

Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College ★ Mandrup

Scanned by CamScanner

Name of Publisher

महाराष्ट्राचा ग्रामीण विकासः आव्हाने व उपाय

प्रा. डॉ. संतोष एन. कदम

आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेत वर्ग व लिंगभेद नसणारी समता ग्रामीण भागात विकसित होणे व त्याचवेळी ग्रामीण जनतेच्या जीवनमानाचा दर्जा, साक्षरता, आयुर्मान, व बालमृत्यूदर इत्यादी बाबतीत प्रगती होणे म्हणजे ग्रामीण विकास होय. यामध्ये राजकीय व संस्थात्मक विकास सुद्धा ग्रामीण विकासाचा एक महत्त्वाचा घटक गृहित धरला आहे.(हॅरी ब्लेअर, १९९७)

महाराष्ट्र राज्याच्या निर्मितीनंतर ग्रामीण विकासाला महत्त्व प्राप्त झाले. तसे पहिले तर २५०० वर्षांच्या ज्ञात इतिहासाची परंपरा असलेले महाराष्ट्र राज्य मूलतः कृषीप्रधान राज्य मानले जाते. महाराष्ट्र राज्याचे एकूण क्षेत्रफळ ३,०८,००० चौ.कि.मी. इतके असून यातील ग्रामीण भागाचे क्षेत्र २,८५,००० चौ.कि.मी. इतके आहे. २०११ च्या जनगणनेनुसार महाराष्ट्र राज्याची लोकसंख्या ११.१६ कोटी इतकी असून राज्यातील ग्रामीण कुटुंबांची संख्या १.३० कोटी एवढी आहे. याशिवाय राज्यात दारिद्र्यरेषेखालील कुटुंबसंख्या ४५ लाख आहे. तसेच राज्यात ३३ जिल्हा परिषद, ३५१ पंचायत समित्या व २७८९६ ग्रामपंचायती आहेत. तर १० ते ५० हजार लोकसंख्या असलेल्या गावांच्या ग्रामपंचायतींची संख्या ३८९ आणि ५ हजार लोकसंख्या असलेल्या गावांच्या ग्रामपंचायतींची संख्या १३२६ इतकी आहे.

महाराष्ट्र राज्याची आजची प्रगती ही शासन, राज्यकर्ते, शासकीय अधिकारी व जनतेची भूमिका यामुळेच शक्य झाली आहे. प्रस्तुत लेखात महाराष्ट्रातील ग्रामीण विकासाच्या कार्यक्रमाची चर्चा करून ग्रामीण विकास खर्चातील प्रवृत्तीवर प्रकाश टाकला आहे. तसेच महाराष्ट्रातील ग्रामीण विकासातील उणिवा किंवा आव्हाने स्पष्ट करून त्यावर उपाययोजना सुचविण्याचा प्रयत्न केला आहे.

महाराष्ट्र सरकारचे ग्रामीण विकासाचे कार्यक्रम

महाराष्ट्र शासनाच्या ग्रामविकास विभागांतर्गत गाव संपन्न ग्रामस्थ व पर्यावरण संतुलित परिसर विकसित करणे या दृष्टीने ग्रामविकासासाठी भौतिक व सामाजिक मूलभूत सुविधा सुनिश्चित करणे, गावातील प्रत्येक कुटुंब व कुटुंबातील प्रत्येक व्यक्तीचा सामाजिक आर्थिक विकास करणे आणि गावात रोजगारसंधी उपलब्ध करण्यासाठी आवश्यक साधनसुविधा व पोषक वातावरणनिर्मिती करणे ही मुख्य निर्णय क्षेत्रे ठरविण्यात

Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College Mandrup

आली. महाराष्ट्र शासनाने महत्त्वाचे निर्णय घेऊन ग्रामविकासाचे महत्त्वाचे कार्यक्रम आखले. त्यातूनच आज आपण स्वच्छ सुंदर ग्रामीण महाराष्ट्र पहात आहोत. या दृष्टीने महाराष्ट्र शासन व केंद्र सरकार पुरस्कृत ग्रामीण विकासाच्या विविध कार्यक्रमावर एक दृष्टिक्षेप टाकूया.

१. रोजगार हमी योजना

श्रमिकाला काम करण्याचा कायदेशीर हक्क आहे असे मानणारे व हे तत्त्व रोजगार हमी योजनेद्वारे प्रत्यक्षात आणणारे, महाराष्ट्र हे देशातील एकमेव राज्य आहे. या योजनेमुळे मजुरांची रोजगारासाठी होणारी वणवण थांबली. शिवाय मजुरांना स्थनिक पातळीवरच रोजगार मिळू लागला. परिणामी स्थलांतराचा दर कमी झाला. दुसऱ्या बाजूला या योजनेतून उत्पादक स्वरूपाची कामे केली जात असल्याने विकास कार्यक्रमांसाठी आवश्यक पायाभूत सुविधांची निर्मितीही झाली.

कायमस्वरूपी उत्पादकता वाढवणारी व ग्रामीण भागात दारिद्र्यरेषेखालील लोकांना रोजगाराची व स्वाभिमानाने जगण्याचीही संधी देणारी योजना म्हणून, या योजनेला विशेष महत्त्व आहे. थोडक्यात महाराष्ट्रातील या योजनेच्या यशस्वी वाटचालीची दखल घेत केंद्र शासनाने संपूर्ण देशात ही योजना २००५ मध्ये महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेच्या रूपाने अमलात आणली.

२. आदर्श गाव योजना

१९९२ मध्ये राळेगणसिद्धी या गावाच्या विकासाच्या धर्तीवर 'आदर्शगाव' कल्पनेचा जन्म झाला. पुढे १९९४-९५ पासून शासनाने कामाला सुरुवात केली. लोकसहभागातून ग्रामविकास व लोक कार्यक्रमात शासनाचा सहभाग या संकल्पनेवर ही योजना आधारित आहे. या योजनेद्वारे गावच्या सर्वांगीण विकासाबरोबरच गावातील सामाजिक शिस्तीत सुधारणा, स्वावलंबी व स्वयंपूर्ण गावाची निर्मिती करणे हे या योजनेचे मुख्य उद्दिष्ट आहे.

३. ग्राम सूक्ष्म नियोजन

सूक्ष्म नियोजन प्रक्रियेत प्रत्येक ग्रामपंचायतीमध्ये लोकसहभागाची विविध मनोरंजक तंत्रांद्वारे (उदा. मशालफेरी, शिवार फेरी, संसाधन नकाशा, सामाजिक नकाशा, ऋतु चक्रांचे विश्लेषण) गावातील विकासाचे प्रश्न व त्यावर सर्वांच्या सहभागातून चर्चा होते. कुटुंब सर्वेक्षणाद्वारे प्रत्येक घरातील स्थिती व समस्या जाणून घेऊन पायाभूत सेवा-सुविधा व त्यातील त्रुटी/कमतरता यांची नोंद घेतली जाते. गावपातळीवर लोकसहभागातून चर्चा, माहिती संकलन चार दिवस करून पाचव्या दिवशी गावातील वॉर्डनिहाय सभा घेतल्या जातात. त्यांनतर महिला ग्रामसभा घेतल्या जातात. शेवटी सहाव्या दिवशी सर्वसाधारण ग्रामसभेत सर्व माहिती, समस्या व प्रस्तावित उपाययोजना यावर सविस्तर चर्चा होते. या प्रक्रियेतून ग्रामपंचायतीमध्ये पुढील १५ वर्षे कालावधीतील विकासाचा दृष्टिक्षेप, विविध शासकीय योजनांद्वारे घ्यावयाची कामे व निधी यांचा विकास आराखडा

व गावपातळीवर लोकसहभागातून स्वयंस्फूर्तीने करावयाच्या कार्यक्रमाचा गाव कृती आराखडा ग्रामसभेत संमत केला जातो.

४. गावांतर्गत मूलभूत सुविधा योजना

महाराष्ट्र शासनाच्या मे, २०११ च्या निर्णयानुसार लोकप्रतिनिधींना गावांतर्गत रस्ते, गटारे, पाऊसपाणी निचरा, दहन व दफनभूमीची सुधारणा करणे, संरक्षक भिंत, ग्रामपंचायत कार्यालय बांधकाम करणे, आठवडा बाजारासाठी सुविधा, गावामध्ये कचरा डेपोसाठी व प्राथमिक प्रक्रियेसाठी सुविधा, सार्वजनिक जागेत वृक्ष लागवड व त्याचे संरक्षण इत्यादी सर्व मूलभूत सुविधांची कामे सुचविता येतात.

५. तीर्थक्षेत्र विकास कार्यक्रम

गाव किंवा खेड्यातून फिरताना अचानक एखादे मंदिर, त्याचे बांधकाम व तेथील वातावरण आपले लक्ष वेधून घेत असते. कधी कधी तर प्रकाशझोतात नसलेली पण पुरातन आणि वास्तुकलेचा उत्कृष्ट नमुना असलेली मंदिरे आपल्याला खेडोपाडी पाहायला मिळतात. परंतु ग्रामपंचायतींच्या तुटपुंज्या उत्पन्नामुळे येणाऱ्या भाविकांना सर्व सुविधा पुरविणे शक्य होत नसते. यासाठीच महाराष्ट्र शासनाने अशा धार्मिक स्थळी येणाऱ्या भाविकांना आवश्यक सोई-सुविधा उपलब्ध करून देण्याच्या हेतूने ग्रामीण भागातील तीर्थक्षेत्रांचा विकास करण्यासाठी तीर्थक्षेत्र विकास योजना राबवली जाते. या योजने अंतर्गत तीर्थक्षेत्राच्या ठिकाणी अंतर्गत रस्ते, पाणीपुरवठ्याची व्यवस्था, सार्वजनिक स्वच्छतागृहे, वाहनतळ, यात्रीनिवास, रस्त्यांवरील दिवाबत्ती, बागबगीचा, प्रदक्षिणा मार्ग इत्यादी सुविधा निर्माण केल्या जातात.

६. ग्रामसभा बळकटीकरण अभियान

पंचायतीराज संस्थांना मजबूत करण्यासाठी ७३ व्या घटनादुरुस्तीनुसार पंचायतराज संस्थांना जास्तीतजास्त अधिकार प्रदान करण्यात आले. त्यानुसार ग्रामसभा ही ग्रामीण लोकशाहीतील सर्वोच्च यंत्रणा असल्याने ग्रामसभेला महत्तम अधिकार देण्यात आले. परिणामी ग्रामसभेत गावातील प्रत्येक नागरिक निर्णय प्रक्रियेत सहभागी होऊ शकतो. यातून ग्रामपंचायतींच्या कारभारात पारदर्शकता येते शिवाय लोकांमध्ये जागृती होते.

७. यशवंत पंचायतराज अभियान

यशवंत ग्रामसमृद्धी योजना २००२-०३ पासून राबवण्यात येत आहे. या योजनेत दलित/अदिवासी भागातील लाभार्थ्यांना १० टक्के तर सर्वसाधारण भागासाठी १५ टक्के लोकवर्गणी निश्चित केली आहे. तर उर्वरित अनुक्रमे ९० व८५ टक्के आर्थिक सहभाग शासनाचा आहे. या योजनेअंतर्गत १० लाख रुपयांपर्यंतची कामे एका वर्षात ग्रामपंचायतीला करता येतात. या कामांमध्ये गावांतर्गत रस्ते, गटारी, नाले, अंगणवाडी, इमारती, दहन व दफनभूमी, ग्रामविद्युतीकरणाची कामे, वाचनालय, व्यायामशाळा इत्यादींचा समावेश होतो.

Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College ★ Mandrup

८. पर्यावरण संतुलित समृद्ध ग्राम योजना

महाराष्ट्र राज्याच्या सुवर्णमहोत्सवी वर्षात ग्रामविकास विभागाने सुरू केलेली पर्यावरण संतुलित समृद्ध ग्राम योजना ही गावांच्या शाश्वत विकासासाठी टाकलेले महत्त्वाचे पाऊल मानले जाते. वाढत्या तापमानाचा गावावर होणारा परिणाम लक्षात घेऊन या योजनेंतर्गत पर्यावरण संरक्षित ग्रामविकास आराखडा केला गेला असून; यासाठी एक व्यक्ती १० झाडे, ही नाविन्यपूर्ण कल्पना राबविण्यात येत आहे. या योजनेमध्ये १० हजार पेक्षा जास्त लोकसंख्या असलेल्या गावांचा विकास केंद्र म्हणून विकास करण्याला प्राधान्य देण्यात येते.

९. रमाई आवास योजना

रमाई आवास योजना अनुसूचित जातीतील दारिद्र्यरेषेखालील लाभार्थ्यांसाठी राबविण्यात येत असून तिची अंमलबजावणी जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रणेमार्फत राज्यातील ३३ जिल्ह्यांमध्ये सुरू आहे. या योजनेंतर्गत केवळ २०१०-११ या वर्षात ६८,५०० घरकुले मंजूर करून त्याची अंमलबजावणी सुरू केली आहे.

१०. संगणकीकृत ग्रामीण महाराष्ट्र कार्यक्रम/ई-पंचायत (संग्राम)

राज्यातील जिल्हा परिषद, पंचायत समित्या आणि ग्रामपंचायतींमध्ये कागदाला कागद जोडून वर्षानुवर्षे एकाच प्रकारे काम करण्याच्या सवयीला बाजूला सारून गावातील जनतेला पारदर्शक, दर्जेदार आणि गतिमान सेवा देण्याच्या हेतूने ग्रामविकास विभागाने हा कार्यक्रम राबविला आहे. यासाठी शासनाने वेगवेगळ्या १२ प्रकारचे सॉफ्टवेअर्स तयार केली असून, याद्वारे ग्रामपंचायतींचा कारभार लोकाभिमुख व्हावा; तसेच जनतेला सर्व प्रकारचे दाखले व इतर आनुषंगिक सोई-सुविधा एकाच ठिकाणी मिळाव्यात हा उद्देश आहे.

११. राजमाता जिजाऊ कुपोषणमुक्त ग्राम अभियान

सहा वर्षाखालील मुलांचे पोषण व आरोग्य सुधारण्यासाठी व संपूर्ण राज्य कुपोषणमुक्त करण्यासाठी महाराष्ट्र शासनाने सप्टेंबर, २०११ मध्ये राजमाता जिजाऊ कुपोषणमुक्त अभियान सुरू केले आहे. अभियान सुरू करताना कुपोषणांच्या कारणांवर बराच अभ्यास करण्यात आला.

१२. बचतगटांच्या वस्तूंसाठी विक्री केंद्र

महाराष्ट्र शासनाने बचतगटांनी तयार केलेल्या वस्तूंसाठी विक्री केंद्र उभारण्याची योजना पुढे आणली. बचतगटांना व्यापक बाजारपेठ उपलब्ध व्हावी हा त्यामागचा हेतू आहे. यासाठी दरवर्षी विभागीय तसेच जिल्हास्तरावर बचतगटांच्या वस्तूंचे प्रदर्शन भरविले जाते. बचतगटांच्या उत्पादित मालाच्या विक्रीसाठी तालुका व जिल्हास्तरावर कायमस्वरूपी विक्री केंद्रे बांधण्यास शासनाने प्राधान्य दिले आहे. त्याअंतर्गत प्रत्येक जिल्हा केंद्रासाठी ५० लाख रुपये, तर तालुका केंद्रासाठी २५ लाख रुपयांचा निधी दिला जातो.

Arts, Comm. & Science College
Mandrup

ने सुरू केलेली पर्यावरण
केलेले महत्त्वाचे पाऊल
त घेऊन या योजनेंतर्गत
साठी एक व्यक्ती १०
१० हजार पेक्षा जास्त
ण्याला प्राधान्य देण्यात

गालील लाभार्थ्यांसाठी
यंत्रणेमार्फत राज्यातील
या वर्षात ६८,५००

ग्राम)
तींमध्ये कागदाला कागद
रून गावातील जनतेला
विभागाने हा कार्यक्रम
अर्स तयार केली असून,
सर्व प्रकारचे दाखले व
आहे

संपूर्ण राज्य कुपोषणमुक्त
जिजाऊ कुपोषणमुक्त
धोरणांवर बराच अभ्यास

केंद्र उभारण्याची योजना
गाचा हेतू आहे. यासाठी
रविले जाते. बचतगटांच्या
रूपी विक्री केंद्रे बांधण्यास
लाख रुपये, तर तालुका

१३. स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांना ५० टक्के आरक्षण

पंचायतराज व्यवस्थेतील जिल्हा परिषद, पंचायत समित्या व ग्रामपंचायती या त्रिसूत्रीमुळे सत्तेचे विकेंद्रीकरण होण्यास मदत झाली. हेच विकेंद्रीकरण अधिक व्यापक व्हावे व महिलांना सामाजिक व राजकीयदृष्ट्या सक्षम करून लोकशाहीचा पाया अधिक बळकट करण्यासाठी महाराष्ट्र शासनाने महिलांना स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये ५० टक्के आरक्षणाचे धोरण लागू केले आहे.

१४. राजीव गांधी जीवनदायी आरोग्य योजना

आधुनिक काळात मानवाला उद्भवणारे आजार व त्यावर करावा लागणारा खर्च हा गरीब जनतेच्या आवाक्याबाहेरचा असल्याने युती शासनाने सुरू केलेल्या या योजनेत आघाडी सरकारने बरेच बदल करून ही योजना सुरू ठेवली आहे. सद्या या योजनेचा लाभ वार्षिक उत्पन्न मर्यादा एक लाख असणाऱ्यास घेता येतो. यामध्ये हृदयरोग, कर्करोग, किडनी, मेंदू इत्यादी आजारांच्या शस्त्रक्रियेसाठी दिड लाख रुपयांपर्यंत मदतनिधी दिला जातो. अशा आजारांवरील शस्त्रक्रिया करण्यासाठी शासनाने काही खासगी रुग्णालयांची यादी केली आहे. तसेच या योजनेच्या अंमलबजावणीसाठी खासगी रुग्णालये व शासन यांच्यात करार केला आहे.

१५. संपूर्ण स्वच्छता अभियान

स्वच्छता व आरोग्य यांचा जवळचा संबंध असल्याने अस्वच्छतेमुळे होणारे आजार नियंत्रणात आणण्याच्या दृष्टीने महाराष्ट्र राज्यात संपूर्ण स्वच्छता अभियान राबविले जात आहे. यामध्ये ग्रामीण भागातील जनतेचे राहणीमान सुधारणे, स्वच्छतेला व्यापक स्वरूप देणे, स्वच्छतादूत तयार करणे, शुष्क शौचालये-फ्लश शौचालयात बदलणे, घरोघरी शौचालये बांधण्यास प्रोत्साहन देणे, सांडपाणी व घनकचऱ्याची योग्य विल्हेवाट लावण्यासंदर्भात गावांमध्ये जागृती करणे इत्यादी उद्दिष्टांचा समावेश होतो.

केंद्र सरकार पुरस्कृत योजना

राज्य शासनाच्या या ग्रामीण विकासाच्या योजनांशिवाय केंद्र सरकार पुरस्कृत योजनांचीही राज्य शासनाचे ग्रामविकास मंत्रालय परिणामकारकपणे अंमलबजावणी करत आले आहे. केंद्र सरकार पुरस्कृत योजनांमध्ये इंदिरा आवास योजना, स्वर्णजयंती ग्राम स्वरोजगार योजना, प्रधानमंत्री ग्राम सडक योजना, राष्ट्रीय बायोगॅस विकास योजना, महात्मा गांधी राष्ट्रीय रोजगार हमी योजना, ग्रामीण भागात सौर पथदिवे योजना, राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियान यांसारख्या योजनांचा परिणामकारकपणे अंमलबजावणी करत असल्याचे दिसते.

महाराष्ट्रातील ग्रामीण विकासावरील खर्चाचे विश्लेषण

महाराष्ट्र सरकारने राबविलेल्या ग्रामीण विकासाच्या कार्यक्रमांवर १९७०-७१ ते २०१०-११ या पाच दशकाच्या काळात शासनाने केलेल्या खर्चाचे विश्लेषण करणे गरजेचे ठरेल.

महाराष्ट्रातील ग्रामीण विकासावरील खर्चाचे विश्लेषण करताना या ठिकाणी ग्रामीण खर्चाचे महाराष्ट्र शासनाच्या एकूण खर्चाशी, महसूल खर्चाशी, विकास खर्चाशी, आर्थिक सेवा खर्चाशी असेलेली टक्केवारी दिली आहे. पुढील तक्ता क्र.१ मध्ये महाराष्ट्रातील ग्रामीण विकासावरील खर्च व त्याचे इतर प्रकारच्या खर्चाशी असलेले प्रमाण दर्शविले आहे.

तक्ता क्र.१

महाराष्ट्रातील ग्रामीण विकासावरील खर्च

(खर्च कोटी रुपयेमध्ये)

अ.क्र.	वर्ष	ग्रामीण विकासावरील खर्च	एकूण खर्चाशी प्रमाण (%)	महसूल खर्चाशी प्रमाण (%)	विकास खर्चाशी प्रमाण (%)	आर्थिक खर्चाशी प्रमाण (%)	ग्रामीण विकासावरील दरडोई खर्च (कोटी रुपयांमध्ये)
१	१९७०-७१	५.५	०.७०	१.१९	१.८३	३.७९	१.५८
२	१९८०-८१	४०.६ (६३८.१८)	१.३१	२.११	२.८४	५.४२	९.९५ (५२७.८१)
३	१९९०-९१	२५९ (५३७.९३)	२.४०	२.९५	४.१४	८.५०	५३.६२ (४३८.८७)
४	२०००-०१	५०७ (९५.७५)	१.०५	१.३५	२.२३	६.६२	९१.०२ (६९.७४)
५	२०१०-११	२२४३ (३४२.४०)	१.७१	२.१०	३.२६	११.६३	१९९.५५ (११९.२८)
६	२०१३-१४*	३५२२ (५७.०२)	१.७८	२.१८	३.३१	११.७७	३१३.३४** (५७.०२)
७	१९७०-७१ ते १९९१	(४६०९.०९)	-	-	-	-	(३२८३.१३)
८	१९९१ ते २०१३-१४	(१२७१.४३)	-	-	-	-	(४८३.९९)
९	१९७०-७१ते २०१३-१४	(६३९३६.४)	-	-	-	-	(१९७३१.६)

संदर्भ : महाराष्ट्र आर्थिक पाहणी - विविध वर्षाचे अहवाल

टीप : १. ग्रामीण विकासावरील दरडोई खर्च= ग्रामीण विकासावरील खर्च/राज्यातील ग्रामीण लोकसंख्या

२. कंसातील आकडे टक्के बदल दर्शवितात

३. *अंदाजपत्रकीय, **२०११ ची जनगणना

वरील तक्त्यावरून महाराष्ट्र शासनाच्या ग्रामीण विकासावरील खर्चात सातत्याने वाढ झाल्याचे दिसते. तरीही त्याच काळात राज्यातील ग्रामीण लोकसंख्या खर्चातील वाढीपेक्षा जास्त वेगाने वाढली असेल तर मात्र ग्रामीण विकासावरील

करताना या ठिकाणी ग्रामीण
ी, विकास खर्चाशी, आर्थिक
ा क्र.१ मध्ये महाराष्ट्रातील
सलेले प्रमाण दर्शविले आहे.

(खर्च कोटी रुपयेमध्ये)

र्थिक र्चाशी ा (%)	ग्रामीण विकासावरील दरडोई खर्च (कोटी रुपयांमध्ये)
.७९	१.५८
.४२	९.९५ (५२७.८१)
.५०	५३.६२ (४३८.८७)
.६२	९१.०२ (६९.७४)
.६३	१९९.५५ (११९.२८)
.७७	३१३.३४** (५७.०२)
-	(३२८३.१३)
-	(४८३.९९)
-	(१९७३१.६)

लोकसंख्या

ाल्याचे दिसते. तरीही त्याच
(मात्र ग्रामीण विकासावरील

वाढत्या खर्चाला यश मिळेलच असे नाही. म्हणूनच राज्यातील ग्रामीण विकासावरील दरडोई खर्च महत्त्वाचा ठरतो. वरील तक्त्यात ग्रामीण विकासावरील दरडोई खर्च २०१०-११ मध्ये १९९.५५ कोटी रुपये इतका असल्याचे दिसते. तर हाच खर्च १९७०-७१ व १९८०-८१ मध्ये अनुक्रमे केवळ १.५८ व ९.९५ कोटी रुपये होता. मात्र २०००-०१ ते २०१०-११ या काळात हाच खर्च ९१.०२ कोटी रुपयांवरून १९९.५५ कोटी रुपयांपर्यंत वाढल्याचे दिसते. सन २०१३-१४ च्या अंदाजपत्रकातील हाच खर्च ३१३.३४ कोटी रुपयांपर्यंत वाढल्याचे दिसते.

याशिवाय महाराष्ट्र राज्यातील ग्रामीण विकासावर झालेला दरडोई खर्च व त्यातील शेकडा बदल लक्षात घेता असे स्पष्ट होते की, १९७०-७१ ते २०१३-१४ या ५३ वर्षांच्या काळात ग्रामीण विकासावरील खर्चात ६३९३६.४ टक्क्याने वाढ झाली आहे. महाराष्ट्रातील ग्रामीण विकास कार्यावर शासनाने केलेल्या एकूण खर्चात तसेच दरडोई खर्चात अलीकडच्या दशकात खऱ्या अर्थाने मोठ्या प्रमाणात वाढ होताना दिसते आहे. अर्थात हा खर्च शासनाने ग्रामीण विकासासाठी आखलेल्या विविध कार्यक्रमांवर होत असल्याने ही बाब भविष्यातील सुंदर व स्वच्छ ग्रामीण महाराष्ट्राच्या दृष्टीने उत्तम मानता येईल.

थोडक्यात, महाराष्ट्र शासनाने १९७०-७१ ते २०१०-११ या कालावधीत ग्रामीण विकासावर केलेल्या खर्चाचे शासनाच्या महसूल खर्चाशी व आर्थिक सेवा खर्चाशीचे प्रमाण समाधानकारकपणे वाढलेले आहे. तसेच राज्य सरकारने याच काळात ग्रामीण विकासावर केलेला दरडोई खर्च पाहता तो सातत्याने वाढत असल्याचे दिसते. तथापि, शासनाच्या एकूण खर्चाशी व विकास खर्चाशी असलेले प्रमाण पाहता त्यात आणखीन वाढ होणे आवश्यक असल्याचे दिसते.

महाराष्ट्राच्या ग्रामीण विकाससमोरील आव्हाने

महाराष्ट्र शासनाच्या ग्रामीण विकासाची धोरणे, त्याची अंमलबजावणी व त्यातून मिळालेले चांगले यश पाहता राज्यातील ग्रामीण विकाससमोर काही आव्हाने जरूर दिसत आहेत. त्याचाही विचार करणे याठिकाणी अगत्याचे ठरेल.

१. ग्रामविकास अधिक प्रभावी कारणे

सद्या राज्य सरकारच्या ग्रामीण विकास कार्यक्रमांचा आढावा घेतला असता असे दिसते की, महाराष्ट्राच्या गेल्या पन्नास वर्षांच्या काळात केवळ अलिकडील पाच-दहा वर्षांपासूनच ग्रामीण विकासाच्या कार्यक्रमाला जास्त प्राधान्य देण्यास सुरुवात केल्याचे दिसते. परंतु देशातील जागतिकीकरणाच्या पार्श्वभूमीवर ग्रामीण अर्थकारणाची बदलती पद्धती पाहता ग्रामीण विकासावर आता पूर्वीपेक्षा अधिक लक्ष देऊन ग्रामीण विकासाचे प्रत्येक कार्यक्रम अत्यंत प्रभावीपणे राबविणे गरजेचे ठरेल.

२. लोकशाही विकेंद्रीकरणाची प्रभावी अंमलबजावणी

लोकशाही विकेंद्रीकरणाच्या दृष्टीने विचार करता महाराष्ट्रामध्ये आजही जिल्हा

परिषदांकडे व पंचायत समित्यांकडे बरेचसे विषय हस्तांतरीत झाल्याचे दिसत नाही किंबहुना त्यात यश आले नाही.

३. ग्राम व शहरी शिक्षणातील भेद दूर करणे

जागतिकीकरणानंतरच्या काळात आजही महाराष्ट्रामध्ये गावातील शिक्षण व शहरी शिक्षण असा भेद मोठ्या प्रमाणात आहे. यात केवळ संख्यात्मक व गुणात्मक शिक्षण असा भेद पहायला मिळतो आहे. तो पुढील काळात नाहीसा करण्याचे आव्हान महाराष्ट्रासमोर असणार आहे.

४. ग्रामपंचायतींना संगणक दिले पण ऑपरेटर नाही

महाराष्ट्र शासनाने ई-गव्हर्नन्स संकल्पना राबविली असून त्यात स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये संगणकीकरणाच्या प्रक्रियेला वेग दिला आहे. परंतु सद्याची ग्रामपंचायतीसारख्या संस्थेची स्थिती संगणक आहे, पण ऑपरेटर नाही अशी आहे. यासंदर्भात तत्काळ व्यवस्था पुरविण्याची गरज निर्माण झाली आहे.

५. गावातील कचरा व सांडपाणी व्यवस्थापनाचे आव्हान

गावातील कचरा व सांडपाण्याचे गावातच प्रक्रिया करून व्यवस्थापन करण्याचे एक आव्हान असणार आहे. यासाठी गावातील कचरा व सांडपाण्याचे गावातच प्रक्रिया करून व्यवस्थापन करता आले तर, त्यातून गावाच्या विकासाला वेगळी दिशा मिळू शकते. त्यामध्ये कचऱ्यापासून खत किंवा वीजनिर्मिती सारखे प्रकल्प गावातच सुरू करता येतील.

महाराष्ट्राच्या ग्रामीण विकासासाठी उपाययोजना

महाराष्ट्रातील जवळपास ५७ टक्के लोकसंख्या खेड्यात राहते. अशावेळी महाराष्ट्रातील ग्रामीण विकास व त्याचे प्राधान्य राज्य सरकारने ओळखून पुढील काही उपाययोजनांची अंमलबजावणी करणे, महाराष्ट्राच्या वेगळ्या ओळखीसाठी गरजेचे ठरेल.

१. खेडे ग्रामविकासाचा केंद्रबिंदू मानावा

ग्रामविकास हा देशाच्या विकासातील महत्त्वाचा टप्पा आहे. महाराष्ट्र शासनानेही ग्रामविकासाला प्राधान्यक्रम देऊन ग्रामविकासाची सर्व धोरणे खेडेगाव केंद्रबिंदू मानून आखावीत व राबवावीत. परिणामी यातूनच खऱ्या अर्थाने राज्याला देशाच्या विकासात मानाचे स्थान मिळू शकते.

२. पंचयातराज संस्थांना जास्त निधी, अधिकार व जबाबदाऱ्या द्याव्यात

ग्रामीण विकासात महत्त्वाची भूमिका बजावणाऱ्या स्थानिक स्वराज्य संस्थांना आजपर्यंत फारसा निधी, अधिकार तसेच जबाबदाऱ्याही वाटून दिल्या नाहीत. परिणामी खऱ्या अर्थाने गावपातळीवर काम करणाऱ्या या संस्थांचे ग्रामविकासात १०० टक्के योगदान देता आलेले नाही. यासाठीच अशा संस्थांना महाराष्ट्र शासनाने ग्रामविकासासाठी मोठ्या

Arts, Comm. & Science College

21

झाल्याचे दिसत नाही

ातील शिक्षण व शहरी
क व गुणात्मक शिक्षण
आ० महाराष्ट्रासमोर

त्यात स्थानिक स्वराज्य
वी ग्रामपंचायतीसारख्या
हे. यासंदर्भात तत्काळ

वस्थापन करण्याचे एक
गावातच प्रक्रिया करून
ळी दिशा मिळू शकते.
। गावातच सुरू करता

अशावेळी महाराष्ट्रातील
न काही उपाययोजनांची
चे ठरेल.

हे. महाराष्ट्र शासनानेही
खेडेगाव केंद्रबिंदू मानून
ाला देशाच्या विकासात

ऱ्या द्याव्यात

ज्य संस्थांना आजपर्यंत
नाहीत. परिणामी खऱ्या
त १०० टक्के योगदान
ग्रामविकासासाठी मोठ्या

प्रमाणात निधी उपलब्ध करून देतानाच त्यांना जास्त अधिकारही द्यावेत व त्याचवेळी त्यांच्यावर ग्रामविकासाची मोठी जबाबदारीही सोपवावी.

३. लोकांचा पुढाकार त्यात शासनाचा पुढाकार तत्त्वाचा अवलंब

महाराष्ट्र शासनाने आजपर्यंत ग्रामीण विकासाचे राबविलेले कार्यक्रम शासनाचा पुढाकार त्यात लोकांचा सहभाग अशा पद्धतीनेच चालले. परंतु आता खऱ्या अर्थाने सुरुवातीला लोकांनी पुढाकार घेऊन एखादा ग्रामीण विकासाचा कार्यक्रम आखावा व त्यात शासनाने पुढाकार घ्यावा, या तत्त्वाने वागले तर ग्रामीण विकासाचा वेग वाढायला नक्कीच मदत होईल.

४. स्थानिक स्वराज्य संस्था निवडणूक सुधारणा

स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये निवडणुकीला उभे राहणाऱ्यांची किमान शैक्षणिक पात्रता, निवडून आल्यानंतर सक्तीचे प्रशिक्षण, ग्रामसभांचे बळकटीकरण, सामाजिक लेखापरीक्षण अशा वेगवेगळ्या पातळीवर निवडणूक व इतर प्रकारच्या सुधारणा करणे व त्यांची अंमलबजावणी करणे पुढील काळात वेगवान ग्रामीण विकासासाठी अगत्याचे ठरेल.

५. शाश्वत ग्रामीण विकास

ग्रामीण विकासाचा वेग वाढतानाच लोकांनी, लोकांची, लोकांसाठी राबविलेल्या विकासप्रणालीद्वारे शाश्वत ग्रामीण विकास करण्यासाठीची पावले महाराष्ट्र शासनाने उचलावी व त्यात शासनाला यशस्वी होणे गरजेचे ठरेल.

अशा प्रकारे वरील काही उपाययोजनांच्या कार्यक्षम अंमलबजावणीमुळे महाराष्ट्रातील ग्रामीण विकासाला पूर्वीपेक्षा अधिक गती मिळू शकते व त्यातून देशासाठी ग्रामीण विकासाचे एक वेगळे उदाहरण मिळू शकते.

सारांश

महाराष्ट्राच्या ग्रामीण विकासावर वरीलप्रमाणे सविस्तर विवेचन केल्यानंतर एक गोष्ट लक्षात येते की, खरंच महाराष्ट्राच्या ग्रामीण विकासाचा वेग शासनाच्या ग्रामीण विकासाकडे पाहण्याच्या सकारात्मक दृष्टिकोनामुळे सतत वाढत आहे. शासनाचा ग्रामीण विकासावरील वाढता खर्च हे त्याचेच एक उदाहरण म्हणता येईल. असे असले तरी महाराष्ट्राच्या निर्मितीपासून ते आजपर्यंतचा काळ पाहता, यामध्ये अजून काही सुधारणा व्हायला हव्या होत्या. विशेषत: ग्रामीण भागातील दारिद्र्य कमी करण्यासाठी ग्रामीण विकासावरील खर्च हे मोठे हत्यार व्हायला हवे, परंतु त्यात आजही मोठ्या प्रमाणात सुधारणा करणे गरजेचे आहे. त्याचाच एक भाग म्हणून ग्रामीण भागात शेती व अन्नप्रक्रिया क्षेत्र, ऊर्जा क्षेत्र शिक्षण व आरोग्य माहिती तंत्रज्ञान व दळणवळण विषयक सुविधा इत्यादी बाबींवर विशेष लक्ष केंद्रित करून ग्रामीण विकासाचा वेग बदलत्या परिस्थितीत नक्कीच वाढविता येईल. यादृष्टीने शासनाने ग्रामीण भागात मोठ्या प्रमाणात शहरी

महाराष्ट्राच्या निर्मितीपासून ते आजपर्यंतचा काळ पाहता, यामध्ये अजून काही सुधारणा व्हायला हव्या होत्या. विशेषत: ग्रामीण भागातील दारिद्र्य कमी करण्यासाठी ग्रामीण विकासावरील खर्च हे मोठे हत्यार व्हायला हवे, परंतु त्यात आजही मोठ्या प्रमाणात सुधारणा करणे गरजेचे आहे. त्याचाच एक भाग म्हणून ग्रामीण भागात शेती व अन्नप्रक्रिया क्षेत्र, ऊर्जा क्षेत्र शिक्षण व आरोग्य माहिती तंत्रज्ञान व दळणवळण विषयक सुविधा इत्यादी बाबींवर विशेष लक्ष केंद्रित करून ग्रामीण विकासाचा वेग बदलत्या परिस्थितीत नक्कीच वाढविता येईल.

Mandrup Science College

सुविधा दिल्या तर शहराकडे होणारे स्थलांतर नक्कीच रोखता येईल. यासंबधीची माहिती शासनाने सविस्तरपणे आपल्या आर्थिक सर्वेक्षण अहवालात सविस्तर नमुद करावी. जेणेकरून विविध उद्योजक, व्यापारी व व्यावसायिक यांना ग्रामीण भागात नव्याने निर्माण होणाऱ्या बाजारपेठेचे ज्ञान होईल. याशिवाय शासनाने दरवर्षीच्या आर्थिक सर्वेक्षण अहवालात ग्रामीण विकासासंबंधी पुढील काही घटकांबाबत विस्ताराने माहिती द्यावी. ज्याचा उपयोग अभ्यासकांना, संशोधकांना व विविध बिगर शासकीय संस्थांनाही होऊ शकतो. यामध्ये ग्रामीण विकासाच्या विविध योजनांप्रमाणे खर्चाची माहिती द्यावी, नवीन योजनांची सविस्तर माहिती द्यावी, नवीन योजनांचा उद्देश व त्यातून काय प्राप्ती होईल हेही सांगावे, पूर्वीच्या योजनांना लोकांचा किती सहभाग राहिला हे सांगावे तसेच कोणत्या ग्रामीण योजनांची पुनर्मांडणी गरजेचे आहे याचेही अवलोकन करावे. थोडक्यात, महाराष्ट्राच्या ग्रामीण विकासाबाबत महाराष्ट्र शासन जितके जास्त जागरूक राहील तितका जास्त महाराष्ट्राचा भविष्यकाळ चांगला राहील याबाबत शंका नाही.

संदर्भ

१. लोकराज्य, एप्रिल २०१२ ग्रामोन्नती विशेषांक.

२. मनोज पाटील (२०१२), नागरिकांसाठी केंद्र व राज्य शासनाच्या विकास योजना, चौधरी लॉ पब्लीशर्स, पुणे.

३. महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी - विविध वर्षांचे अहवाल.

४. मार्गदर्शिका (२०१०-११), महाराष्ट्र शासन, ग्रामविकास मंत्रालय.

५. कार्यपुस्तिका, महाराष्ट्र शासन, ग्रामविकास मंत्रालय.

६. कॉ. गोविंद पानसरे व डॉ. जे. एफ. पाटील (२०१२), महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी पर्यायी दृष्टिकोन, श्रमिक प्रतिष्ठान, कोल्हापूर.

७. डॉ. जे. एफ. पाटील व डॉ. भालबा विभुते (२०१३), बदलता महाराष्ट्र, महाराष्ट्र राज्य सुवर्णमहोत्सव सिंहावलोकन परिषद, सांगली.

८. Harry Blair (1997), Success and Failure in Rural Development: A Comparison of Maharashtra, Bihar and Bangladesh, Peasant Symposium Draft Copy, 10th May,

Source :- www.virginia.edu/soasia/symsem/kisan/papers/mabiba.html

23

3

ck

Name of Publisher

ावानिवृत्तीच्यावेळी
मोर आणला असता
ळते. माझा हा लेख
डणार या शुद्ध हेतुने
ंतपर्व गौरव अंकात
ा आहे.

पूर्वीचा विद्यार्थी या
ानिवृ... निमित्तच्या
यांना व त्यांच्या
शुभेच्छा देतो.

निस्पृह आधारस्तंभ

प्रा. डॉ. संतोष एन. कदम, संतोष भीमराव पाटील महाविद्यालय, मंद्रुप, सोलापूर

कर्नाटकातील एका शेतकरी कुटुंबात जन्मलेल्या व लहानपणापासूनच अतिउच्च ज्ञानप्राप्तीची केवळ आस न बाळगता ती पूर्णत्त्वास नेऊन एक उच्च विद्याविभुषित व खऱ्या अर्थाने ज्ञानी व बुद्धिमान नागरीक म्हणून महाराष्ट्रातच नव्हे तर भारतातही आपली ओळख निर्माण केलेल्या महनीय व्यक्तीमध्ये डॉ. जुगळे सरांचे नाव अग्रक्रमाने घ्यावे लागेल. उच्च विद्याविभूषत व अतिउच्च ज्ञानाचा कधीही अहंम न बाळगता निस्पृह शिक्षण व्यवस्थेचा आधारस्तंभ त्यांनी रोवला आहे. विद्यार्थ्यांच्या नजरेस जेव्हा हे व्यक्तिमत्त्व पडते तेव्हा केवळ एक ज्ञानी, सतत अभ्यासू व बदलत्या काळाबरोबर विचार करणारा एक अर्थतज्ञच त्यांच्यामध्ये दिसतो आणि याच आपल्या गुणाच्या जोरावर ज्यांनी नाबार्ड, यु.जी.सी., महाराष्ट्र शासन, शिवाजी विद्यापीठ तसेच देशातील इतर विद्यापीठांतील सर्वोच्च संस्थांमध्ये आपले योगदान दिलेले आहे. त्यातून एक आदर्श प्रशासक कसा असावा याचे उत्तम उदाहरण त्यांनी घालून दिले आहे. देशातील अनेक अर्थशास्त्र विषयक परिषदांमध्ये आपली स्वतःची एक वेगळी ओळख निर्माण करुन अर्थशास्त्र विषयक अनेक परिषदांचे आयोजन व नेतृत्त्व त्यांनी केले आहे. त्यातूनच ज्यांना आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील नामांकित अशा नियतकालिकाचे संपादकत्व बहाल केले गेले. आपल्या गरजांचे किमानीकरण अंगीकारुन समाधानाचे महत्तमीकरण कसे उपभोगता येते यांचा एक वेगळा आदर्श संपूर्ण समाज व आपल्या विद्यार्थ्यांसमोर त्यांनी ठेवला आहे. त्यांनी सहकार, शेती, विकासाचे अर्थशास्त्र,

चलनविषयक अर्थशास्त्र, गणिती अर्थशास्त्र व संख्याशास्त्र यासारखे अर्थशास्त्रातील प्रमुख विषय स्वत:च्या अभ्यासाचे व लेखनाचे विषय ठेवले. गरीब, दुर्लक्षित समाज घटक, प्रादेशिक विषमता यावर मात करण्यासाठी त्यांनी देशातील आर्थिक सुधारणांच्या पहिल्याच टप्प्यात व्हिलेज बँकिंगची संकल्पना मांडली. नंतरच्या काळात या संकल्पनेची वेगळ्या धाटणीवर १० व्या पंचवार्षिक योजनेपासून अंमलबजावणी सुरु झाली, त्यांच्या शिक्षण क्षेत्रातील योगदानाची यु.जी.सी.ने नोंद घेऊन महत्त्वपूर्ण पुरस्काराने गौरविले. त्यांनी शिवाजी विद्यापीठाचे सामाजिक शास्त्र शाखेचे अधिष्ठाता म्हणून तसेच अर्थशास्त्र विभागाप्रमुख म्हणून आपल्या कार्याचा वेगळा ठसा प्रशासनावर उमटवला, त्याचबरोबर त्यांनी अनेक गोरगरीब होतकरु व हुशार विद्यार्थ्यांचे शैक्षणिक करिअर घडविले.

माझ्यासारख्या अनेक विद्यार्थ्यांच्या जीवनात स्थैर्य मिळवून देऊन त्यांच्या जीवनातील अनिश्चितता दूर केली. प्राध्यापक पदाच्या मुलाखतीला जाण्यासाठी मी त्यांचा आशीर्वाद मागितला पण त्यांनी केवळ आशीर्वाद न देता कायम स्वरुपी प्राध्यापक पदाची नोकरी मिळवून दिली. माझे आईवडील एका १००० ते १२०० लोकवस्तीच्या गावात तीन मुली व एका मुलाच्या सुभविष्यासाठी रात्रंदिवस काबाडकष्ट करत पै पै जमा करुन माझ्या उच्च शिक्षणाबरोबरच मुलींच्याही शिक्षण व विवाहाची तजवीज करत होते. एक दिवस रात्री सातच्या सुमारास माझ्या नोकरीची बातमी कळताच माझी आई माझ्या वडिलांना म्हणाली, मी आज जेवणारच नाय. जेवण करत असलेले वडीलसुद्धा अर्धवट जेवण सोडून माझ्या नोकरीची बातमी ऐकून आनंदाच्या भरात डोळ्यातील आनंदाश्रू ढाळू लागले आणि आईला म्हणाले अगं पोरगं आपल्या गावातलं सगळ्यात पहिलं डॉक्टर होऊन सर झालं. आपण सगळ्या गावाला पेढं वाटू आणि दुसऱ्याच दिवशी सगळ्या गावात घरोघरी जाऊन आईवडिलांनी पेढे वाटले. माझ्या आईवडिलांच्या डोळ्यातील आनंदाश्रू जुगळे सरांच्यामुळे पहायला मिळाले. माझ्या नियमित व साध्या जीवनाचे रुपांतर यशस्वी जीवनात करणारे डॉ. जुगळे सर यांना मी गुरु व देव मानतो. जुगळे सरांमधील शांत, संयमी व अभ्यासू अर्थतज्ज्ञ पाहून मी नक्कीच प्रभावित झालो आहे. सरांनी मला गुरुच्या भूमिकेबरोबरच वडिलकीच्या भूमिकेतूनही मार्गदर्शन केले आहे.

माझ्या विद्यार्थी व शिक्षकी जीवनात डॉ. जुगळे सरांच्या रुपाने मला एक आदर्श शिक्षक व अभ्यासू अर्थतज्ज्ञ लाभला. त्यांचे ज्ञान व अनुभव आमच्याबरोबर त्यांनी शेअर केले हे खऱ्या अर्थाने माझ्यासारख्या विद्यार्थ्यांचे भाग्यच आहे. कारण विद्यार्थी हा शिक्षकाकडे पाहत आणि त्यांचे अनुभव व विचार ऐकूनच घडत असतो. सुदैवाने आम्हाला हे सगळं देणारे जुगळे सरांच्यासारखे शिक्षक लाभले. आज आम्हाला माहिती नाही की शिक्षण क्षेत्रात आल्यापासून आम्ही कितपत यशस्वी होत आहोत. पण आमच्या समोरचा आदर्श जुगळे सरांच्यासारख्या शिक्षकांचा असल्याने आम्ही एक आदर्श शिक्षक नाही बनता आले तरी एक चांगला शिक्षक मात्र नक्कीच बनण्यासाठी प्रयत्न करु.

◈ ◈ ◈ ◈

Mandrup

p 2015-16 25

VOLUME-II (3) * Special Issue: December 2015 ISSN (Print): 2394-207X
INTERNATIONAL JOURNAL OF MULTIFACETED AND MULTILINGUAL STUDIES

Electronic Commerce-Technology and Prospects

Vaibhav Gaikwad
Department of Commerce,
Santosh Bhimrao Patil Collage, Mandrup,
Solapur (Maharashtra)

College Name Cover page

Abstract :

This paper is an attempt to research of electronic commerce technology and prospects. For the present work, secondary data are used which is collected from e-commerce department website and reports. Commerce (the trading of goods) has been a major impetus for human survival since the beginning of recorded history and beyond. The mass adoption of the Internet has created a paradigm shift in the way businesses are conducted today. So will many on-line retailers who have to cough up set up and transaction costs and 2-3% of every payment. Moreover credit cards are not suitable for person-to-person trade on the Internet. In short, e-commerce has created a demand for low cost facility for micro payments and flexible payment.

Keyword: *e-commerce, technology and utility*

Introduction: The past decade has seen the emergence of a new kind of commerce: e-commerce, the buying and selling of goods through human-computer interaction over the Internet. Traditional physical trading of goods and currency is becoming increasingly unpopular and more businesses are jumping on the e-commerce bandwagon. Today, the line between e-commerce and traditional commerce is becoming more blurred as more businesses start and continue to integrate the Internet and e-commerce technologies into their business processes.

The Concept of E-Commerce: E-commerce consists of buying and selling of products and services over electronic systems such as the internet and other computer networks (Mahadavan, 2000). Modern electronic commerce typically uses the World Wide Web at some point in the transactions lifecycle, although it can encompass a wide range of technologies such as e-mail. A small percentage of e-commerce is conducted entirely electronically for virtual items such as access to premium content on E- Commerce Services and Products

E-commerce products and services are methods used by banking organizations to carry out their transactions without necessarily coming into physical contact with their clients. These service include Automatic Teller Machines (ATMs), Electronic Fund Transfer (ETF), mobile banking, online banking, Electronic Data Interchange (EDI) and telecommunication services. Credit card is one of the few remarkable innovations introduced successfully by banks in the last five decades, and it is currently being used extensively in B2C electronic commerce. But it is an expensive means of payment for e-commerce and many on-line shoppers will prefer other forms of paying for their purchase (Long 2000).

Objectives:

- To study the utility of E-commerce in various phases of business.
- To study various technological products offered by E- commerce

Definition of E-Commerce: The e-commerce can be defined as modern business methodology that addresses the needs of organizations, merchants, and consumers to mitigate the costs while improving the quality of goods and services and increasing the speed of service delivery, by using Internet. It differs from the traditional electronic commerce (e-commerce) in the way that it

Mandrup Comm. & Science College

VOLUME-II (3) * Special Issue: December 2015 ISSN (Print): 2394-207X
INTERNATIONAL JOURNAL OF MULTIFACETED AND MULTILINGUAL STUDIES

enables the trading of goods, money and information electronically from computer to computer. Business is done electronically and there is no longer a need for physical currency or goods to conduct business.

Electronic Commerce—Technology and its Utility:

1. **Online Billing:-** Companies whose bill can achieve significant cost savings and marketing benefits through the use of Internet-based bill-delivery and receiving systems.
2. **Secure Information Distribution:-** To many businesses, information is their most valuable asset. Although the Internet can enable businesses to reach huge new markets for that information, businesses must also safeguard that information to protect their assets. Digital Rights Management provides protection for intellectual and information property, and is a key technology to secure information distribution.
3. **Maintenance, Repair, and Operations (MRO):-** The Internet also offers tremendous time and cost savings for corporate purchasing of low-cost, high-volume goods for maintenance, repair, and operations (MRO) activities. Typical MRO goods include office supplies (such as pens and paper), office equipment and furniture, computers, and replacement parts. The Internet can transform corporate purchasing from a labor and paperwork-intensive process into a self-service application. Company employees can order equipment on websites, company officials can automatically enforce purchase approval and policies through automated business rules, and suppliers can keep their catalog information centralized and up-to-date. Purchase order applications can then use the Internet to transfer the order to suppliers. In response, suppliers can ship the requested goods and invoice the company over the Internet. In addition to reduced administrative costs, Internet-based corporate purchasing can improve order-tracking accuracy, better enforce purchasing policies, provide better customer and supplier service, reduce inventories, and give companies more power in negotiating exclusive or volume- discount contracts. In other words, the Internet and e-business have changed the way enterprises serve customers and compete with each other, and have heightened awareness for competing supply chains.
4. **Value-Chain Incorporation:-** No other business model highlights the need for tight integration across suppliers, manufacturers, and distributors quite like the value chain. Delays in inventory tracking and management can ripple from the cash register all the way back to raw material production, creating inventory shortages at any stage of the value chain. The resulting out-of-stock events can mean lost business. The Internet promises to increase business efficiency by reducing reporting delays and increasing reporting accuracy. Speed is clearly the business imperative for the value chain.

Issues In Implementing Electronic Commerce:- Although it is simple to describe their benefits, it is not nearly as easy to develop and deploy commerce systems. Companies can face significant implementation issues:

E-Commerce:

• Security
• Leveraging existing systems

Arts, Comm. & Science College Mandrup

VOLUME-II (3) * Special Issue: December 2015 ISSN (Print): 2394-207X
INTERNATIONAL JOURNAL OF MULTIFACETED AND MULTILINGUAL STUDIES

• Interoperability

1. **Cost:-** Electronic commerce requires significant investments in new technologies that can touch many of a company's core business processes. As with all major business systems, electronic commerce systems require significant investments in hardware, software, staffing, and training. Businesses need comprehensive solutions with greater ease-of-use to help foster cost-effective deployment.
2. **Value:-**Businesses want to know that their investments in electronic commerce systems will produce a return. Business objectives such as lead generation, business-process automation, and cost reduction must be met. Systems used to reach these goals need to be flexible enough to change when the business changes.
3. **Security:-**The Internet provides universal access, but companies must protect their assets against accidental or malicious misuse. System security, however, must not create prohibitive complexity or reduce flexibility. Customer information also needs to be protected from internal and external misuse. Privacy systems should safeguard the personal information critical to building sites that satisfy customer and business needs.
4. **Leveraging Existing Systems:-** Most companies already use information technology (IT) to conduct business in non- Internet environments, such as marketing, order management, billing, inventory, distribution, and customer service. The Internet represents an alternative and complementary way to do business, but it is imperative that electronic commerce systems integrate existing systems in a manner that avoids duplicating functionality and maintains usability, performance, and reliability.
5. **Interoperability:-**When systems from two or more businesses are able to exchange documents without manual intervention, businesses achieve cost reduction, improved performance, and more dynamic value chains. Failing to address any of these issues can spell failure for a system's implementation effort. Therefore, your company's commerce strategy should be designed to address all these issues to help customers achieve the benefits of electronic commerce. Your company's vision for electronic commerce should also be to help businesses establish stronger relationships with customers and industry partners. For example, a successful strategy for delivering this vision is described by three work-flow elements (platform, portal, and industry partners), each backed by comprehensive technology, product, and service offerings.

Electronic Commerce—Technology and Prospects:

From self-service portals to transaction processing, a successful work-flow strategy can be the underlying engine delivering state-based, processed-focused control services for e-business applications. Human labor is expensive, and work-flow technology allows e-businesses to supplement, and in some cases eliminate, reliance on human supervision and intervention.

Comparison between Traditional Commerce and E-Commerce:

In many cases business processes use traditional commerce activities very effectively, and these processes cannot be improved upon through technology. Products that buyers prefer to touch,

VOLUME-II (3) * Special Issue: December 2015 ISSN (Print): 2394-207X
INTERNATIONAL JOURNAL OF MULTIFACETED AND MULTILINGUAL STUDIES

smell, or examine closely are difficult to sell using electronic commerce. For example, customers might be reluctant to buy high-fashion clothing and perishable food products, such as meat or produce, if they cannot examine the products closely before agreeing to purchase them. In the case of traditional commerce retail merchants have years of experience in creating store environments that help convince a customer to buy. This combination of store design, layout and product display knowledge is called merchandising. Sales people in course of time develop skills that allow them to identify customer needs and find products and services that meet those needs. The arts of merchandising and personal selling can be difficult to practice over an electronic link. Through e- commerce branded products such as books or CDs can be easily sold. As one copy of a new book is identical to other copies and because a customer would not be concerned about freshness he would willingly order a title without examining the specific copy they would receive. The advantage of electronic commerce, namely the ability of one site to offer a wider selection of titles than even the largest physical bookstore, can outweigh the advantage of a traditional bookstore, namely the facility to browse. Some examples of business processes are listed in the following table that suit to the e-commerce and traditional commerce respectively.

Business processes well-suited to: Electronic commerce Traditional commerce

Electronic commerce	Traditional commerce
• Sale/purchase of books and CDs	• Sale/purchase of high-fashion clothing
• Online delivery of software	• Sale/purchase of perishable food products
• Online tracking of shipments	

• Sale of expensive jewelry and antiques on-line payments are appearing in the market, such as deduction from a pre-paid account, electronic billing services, direct transfer out of bank accounts.

References:

1)William King is the director of UK Wholesale Suppliers, Wholesale Suppliers , Drop shipping Directory, and Pakistan Property Portal . "E-commerce its advantages and disadvantages".

2) Mr. Sushil Raghav, CEO and President of Rensoft Technosys Pvt Ltd, "Benefits and Disadvantages of Ecommerce."

3) D. K. Gangeshwer Department of Mathematics, Bhilai Institute of Technology (BIT), Durg, (C.G), INDIA gangeshwar@yahoo.co.in "E-Commerce or Internet Marketing: A Business Review from Indian Context".

4) Laudon, Kenneth C.; Guercio Traver, Carol (2014)."E-commerce. business. technology. society." 10th edition. Pearson. ISBN 978-013-302444-9.

5) Chaudhury, Abijit; Kuilboer, Jean-Pierre (2002). "E-Business and E-Commerce Infrastructure". McGraw-Hill. ISBN 0-07-247875-6.

6) Friedens, Jonathan D.; Roche, Sean Patrick (19 December 2006). "E-Commerce: Legal Issues of the Online Retailer in Virginia" (PDF). Richmond Journal of Law and Technology 13

7) Kotler, Philip (2009). Marketing Management. Pearson: Prentice-Hall. ISBN 978-81-317-1683-0.

8) Miller, Roger (2002). "The Legal and E-Commerce Environment Today (hardcover ed.)". Thomson Learning. ISBN 0-324-06188-9. 741 pp.

PRINT ISSN:2319-5789, ONLINE ISSN:2320-3145

SCHOLARS WORLD

International Refereed Multidisciplinary Journal of Contemporary Research

SPECIAL ISSUE III (OZER COLLEGE) DECEMBER 2015

IRMJCR

IMPACT FACTORS

Universal Impact Factor = 1.2242
International Impact Factor Services = 0.654
Scientific Journal Impact Factor = 3.552
Global Impact Factor =0.311

INDEXING

Directory Of Open Access Journals, Sweden
Ulrich's Web-global Series Directory, USA
Open J-Gate, India
Advanced Science Index (ASI), Germany
Cite Factor- Academic Scientific Journal- Canada/USA
Academic.edu - Share Research- USA
Academic Keys- Unlocking Academic Careers
Yampu - Switzerland

Organised by

Maratha Vidya Prasarak Samaj's
Arts, Science and Commerce College, Ozar (Mig)
Tilak Nagar, Mumbai - Agra Highway, At Post Ozar (Mig) Tal: Niphad, Dist: Nashik, Maharashtra- 422 206
Affiliated to Savitribai Phule Pune University
U.G.C. Recognition 2 (F), 12 (B)

MAAZ PUBLICATIONS

14.	A STATISTICAL ANALYSIS OF FOREIGN AND DOMESTIC TOURIST IN INDIA *DEEPAK J. GADEKAR , MHASKE P. H*	79-84
15.	GENERAL LAND USE IN MAHARASHTRA STATE 1981-82 TO 2000-01 *DAIVSHALA SHIVAJI NAGDE, DEVIDAS ,NILKANTH BHOYAR*	85-87
16.	STUDY OF CROP COMBINATION REGION IN TRIBAL AREA OF NASHIK DISTRICT, MAHARASHTRA, INDIA *VIJAY R. SONAWANE, VINODR. RAUT*	88-92
17.	CROP COMBINATION ANALYSIS IN BAGLAN TAHSIL FOR NASHIK DISTRICT (M.S) *D. K AHIRE, S .T JADHAV*	93-95
18.	RESOURCE POTENTIAL FOR ECOTOURISM DEVELOPMENT IN NASHIK DISTRICT, MAHARASHTRA *RAKESH V. PATIL, B.S.CHANDANKAR*	96-100
19.	ALLOCATION OF SCHEDULED CASTE POPULATION IN SOLAPUR DISTRICT *DEDE D. K*	101-104
20.	TRENDS IN LITERACY RATES IN SANGLI DISTRICT, MAHARASHTRA: A GEOGRAPHICAL ANALYSIS *T. N. LOKHANDE*	105-111
21.	THE PROBLEM AND PROSPECTUS OF POMEGRANATE FRUIT FARMING IN NASHIK DISTRICT: AN APPLIED GEOGRAPHICAL APPROACH *N. B. BACHHAV*	112-116
22.	POPULATION GROWTH AND DEMOGRAPHIC TRANSITION: A COMPARATIVE STUDY *ANILKUMAR R. PATHARE, JYOTI A. PATHARE*	117-120
23.	LAND USE PATTERN IN AHMEDNAGAR DISTRICT OF MAHARASHTRA *KUDNAR P. S, C.M.NIKAM*	121-125
24.	PEDO-GEOMORPHOLOGY BASED SPATIAL LAND PRODUCTIVITY ASSESSMENT – A GEOINFORMATICS APPROACH *D. N. PAWAR*	126-132
25.	"PROBLEMS BEFORE TOURISM INDUSTRY IN IGATPURI TEHSIL" *UTTAM NIVRUTTI SANGALE, C.M.NIKAM*	133-137
26.	LAND ACQUISITION BILL-2015: PROBLEMS AND PERSPECTIVES *VINAYAK B. KALE*	138-140
27.	GENERAL LAND USE PATTERN IN NANDED TALUKA: A GEOGRAPHICAL STUDY *SANJIV KOLPE*	141-144
28.	THE SUSTAINABLE GROWTH AND DEVELOPMENT OF INDIAN AGRICULTURE *PRATIMA VITTHAL SONAWANE*	145-147

SCHOLARS WORLD - INTERNATIONAL REFEREED MULTIDISCIPLINARY JOURNAL OF CONTEMPORARY RESEARCH
Scientific Impact Factor: 3.552 Online: ISSN 2320-3145, Print: ISSN 2319-5789

ALLOCATION OF SCHEDULED CASTE POPULATION IN SOLAPUR DISTRICT

DEDE D. K

Assistant Professor, Department of Geography, Santosh Bhimrao Patil Collage, Mandrup, Tal-South Solapur, Dist-Solapur (Maharashtra)- India

ABSTRACT:

This paper attempts to find out allocation of scheduled caste population in solapur district. A detailed study is needed to investigate urban-rural scheduled caste population. Proportion of Scheduled Caste population in relation to total population in the study region from the year 1981 to 2011. The distribution of Scheduled Caste population is uneven, because variety of physical, cultural, and economic factor effected on the distribution of population. However, it is impossible to note communication between each individual physical, cultural, and economic factor upon population distribution. Therefore we have been mentioned only the broad generalization. Population growth is a subject matter of general interest to anthropologist, economists, geographers, demographers and sociologists. Population growth refers to the human population growth in a particular area during specific time. Today population explosions refer to the twentieth trend of vast and rapid scheduled caste population growth, resulting from a birth rate higher than the death rate.

Keyword: *Urban Rural Population, Urban Rural Scheduled Caste Population, Population Allocation*

INTRODUCTION:

Population geography is a recently developed and specialized branch of Human Geography. Geography is a study of nature and distribution of physical and cultural factors over the surface of the earth. Population is an important aspect, which varies over the surface of the earth. Population plays a dominant role in determining the economy of the region. Not only economy of the region but also changing socio-cultural, political and environmental issues of the region. However, population geography has recently emerged as a separate branch of study and research. It involves human population and its different characteristics, such as mobility and growth. It is related to other allied areas like demography, sociology, economics, and related disciplines.

In brief, population geography studies the distribution of population over the surface of the earth, with its characteristics and relation with geographical personality of the region.

Geography deals with wide area of study. Geography had since long been considered as an Earth Science where the study of earth received greater attention than its inhabitants. But geographers turn to attention the study of environment to man. Vidal-de- la Blache, Juean Brunhes were significance in giving anthropocentric orientation to geography. Traditionally geographers have been classified geography into Physical and Human geography. The natural phenomena over the surface of the earth studied in physical geography. Such study concerned with nature and distribution of physical features, such as mountains, plateaus, rivers, glaciers and rocks. This study also includes study of physical phenomena and processes such as rainfall, snowfall, winds, evaporation, and humidity etc.

A density of population will imply grater economic activities and an apparent support for an improved standard of living, a grater struggle for existence and continuous competition. All these are helpful for

better economic life. Hence, it is necessary to the study distribution and density of scheduled caste population in the study area.

DISTRIBUTION OF SCHEDULED CASTE POPULATION (1971-2011):

In 1920 *'Akhil Bhartiya Bahishkrut Conference'* was organised at Nagpur under the presidentship of Chh. Shahu Maharaj. Dr. Babasaheb Ambedkar had attended the conference along with S. J. Kamble, G. G. Kamble, Eithale-Bhosale and Shiratalkar. The issue was so serious that, there was no trace of preparation of food at sight. This thing went to the ears of Dr. Babasaheb Ambedkar. He immediately called all the sub-caste leaders and advised them responding to which every leader sent one person from their caste and thus they had a food in the conference (Kosare H. L., 1984: 35).

Table No. 1 represents that proportion of Scheduled Caste population in relation to total population in the study region from the year 1981 to 2011. The distribution of Scheduled Caste population is uneven, because variety of physical, cultural, and economic factor effected on the distribution of population. However, it is impossible to note communication between each individual physical, cultural, and economic factor upon population distribution. Therefore we have been mentioned only the broad generalization.

According to the total population in the 1971 rural population recorded 72.64 percent and 27.36 percent urban population. In 1981, it was recorded decreed rural population 70.34 percent and urban increasing 29.65precent. There were no much changes after 1991 in rural and urban population. In the year 2011, it is observed that 65.00 percent rural population and 34.99 percent urban population. The study region registered as an agricultural rural region. It is observed that from 1971 to 2011 no more developed urban areas.

However, the growth of population portion is out of the scope of demography however indirectly have great manner upon the work, distribution pattern of population in Solapur District. In 2011, Solapur had population of 4315527 of which male and female were 2233778 and 2081749 correspondingly. There was change of 12.8 percent in the population is evaluate to population as per 2001. In the earlier census of India 2001, Solapur District recorded augment of 19.14 percent to its population evaluate to 1991.

TAHSILWISE DISTRIBUTION OF SCHEDULED CASTE POPULATION (1981-2011):

Table No.1 shows distribution of Scheduled Caste population in the various tahsils of the study region that is uneven because population distribution is closely related to many physical, cultural, and economic factors. Moreover, there is difficult to explain the effect of each individual factor.

Fig. No. 1 represents that the tahsils wise variation of Scheduled Castes population in relation to the total population during the decade 1981 to 2001 in respect of the study region. According to distribution of Scheduled Caste population, the tahsils of the study region have been grouped into five major groups to understanding on the population pattern within study region.

A) HIGH PERCENT (Above 16 percent):

Fig. No. 1 shows that North Solapur tahsil having very high percent of Scheduled Caste population during the year 1981. It was noted 19.13 percent. This tahsil remained their position up to 2001. Pandharpur and Malshiras tahsil moved up from high percent to very high percent category after 1991, and remained their position up to 2011. In the year 2011 North Solapur Malshiras Pandharpur, and tahsil covered very high percent of Scheduled Caste population and noted 23.02 percent, 13.65 percent and 10.49 percent of Scheduled Caste population respectively.

As compare to the total population of the study region (Table No. 1 and Fig. No. 1) very high percent of population covered by North Solapur tahsil in the 1981 and remained their position in this group up to 2011. Solapur tahsil moved up from high percent group to very high percent group after 1991.

The tahsil like North Solapur, Malshiras and Pandhrpur tahsil is well developed with transportation and commutation facilities. The Pune-Solapur high way No.3 and Pune-Vijapur railway run by the North Solapur tahsil. North Solapur tahsil is located on the Pune-Solapur National highway and Solapur to Hyderabad national highway. These three tahsils lies in moderate rainfall region and have shown recent development in urban are. In North Solapur (Chincholi and Akkalkot) MIDC run by government of Maharashtra. These one tahsil emerged as the major urban centers of commercial and industrial activities. Due to development of industry, trade and commercial facilities and administrative services supply more employment opportunities and increased demand of agricultural labors. In agricultural practices led to

SCHOLARS WORLD - INTERNATIONAL REFEREED MULTIDISCIPLINARY JOURNAL OF CONTEMPORARY RESEARCH
Scientific Impact Factor: 3.552 Online: ISSN 2320-3145, Print: ISSN 2319-5789

undertake technological applications due to irrigation facilities. Therefore, this zone characterized as agro-based industries zone. This has led to in migration of Scheduled Caste population. In turn these tahsil resulting into increasing in Scheduled Caste population and also proportion of total population.

B) MEDIUM PERCENT OF SCHEDULED CASTE POPULATION (8 to 16 Percent):

Table No. 1 represented that medium percent of Scheduled Caste population occurred in Madha tahsil during the year 1981. It was observed 8.35 percent. Madha tahsil remained their position from 1981 to 1991. After 1991, Madha tahsil moved-up to medium percent category. Likewise Madha tahsil after 1981 moved up to Medium percent category and remained their position up to 2011. In the year, 2011 there was no single tahsil recorded in Medium percent.

In the study region, North Solapur is major urban center. The North Solapur tahsil lies in moderate rainfall region. There is high range of variation in climatic and topographical condition. However, development of canal and lift irrigation facilities, there are also concentrate sugar industries and dairy farming industries. This agro-based industry supplied more employment leading sugarcane cultivation, in turn resulting in increasing the demand of labours.

TABLE NO. 3.2 TALUKA WISE PROPORTION OF TOTLA POPULATION AND SCHEDULED CASTE (IN PERCENT)

Sr.	Taluka	Year									
		Total Population					Scheduled Caste Population				
		1981	1991	2001	2011	Average	1981	1991	2001	2011	Average
1	Karmala	6.41	6.02	6.06	5.89	6.09	6.73	7.01	5.62	5.42	6.19
2	Madha	8.03	7.74	7.60	7.50	7.71	8.35	9.32	7.61	7.19	8.11
3	Barshi	9.96	9.35	8.85	8.63	9.19	9.43	7.40	7.89	7.79	8.12
4	North Solapur	23.80	24.27	24.95	24.48	24.3	19.13	3.82	23.02	23.88	17.46
5	Mohol	6.14	6.27	0.65	6.41	4.86	6.73	9.62	6.85	6.53	7.43
6	Pandharpur	9.19	9.82	10.46	10.24	9.92	9.16	12.49	10.76	10.49	10.72
7	Malshiras	10.89	10.84	10.97	11.24	10.98	13.20	18.10	12.89	13.63	14.45
8	Sangola	6.91	7.12	7.06	7.47	7.14	7.27	8.33	6.61	7.28	7.37
9	Mangalwedha	4.52	4.60	4.44	4.76	4.58	4.85	6.01	4.73	4.83	5.10
10	South Solapur	5.83	5.79	5.47	6.04	5.78	6.46	7.69	5.47	5.40	6.25
11	Akkalkot	8.30	8.13	7.53	7.28	7.81	8.89	10.16	8.49	7.51	8.76

Source: Census of India, District Census Handbook of Solapur District, 1981 to 2011, Compiled by researche

Figure No. 01

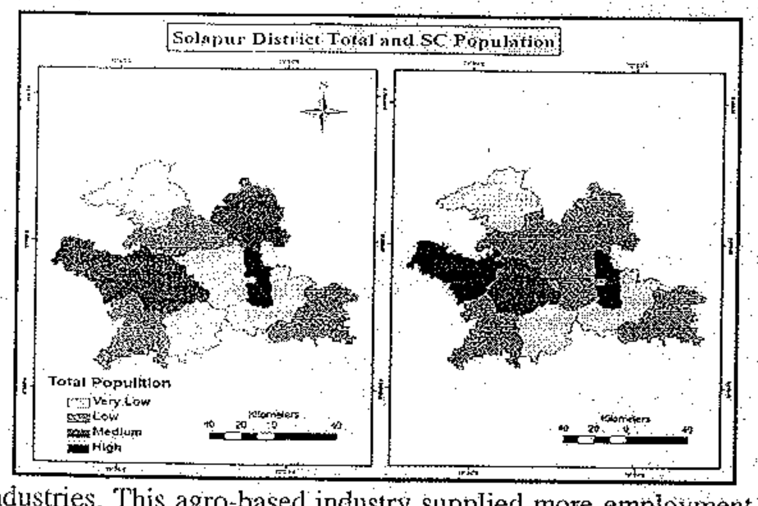

There are also think sugar industries. This agro-based industry supplied more employment opportunities in agricultural labour. In the view of transportation and communication facilities North Solapur is well connected to Pune and Hyderabad. Agro based industries, small-scale industries, trade other commercial activities and administrative services supply more employment opportunities. This is resulting in migration of Scheduled Caste and total population. As compare to the total population as like Scheduled Caste population North Solapur tahsil having high percent of population from 1981 to 2011. During 1981, only the North Solapur tahsil covers this category. After 1981, Malshiras tahsil increased in percent of

total population. It was recorded 14.45 percent. North Solapur tahsil moved up to very high percent category among the total population after 1991.

C) LOW PERCENT OF SCHEDULED CASTE POPULATION (6 to 8 Percent):

The region of moderate Scheduled Caste population had ranking between 8 to 12 percent. It was observed from Table No. 3.2 and Fig. No. 3.2 that Akkalkot, Barshi, Mohol, Pandharpur, and Sangola tahsil covers this category. It was 8.76 percent, 8.12 percent, 7.43 percent, and 7.37 percent respectively in the year 1981. Barshi tahsil increased the percent of Scheduled Caste population in 1981, and decreased in 2001. It is noted 89.43 and 7.40 percent respectively. Table No. 1 and Fig. No.1 shows that the proportion of total population. Akkalkot, Barshi, Mohol, Pandharpur, and Sangola tahsil recorded moderate percent from 1981 to 2011. These tahsils observed decreased in percent of total population.

D) VERY LOW PERCENT OF SCHEDULED CASTE POPULATION (Below 6 percent):

The low percent of Scheduled Caste population covers by Karmala, South Solapur and Mangalwedha. It was recorded 6.19 %, 5.10 %, 6.25 % and 7.75 percent respectively Table No.1 represents that the proportion of very low percent of total population region. This region covered by Karmala, Mohol, South Solapur and Mangalwedha tahsil. It was observed low percent of total population.

CONCLUSION:

In this category South Solapur tahsil having heavy rainfall, where as Mangalwedha lies dry area. This category covered undulating topography with high land zone. Due to adverse geographical conditions have low economic development and there is less employment opportunity because of absence any industrial development and lack of resources. Therefore the proportion of Scheduled Caste population is low and also total population as compare to other tahsil of the study region is low.

In these tahsils having seasonal variation in rainfall distribution, low degree of irrigation resulted low productivity and absences of commercial cropping pattern. In this category Akkalkot and Sangola tahsil is small urban centers engaged in primary activities. This tahsil have caring low capacity due to regional imbalances in economic condition and lack of resources. Sangola tahsil having very low rainfall. There is drought prone area and lies in the rain shadow area. The rain fed cultivation has provided seasonal employment opportunities, resulting into out migration of Scheduled Caste population occurred. There is no industry due to lack of resources as well-limited economic growth. The population seeking job opportunities outside the region, resulted out migration is in mainly North Solapur tahsil.

REFERENCE:

1. Kosare H.L. (1984): Vidarbhatil Dalit Chalavalicha Itihas (Swatantrya Purva Kal) (Marathi), Nagpur: Dnyandeep Prakashan.
2. B. Arunachalam (1967):- "Maharashtra" Published by Mahendrakumar A seth co. Bombay P –268.
3. Census Hanbook Solapur district (1991): Series –14, Part XII – A and B.
4. Census Hanbook Solapur district (2001): Series –12, Part XII – A and B.
5. Census Hanbook Solapur district (2011): Series –11, Part XII – A and B.
6. Chouhan T.S. (1987): Agricultural Geography - A case study of Rajasthan State, Academic Publication, Jaipur P.27
7. Deshpande.C.D. (1971): Geography of Maharashtra, National Book Trust, India. New Delhi P.14
8. Gezetteer of the Bombay Presidency, Solapur District Volume – XX, 1997 P.P.405, 486, 491 – 493, 498 – 501.
9. Pardeshi Rahul S (2015) "Assessment of Environmental Impact on Agriculture Development in Solapur District: A Geographical Analysis" Solapur University, Solapur, page no.35,36
10. Rananaware D.D. (2001): "History of Solapur" Ablay Publication, Sangramnagar, Akluj. P.P. – 17
11. Shafi F (1965) : 'Pattern of crop land use in the Ganga-Yamuna Doab, the Geographer', Vol. 12, PP- 13-20
12. Sigh, Jasbir (1974): 'An Agricultural Atlas of India-A Geographical Analysis', Vishal Publication, Kurukshetra, India.
13. Socio Economic Review of Solapur District 1991
14. Socio Economic Review of Solapur District 2001
15. Socio Economic Review of Solapur District 2011

भास्कर चंदनशिव यांच्या कथेतील दलितांचे व्यथामय जीवन

प्रा.जवाहर लक्ष्मण मोरे
संतोष भीमराव पाटील महाविद्यालय मंद्रुप
ता.द.सोलापूर जि.सोलापूर

प्रस्तावना :—

मराठी वाङ्.मयाच्या इतिहासात कादंबरी, कविता, नाटक, चरित्रे, आत्मचरित्रे, आत्मकथन, प्रवासवर्णन या विकसित वाङ्.मयाबरोबरच कथा हा एक वाङ्.मयप्रकार देखील बहुतांषी आणि चौफेर बाजूने विकसित झालेला दिसून येतो. कथा या प्रकाराची दखल ग्रामीण, नागरी, दलित, आदिवासी, विज्ञान आणि लोककथा या साहित्यप्रवाहानेही घेतलेली आहे. आनंद यादव यांच्यापासून व्यंकटेष माडगूळकरापर्यंत व त्यानंतर अनेक सिध्दहस्त लेखकांची नावे डोळयासमोर येतात. सर्वांच्याच कथेतून रान, शेती, षिवार गावगाडा, दलित व्यथा, राजकारण, संघर्ष, वास्तव, दुष्काळ, सामाजिक प्रष्न व समस्या, विनोदी व व्यक्तिवर्णन असे अनेक प्रकारचे विषय तर येतातच. षिवाय बदलत्या खेडयाचं आणि वास्तवाचं चित्रणही बदलत्या कालानुरुप आलेले दिसते. त्यामुळे प्रत्येक साहित्यकृतीने आपले दर्जेदार आणि यषस्वी दालन खुले केले आहे. ब—याच लेखकांनी ग्रामीण कथेतून ग्रामीणत्व साकारत असताना दलित कथांनाही स्थान दिल्याचे दिसते. ग्रामीण कथेच्या बाजूला मांडी लावून बसण्याचा मान ग्रामीण साहित्यात दलित कथेला ज्यांनी ज्यांनी दिला त्यापैकीच प्रा. भास्कर चंदनषिव यांच नाव घ्यावं लागेल.

अंगभूत सामर्थ्याचा कथाकार :—

प्रा.भास्कर चंदनषिव यांचा परिचय मराठी वाचकाला नवा नाही. शालेय व महाविद्यालयात जपलेले छंद आणि राबवलेले उपक्रम त्यांना कथालेखनास प्रेरणादायी ठरले. पुढे कथा—कादंबरी वाचनाचे संस्कार, श्री.म.माटे रा.रं. बोराडे, शंकर पाटील, अण्णाभाउ साठे यांच्या कथेचा आणि म. फुले यांच्या विचारांचा प्रभाव यामुळे त्यांचे कथालेखन समृध्द होत गेले. त्यामुळे त्यांची कथा ही ग्रामीण किंवा दलित अषा चौकटीत बसत नाही. गावातील सबंध माणसांचे चित्रण, जीवनव्यवहार यांचे प्रभावी चित्रण कथेत येते. म्हणूनच तर मराठी वाङ्.मयातील नव्या जाणीवांच्या आधुनिक प्रवाहाला प्रगल्भ आणि प्रतिष्ठित करणारं भास्कर चंदनषिव यांचं कथा साहित्य प्रदेषाच्या भाषेच्या जातीपातीच्या सीमा पार करुन निखळ जीवांच्या जवळीकतेचे जलाषय जतन व्हावेत म्हणून जन्माला येते.[1] हे फ.मु. षिंदे यांचे मत चंदनषिव यांच्या प्रभावी लेखनाची साक्ष देते.

अंगभूत सामर्थ्याचा आणि उपजत प्रतिभेचा कथाकार म्हणून प्रा.चंदनषिव यांची ओळख सर्वांनाच आहे. म्हणून त्यांच्याच जांभळढव्ह या कथासंग्रहातील आग, पाणी, मसणवटा आणि निवडणूक या चार कथेच्या आधारे दलितांचे व्यथामय जीवन कषा प्रकारे वर्णन केले आहे. याचा उहापोह प्रस्तुत लेखात केला जाणार आहे.

जांभळढव्ह ते बिरडं कथालेखनाचा प्रवास

भास्कर चंदनषिव यांचे जांभळढव्ह, मरणकळा, अंगारमाती, नवी वारुळं व बिरडं इ. कथासंग्रह प्रसिध्द झाले आहेत. प्रत्येक कथासंग्रहातील कथेत ग्रामीण भागातील खेडूत आणि दलित माणसं कष्टक—यांसह त्यांच्या दुःखासह नेमकी उभी केली आहेत. प्रत्येक कथासंग्रहात साधारणपणे 15—16 कथा वेगवेगळया विषयानुरुप येतात. चंदनषिव यांच्या कथासंग्रहातील कथांचं वेगळेपण म्हणजे ग्रामीण समाजातील सवर्णांसोबत राहणारा व मोठया संख्येने असलेला दलित माणूसही ग्रामीण साहित्यात येतो. म्हणजे दलित म्हणून वेगळा कथाप्रवाह न मांडता त्यांनी प्रत्येक कथासंग्रहात दलित कथेला स्थान दिले

आहे. त्यांच्या जांभळढव्ह या कथासंग्रहात आग,पाणी, मसणवटा, निवडणूक, मरणकळा या कथासंग्रहात कावड, गुन्हेगार, सरपंच, इलाज, वतनाचा इनाम, अंगारमाती या कथा संग्रहात मला काय त्येचं नवी वारुळ या कथासंग्रहात आगटी, माती, संगर, नवं वारुळ तर बिरडं या कथासंग्रहात वासना इ. सर्व कथामध्ये दलित शोषित वर्गाचे व्यथामय जीवनाचे वर्णन येते. ग्रामीण भागात बहुस्तरीय समाजरचना पध्दत, आलुतेदार आणि बलुतेदार यांचे एकत्रिकरण या विषेषत्वानेच चंदनषिव यांची कथा स्वतंत्र दलित प्रवाह म्हणून येत नाही. परंतु दारिद्रय, दैन्य आणि उपासमार, मालकीविना शेतीत कष्ट गावकुसाबाहेर असलेली वस्ती आणि गुलामगिरीचं जगणं या सर्वांमुळेच दलित कथा ही परंपरेप्रमाणे वेगळी ठरतेच असे मला वाटते. षिवाय ग्रामीण भागातील दलित माणसाला जीवन जगण्यासाठी अनेक प्रकारचा संघर्ष त्या संघर्षासाठी भोगाव्या लागणा-या यातना आणि संघर्ष करीत करीत जगणे त्या जगण्यातूनच उज्वल भविष्याचा शोध घेणे याचे प्रभावी चित्रण केले आहे. उदाहरण म्हणून जांभळढव्ह मधील दलितांचे व्यथामय वर्णन पुढील प्रमाणे

आग कथेतील बंकाची मानसिक अवस्था

दलित लोकांना इतरांच्या शेतावर काम केल्याषिवाय पर्याय उरत नाही. पुरुष आणि स्त्री दोघांनाही नाईलाजास्तव सधन शेतक-याच्या शेतावर कामाला जावे लागते. याचाच गैरफायदा सधन पर्यायाने सवर्ण शेतकरी किंवा तरुण घेतात. हाच धागा पकडून चंदनषिव यांनी आग कथेत धना पाटलाचा मुलगा बंका महाराच्या फुला नावाच्या सुनेवर बलात्कार करतो. बंका महाराकडे अस्वस्थ होण्याषिवाय दुसरा पर्याय नसतो, म्हणून तो तळमळत असतो. यात अजून एक अडचण म्हणजे सामाजिक स्थान आणि आर्थिक परिस्थिती यामुळे तो झालेल्या अन्यायाची वाचा फोडू शकत नाही. त्याच्या मानसिक अवस्थेचे समर्थपणे वर्णन करताना लेखक लिहतात – बंका खाली गुडघ्यात मान घालून बसला व्हता. काय बोलावं? कसं बोलावं ? हयेच त्याला कळत नव्हतं. दुख-या मनाला चारी बाजूनी काढण्या लागल्यातगत झालं.... फाटोस्तर ताणतच चाललं... लाख लाख सुया काळजाला झोंबत व्हत्या सारखी आग आग व्हत व्हती. काय करावं ? बसल्या बसल्या आपल्याच हातानं आपला गळा दाबून घ्यावा?[2] वर्णव्यवस्थेमुळं बंका महाराची होणारी कुचंबणा, लेखक समर्थपणे मांडतात.

पाणी कथेतील वास्तव –

ग्रामपंचायतीने उन्हाळयात पाणी टंचाई भासू नये म्हणून पाणी पुरवठयासाठी विहीर खोदलेली असते. प्रत्येक गावात अषी विहीर असतेच. पण या कथेतील सार्वजनिक विहीरीवर मात्र दलितांना पाणी भरण्याचा किंवा पिण्याचा हक्क असत नाही. त्याकाळी ग्रामीण भागात दलितांना पाणी, मंदिर अषा ठिकाणी मज्जाव असे. मग ऐन उन्हाळयात पाणी कुठुन आणायचे ? हा फार मोठा प्रष्न या कथेतील दलितांना पडला होता. घागरभर पाण्यासाठी वणवण फिरावं लागू नये म्हणून दलित सर्वजण एकत्र येउन अतोनात कष्ट करुन दुसरी स्वतंत्र विहीर खोदतात, पाणी लागते, सर्वांनाच आनंद होतो. वा-यासारखी बातमी गावात पसरते. दलितांनी खोदलेली विहीर सर्वांनाच मान्य नसते. शेवटी गाव एकत्र येउन एका रात्रीत खोदलेली बुजवून टाकतात. कथेतील हे भयाण वास्तव यथायोग्यपणे वर्णन करताना लेखक लिहतात – सदया तूच सांग आता वरच्या झ-याचं बाटल्यालं पाणी झिरपून खालच्या झ-यात न्हायका यायचं मग हयो खोटेपणा जाणून बुजून बुजवूनच केलाय का न्हाय?[3] असा विचार सवर्ण करतात आणि विहीर बुजवण्याचा निर्णय घेतात.

मसणवटा कथेतील मरणानंतरही अन्याय

दलितांना सर्वांकडून जीवनच नाकारले जाउन त्यांच्यावर अन्याय केला जातो, पण त्याही पुढे जाउन मरणानंतरही अन्याय त्यांची पाठ सोडत नाही हे चंदनषिव यांनी मसणवटा या कथेतून दाखवून दिले आहे. या कथेतील जिवा रामोषी गावाच्या येस्करकीचे काम करीत असतो. दिवसरात्र

गावाची कामे करीत असताना स्वतःच्या कुटुंबाकडे मात्र लक्ष दयायला वेळ मिळत नाही. दिवस रात्र गावची कामे करायची आणि मोबदल्यात जे अन्न मिळेल ते खायचं हेच जिवाचं उपजिविकेचं साधन असतं. बाकी अठरा विष्व दारिद्रय भयाण दारिद्रयाचं वर्णन लेखक विदारकपणे करताना लिहितात – भिजून चिंब झालेला जीवा टोपल्याचं पाणी गाळीत मांगवाडयात षिरला. तीन गळकी खोपटं वलांडून तिस–या कोपटात षिरला. पत्रीचिमणी मिणमिणत व्हती. जणू कवूळ झालाय त्या थरथरत्या उज्याडात लेकरं डुकराच्या पिलागत अंगाच्या आळया करुन पडली व्हती[4] अषा दरिद्री अवस्थेत जगणारा जिवा आपल्या आजारी मुलाचा उपचार करु शकत नाही. शेवटी मुलगा मरतो. पण सा–या गावाची कामं करणारा जिवा जातीभेदाच्या तिरस्काराला सामोरे जातो. कारण अंधा–या रात्री पावसाळयात मुलाचं प्रेत चुकुन सवर्णाच्या जागेत पुरतो. गाव खवळते, एवढेच नव्हे तर पुरलेले प्रेत परत उकरुन दलितांच्या मसणवटयात पुरले जाते. इतका सवर्णाकडून होणारा निष्ठूरपणा मरणानंतरही पाठ सोडत नाही हे तितकेच खरे.

निवडणूक मधील आर्थिक विषमतेचा बळी

या कथेत लोकषाही पध्दतीने निवडणूक लढविण्याचा व मतदान करण्याचा अधिकार घटनेने दिला असला तरी वर्णव्यवस्था आणि आर्थिक विषमतेचा बळी ठरलेला पांडुरंग दाहक वास्तवाचे प्रतिनिधीत्व करतो. ग्रामीण खेडयामध्ये दलितांना राखीव जागा या वरदान न ठरता शापच कषा ठरतात याचा प्रत्यय या कथेत येतो. पाटील, देषमुख हे जुन्या काळात गावपंचायत चालवायचे पण बदलत्या काळानुसार मात्र गावच्या राजकारणात बदल जरी झाला असला तरी गावचे प्रतिष्ठित आणि अट्टल राजकारणी मात्र स्वतःच्या स्वार्थासाठी दलितांना सत्तेचे गाजर दाखवून छळ करतात. मनासारखे नाही घडले तर त्या छळाचा शेवट भयंकर होतो. कथेतील नायक पांडबा नको म्हणताना राखीव जागेवर अर्ज भरतो. पण गावातील जनार्दन आणि भीमा या दोघांकडून धमक्या येतात. एकजण अर्ज माघारी घे आणि एकजण अर्ज काढू नकोस अषा धमकीवजा कात्रीत पांडबा अडकलेला असतो. यावेळी पांडबाच्या मानसिक कोलाहलाचं चित्रण करताना लेखक लिहतात – पर आता कषाचाच उपेग नव्हता पांडा बसल्या बसल्या भुईच्या खपल्या काढीत इचार करतोय पर मनात सारा गुंता झालेला डोकं भणाणून गेल्याचं काय कराव? अर्ज काढावा का तसाच ठेवावा? काढावा तर जनार्दन पोत्यात बांधून नदीत फेकीन म्हणतोय आन् न्हाय काढावा तर भीमराव एंड्रीन पाजीन म्हणतोय.[5] कोणताही पाठींबा अथवा पाठबळ नसलेला पांडबा गावच्या राजकारणात बळी ठरतो. एवढयावरच हे प्रकरण थांबत नाही तर एके रात्री पांडबाचं कोपाट पेटवलं जातं अर्धमेल्या अवस्थेत पांडबा आणि जळकं मढंही न दिसलेली गायब झालेली त्याची बायको अषी अवस्था दोघांची शेवटी होते. अषोक देषमाने यांच्या मते गावागावातून राबत असलेल्या गुंडषाहीमुळे लोकषाही इथल्या समाजात रुजलीच नाही. लोकषाहीची कडू फळंच गरीब दलित माणसाच्या वाटयाला आली.[6]

अशाप्रकारे भास्कर चंदनषिव यांच्या दलित कथा मध्ये दलित, शोषित, पिडीत वर्गाचे कसे शोषण केले जाते याचे व्यथामय जीवन लेखकांनी जिवंतपणे रेखाटले आहे असे मला वाटते.

निष्कर्ष

1. तत्कालीन दलित समाजाला दिली जाणारी वागणूक कषी होती ? याची जाणीव होईल
2. ग्रामीण साहित्यिकाची दलित कथामधील उत्कट लेखन शैली जाणवते
3. शैक्षणिक प्रवाहात दलितांनी प्रवेष केला नसल्याने त्यांचे आयुष्य बिकट वाटयाला येते
4. कथेतील समस्या अन्याय हा एकटया कथानायकाचा विषय राहत नाही तर संबंध समाजाचा बनतो.
5. तत्कालीन समाजव्यवस्था तितक्याच ताकदीने मांडण्यात लेखक कमालीचे यशस्वी झाले आहेत.

Patil Arts, Comm... Mandrup

शेवटी अशोक देशमाने म्हणतात त्याप्रमाणे गावकुसातील आणि गावकुसाबाहेरील माणसांचे जीवन व्यवहार प्रकट करुन शोषित कष्टकरी दुबळेपणाचा त्यांना मिळालेला शाप व शापमय जीवनात जगणारी ही माणसे रंगवून चंदनशिवांनी इथल्या समाजव्यवस्थेचा बुरखा फाडण्याचे कामे केले आहे.[7]

संदर्भ

1. चंदनषिव भास्कर – बिरडं, साकेत प्रकाषन औरंगाबाद, आवृत्ती दुसरी 2007, मलपृष्ठ क. 3
2. चंदनषिव भास्कर – जांभळढव्ह, लोकवाड्.मय गृह प्रा.लि. मुंबई, प्रथमावृत्ती 1980, पृष्ठ क. 10
3. तत्रैव – पृष्ठ क. 59
4. तत्रैव – पृष्ठ क. 85
5. तत्रैव – पृष्ठ क. 93
6. देषमाने अषोक – चंदनषिवांची कथा स्वरुपमिमांसा, चिन्मय प्रकाषन, औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती 2008, पृष्ठ क. 78
7. तत्रैव – पृष्ठ क. 89

P 34

6

S.N.D.T. Women's University
Department of Geography, Pune, India

EIGHTH INDIA INTERNATIONAL GEOGRAPHICAL UNION (IGU) CONFERENCE

on

Landuse, Water, Climate and Urban Health in Changing Urban Environments

Certificate

This is to certify that

Jadhav Hanumant Lahu

(Santosh Bhimrao Patil College, Mandrup)

participated and presented a paper

Agriculture Landuse and Irrigation Facilities in Nimbargi Village in South Solapur Tahsil : A Case Study

in the Eighth India IGU Conference held in Pune, India.

Dr. Virendra Nagarale
(Convener)

November 4-6, 2015

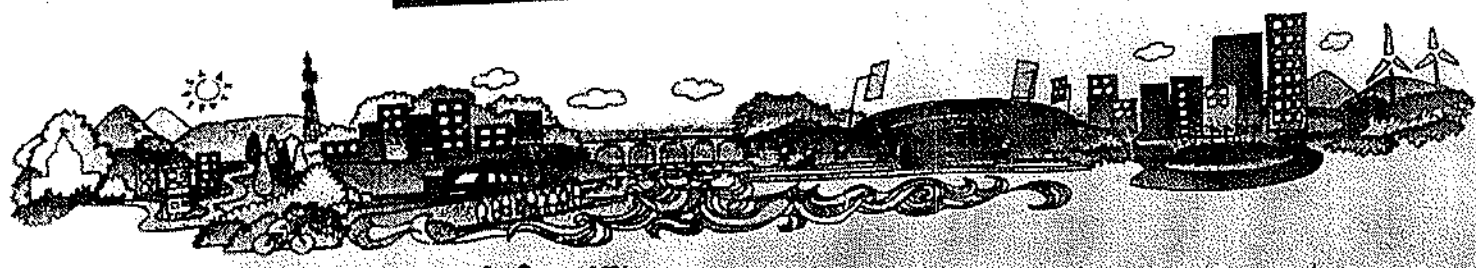

Organizers: IGU UGI

Sponsors:

69. **Population Growth in Nanded City** - *Deshmukh M. U.* ... 84

70. **Characteristics of Urban Population in Khed Taluka in Pune District - A Geographical Study** - *Gaikwad Archana and Deore Sachin* ... [illegible]

71. **Dynamics of Urban Population Growth in Belagavi District of Karnataka State** - *[illegible]* ... [illegible]

72. **Land Rights, Farmers' Investment and Sustainable Landuse: Modelling Approaches and Empirical Evidence** - *Waghmare Archana* ... [illegible]

73. **A Study of Population Density of Pune Municipal Corporation (PMC) 2001 – 2011** - *Waykar Deepali and Nagarale V. R* ... 87

Section VII : Human Aspect and Changing Environment

74. **Tiger and Tiger Reserves in India: A Comparative Analysis of Temporal Variations (2006-14)** - *Bhanwar Vishvendra Raj Singh and Sen Anjan* ... [illegible]

75. **Socio-economic and Geographical Study of Stone Mining Workers in Wagholi Region of Pune District, Maharashtra** - *More Jyotiram Chandrakant* ... 92

76. **Influence of Geographical Locations on Development of Folk Music in India** - *More Sheetal P and Thakur Prajkta* ... 92

77. **Spatial Patterns of Socio-Economic Status of Women in Maharashtra with Special Reference to Ahmednagar District** - *Pawar S. N., Patil P.V. and Ramotra K.C.* ... 93

78. **Defensive Role of Mangroves in View of Coastal Resource Management: A Study of Ratnagiri Coasts, Maharashtra** - *Rathod Balu L. and Sapkale Jagdish B.* ... 95

79. **Potential of Biogas in Mumbai Metro: An Alternative Energy Source** - *Saha Rashmirekha and Jadhav Ambadas* ... 96

80. **Delhi Assembly Election 2015: Spatial Analysis of Voter Turnout** - *Verma Anupama* ... 97

81. **Student-Teacher Awareness for Campus Beautification on the Basis of Kitchen Gardening and Nursery Development Practical Work** - *Londhe Gautam Dnyanu* ... 98

Section VIII : Agriculture and Tourism

82. **Soil -Yield Pattern of Pomegranate Fruits According to Soil Type of Orchard: A Case Study of Nashik District** - *Bachhav N. B.* ... 101

83. **Re-Inventing Darjeeling Himalayan Railways Studying The Political Ecology of an UNESCO World Heritage Site** - *Datta Joydip and Sen Anjan* ... 101

84. **Agriculture Landuse and Irrigation Facitilies in Nimbargi Village in South Solapur Tahsil : A Case Study** - *Jadhav h. l.* ... 103

85. **Reading the Kumbh Mela at Allahabad An Ephemeral Centre of Global Pilgrimage Tourism** - *Mishra Satyam and Sen Anjan* ... 105

86. **Trends in Rice and Yield in Upland Kolhapur Region of Maharashtra** - *Nikam C.M.* ... 105

87. **The Role of Tourism Industry for Development of Ratnagiri District of Maharashtra State (India)** - *Vardam Madhura P and Ramotra K.C.* ... 105

Patil Arts, Comm.

from old traditions but not succeed.

6) **Dodi:**

Dodi is grandmother. She is blind an aware of the death of her son Venkatesh. She always calls her son and asks about the time. She is bored in her life. She prayed to god. The daughter-in-law have come-grand daughter-in-law have come. Great grandson have arrived now give me leave. So this character is different than others.

Conclusion:

In Old Stone Mansion' Mahesh Elkunchwar focuses on the different natures of women. They have not freedom. They cannot express their feeling, emotions, free and frankly. They are victim of male dominated culture. They have not scope in the family. They do not take their decision. They are living like a cage bird. We say there is quality of men and women. But outcast we have not seen in the play. Women are suppressed under religious status.

References:

1. Mahesh Elkunchwar: *Old Stone Mansion*, Calcutta Seagull books, 1989.
2. Kamal Sanyal, Seagal Books, 1989.
3. Shobha Deshmukha, *Marathi Natakatil Stri Rupe*, Pune: Pratima Prakashan, 2007.

Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College * Mandrup

5

A Study of Influence of Mother Tongue on Second Language Acquisition with Reference to Nissim Ezekiel's Poem *Goodbye Party for Miss Pushpa T.S.*

Chanabasappa Sidramappa Mulage

Abstract:

Nissim Ezekiel's poem *Goodbye Party for Miss Pushpa T.S.* is widely considered to be a parody of Indian English. Indian English is a recognized national variety of English. The narrator of the poem speaks Indian English. He commits many errors while speaking English. It is because of the influence of his native tongue on his English, which is a foreign language to him. A person's speech habits of the first language are bound to influence and affect the learning and use of his/her second language. Therefore, his/her use of second language carries some features of his/her mother tongue. The present paper aims to study Nissim Ezekiel's poem Goodbye Party for Miss Pushpa T. S. from this perspective.

Introduction:

Nissim Ezekiel was born in the year 1924 in Mumbai, India. He was educated in his home city and London. He worked and retired as Professor of English at the University of Bombay. He is one of the leading figures in modern Indian English Poetry. His major collections of poems include *A Time to Change* (1952), *Sixty Poems* (1953), *The Third* (1959), *The Unfinished Man* (1960), *The Exact Name* (1965), *Hymns and Darkness* (1976) and *Latter Day Psalms* (1982). Ezekiel was honored with the *Sahitya Akademi Award*, the next highest literary award in India after *Dnyanpeeth*, for his remarkable literary contribution to Indian English Poetry, in

Chanabasappa Sidramappa Mulage: Asst Professor of English, Santosh Bhimrao Patil College, Mandrup, Solapur (MS) India.

particular and Indian Writing in English, in general. He also has the title *Collected Plays* to his credit. Some of the major themes found in his poetry are love, sex, loneliness and prayer. His poems are mainly confessional, introspective, contemplative, and satirical. His poems are modern in terms of both theme and treatment.

Goodbye Party for Miss Pushpa T. S. is one of the most famous poems by Nissim Ezekiel. It is taken from his collection of poem titled *Hymns and Darkness*. The poem is described as one of Ezekiel's 'very Indian poems in Indian English'. It is because both its theme and language are Indian. In fact, the poem is widely known as the parody of Indian English; the poem, according to many critics and readers, makes Indians laugh at themselves for their typical English. The poem has been studied and interpreted mainly as a parody of Indians and their English. It has not been studied from the point of view of the influence of vernacular language on the English of Indians. Therefore, the present paper aims to study the poem in terms of the influence of the mother tongue on second language acquisition.

Indian English in the Poem:

According to J D O'Connor learning habits of the mother tongue interfere with and influence the acquisition of another language. About grown-up people's inability to pick up the characteristic sound of a foreign language as a child can, he writes:

> The answer to this is that our native language won't let us. By the time we are grown up the habits of our own language are so strong that they are very difficult to break. In our own language we have a fairly small number of sound-units which we put together in many different combinations to form the words and sentences we use every day. And as we get older we are dominated by this small number of units. It is as if we had in our heads a certain fixed number of boxes for sounds; when we listen to our own language we hear the sounds and we put each into the right box, and when we speak we go to the boxes and take out the sounds we want in the order we want them. And as we do this over the years the boxes get stronger and stronger until everything we hear, whether it is our own language or another, has to be put into one of these boxes, and everything we say comes out of one of them. But every language has a different number of boxes, and the boxes are arranged differently (2).

It is because of it, the non-native speakers of English do not pronounce the English phonemes and allophones the way they are spoken by the native speakers of English. Thus, mother tongue has the bearing on the pronunciation of the speech sounds of a foreign language. This is also true of the patterns of phrases, clauses and even tenses. They get ingrained in childhood; and when the person tries to learn another language they interfere with and influence his learning of a new language. Therefore, it is just possible that many features of his native tongue are retained in the foreign language that someone has learnt. This exactly is the reason why the narrator, who happens to be an Indian, in Nissim Ezekiel's famous poem *Goodbye Party for Miss Pushpa T. S.* speaks incorrect English. The very title of the poem is a good example of Indian English. The word *goodbye* is used instead of *farewell*. Many Indians are acquainted with the former term rather than the latter. The name *Miss Pushpa T. S.* too indicates the Indianness of the language. Indians use initials both in the beginning and end of a name. The name in this case is of a South Indian woman; south Indian people use the first name in full and the initials of surname and middle name. The narrator of the poem represents common Indian people who are crazy about using English even though they are not good at it. The expression 'our dear sister' is a typical Indian English usage. Indians call a woman 'sister' to show respect to her. The narrator uses the adjective *forign* as a noun because many Indian languages have a single word to mean 'a foreign country'. Another expression *two three days* also indicates the influence of the narrator's mother tongue on his English. Here he does not use the conjunction between the enumerators *two* and *three*. It is because in many Indian languages a conjunction is not used between enumerators/ noun phrases. For example, they say in Hindi *do teen deen* (two three days) and in Marathi *don teen divas* (two three days). There are

Patil Arts, Comm. & Science College ★ Mandrup

many expressions in the second stanza of the poem which are found in only Indian English.

You are all knowing friends,
What sweetness is in Miss Pushpa.
I don't mean only external sweetness
but internal sweetness.
Miss Pushpa is smiling and smiling
Even for no reason
but simply because she is feeling.

Use of the verb phrase *are knowing* shows the mother tongue effect on the English of the narrator. Many Indians wrongly use verb phrases in progressive form where they should use the verbs in their bare form. The second line of the stanza-*What sweetness is in Miss Pushpa*-is a typical Indian expression. Instead of saying *Miss Pushpa often smiles*, the narrator says *Miss Pushpa is smiling and smiling.* Many Indians use present continuous tense in place of simple present tense; and they repeat a verb in its progressive form to mean *often/always/all the time*. A clause like 'but simply because she is feeling' can be used only in India and nowhere else. In the third stanza the verb phrases*is coming from*and *am not remembering* are used instead of *comes from* and *don't remember* respectively; the indefinite article *a* is not used before the noun phrases *very high family* and *renowned advocate.* Many Indians find it difficult to make the proper use of the indefinite and definite article in English.The narrator says once only instead of saying only once. In English the adverb only always precedes an enumerator. However, in many Indian languages, unlike in English, the word that means only may precede or succeed an enumerator: for instance, *kewalekbar/ekbarkewal* (only once) in Hindi and *kewalekwel/ekwelkewal*(only once) in Marathi. The narrator wrongly uses the verb phrase in progressive form *was cooking*; by this he means *she used to/would cook*. Many Indians do not make the proper use of the modals *used to*, *would*. They express a habitual action/regular activity in the past using the progressive form of the main verb with a 'be form' of past tense. The narrator also incorrectly uses the adverb 'nicely' instead of using the proper

Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College ★ Mandrup

adverb 'well'. Many Indians use 'nicely' everywhere with the meaning of 'good/well'. He commits one more error in his use of the adverb phrase *long time ago.* It clearly shows the influence of his mother tongue on his English. The phrase in Hindi for the English *long ago* is: *Khub/Bahutsamaypahale*; the word *samay* in this phrase means *time*. In the fifth stanza the narrator does not use the definite article before *most* and erroneously repeats the word *also* In the first line of the sixth stanza he inaccurately uses *anything* where he should use *something*. In the same stanza the narrator says *she was saying* instead of *she would/used to say*. The adverb phrase *just now only* also shows the influence of a vernacular language on English. Indians unnecessarily use the word *only* with the adverb *now* to indicate the willingness of a person to do something at the time of the speaking. The narrator also wrongly uses the verb phrase in the statement *That is showing good spirit* in the progressive form instead of the simple past tense. Instead of saying *I always appreciate* he says *I am always appreciating* which shows the habit of many Indians to use present continuous tense in place of simple present tense. The same is true of the verb phrases *is never saying*, *is asking*, *is always saying* and *are wishing*in the first, second, third and the last line of the seventh stanza respectively. At the end of the poem the narrator says afterwards Miss Pushpa will do the summing up instead of saying the she will reply/response to the felicitations offered to her. The narrator, like many Indians, uses the inappropriate word want of the right word. Thus the poem is a good example of Indian English which proves the fact that a speaker's first language influences his/her learning of another language(s).

Conclusion:

Thus many features of Indian English are found in Nissim Ezekiel's *Goodbye Party for Miss Pushpa T. S.* These features occur in the poem as its narrator is an Indian. According to the linguists like J. D. O'Connor and George Yule, mother tongue of a person is bound to influence his/her learning of a second language. Some features of the mother tongue inescapably occur in the second

language. Therefore, English of the narrator of the poem cannot escape the influence of his mother tongue. Hence, his speech is a typical example of an Indian English.

References:

1. [illegible]son, J. D. *Better English Pronunciation.* New: Universal Book Stall. 1997.
2. Salunke, Vilas et al. ed. *The Mystic Drum: An Anthology of Poems in English.* Mumbai: Orient Longman Private Limited. 2008.
3. Yule, George. *The Study of Language.* New Delhi: Cambridge University Press. 2008.
4. Zama, Margaret Ch. et al. *Poetry Down the Ages.* Mumbai: Orient Blackswan Private Limited. 2009.

Santosh Patil Arts, Comm. & Science College ★ Mandrup

ISSN 2231 - 2137

Special Issue

CONTEMPORARY RESEARCH IN INDIA

A PEER-REVIEWED MULTI-DISCIPLINARY INTERNATIONAL JOURNAL

Special Issue : August, 2015

National Seminar on

"Emerging Trends in Postmodern Literatures in English"

22nd & 23rd August, 2015

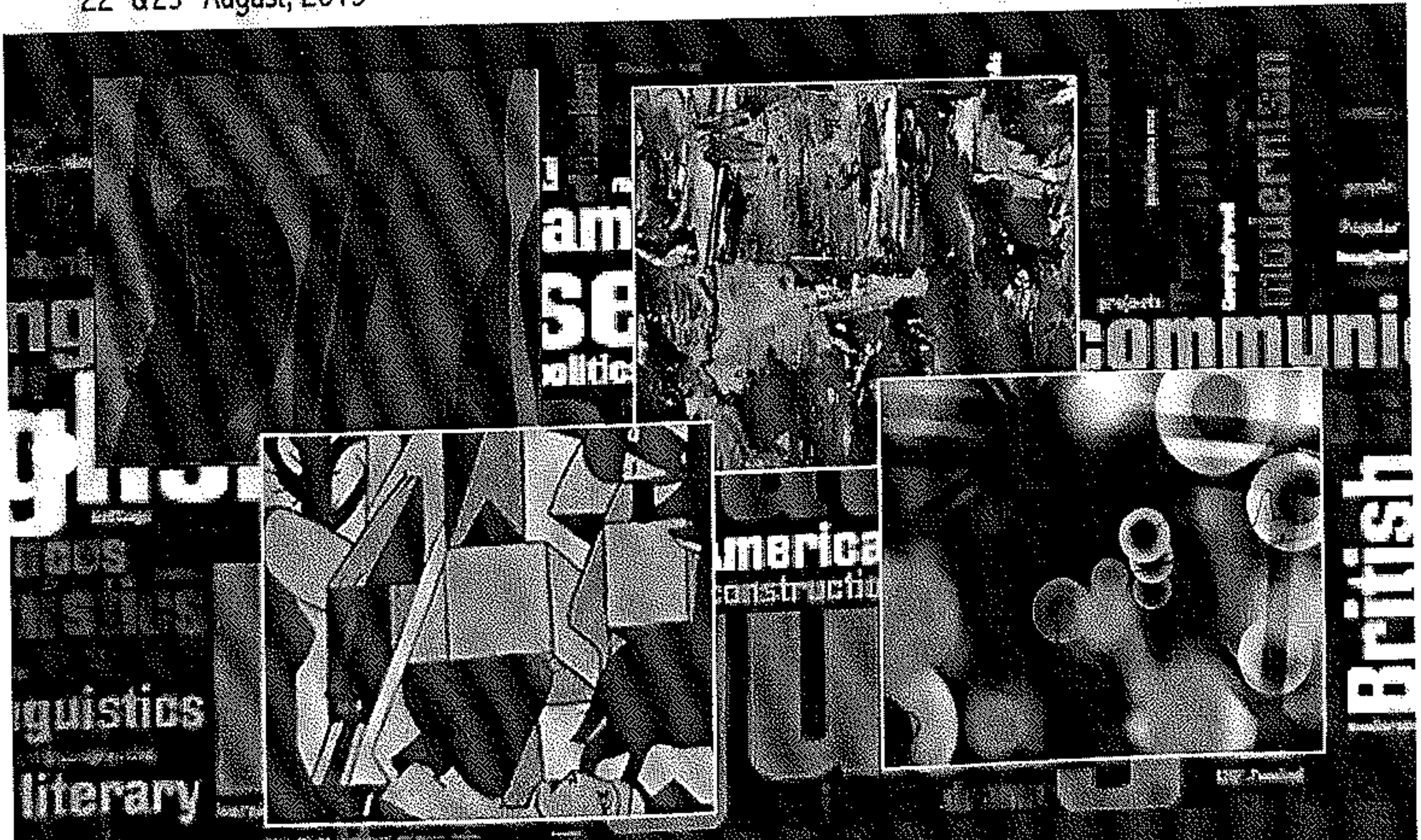

Organized by

Department of English

Shri Shivaji Mahavidyalaya, Barshi

Dist. Solapur, Maharashtra (India)

39

• CONTENTS •

Sr. No.	Article	Page No.
1	Diasporic Literature: Creative Expressions of the Indian Diaspora *Prof. Dr. Sumita Roy*	01
2	Fighting Against Patriarchal Codifications and Scrutiny of Traditionalism: A Study of Shauna Singh Baldwin's *English Lessons and Other Stories* *Dr. A. B. Kadam*	05
3	Postmodernism Literary Trends Seen in Girishkarnad's *Wedding Album* *Dr. L D Jogdand*	09
4	William Gibson's *Neuromancer*: A Postmodern Reading *Dr. Mathpati S P and Handibag Y S*	14
5	The Diasporic Literature of Tenzin Tsundue *Dr. Subhash K. Shinde*	18
6	Revisiting Arthur Miller's *Death of A Salesman*: A Psychological Approach *Dr. Taba Khalaf Salim*	20
7	Cultural Conflict in Ngugi's *The River Between* *Dr. Shamrao J. Waghmare*	30
	Difficult Daughters: A Journey from Ignorance to Awareness *Dr. Dakshata N.Deshmukh*	33
9	Postmodernism: A Critique of Modernism *Dr. Gaikwad Pravin Babasaheb*	36
10	Cultural Clash in Kamala Markandaya's *Nectar in A Sieve* *Dr. Mali Arjun Pralhad*	40
11	Capital Punishment: A Literary Debate *Dr. Manoj C. Zade*	43
12	The Postmodernist Elements in Edward Albee's Novel- '*A Delicate Balance*' *Prof.Dr.N.B. Pawar*	46
13	Syntactic and Semantic Study of Language of Advertisements *Suchita Dinkar Suranglikar, Dr. Mirza Maqsood Baig and Dr. Pradeep B Pathak*	48
14	Angela Carter's *The Magic Toyshop*: Postmodern Reading *Dr. Ramesh A. Landage, Lahoti R.K and Korde R.C.*	52
15	The Diasporic Experiences of Woman in Shauna Singh Baldwin's *The Tiger Claw* *Dr. Ranaware Ravindra Arunrao*	55
16	Realism in Rohinton Mistry's *Such A Long Journey* *Dr. Sachin L. Patki*	60
	Ways of Dying: Realities of African Politics Today *Dr. Sunil V. Pawar*	64
18	V.S.Naipaul's *Miguel Street*: Post-Colonial Narratives of Social Survival *Dr. Vinodkumar Pralhadrao Chaudhari*	67
19	Gender and Ideology in Translation *Maj. Dr. Y. A. Doke*	70
20	The Elements of Postmodernism in Different Novels of Amitav Ghosh *Dr. Dhananjay S.Chaudhari*	74
21	Reflections On Indian Diaspora *Dr. I.M.Khairdi*	76
22	Confinement of the Main Protagonist, Deven, in Anita Desai's '*In Custody*' *Dr. Prashant Mothe and Dr. Pawar T.M.*	80
23	Multiculturalism and Literature: An Overview *Dr. Totawad Nagnath Ramrao*	83
24	Postcolonialism in Raja Rao's *Kanthapura* and R. K. Narayan's *The Guide* *Dr. Dhumal Dhanaji Vitthal and Prof. Jare Mahadeo Raghunath*	87
25	The Bible in Literature: The Garden of Eden in *One Hundred Years of Solitude* *Dr. Dnyandeo Sahu Kale*	89

Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College * Mandrup

26	The Concept of *Negritude in* African Literature *Dr. Santosh Koti*	93
27	Daisporic Experience in Jhumpa Lahiri's *Interpreter of Maladies* *Dr.Jagdale Anuradha and Mr.Misal Raman Shahaji*	99
28	Diaspora and Women's Contribution to Diasporic Literature *Adate Suryakant Shamrao*	102
29	Family in Crisis: Dramatizing Domestic Violence in Edward Bond's *Saved* *Amer Hamed Suliman*	105
30	Ecocritical Appoarch in Kiran Desai's *Hullabaloo in the Guava Orchard* *Ashok Jagannath Jadhav*	115
31	Postmodern Woman and Her Strive for Identity Reflected in The Select Writings of Shashi Deshpande' S *'That Long Silence'* *Prof. Diksha B Kadam*	119
32	Victimisation of Woman in Buchi Emecheta's Novels *Dhaygude Kakasaheb D.*	122
33	Demythification of Myth and Remythification of Reality in *The Thousand Faces of Night* *Gadekar Manoj Bhagwat*	126
34	African Women's Quest for Self Identity in Bachi Emecheta's Novel The *"Slave Girl"* & *"Kehinde"* *Mahadik Sarika Vasant*	130
35	A Study of the Supernatural & Cosmic Elements in Edmund Spenser's *Epithalamion* and Baalkavi's *Phulrani*: A Comparison *Manohar P. Joshi*	133
36	Wole Syinka's *'Kongi's Harvest'* : A Post Colonial Play *More Suhas Suresh*	138
37	Collectivism in Chinua Achebe`S Short Story *Uncle Ben`S Choice* *Mr. Bamane Amit Maruti*	140
38	Depiction of Human Violence Against Nature in Dilip Chitre's Poem *The Felling of The Banyan Tree* *Mr. Chanabasappa Sidramappa Mulage*	143
39	Gender, Ethnicity and Diasporic Consciousness in Shyam Selvadurai's *Funny Boy* *Mr. Chipade Tanaji Prabhakar*	147
40	Multiculturalism in Education *Mr. Mate Mahadeo Vishnu*	152
41	Female Characters in *"The Thousand Faces of Night"* *Mrs. Pol Anupama Prakash*	154
42	*Thirty Days in September*: A Representative Postmodern Drama *Omprabha A. Lohakare*	156
43	Communication Gap in Anita Desai, 'Cry; The Peacock' *Mr. Ashok B. Londhe*	159
44	Issue of Marginality in the Mulk Raj Anand's Novel *'Untouchable'* *Prof. Chavare Prashant Tanaji and Prof. Chavare Manisha Tanaji*	164
45	The Element of Fantasy in Iris Murdoch's *'The Bell'* *Prof. D.G.Shahane*	168
46	"Diasporic Literature" *Prof. Dudhal Parmeshwar Subhash*	173
47	Diasporic Consciousness in Edwidge Danticat's Novel *The Farming of Bones* *Prof. Mahesh K. Mali and Mr. Satyawan T. Kolekar*	175
48	Torment and Torture in Edna O'brien's Novel *Down By the River* *Sadashiv C Mane*	179
49	Postcolonial Aspects in Chinua Achebe's Novels: An Overview *Prof. Suryawanshi M. S.*	183
50	Amitav Ghosh's Novel *the Circle of Reason:* A Diasporic Perspectives *Raimule N. J.*	187

Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College * Mandrup

CONTEMPORARY RESEARCH IN INDIA (ISSN 2231-2137): SPECIAL ISSUE : AUGUST, 2015

DEPICTION OF HUMAN VIOLENCE AGAINST NATURE IN DILIP CHITRE'S POEM *THE FELLING OF THE BANYAN TREE*

Mr. Chanabasappa Sidramappa Mulage, Assistant Professor of English, Santosh Bhimrao Patil College, A/P: Mandrup, Tal: South Solapur, Dist: Solapur

...act: Dilip Chitre is one of the major post-modern Indian poets writing in English. He has dealt with various subjects in ...s. Ecology is one of them. He deals with the relationship between man and nature in his poem The Felling of the Banyan *... The present research paper attempts to study this poem from ecological perspective. It aims to analyze and interpret the poem ... the foregrounding of nature in it. It also attempts to focus on the delineation of man's cruelty to nature in this poem and ... eco-concern. The present study tries to emphasize the poet's plea to the readers to reconsider their relationship with ... and conserve it wherein lies their own well-being.*

Word... ...es, massacre, slaughter, birds, insects, violence, cruelty, nature, man, oneness.

...duction

...Dilip Purushottam Chitre is one of the major ...modern Indian poets writing in English. He was ...on 17 September 1938 in Baroda and grew up ...s town and Bombay. He died at the age of 71 ... December 2009. He was a bilingual poet who ...in Marathi and English. Apart from poetry, he ...published a book of short stories, a travelogue, ...collection of critical essays in Marathi. In the ...s literary world, he is mainly known for his ...s in *Travelling in a Cage* (1980), a collection of his ... He was a multi-faceted person; he was a ...ist, columnist, editor, advertiser, film maker, ...ic, painter, translator, and creative writer.

Th... ...minent poet deals with various subjects ...poems. One of the important subjects he deals ...in his poems is: Ecology. His poem *The Felling of ...the Banyan Tree* deals with this subject. This poem is ...the relation of human beings with their ...ronment. The present paper attempts to analyze ...interpret this poem from eco-critical perspective.

...and Objectives

...present research is carried out with the following ...and objectives.

...attempt the ecocritical study of Dilip Chitre's ...*The Felling of the Banyan Tree*.

...highlight the foregrounding of nature in the ...poem.

3) To explore the poet's eco-concern in the poem.
4) To draw attention to man's cruelty to nature.
5) To reveal the oneness of man and nature.

Theoretical Preliminaries

Ecocriticism or Green Studies is the study of the reciprocal relationship between literature and the ecosystem. This critical approach began in USA in the late 1980s and in UK in the early 1990s. The term *ecocriticism* is used in USA, while the term *green studies* is preferred in UK. However, green studies existed even before the birth of this school of criticism in the late 20th century. But it was then the diffuse critical study which was known as 'the study of nature writing'. It was Cheryll Glotfelty who first urged to adopt the term *ecocriticism*. And it is also true that only after the publication of *The Ecocriticism Reader* edited by Cheryll Glotfelty and Harold Fromm, this critical approach received the attention of major critical scholars/critics. This school of criticism is said to have started with the publication of this seminal work in 1996. This movement later received great impetus by the formation of 'Association for the Study of Literature and Environment (ASLE)', which publishes a journal, devoted to ecocriticism, titled *Interdisciplinary Studies in Literature and Environment (ISLE)*. It also hosts biennial meetings for scholars who deal with environmental matters in literature. Ecocritics do not

CONTEMPORARY RESEARCH IN INDIA (ISSN 2231-2137): SPECIAL ISSUE : AUGUST, 2015

believe that 'everything is socially and/or linguistically constructed'. According to them nature really exists, out there beyond ourselves. It is neither socially constructed nor linguistically. It is there on its own, as a separate existence. It is actually present as an entity which affects us and in turn which we can affect. This effect on nature becomes obvious if we mistreat it i.e. harm it. Ecocritics read literature from this perspective. They read literary works with particular attention to the representation of the natural world. They apply ecocentric concepts – such as 'growth and energy, balance and imbalance, symbiosis and mutuality, and sustainable or unsustainable uses of energy and resources' – to literary work under study. They emphasize ecocentric values of meticulous observation, collective ethical responsibility, and the claims of the world beyond ourselves. They give special canonical emphasis to writers who foreground nature as a major part of their subject matter. In a nutshell, ecocritics examine and foreground environmental issues in literary works. They study the ecological/environmental side of literature. Ecocriticism in USA takes its literary bearings from the American transcendentalists Ralph Waldo Emerson (1803-1882), Margaret Fuller (1810-1850), and Henry David Thoreau (1817-1862) whose works celebrate nature. On the other hand, ecocriticism in UK takes its literary bearings from Wordsworth, Coleridge and other British Romantic Poets of the 1790s.

Man's Cruelty to Nature in Dilip Chitre's poem *the Felling of the Banyan Tree*

Dilip Chitre's famous poem *The Felling of the Banyan Tree* can be described as one of the green poems in Indian Writing in English as it deals with the reciprocal relation between man and nature. Its title indicates that it is a green poem. The poem revolves round the cruel felling of the age-old banyan tree.

The poet lives in a house on a hill with his family in Baroda at the time of the cutting down of the ancient banyan tree. It can be inferred from what is given in the first stanza that the poet's father owns a large part of land on the hill in Baroda, the poet's hometown, on which stand many house. They live in the house which is surrounded by their other houses that they have rented to other families. Once, his father asks his tenants to vacate the houses. After they have vacated the houses, he gets them demolished one by one. After it he decides to cut down all the trees on his sprawling plot of land, probably because he has sold the land to someone else and has agreed to give it cleared of everything - buildings and trees. Therefore, he begins to cut them down cruelly ignoring the wise counsel of his old mother. The poet says:

Trees are sacred my grandmother used to say
Felling them is a crime

These lines remind us of what eco-feminists say about the relationship between woman and nature; they say that there is a close bond between woman and nature as they both are the victims of man. According to them, man has ill-treated woman and nature since time immemorial. Therefore, woman identifies herself with nature; she empathizes with it. Here, the poet's grandmother can be compared with the mother in A. K. Ramanujan's poem *Ecology* who prevents her son from cutting down Red Champak tree, despite its giving her 'blinding migraine'. A. K. Ramanujan writes in *Ecology*:

But mother, flashing her temper
……………………………………
would not let us cut down
a flowering tree
almost as old as her, seeded,
she said, by a passing bird's
providential droppings
to give her gods and her daughters
and daughter's daughters basketfuls
of annual flower

The poet's grandmother in *The Felling of the Banyan Tree*, like the mother in A. K. Ramanujan's *Ecology* is aware of the usefulness and importance of trees i.e. nature in human life. Therefore, she rightly considers it a crime to cut down trees. However, the poet's father, being a male member of the oppressive patriarchal society, does not share the views of the old woman. Instead, he is cruel to the trees; he

Mandrup ... Science College

cruelly cuts them down. However, his son, who is very young and therefore, innocent, shares the views of the old lady. Therefore, he describes the cutting down of the trees by his father as 'massacre'. He says:

... but he massacred them all
The sheoga, the oudumber, the neem

The poet's grandmother is well aware that every tree is useful; every tree has its own unique uses. They provide man so many things – fruits, flowers, wood, cool shade and oxygen, to name a few. In fact, no part of any tree is useless. But man, instead of being grateful to them, causes their destruction. The poet's father, too, destroys them cruelly. Though, he cuts down the above mentioned trees relatively easily, it is difficult for him to fell the ancient banyan tree that has stood firmly rooted in his plot of land. The banyan tree is very ancient which has 'a circumference of fifty feet' and whose 'aerial roots fell to the ground from thirty feet or more'. It stands for the union of the earth and the air as it has two kinds of roots – ones that are firmly rooted in the earth that search for water in the womb of the earth and the ones that hang in the air. In fact, it suggests oneness of the whole universe. About the oneness of man and nature Ashton Nichols writes in his book *Beyond Romantic Ecocriticism: Toward Urbanatural Roosting*:

> *Humanity is a crucial part of every environment it inhabits. There is no absolute separation between a world outside (nature) and a world inside (mind)* (79). ... *Humans now need to share a world they did not create (call it "nature") with the world they have created (call it "culture"). These two worlds are really one* (80).

Like Ashton Nichols and other ecocritics, Dilip Chitre believes in the oneness of man and nature. Through his poem *The Felling of the Banyan Tree*, he intends to suggest that harm caused to one species in fact causes harm to all other species as there is oneness of life and the whole world is a kind of an intricate web of all living and non-living beings. Therefore, if one species is endangered, all other species are in the danger of extinction. The poet's grandmother has this wisdom, but his father lacks it; his growing up imbibing the patriarchal values prevents him from gaining access to this perennial truth. Therefore, the grandmother thinks it crime and sin to cut down trees. The poet has the similar thoughts. That is why, he is horrified when the banyan tree is felled. This is how, he delineates the cutting down, nay the killing of the age-old tree and his reaction to it:

So first they cut the branches
Sawing them off for seven days and the heap was huge
Insects and birds began to leave the tree
And then they came to its massive trunk.
Fifty men with axes chopped and chopped
The great tree revealed its rings of two hundred years
We watched in terror and fascination this slaughter

The words *terror* and *slaughter* used by the poet are noteworthy here. The word *slaughter* denotes the mass killing of humans or animals. Here, the poet intends to suggest that trees too are living beings and their felling is as much a cruelty and crime as the murder of a human being.

After uprooting the banyan tree, the poet and his family members too are uprooted; they leave their house on the hill in Baroda and go to Bombay. The poet intends to convey that by cutting down the banyan tree which was the house to insects, birds and many unknown creatures, his father made these living beings homeless and therefore, nature made him and the members of his family homeless. There is symbiosis in nature. There is symbiosis among tree, birds and insects – tree houses birds and insects, and the birds carry its seeds to different places which later sprout and insects fertilize the tree. There is interdependence in the whole universe and man is no exception. However, man fails to see it and therefore, causes harm to nature. The poet's father represents all such men who cause harm to nature; he stands for all those destroyers. On the other hand, the poet and his grandmother stand for the 'preservers' – those people who are aware of the interdependence in the nature and value it.

Conclusion: In ancient times, man lived in the lap of nature. He worshipped nature as God because he was well aware of his dependence on it. He later thought that nature was one of the creations of God who was different from nature. However, even at this time, he believed that God was present in nature; nature was closer to Him than human beings. Therefore, saints and sages lived in forests to seek Him. However, with the beginning of industrialization and modernization, man began to harm nature – he began to cut down trees on large scale to make available open space required for growing industrialization. Huge clearings were also required to build houses and other buildings for rapidly growing population. One of these is the reason behind cutting down the banyan and other trees by the poet's father in the poem *The Felling of the Banyan Tree.* Shivani Jha is very much right when she writes in her book *Ecocritical Readings: Rethinking Nature and Environment:*

> *Human Development has not come free of cost; it has brought in its wake alarming results for the flora and fauna of the world, as the advancement has been unplanned, raiding the natural wealth irrationally.*

Dilip Chitre, too, considers trees as wealth, and therefore, he wants them to be preserved and not destroyed. He does not want men to 'massacre', 'slaughter' trees. Instead, he expects them to conserve them. Thus, his poem *The Felling of the Banyan Tree* is an ardent plea to humankind not to cause harm to nature. The poet expects man to understand the eternal truth that harming nature means harming the human species. He expects of us to co-exist with the living beings in nature wherein our well-being lies. We need to understand and imbibe Mahatma Gandhi's words: "There is enough for man's need but not for his greed" and behave accordingly. Then only there is a hope of conserving and preserving nature on which man's life depends. This is the message of Dilip Chitre's poem *The Felling of the Banyan Tree.*

References

1) Chindhade, Shirish and Ashok Thorat. ed. *Approved Voices.* Pune: Dastane Ramchandra & Co. 2006.
2) Jha, Shivani. *Ecocritical Readings: Rethinking Nature and Environment.* New Delhi: Partridge Publishing. 2015.
3) Kejkar, Prakash. *Indian Poetry in English.* Nashik: YCMOU. 2012.
4) Mehrotra, Arvind Krishna. ed. *The Oxford India Anthology of Twelve Modern Indian Poets.* New Delhi: Oxford University Press. 2004.
5) Mitkari, Smitanjali Baswarajappa. ed. *Indian Writing in English: A Collection of Poetry and Short Stories.* Solapur: Dama International. 2015.
6) Nichols, Ashton. Beyond *Romantic Ecocriticism: Toward Urbanatural Roosting.* New York: Palgrave Macmillan. 2011.

Shri Bhairav Patil Arts, Comm. & Science College Mandrup

45

ISSN : 2277-2340

समाजशास्त्र परिषद व
संगमेश्वर महाविद्यालय, सोलापूर, आयोजित

CRITIC

AN INTERNATIONAL MULTI-LINGUAL & MULTI-SUBJECT RESEARCH JOURNAL

Vol. : 3 ▪ Issue : 5 ▪ JAN 2016 ▪ ISSN : 2277-2340

IIIrd National Conference On Constitution & Indian Society

24 Jan 2016

DR. ASHOK GAIKWAD
Chief - In - Editor

75 डॉ.विकास शेवाळे : भारतीय संविधान आणि आदिवासी समाज
79 प्रा. दत्ता डी. कांबळे : मानव अधिकार आणि भारतीय संविधान
84 प्रा. विकास शिंदे : भारतीय राज्य घटना निर्मितीचा ऐतिहासिक आढावा
88 डॉ. प्रा.मेटील बी.ए. : संविधनातील माहितीचा अधिकार व मूलभूत तत्वे आणि व्यक्ति स्वातंत्र्याचा सामाजिक अभ्यास
93 डॉ. सुनंदा भद्रशेटे : वचन साहित्यातील मानवी अधिकारांचा अभ्यास
99 डॉ. भागवत डोंगरे : भारतीय संविधानातील मुलभूत हक्क
102 प्रा.ईश्वर राठोड : भारतीय समामाजील जाती व्यवस्था
105 प्रा. भागवत गजधाने/ प्रा. शशिकांत तिकुटे प्रा. चंद्रकांत चव्हाण : भारतीय समाजातील जाती व्यवस्थेचा इतिहास
107 प्रा.रामेश्वर मोरे : भारतीय समाजातील जाती संबंधीत विषमता
110 कुलकर्णी संदीप सुभाष : संविधान आणि आदिवसी
115 प्रा. मोरे माधवराव बाळासाहेब : मानव अधिकार व भारतीय [illegible] समाजशास्त्रीय अभ्यास
117 Dr. A.A. Gadwal. : IndianConstitution and Tribal community
130 Mrs. D. S. Choudhari : Freedom Of Religion And Secularism: Two Sides Of Indian Constitution
144 Mrs. S. J. Gaikwad. : Constitutional Remedies: Justice Accessible To The Common Man
149 DrMrs .S.M.Parekar : Women empowerment
151 प्रा.डॉ. सुनिता सरवदे : भारतातील जातीसंस्था आणि लोकशाही
153 वसंत जी कोरे : मतदारसंघ पुर्नरचना व राजकीय पार्श्वभूमी सोलापूर जिल्हा एक अभ्यास
160 संगशेट्टी आर.एम. : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे लोकशाहीविषयक विचार आणि आजची स्थिती

47

भारतीय समाजातील जाती संबंधीत विषमता

प्रा. रामेश्वर एम. मोरे
(समाजशास्त्र विभाग)
संतोष भीमराव पाटील महाविद्यालय, मंद्रुप
जि.सोलापूर (महाराष्ट्र)

प्रस्तावना :-

जातीव्यवस्था हे भारतीय समजाचे व्यवच्छेदक लक्षण आहे. भारतात पूर्वीपासून अनेक जाती, उपजाती अस्तित्वात आहेत व त्यांच्या संख्येत सातत्याने वाढच होत आहे. भारतातील या जातीमध्ये श्रेष्ठकनीष्ठतेची कल्पना आहे. प्रत्येक व्यक्तीला त्याच्या जातीनुसार समाजात दर्जा मिळतो. भारतीय समाजात काही जाती उच्च तर काही जाती कनीष्ठ मानल्या गेल्या त्यामुळे समाजात सामाजिक विषमता निर्माण झाली आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधनात जाती संबंधित विषमता निर्माण करणशाच्या घटकाचे अध्ययन केले आहे.

उद्देश :-

भारतीय समाजात जातीसंबंधीत विषमता निर्मितीस जबाबदार असणाऱ्या घटकांच्या शोध घेणे.

जाती संबंधीत विषमता निर्माण करणारे घटक :-

१) **व्यवसाय निवडीवरील निर्बंध :-**

भारतातील समाजात प्रत्येक जातीचा एक परंपरागत व्यवसाय असतो. व तोच व्यवसाय त्या जातीतील लोकांनी केला पाहिजे त्यात बदल करता येत नाही. उच्च जातींचे व्यवसाय हे अधिक उत्पन्न मिळवून देणारे होते तर कनीष्ठ जातीचे व्यवसाय हे कमी उत्पन्न मिळवुन देणारे होते. त्यामुळे उच्च जातीचे लोक श्रीमंतच होत गेले तर कनीष्ठ जातीचे लोक गरीबच होत गेले परिणामी समाजात सामाजिक विषमता निर्माण झाली. त्यामुळे दारिद्र्याची समस्या निर्माण झाली तसेच स्वत:चा व्यवसाय बदलता येत नसल्यामुळे त्या व्यवसायाबाबत प्रगती देखील होत नाही. व स्वत:चा व्यवसाय करता येत नसेल तर त्यातुन बेरोजगारी ही समस्यादेखील निर्माण होते.

२) **सामाजिक संबंधाबाबतचे नियम :-**

सामाजिक संबंधाबाबत जातीव्यवस्थेचे कडक निर्बंध होते हे नियम जातीत असमानता निर्माण करण्यासाठी व कायम ठेवण्यासाठी मदत करतात. उच्च जातीतील लोक कनीष्ठ जातीच्या लोकांना स्पर्श देखील करत नव्हते. अस्पृश्यांच्या बाबतीत हे निर्बंध तीव्र होते. महाराष्ट्रात अस्पृश्याच्या सावलीचाही विटाळ मानला जात होता. तामीळनाडूमध्ये ब्राम्हणांशी बोलताना `शाणार` जातीने विशीष्ट आंतर ठेवून बोलावे. म्हणजेच अस्पृश्य समजल्या जाणाऱ्या जातीशी वरिष्ठ जातीचे लोक बसणे- उठणे, प्रवास करणे, खरेदी विक्री करणे, सार्वजनिक उत्सवात भाग घेणे इ. सर्व व्यवहारांवर बंदी होती. याचा अर्थ सामाजिक संबंधा बाबतच्या

Shimrao Patil Arts, Comm. & Science Co. Mandrup

नियमामुळे समाजात विषमता निर्माण झाली. या नियमामुळेच समाजात अस्पृश्यतेची समस्या मोठ्या प्रमाणात निर्माण झाली.

३) **खानपानविषयक बंधने :-**

भारतीय समाजात पूर्वी कोणत्या जातीने कोणत्या जातीकडून कच्चे या पक्के अन्न घ्यावयाचे यासंबंधीचे नियम अस्तित्वात होते. पूर्वी जाती नियमानुसार उच्च जातीतील लोक त्यांच्या पेक्षा कनीष्ठ जातीतील लोकांचे शिजलेले अन्न घेत नव्हते. सद्यपरिस्थितीत देखील ग्रामीण भागात या नियमांचे पालन केले जाते. त्यामुळे देखील समाजात सामाजिक असमानता निर्माण झाली.

४) **धार्मिक व सामाजिक अयोग्यता :-**

जातीव्यवस्थेने कनीष्ठ जातीतील लोकांना सामाजिक व धार्मिक अधिकारापासुन वंचित ठेवले होते. कनीष्ठ जातींना सामाजिक व धार्मिक जीवनात मुक्तपणे भाग घेण्यास मनाई होती. सार्वजनीक विहीरीवर कनीष्ठ जातीचे लोक पाणी भरु शकत नव्हते. महाराष्ट्रात पेशवाईच्या काळामध्ये अस्पृश्यांना रस्त्यावर थुंकण्यास मनाई होती. पायाचे पावले पुसून टाकण्यासठी कमरेला झाडू होते. शुद्रांना वेदाचेही अध्ययन करता येत नव्हते. त्यांना धार्मिक विधी करण्याची परवानगी नव्हती. मंदिरात जाण्यास मनाई होती. तर ब्राम्हणांना हे सर्व अधिकार होते. तसेच देहांताची शिक्षा देखील उच्च जातीतील लोकांना नव्हती. एकुणच, जातीतील धार्मिक व सामाजिक अयोग्यता व विशेष अधिकारामुळे जाती-जातीत असमानता निर्माण झाली.

५) **सोपान परंपरा :-**

भारतीय समाजाचे श्रेष्ठ- कनीष्ठ तत्वावर अनेक जाती समुदायात विभाजन झालेले आहे. जातीमध्ये श्रेष्ठ कनीष्ठतेची संकल्पना आहे. जाती उपजाती व पोटजातीत देखील श्रेष्ठ कनीष्ठतेच्या तत्वाला मान्यता होती. त्यामुळे यामध्येच उच्च समजल्या जाणाऱ्या जाती कनीष्ठ जातीशी विवाह संबंध खान-पान संबंध ठेवत नसत परिणामी समाजात असमानता निर्माण झाली.

६) **जोडीदार निवडीवरल मर्यादा :-**

भारतीय समाजात जाती व्यवस्थेमुळे जोडीदार निवडीवर मर्यादा येतात. कारण प्रत्येक जात हा अंतर्विवाही समुह आहे. प्रत्येक जातीला आपल्याच जातीतील जोडीदार निवडावा लागतो. त्यामुळे जातीची शुध्दता कायम राहिली व जाती एकमेका पासुन अलिप्त राहिल्या त्यामुळे उच्च जाती व कनीष्ठ जाती यातील भेद कायमच राहिला त्यामुळे समाजात असमानता कायम राहिली.

७) **निवास निर्मिती संबंधी नियम :-**

भारतीय समाजात अस्पृश्यांना वेशीच्या बाहेर म्हणजे खेड्यापासुन काही अंतरावर आपली घरे बांधावी लागत. तसेच ही घरे सवर्ण लोकांपेक्षा चांगली बांधण्यास मनाई होती. तर सवर्ण लोकांची घरे ही गावाच्या मध्यभागी असत व त्यांना चांगली घरे बांधण्याची परवानगी होती परिणामी यामुळे देखील समाजात असमानता निर्माण झाली तसेच आजदेखील उच्च जातीचे लोक कनीष्ठ जातीच्या लोकांना घर भाडयाने देण्यास नकार देतात.

८) **समाजाचे खंडात्मक विभाजन :-**

डॉ. घुर्येच्या मते, हिंदु समाज हा वेगवेगळया जातीच्या समुहामध्ये किंवा खंडामध्ये विभागला आहे. प्रत्येक जातीच्या सदस्यांचे स्थान आणि दर्जा हा त्यांच्या जातीद्वारा निश्चित झालेला आहे. प्रत्येक जात सामाजिक दर्जावर आधारलेला समुह आहे. प्रत्येक जातीची एक स्वतंत्र आणि

Patil Arts, Comm. & Science ... Mandrup

वैशिष्टयपुर्ण जीवन पध्दती आहे. अशा पध्दतीने भारतीय समाजात विविध जातींच्या समुहामध्ये विभाजन झाले आहे. हे विभाजन टिकवून ठेवण्याकरिता जातींनी कडक निर्बंध कारणीभूत असल्याचे आढळून येते. जातीच्या या विभाजनामुळे सदस्यांमध्ये संकुचित भावनेचा विकास झाला. त्यातुन उच्च जातींनी कनीष्ठ जातीचे शोषन केले व समाजात असमानता निर्माण झाली.

९) जातपंचायत :-

भारतीय समाजात ज्या विविध जाती आढळून येतात त्या प्रत्येक जातीची एक जातपंचायत अस्तित्वात होती. व ही जातपंचायत जातीतील लोकांवर नियंत्रण ठेवत असे. जातींच्या नियमांचे पालन न करणाऱ्या व्यक्तीस कडक शिक्षा केली जाई. त्यामुळे जातीची बंधने पुर्णपणे पाळली जात. त्यामुळे प्रत्येक जात दुसऱ्या जातीपासुन दुरावली गेली, अलिप्त राहिली त्यातुन देखील विषमता निर्माण झाली.

निष्कर्ष :-

भारतीय समाजात जातीसंबंधित विषमता निर्माण करण्यास व्यवसाय निवडीवरील निर्बंध, सामाजिक संबंधाबाबतचे नियम, खानपान विषयक बंधने, धार्मिक व सामाजिक अयोग्यता, सोपान परंपरा, जोडीदार निवडीवरील मर्यादा, समाजाचे खंडात्मक विभाजन व जातपंचायत ही जातीची वैशिष्टयेच जबाबदार ठरली आहेत.

जातीसंबंधीत विषमता निर्मलनासाठी उपाय :-

१) भारतीय समाजातील जाती संबंधी विषमतेच्या निर्मुलनासाठी जे कायदे केले आहेत. त्यांची कडक अंमलबजावणी करावी.
२) जाती संबंधीचे निर्मूलनासाठी कायद्यासोबतच लोकजागृती करणे गरजेचे आहे.
३) शिक्षणाचा प्रचार प्रसार मोठया प्रमाणात करावा.
४) आंतरजातीय विवाहास प्रोत्साहन द्यावे.
५) स्वयंसंपादीत दर्जाला विशेष महत्व द्यावे.

संदर्भ :-

१. डॉ. प्रदीप आगलावे - भारतीय समाज प्रश्न आणि समस्या.
२. डॉ. भा.कि.खडसे - भारतातील सामाजिक समस्या.
३. डॉ. सुनील मायी - भारतीय सामाजिक समस्या.
४. डॉ. बी.एम.कऱ्हाडे - भारतीय समाज प्रश्न आणि समस्या.
५. प्रा. एस.एन.गंदेवार - भारतातील सामाजिक समस्या.

Patil Arts, Comm. & Science
Mandrup

SHRI SANT DAMAJI MAHAVIDYALAYA, MANGALWEDHA

DAMAJIAN'S RESEARCH ENDEAVOURS

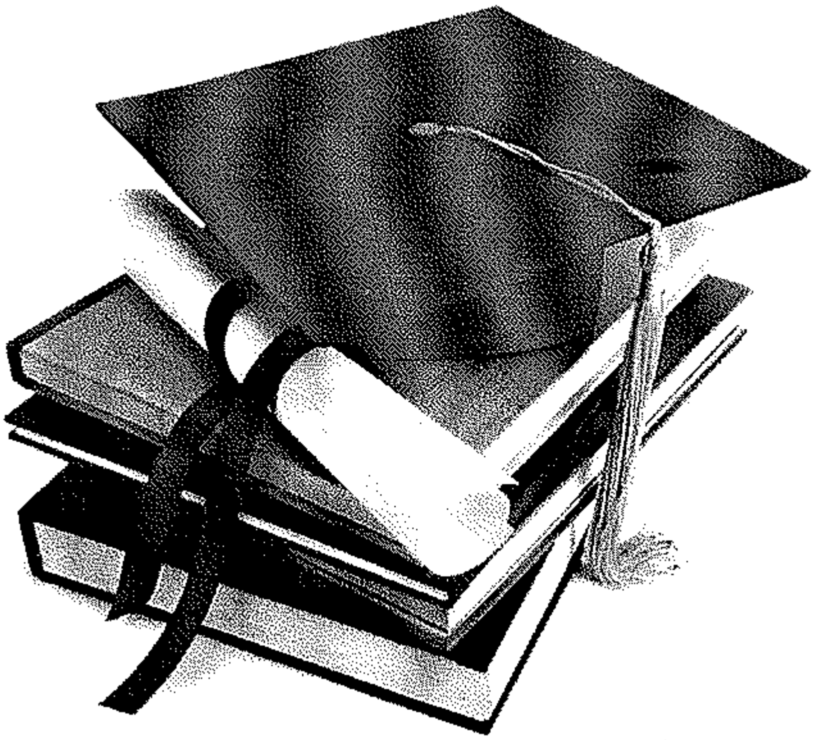

Editor

Prin. Dr. N.B. Pawar

Shri Sant Damaji Mahavidyalaya, Mangalwedha

DAMAJIAN'S RESEARCH ENDEAVOURS

Editorial Board

H.R. Nagatilak
D.S. Kasabe
A.S. Khot
A.J. Jadhav
A.S. Mane
D.S. Gaikwad
Mrs. S.M. Shah

Associate Editor

Dr. J.C. Tamboli

Editor

Prin. Dr. N.B. Pawar

INDOTECH PUBLICATIONS PVT LTD
in Association with
VISHWABHARATI RESEARCH CENTRE

Published by:
Indotech Publications Pvt. Ltd.
in association with
Vishwabharati Research Centre
Sunil Terrace, Block No.14, Near Central S.T. Bus Stand,
Latur-413512 (MS) India.
Cell: 91-9422467462
e-mail: info@vishwabharati.in
www.vishwabharati.in

DAMAJIAN'S RESEARCH ENDEAVOURS

ISBN: 978-93-83193-91-2
Price: ₹ 800 / $ 40

Copyright©Vishwbharati Research Centre
First Edition 2016

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, distributed or transmitted in any form or by any means, including photocopying, recording, or other electronic or mechanical methods, without the prior written permission of the Publisher, except in the case of brief quotations embodied in critical reviews and certain other non-commerical uses permitted by copyright law.

Printed, Typesetting, Cover Design by:
Diamond Printers & Papers
Shivkamal Arch, Nandi Stop, Latur-413512 (MS) India.

CONTENTS

1. Some of the Common Themes in the Short Stories of F. Scott Fitzgerald 11
Prin. Dr. N.B. Pawar

2. Image of India in Kiran Desai *The Inheritance of Loss*: A Study 17
Dr. S.S. Kanade

3. An Analysis of the Representation of Women Characters in Some of the Novels of Thomas Hardy 21
H.R. Nagtilak

4. Female Characters in Mahesh Elkunchwar's *Old Stone Mansion* 26
Ms. S.D. Jadhav

5. A Study of Influence of Mother Tongue on Second Language Acquisition with Reference to Nissim Ezekiel's Poem *Goodbye Party for Miss Pushpa T.S.* 31
Chanabasappa Sidramappa Mulage

6. The Concerns of Colonialism, Culture and Identity in Kiran Desai's Novel*The Inheritance of Loss* 37
Dr. Dhananjay S. Chaudhari

7. The Feminist Study in Rama Mehta's *Inside the Haveli* 41
Ravindra Raghunath Patil

8. Magic Realism in Salman Rushdie's Novel *Midnight's Children* 51
Sanjay S. Shivsharan

5

A Study of Influence of Mother Tongue on Second Language Acquisition with Reference to Nissim Ezekiel's Poem *Goodbye Party for Miss Pushpa T.S.*

Chanabasappa Sidramappa Mulage

Abstract:

Nissim Ezekiel's poem *Goodbye Party for Miss Pushpa T.S.* is widely considered to be a parody of Indian English. Indian English is a recognized national variety of English. The narrator of the poem speaks Indian English. He commits many errors while speaking English. It is because of the influence of his native tongue on his English, which is a foreign language to him. A person's speech habits of the first language are bound to influence and affect the learning and use of his/her second language. Therefore, his/her use of second language carries some features of his/her mother tongue. The present paper aims to study Nissim Ezekiel's poem Goodbye Party for Miss Pushpa T. S. from this perspective.

Introduction:

Nissim Ezekiel was born in the year 1924 in Mumbai, India. He was educated in his home city and London. He worked and retired as Professor of English at the University of Bombay. He is one of the leading figures in modern Indian English Poetry. His major collections of poems include *A Time to Change* (1952), *Sixty Poems* (1953), *The Third* (1959), *The Unfinished Man* (1960), *The Exact Name* (1965), *Hymns and Darkness* (1976) and *Latter Day Psalms* (1982). Ezekiel was honored with the *SahityaAkademi Award*, the next highest literary award in India after *Dnyanpeeth*, for his remarkable literary contribution to Indian English Poetry, in

Chanabasappa Sidramappa Mulage: Asst Professor of English, Santosh Bhimrao Patil College, Mandrup, Solapur (MS) India.

Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science ... Mandrup

particular and Indian Writing in English, in general. He also has the title *Collected Plays* to his credit. Some of the major themes found in his poetry are love, sex, loneliness and prayer. His poems are mainly confessional, introspective, contemplative, and satirical. His poems are modern in terms of both theme and treatment.

Goodbye Party for Miss Pushpa T. S. is one of the most famous poems by Nissim Ezekiel. It is taken from his collection of poem titled *Hymns and Darkness*. The poem is described as one of Ezekiel's 'very Indian poems in Indian English'. It is because both its theme and language are Indian. In fact, the poem is widely known as the parody of Indian English; the poem, according to many critics and readers, makes Indians laugh at themselves for their typical English. The poem has been studied and interpreted mainly as a parody of Indians and their English. It has not been studied from the point of view of the influence of vernacular language on the English of Indians. Therefore, the present paper aims to study the poem in terms of the influence of the mother tongue on second language acquisition.

Indian English in the Poem:

According to J D O'Connor learning habits of the mother tongue interfere with and influence the acquisition of another language. About grown-up people's inability to pick up the characteristic sound of a foreign language as a child can, he writes:

> The answer to this is that our native language won't let us. By the time we are grown up the habits of our own language are so strong that they are very difficult to break. In our own language we have a fairly small number of sound-units which we put together in many different combinations to form the words and sentences we use every day. And as we get older we are dominated by this small number of units. It is as if we had in our heads a certain fixed number of boxes for sounds; when we listen to our own language we hear the sounds and we put each into the right box, and when we speak we go to the boxes and take out the sounds we want in the order we want them. And as we do this over the years the boxes get

> stronger and stronger until everything we hear, whether it is our own language or another, has to be put into one of these boxes, and everything we say comes out of one of them. But every language has a different number of boxes, and the boxes are arranged differently (2).

It is because of it, the non-native speakers of English do not pronounce the English phonemes and allophones the way they are spoken by the native speakers of English. Thus, mother tongue has the bearing on the pronunciation of the speech sounds of a foreign language. This is also true of the patterns of phrases, clauses and even tenses. They get ingrained in childhood; and when the person tries to learn another language they interfere with and influence his learning of a new language. Therefore, it is just possible that many features of his native tongue are retained in the foreign language that someone has learnt. This exactly is the reason why the narrator, who happens to be an Indian, in Nissim Ezekiel's famous poem *Goodbye Party for Miss Pushpa T. S.*speaks incorrect English. The very title of the poem is a good example of Indian English. The word *goodbye* is used instead of *farewell*. Many Indians are acquainted with the former term rather than the latter. The name *Miss Pushpa T. S.* too indicates the Indianness of the language. Indians use initials both in the beginning and end of a name. The name in this case is of a South Indian woman; south Indian people use the first name in full and the initials of surname and middle name. The narrator of the poem represents common Indian people who are crazy about using English even though they are not good at it. The expression 'our dear sister' is a typical Indian English usage. Indians call a woman 'sister' to show respect to her. The narrator uses the adjective *foreign* as a noun because many Indian languages have a single word to mean 'a foreign country'. Another expression *two three days* also indicates the influence of the narrator's mother tongue on his English. Here he does not use the conjunction *or* between the enumerators *two* and *three*. It is because in many Indian languages a conjunction is not used between enumerators/ noun phrases. For example, they say in Hindi *do teen deen* (two three days) and in Marathi *don teen diwas* (two three days). There are

many expressions in the second stanza of the poem which are found in only Indian English.

You are all knowing friends,
What sweetness is in Miss Pushpa.
I don't mean only external sweetness
but internal sweetness.
Miss Pushpa is smiling and smiling
Even for no reason
but simply because she is feeling.

Use of the verb phrase *are knowing* shows the mother tongue effect on the English of the narrator. Many Indians wrongly use verb phrases in progressive form where they should use the verbs in their bare form. The second line of the stanza-*What sweetness is in Miss Pushpa*-is a typical Indian expression. Instead of saying *Miss Pushpa often smiles*, the narrator says *Miss Pushpa is smiling and smiling.* Many Indians use present continuous tense in place of simple present tense; and they repeat a verb in its progressive form to mean *often/always/all the time.* A clause like 'but simply because she is feeling' can be used only in India and nowhere else. In the third stanza the verb phrases*is coming from*and *am not remembering* are used instead of *comes from* and *don't remember* respectively; the indefinite article *a* is not used before the noun phrases *very high family* and *renowned advocate.* Many Indians find it difficult to make the proper use of the indefinite and definite article in English.The narrator says once only instead of saying only once. In English the adverb only always precedes an enumerator. However, in many Indian languages, unlike in English, the word that means only may precede or succeed an enumerator: for instance, *kewalekbar/ekbarkewal* (only once) in Hindi and *kewalekwel/ekwelkewal*(only once) in Marathi. The narrator wrongly uses the verb phrase in progressive form *was cooking*; by this he means *she used to/would cook.* Many Indians do not make the proper use of the modals *used to, would.* They express a habitual action/regular activity in the past using the progressive form of the main verb with a 'be form' of past tense. The narrator also incorrectly uses the adverb 'nicely' instead of using the proper

Arts, Comm. & ...

54

adverb 'well'. Many Indians use 'nicely' everywhere with the meaning of 'good/well'. He commits one more error in his use of the adverb phrase *long time ago.* It clearly shows the influence of his mother tongue on his English. The phrase in Hindi for the English *long ago* is: *Khub/Bahutsamaypahale*; the word *samay* in this phrase means *time.* In the fifth stanza the narrator does not use the definite article before *most* and erroneously repeats the word *also.* In the first line of the sixth stanza he inaccurately uses *anything* where he should use *something.* In the same stanza the narrator says *she was saying* instead of *she would/used to say.* The adverb phrase *just now only* also shows the influence of a vernacular language on English. Indians unnecessarily use the word *only* with the adverb *now* to indicate the willingness of a person to do something at the time of the speaking. The narrator also wrongly uses the verb phrase in the statement *That is showing good spirit* in the progressive form instead of the simple past tense. Instead of saying *I always appreciate* he says *I am always appreciating* which shows the habit of many Indians to use present continuous tense in place of simple present tense. The same is true of the verb phrases *is never saying, is asking, is always saying* and *are wishing*in the first, second, third and the last line of the seventh stanza respectively. At the end of the poem the narrator says afterwards Miss Pushpa will do the summing up instead of saying the she will reply/response to the felicitations offered to her. The narrator, like many Indians, uses the inappropriate word want of the right word. Thus the poem is a good example of Indian English which proves the fact that a speaker's first language influences his/her learning of another language(s).

Conclusion:

Thus many features of Indian English are found in Nissim Ezekiel's *Goodbye Party for Miss Pushpa T. S.* These features occur in the poem as its narrator is an Indian. According to the linguists like J. D. O'Connor and George Yule, mother tongue of a person is bound to influence his/her learning of a second language. Some features of the mother tongue inescapably occur in the second

Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College ★ Mandrup

language. Therefore, English of the narrator of the poem cannot escape the influence of his mother tongue. Hence, his speech is a typical example of an Indian English.

References:

1. O'Connor, J. D. *Better English Pronunciation*. New: Universal Book Stall. 1997.
2. Salunke, Vilas et al. ed. *The Mystic Drum: An Anthology of Poems in English*. Mumbai: Orient Longman Private Limited. 2008.
3. Yule, George. *The Study of Language*. New Delhi: Cambridge University Press. 2008.
4. Zama, Margaret Ch. et al. *Poetry Down the Ages*. Mumbai: Orient Blackswan Private Limited. 2009.

"Dissemination of Education for Knowledge, Science and Culture"
-Shikshanmaharshi Dr. Bapuji Salunkhe

Vivekanand College Kolhapur

Dept. of History

कोल्हापूर

NAAC Accredited 'A' in 3rd Cycle with CGPA 3.24

PROCEEDINGS

International Interdisciplinary Seminar
"Socio-Economic, Historical, Political, Commercial Managerial and Environmental Approach towards Make in India through Tourism in India"
on Friday, 5th August, 2016.

A Special Issue of

VIVEK RESEARCH JOURNAL

A Biannual Peer Reviewed Journal of Multi-Disciplinary Research Articles

Vol-VI No.2

Aug. 2016 ISSN - 2249 - 295X

Patil Arts, Comm. & Science ... Mandrup

Dr. S. K. Kattimani
Editor

Dr. Manjushri Ghorpade
Co-Editor

Dr. Hindurao Patil
Principal, Vivekanand College, Kolhapur

INDEX

Sr. No	Name of Research Scholar	Title of Paper
1	Dr. M. D. Udgaonkar	'Historic Tourist Centers and Development'
2	Dr. Prof. Sonawane V.K.	Social and Economical Aspects of Tourism In India
3	Dr. Kavita Tiwade	The Saga of The Animals of The Jungle In Jungle Book of Rudyard Kipling
4	Dr. Dinkar Maruti Kamble	Negative Economic Impacts of Tourism
5	Rohini Girish Deshpande	Economic Aspects of Tourism: Tourism Policy & Ministry of Tourism In India
6	Dr. Dewanand B Gadling	Environment Impact of Tourism In India
7	Karuna Raut	Economic And Socio-Culture Development of Tourism In Solapur District
8	Dr.(Mrs.) Smita P. Surebankar	Imaging Architectural Heritage: Tourism Perspective
9	Prof. Sambhaji Shinde	Glimpses on Socio-Cultural Tourism And Economy
10	Dr. Gavisiddappa Muttal	The Politics of Tourism
11	Prof. M. P. Kasbe	A Historical Study of Development of Tourism And Transport in British Era .
12	Prof. S. Y. Patil	Art and Architecture During Medieval India
13	Dr. S. R. Kattimani	Development of Tourism and Temple Architecture
14	Dr. S. P. Shinde* Shri. S. H. Bhosale**	Mahabaleshwar: As A Best Tourist Place
15	Dr. Madhavi. V. Charankar	Make in India Investment in Maharashtra.
16	Dr. M.V. Jadhav	Tourist Places in Chandgad Taluka
17	Dr. Swarali Chandrakant Kulkarni	Ecotourism in Solapur
18	Dr. AsmitaPradhan	Socio –Economic Analysis of Religious Tourist Centre –Adamapur Balumama
19	Makori Felix Asande	Eco-Tourism: - A Prospect For Better Environment and Sustainable Development.
20	Dr. R.S. Parve Dr. Somnath D. Kadam	Heritage Tourism in Sindhudurga District -- Scope and Challenges
21	Dr. ArjunWagh Ms. Rani Shinde	Tourism Potential in Satara District: Fort Tourism
22	Dr. Sujata J. Patil	Make In India: A Key Campaign For India's Manufacturing Sector

A HISTORICAL STUDY OF DEVELOPMENT OF TOURISM AND TRANSPORT IN BRITISH ERA.

Introduction:-

In Western India, even after fifty years of the British rule, transport facilities were more meagre an expensive than in any part of the country. This severely affected not only the cotton economy but the process agricultural development as a whole. It is true that the Peshwa Government did not pay adequate attention t the development of transport and communication and therefore, Maharashtra was badly served with roads, o to that matter, any mode of cheaper transport. The British showed interest initially in the growth of transpo and communications primarily for the purpose of defence, military movements, and some other political a administrative conveniences and Economic welfare of the people mattered little. This paper will throw lights Transport development in British Era

Carts

Until the middle of the nineteenth century, transport of goods was generally done by professional carrie with a large number of pack animals. Bullock Carts, until 1836, were very cumbersome and heavy, with whee of solid wood or of stone. In that year, a British revenue officer designed a cart with spoked wooden wheel which are in use even to this date. A Parsi entrepreneur set up at Tembhurni, in Sholapur district, the first facto for this new type of cart. In course of time the new light cart replaced the old heavy one in almost all part Maharashtra. When the construction of roads began and railway lines were opened in the 1850s and thereaft transport by pack, animals and massive carts started diminishing. Since the new cart could carry more load a was cheaper and quicker, pack animals were released for agricultural work.

Roads : It is important to note that until the 1850s there were no roads of modern type but only pathwa Moreover, since there were no navigable rivers there was no water transport either. Until 1830, there was o one road across the Sahyadris suitable for carts - between Belgaum and Vengurla at Ram Pass. The ro building activity began only in 1840 when work on a Bombay-Agra Road commenced. According to V. Divekar," by 1850, for a population of about 16 million souls and an area of about 3,50,000 km, there were all about 2,000 km. of roads suitable for carts in Western India. By the middle of the nineteenth centu pressure began to be exerted on the Government by Lancashire and European trading interests to extend a improve the means of communication. They were particularly interested in the improved communication syst between the cotton growing districts and the coast. Partly as a result and partly due to the change in the pu work policy of the government. Internal communication began to improve. Nevertheless, in the 1860s, the o roads worth mentioning were: the Bombay-Agra Road which passed through the Nasik district to Sholap and two others, over Khandala through the Poona district to Sholapur, and two others, leading to Ahmedna and Satara. But even these trunk lines were neither "bridged nor metalled." Moreover, adequate funds w not provided for the construction and maintenance of roads on a regular basis.

Road building activity increased in the 1880s and thereafter In 1912, the total mileage of Roads Bombay Deccan stood at 10,664 of which 4049 were good metalled road. But the means of communicat in the villages and between them were completely neglected. This clearly shows that the British were l interested in the welfare of the masses of people living in villages.

Railways : A great advance was made in communications when, in 1853 a 32 km. railway-line betw Bombay and Thana opened for traffic. Thereafter, the railway system expanded rapidly. The laying out of railways In Maharashtra began in 1857. By 1899, the Southern Maharashtra and Madras Railway cover distance of about 900 km. Another railway-line, called G.I.P. which connected the Deccan with the Un

Prof. M. P. Kasbe
Head Dept. of History, Santosh Bhimrao Patil Mahavidyalaya, Mandrup (Solapur)

सोलापूर विद्यापीठाच्या Choice Based Credit System (CBCS) नुसार
जून, २०१६ पासून सुरू झालेल्या नवीन
अभ्यासक्रमानुसार लिहिलेले एकमेव क्रमिक पुस्तक.

बी. ए. भाग एक ◆ सेमिस्टर २

भारतीय अर्थव्यवस्था

(Indian Economy)

SPECIMEN COPY
For Review & Recommendation

प्रा. के. एम. भोसले
एम. ए.
निवृत्त प्राध्यापक, अर्थशास्त्र
विभाग प्रमुख, छत्रपती शिवाजी
कॉलेज, सातारा.

डॉ. बी. एच. दामजी
एम. ए., पीएच. डी.
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,
दयानंद कला व शास्त्र
महाविद्यालय, सोलापूर.

डॉ. सी. एस. भानुमते
एम. ए., एम. फिल., पीएच. डी.
माजी अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,
सोलापूर विद्यापीठ, सोलापूर.

प्रा. डॉ. संतोष एन. कदम
एम. ए., पीएच. डी.
साहाय्यक प्राध्यापक,
संतोष भीमराव पाटील महाविद्यालय, मंद्रुप,
ता. दक्षिण सोलापूर.

फडके पब्लिकेशन्स

वितरक : **फडके बुक हाउस**
622, तडवळकर वाडा, शुक्रवार पेठ, सोलापूर – 413002
मोबाईल नं. 94 23 50 89 19.

Arts, Comm. & Science College, Mandrup
Principal
Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm.
& Science College, Mandrup

अनुक्रमणिका

१ भारतीय अर्थव्यवस्थेतील उद्योगांची भूमिका .... १ ते ९

२ लघु व मध्यम उद्योग .... १० ते ३१

३. औद्योगिक धोरण .... ३२ ते ४०

४. भारतातील नियोजन .... ४१ ते ५५

५. नीती आयोग .... ५६ ते ६५

६. उदारीकरण, खाजगीकरण, जागतिकीकरण आणि पुरा .... ६६ ते ७९

७. महाराष्ट्राच्या अर्थव्यवस्थेची वैशिष्ट्ये .... ८० ते ८५

८ महाराष्ट्रातील शेती व पिकांचा आकृतिबंध .... ८६ ते ९३

९. कोरडवाहू शेती .... ९४ ते १०२

१०. महाराष्ट्रातील फळ व फूलशेती .... १०३ ते ११३

११. कृषी आधारित उद्योग .... ११४ ते १२१

१२. महाराष्ट्रातील सेवा क्षेत्र .... १२२ ते १२९

१३. महाराष्ट्राच्या अर्थव्यवस्थेमध्ये सहकारी संस्थांची भूमिका .... १३० ते १३६

१४. महाराष्ट्रातील सहकारी साखर कारखाने : भूमिका व समस्या .... १३७ ते १४८

१५. महाराष्ट्रातील सहकारी दुग्ध व्यवसाय : भूमिका व समस्या .... १४९ ते १५९

● संदर्भग्रंथ सूची १६०

❖❖❖

Principal
Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College, Mandrup

एकमेव वितरक : फडके बुक हाउस
फडके भवन, [illegible], कोल्हापूर - ४१६ ०१२
[illegible]
• [illegible]
• [illegible]

पुणे शाखा [illegible] ४३५ [illegible] पेठ, [illegible]
पुणे - ४११ ०३० • टेलिफॅक्स [illegible]

STATUTORY WARNING

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced or utilized, stored in a retrieval system or transmitted in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without prior permission in writing of the publisher or in accordance with the provision of the Copyright Act 1955 (as amended). Any person who does an unauthorised act in relation to this publication may be liable to Criminal Prosecution and Civil Claims for damages. All legal disputes subject to Kolhapur Jurisdiction.

Code No. J223

किमत रुपये ८५/-

नवीन अभ्यासक्रमानुसार पहिली आवृत्ती - जानेवारी, [illegible]

< प्रकाशक >

सौ. नेहा मदन फडके,
फडके पब्लिकेशन्स, १००३/४, 'ब', 'ए' वॉर्ड, [illegible]
प्लॉट नं. ८, शिवाजी पेठ, कोल्हापूर.

< मुद्रक >

श्री. [illegible] प्रिंटिंग प्रेस,
[illegible]
कोल्हापूर.

Impact of Water Management in Solapur District with Special Refrence of Ujjani ...

Prin. Dr. B. M. Bhanje, S.B.P. College, Mandrup
Dr. Y. S. Pathan, Assistant Professor, S.B.P. College, Mandrup

Introduction

Water is the most basic natural elixir of life. It is also the stimulator of the socio economic ... cultural development of humanity on Earth. Although it is a renewable resource, its seasonal ... spatial and temporal variability calls for implementation of conservation and management strategies ... challenges emerging out of using water demands in developed, developing and under-developed ... (Kodarkar, M. S., 1995; World Bank, 2005). The problem of sustained water supply was globally ... through construction of small, medium and major reservoirs since the last few decades. These are ... lakes across the rivers, their tributaries and streams. Management of natural and man-made lakes ... complex issue owing to wide variations in their geo-climatic conditions. It essentially requires an ... approach articulated in Integrated Lake Basin Management (ILBM) and the World Lake Vision (WLV) ... International Lake Environment Committee (ILEC), Japan. (Kodarkar, M. S., 2006a, 2006b, 2008) ... the major problems, incessantly increasing water use in the catchment and enhanced siltation due to ... in land use pattern often lead to alteration of hydrology of the lakes and reservoirs. In addition to the ... release of untreated or partly-treated effluents from urban and industrial sectors together with pollution ... from chemical-intensive agriculture has an overall negative environmental impact on water resources ... Sandeep, 2007).

Ujjani Lake is the terminal reservoir on the river Bhima, the catchment of which lies in the ... urbanized and industrialized Upper Bhima Basin. The river basin has a slope west to east from High ... (Mountains of Sabyadri about 1000 m msl to plains of about 450 msl). Ujjani's catchment has ... physiographic and agro-climatic variations. The major river is Bhima receiving waters from some ... tributaries namely – Mula, Mutha, Indrayani, Ghod, Kukadi, Bhama, Pawana and Vel. The rainwater ... on Sahyadri's crest partly goes to Konkan (towards west) and partly flows to Desh (towards east). The ... of this dam was started in 1969 (http://solapur.gov.in/htmldocs/1977/agri_irrigation.html) and completed ... June 1980. This important source of water for Pandharpur – the major pilgrimage centre situated down ... and visited by millions of people throughout the year.

Objectives:

1. To study the geographical setting of ujjani dam area as a basis for the water management.
2. To examine the need of water supply through dam in Solapur district.
3. To study the present position of water potentiality for Solapur district

Research Methodology:

The data has been collected from the secondary sources from the published and unpublished ... work, socio economic review and District statistical abstract, Govt.of Handbook.etc.

Study Area:

Solapur district is one of the most important districts of Pune division situated on the South ... fringe of Maharashtra state. The district of Solapur is located between 17° 10' North to 18° 32' North latitude ... and 74° 42' East to 76° 15' East longitudes.The East-West length of the district is about 200 Kilometers ...

(ISBN - 978-93-86011-...)

Persective of Ujani Dams:

There are different criterias to assess the dam water in different periods. For this purpose the Table 4.3 for the year 1981, 1991, 2001. The water reservoirs in T.M.C. for Ujani dam and usable water in T.M.C. as well as usable water in percentage is presented in the concerned

Table 2: Perspective of Ujani Dam in Solapur District

S.N	Year	Water Reservoir	Usable Water in T.M.C	Usable Water in Percent
1	1981-82	220.70	35.54	66.34
2	1991-92	258.90	51.94	96.96
3	2000-01	47.19	22.93	42.80
	TOTAL	526.79	110.41	206.1

Source: *Handbook of Ujani Dam 2014*

3. Dams in Solapur District on Different Water Sources:

Dams are very important irrigation Sources in Agriculture as well as domestic, and industrial sector. Dams are good developed condition in Solapur district in year 2012. Farmers use this opportunity and solve water problem in Agriculture sector. Government of Maharashtra sanctioned some project *Jal Sandharan Yojana, Pani Adva Pani Jirva Yojan*, therefore, in Solapur disrict as a result people win to Drought prone situation in Solapur distirct.

Conclusion and Summery

1. Dhaigoan Dam:

Dhaigoan Dam irrigation project by the end of 2012 June, almost 2.00 corer Rs. have been incurred. About ten pumps are in use of 1400 horse Powers pump are in use. Due to this project almost 24 villages are getting benefit in Karmala tahsil. Through this dam project about 10,500 hectors land is being irrigated. 1.81 T.M.C. water is being used by the Dahigoan dam irrigated project. Dahigaon is also projected dam. The height above lowest foundation is found 10.12 meter and length is 1035.00 m^2. Its total gross store water capacity is 1.81 T.M.C water.

2. Asthi Dam:

By the end of June 2014, with the amount of Rupees 134.82 crores, and, 435 horse powers, eight pumps are in use. The dam is of 410.00 meter in length, upper side pumps works have been completed, under this project about 9000, hector of land come under irrigation and 17 villages of the Mohol, and Madha tahsils are being benifited 1.00 T.M.C. water is being used by the Asthi irrigation project. The capacity of Asthi dam is 1.00 T.M.C. water and total areas of this dam is 1600 $10^3 m^2$

3. Shirapur Dam:

Almost Seven corers rupees have been incurred for the completion of Shirapur dam irrigation project of 1100 horse power eight pumps are under use for this project. The work has been completed of this project by 3.77 kilometer length upper going pipeline till now. The land under irrigation, for the 30 villages of N. Solapur tahsil, Mohal, and Tuljapur Tahsil is about 10,000 hectors land is under irrigation. Almost 1.73 T.M.C water is being used under this project. Shirapur projected dam construct on Ujani reservoir in N. Solapur and Mohol tahsil. This total capacity of this dam is 1.73 T.M.C,and total areas of this dam is 495.00 103 m^2

4. Barshi Dam:

For the Barshi irrigation dam, project about 1.97 corers rupees have been incurred of 1695 horse power eight pumps have been established along 10.8 kilometer length. Upper pipeline works has been

Arts, Comm. & Science ... Mandrup

by deep wells. According to the Solapur Gazetteers, Solapur district has been classified in seven surface water watersheds as under; 1. The master foothill region in the southern part of Malshiras and Western Sangola 2.The Nira basin in the Malshiras Taluka, 3. The Man basin in Sangola, Mangalwedha, and Southern Pandharpur, 4.The Bhima Valley in Western Karmala, Eastern Malshiras Pandharpur, Mangalweda, and South Solapur, 5. The Central upland in Mid-Karmala and Madha tahsil, 6. The Sina Bhogawathi valley in East Central part of the Solapur District, 7.The Eastern hill scarps in East Barshi and the Akkalkot plains and the Bori Valley

Refrences

1. CGWB, (2005): Hydrogeology and Groundwater Resources of Solapur district.
2. Government of Maharashtra (2001): Districts Census Hand Book, Solapur District Director of Census Operations.
3. Government of Maharashtra (2009): National Register of Large Dams Handbook.
4. Majid Hussain (2004): *Agriculture Geography'*, Rawat Publication pp 212 to 217
5. Patil P. N. (1986): *Agriculture in Drought prone Area of Maharashtra State; A case study of Solapur District. M.Phil dissertation submitted to Shivaji University, Kolhapur.* Pp. 34-49
6. Soanalkar D.M.(2014): "*Projected Planning and Present Condition of Ujani, (Bhima) dam in Solapur ditrict.* Ujani Handbook pp. 5-15.
7. Socio-economic Review and Statistical Abstract Solapur District 2001-2011.
8. Todkari G.U., Suryawanshi S.P. Suryawanshi M.V. and Patil B.D. (2010) : *Agricultural land use pattern in Solapur District of Maharashtra State.* World Research Journal of Geoinformatics. P.P. 11-13.
9. Socio-economic review of Solapur district 1993-2013
10. www.ujjanidam.com

Principal,
Santosh Bhimrao Patil Arts,Comm
& Science College, Mandrup.

(ISBN – 978-93-86013-43-9)

An Utilisation Prospectives of Waste Fly Ash for Energy Generating

Prin. Dr. B. M. Bhanje, Santosh Bhimrao Patil Arts, Science & Commerce College, Mandrup
Prof. Balasaheb Salunkhe, Shankarrao Mohite Mahavidyalaya, Akluj

Introduction

Power is engine for growth of any developing countries. For generating power today's world heavily dependant on coal and lignite as a prime fuel. This dependency increases the burden over these resources. This pollution problem after burning of these fuels harms to environment. The Indian coal has greater ash content while lignite the Sulpher content is high and form Sulpher dioxide. Nearly 73% of India's total installed power generation capacity is thermal, of which 90% is coal based generation and diesel, wind, gas & stream making up the rest. The Thermal power generation through coal combustion produces minute particles of ash that causes serious environment problems. Every year Indian Thermal power plant produces more than 100 million tones of fly ash, which expected to reach 175 million tones in near future (Jamwal Nidhi, 2005). This fly ash creates problems in the land use, health hazards and environmental dangers etc. In USA the fly ash disposed in secured and lined land fill sites but in India the generated fly ash dumped without precautions. The fly ash seepages, contamination ground water the soil. Fly ash interferes in the process photosynthesis on plant.

Fly ash management work has started over past years. Researches have attempting to convert waste into wealth viz. utilization to fly ash for many purposes. The fly ash bricks popularly used as building material. Use of fly ash in agricultural applications has demonstrated and accepted by large numbers of farmers. The table No.1 depicts the quantity of fly ash used in various sectors.

Table No.1 Utilization of fly ash in India

Sr.No.	Areas of Utilization	Quantity (MT)
1.	Land development	6.59
2.	Cement & corners	5.67
3.	Road or Embankments	0.67
4.	Ash Dyke Raising	2.65
5.	Bricks	0.13
6.	Mine filling	0.60
7.	Other	0.40
	Total	16.7

Ref: NTPC of India (2005)

The disposal of huge quantity of ash has limited utilization options (Deshpande et al 1993). The countries like Germany, Denmark, France, UK, USA and Netherland utilization rate of fly ash is up to 70% but in India utilization rate of fly ash is only 15% (Sinha K.S. 1998).

Characteristics of fly ash –

Fly ash is finely divided mineral residue resulting from combustion of coal and solid fuels from power plants. Fly ash consists of in organic, incombustible matter present in solid fuel that has been fused during combustion into glassy, amorphous structure. Fly ash material as solidified while suspended into exhaust gases. Fly ash particles are generally spherical in shape and range in size from 5μm to 100μm. They consist mostly of Silicon dioxide (SiO_2), Aluminum oxide (Al_2O_3) and Iron oxide (Fe_2O_3).

The quantity chemical and physical characteristics of are changed according to raw material used for fuel. But the content of fly ash more or less same on any type of fuel.

Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science ... Mandrup

88

weight and it donest interferes in burning process. The advantage of animal glue proves best adhesive i.. fuel Brick preparation.

4. Formulation of fuel Brick – The above mentioned dimensioned various grades fuel Bricks are prepared adding animal glue. Keep this fuel Brick on hot oven (Appox. Temp. 70°C) for days. The well dryed fu.. brick kept out by detaching skeleton.
5. Measurement of calorific value (Kcal/kg) – The calories or thermal units contained in one unit of substances and released when the substance is burned. The calorific value of a fuel is the quantity of he.. produced by its combustion a constant pressure and temperature. The Calorific value measures in term.. Gross Calorific value. The word Gross here signifies that the water formed and liberated is losted are.. well defined. The Bomb Calorimeter Model-028 Made- Ratna Ancillaries, Ajmer India is used to Measuring Gross calorific value of fuel Bricks.

Bomb calorimeter –

The device for measuring the heat developed during a mechanical electrical, or chemical reaction, and for calculating the heat capacity of materials. Calorimeter have been designed in great variety. One type of widespread use, called a bomb calorimeter, basically consists of an enclosure in which the reaction takes place surrounded by a liquid, such as water, that absorbs the heat of the reaction and thus increases in temperature. Measurement of this temperature rise and a knowledge of the weight and heat characteristics of the container and liquid permits the total amount of heat generated to be calculated.

The design of a typical bomb calorimeter is shown in the Figure. The material to be analyzed is deposited inside a steel reaction vessel called a bomb.The steel bomb is placed inside a bucket filled with water, which is kept at a constant temperature relative to the entire calorimeter by use of a heater and a stirrer. The temperature of the water is monitored with a thermometer fitted with a magnifying eyepiece, which allows accurate readings to be taken. Heat losses are minimized by inserting an air space between the bucket and exterior insulating jacket. Slots at the top of the steel bomb allow ignition wires and an oxygen supply to enter the vessel, both of which are critical in starting the chemical reaction. When an electric current passes through the ignition coil, a combustion reaction occurs. The heat released from the sample is largely absorbed by the water, which results in an increase in temperature. Bomb calorimeters have been developed to the point that heats of combustion of organic materials can be measured with results reproducible within 0.01 percent.

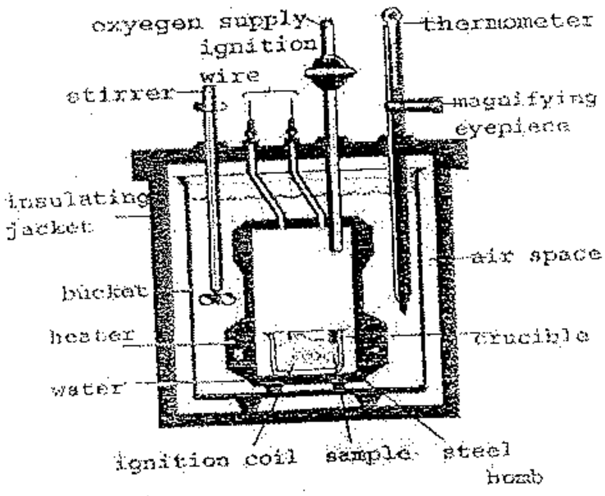

Fig No.1 Bomb Calorimeters

The fuel brick of 70:30 i.e. 70% fly ash and 30% Bagasse. This fuel brick 70:30 (F:B) having ... Kcal/Kg Calorific value. The calorific value of this grade fuel brick is equal to 1000 Kcal/Kg that's wh... grades brick is utilized as fuel for generating energy.

The fuel Brick of 50:50 (F:B.) i.e.mixture of 50% fly ash & 50% Bagasse having 1552.58 Kcal/Kg ... Gross Calorific value of natural state wood is 1500 Kcal/Kg. The 50:50 (F:B) fuel Brick showing characte... of fuel. The proportion of 70:30 (F:B) i.e. mixture of 30% fly ash & 70 Bagasse having Calorific value ... Kcal/Kg.This Calorific value is significant like calorific values of fossil fuels. As the fuel having Bri... Bagasse the efficiency of this fuel is higher. At the fuel have 30% content as have 30% content as fly ash ... ash is again used for energy generation. The waste fly ash turned into energy purpose. The 0:100 (F:B) ... Bagasse based fuel Brick showing 2190.40 Kcal/Kg of calorific value & already it is used as fuel.

The grades of 70:30, 50:50 and 30:70 (F:B) is showing calorific value more than 1000 Kcal/Kg. Th... further used as a fuel on Sugar industries Boiler, heating water and for any energy generation devic... fuel is not totally substitute for traditional fuels but it may reduce the burdens of other fuels while th... important thing is that, this fuel Bricks contains waste fly ash and this fly ash again recorded and ... for Generating energy. The natural resources having limited potential supplying of energy pollution ener... some quantity of fly ash used for energy is not only giving benefits to environment but also to ... development of any nations.

Conclusion-

The grades 70:30 (F:B), 50:50 (F: B), 30:70(F: B) and obligate Bagasse fuel Bricks proves econo... energy generation. In future such type of mixture of fuels will proves importance for energy generati... villager in India regulates its *Chullas* by using forests resources. This fuel Bricks shows on the best al... options besides cutting the forests & trees for wood. This above mentioned grades of fly ash & Bag... again on industrial boiler and heat producing devices as fuel. The importance of this fuel it is recover... fly, which further reduces environmental problems created due to fly ash. The pollution problem is ... consideration by using this fuel Brick. The Bagasse having low Sulphur that's why Sulphur content is l... kinf of fly ash but the analysis of air pollutants is will have further scope this research work. This res... conclude with that the above mentioned proportion fuel Bricks is valuable secondary source of ... proves sustained energy generation withour harassing Environmental.

Literature Cited-

1) Jamwal Nidhi, Looks the ways to utilize fly ash, Down to Earth 12(3) (2003) 1-5
2) Deshpande V.P., Kale C.K., Gadkari S.K., & Badrinath, Assessment of environmental pollution ... thermal power plants, R & D Center, NTPC, Noida, UP, 9-10 Dac.1993.
3) Karla N., Joshi H.C., Kishore B., Sharma S.K., Jain N & Harit R.C., Impact of coal ... environment & crop productivity, Asia Pacific J. Env. Dev.3(1996) 65-87.
4) Sinha K.S. & Basuk, Mounting fly ash problems in generation coal based power stations few ... approaches towards a solution, In Proc. Int Conf fly ash Disposal & utilization, Vol-I, edited ... etc.) Central Board of Irrigation & power, New Delhi, 15-27.
5) Druzina V.D., Mirosharchenko, E.D. & chertror O.D., Effects of industrial pollution on ... content in meadow phytocoenotic plants, Bot Z.H.68 (1983) 1583-1591.
6) Page A.L., Elseewi A.A. & Straughan A.R., Physical & chemical properties of fly ash from coal ... plants with reference to environmental impacts, Residue Rev, 71(1979) 83-120

Principal,
Santosh Bhimrao Patil Arts,Comm.
& Science College, Mandrup.

67 90

[illegible]anges in Sex Ratio of Rural Population for Solapur District 1971 – 2011: A Geographical Study

Prin. Dr. B. M. Bhanje, Research Guide in Geography, S. B. Patil College, Mandrup
[illegible]of. Sachin A. Rajguru, Geography Department, S.S.A's Arts and Commerce College, Solapur

[illegible]ract

[illegible]erstanding of the sex ratio of a population in the spatial context is of fundamental importance [illegible] consideration of the various demographic characteristics of any region. A part from itself being an [illegible] graphical characteristic, sex ratio not only mirrors the socio economic conditions of an area but also [illegible] stage in the historical development of a population. It has a strong bearing on birth and death [illegible] onal career, size and composition structure of any region.

Most of the western countries, India's population is marked by an overall deficiency of female. [illegible] ially true of the jat dominated areas of the country. The sex ratio is relatively low. Generally sex- [illegible] region under study is around 935 per thousand males. It means that in the region under study [illegible] of 65 females per thousand males. Since females are the only source of children and new [illegible] if their number is considerably low, certainly it will be reflected on the birth rate. Less the number [illegible] there will be less possibility of birth of the children. But in the country like India most of female [illegible] not given the priorities and preferences like male children. Therefore, the female infant mortality [illegible] in such developing regions. There are many other socio-economic and demographic reasons in [illegible]eloped and advanced societies in the world where despite, high sex-ratio, the growth of population [illegible] in the case of a developing region like ours where sex-ratio considerably is low and female [illegible] ity in particular is significantly high.

[illegible] order to check the relationship between growth of population and sex-ratio, the co-efficient of [illegible] value is calculated 0.429 which is positive, though not very much significant. In other words, with [illegible] the growth of population is also reflected positively and high in Solapur district.

[illegible]tion

[illegible] district of solapur is one of the most important districts of the Maharashtra state both in terms of [illegible] population. It lies, entirely in the Bhima basin and located in between, 17°10' North to 18°32' [illegible] 74°42' East to 76°15' East longitudes. The total geographical area of the solapur district is 14895 [illegible] tres with a population of 3855383 according to 2001 census. The area under study constitutes [illegible] and 4.51% population of Maharashtra state. The district entirely lies in drought prone area of [illegible] state. The region is divided into four seasons of cold, hot, monsoon and post monsoon. The [illegible]rature ranges between 10° to 44° C. The annual average rainfall is 667.10mm.

[illegible] causes of differences in sex ratio.
[illegible] changes in sex ratio
[illegible] the decadal variations in rural urban sex ratio
[illegible] fluctuation sex ratio

[illegible] and **Methodology:** The present paper is depends upon secondary data which is collected from [illegible] statistic abstract of solapur district, census handbook, the collected data has been processed and [illegible] the help of various, statistical method and cartographic techniques.

68

...adal Variations in Rural-Urban Sex Ratio (1901-2011)

Sr. No	Year	Rural Sex Ratio	Urban Sex Ratio
1.	1901	992	958
2.	1911	971	947
3.	1921	949	924
4.	1931	944	908
5.	1941	947	929
6.	1951	951	932
7	1961	945	914
8.	1971	940	914
9.	1981	948	931
10.	1991	933	945
11.	2001	925	957
12.	2011	916	966

Source: Socio-economic Abstract of Solapur District 1901-2011

...esult of it, the rural sex ratios though, were higher than the urban sex ratios during the period ...81. During the year 1991 to 2011, the urban sex ratio were recorded higher than the rural sex ...s due to better medical facilities and lower infant death rate of female in urban areas. Now days, ...d awareness and high rate of literacy in urban areas of Solapur district, might have resulted in the ...atios in urban areas of the district of Solapur.

...ex Ratio in Solapur District (2001-2011):

...Solapur district, the rural and urban sex ratio differs considerably in the year 2001 and 2011. The ...atio was 927 for the district as a whole in the year 2001 and 916 for the district as a whole in the ... However, there are wide variations within the district, as it was highest for the Akkalkot and lowest ...ndharpur tahsil for rural areas. In the year 2011, sex ratio highest for South Solapur tahsil and ... the Mangalwedha tahsil for rural areas. Overall rural sex-ratio is lower than the urban sex ratio ...da tahsil within the region under study. It is against expectation because rural urban migration ...the male, should reduced the urban sex ratio than the rural sex ratio.

...the lower rural sex ratio in different tahsils of the Solapur district may be attributed to the high ...ality among the females as a result of less availability of medical facilities and very much negligence ...children as regard to medical facilities in rural areas of the Solapur district. Another important ...the high rate of maternal death in rural areas of Solapur district and also partly due to illiterate ...s who look after delivery.

...the contrary, the urban sex ratio for the district was 957 in 2001 and 966 in 2011, which is ...higher than the rural sex ratio. In the year 2001 Akkalkot tahsil it was highest and for ...tahsil it was lowest. In the year 2011, Akkalkot tahsil was highest in sex ratio while Sangola ...lowest. North Solapur tahsil occupies second position as regard to urban sex ratio, among various ...Solapur district. Mohol, Malshiras and South Solapur tahsils are entirely rural hence; the urban sex ...nil. Other rest tahsils of the district have lower sex ratio than average for the region under study. ...to justify the high sex ratio in urban areas of the district.

...Tahsil wise Rural & Urban Sex Ratio in Solapur District (2001-2011)

Sr. No	Tahsil	Total		Rural		Urban	
		2001	2011	2001	2011	2001	2011
1.	Karmala	925	910	924	907	934	947
2.	Madha	922	908	920	904	936	961

(ISBN – 978-93-86013-43-9)

63

Santosh Bhimrao Patil Arts, Commerce & Science College * Mandrup

92

[illegible] we have taken into consideration the sex ratio fluctuation in the study region for the period 1971-[illegible] reveals that for North Solapur it fluctuated to +51 while for South Solapur +09 and for Sangola +04. [illegible]

[illegible] according to above these tahsils. While for Karmala, Madha, Barshi, Mohol, Pandharpur, Malshiras, [illegible] and Akkalkot tahsils have shown negative sex ratio fluctuations. It is clear that the South-East [illegible] part of the study region have positive sex ratio fluctuations. The sex ratio declined in the other [illegible] the study region. Due to following important reasons:

[illegible] on the selective male out-migration was effected due to a heavy emphasis on agricultural practices after 1961, because irrigation facilities provided through Bhima irrigation project as well as backwater lift [illegible] from Bhima irrigation project.

[illegible] the contrary, greater medical facilities have been provided to the rural area after 1955, through [illegible] and child welfare centers which help to reduce the maternal mortality rate.

[illegible] the case of Mohol, Barshi and Pandharpur the sex ratio decreased due to improvement in the agro-[illegible] industrial units such as sugar factory and cotton textile industry after 1971.

[illegible] the case of Malshiras, Akkalkot and Karmala tahsils the sex ratio declined rapidly during 1971-2011 [illegible] the region has a large irrigation facility after 1981 through Bhima irrigation project. This resulted [illegible] changing from traditional to commercial cropping pattern.

[illegible] Solapur, South Solapur and Sangola tahsils show positive sex ratios **Fluctuations. This region has [illegible] sex ratio due to:**

[illegible] cotton city like Solapur it is a famous for cotton mills not only in the study region but also in India. [illegible] textile requires female labour.

[illegible] eastern part of Solapur city established Bidi Industry. In this industry requires female labours. Female [illegible] work in our own house.

[illegible] are several administrative offices in this city having job opportunities for the females. Hence, it [illegible] to increase the female ratio in the population of this tahsil.

[illegible]

Solapur District has been an area of low sex ratio resulting mainly from the preponderance of male [illegible] higher rate of female mortality, and male selective in migration. During the past 20 years however, the [illegible] has decrease by 9 female per 1000 males owing partly to increasing in female mortality than the

[illegible] The changes in the spatial patterns of sex ratio were mainly structured by a really varying nature and [illegible] of migration. Most of the areas of new settlement recorded improvement in female proportion [illegible] upon male followed by female movement into them, where as in arid bagar area it resulted from [illegible] male selective out migration. On the other hand areas fringing the main urban centres and a greater [illegible] the Solapur city of experienced decline in sex ratio following large male inflow to these areas.

The differences in sex ratio of various census years are largely attributable to the different rates of [illegible] mortality, intensity of migration and varying degree of male selectivity there in.

[illegible]:

[illegible], R.C. (2010): Geography of Population. Kalyani Publishers, New Delhi.

[illegible], S. B. and Athavale, A. S. (1994): Population Geography. Mehra Publication, Pune.

(ISBN – 978-93-86013-43-9)

Neo Geographia (ISSN-2319 - 5118) Vol. VI., Issue. I, January 2017 Impact Factor 1.092

"FINANCIAL LITERACY OF SCHEDULED CASTE WOMEN IN SOLAPUR DISTRICT"

Prin. Dr. B. M. Bhanje
Research Guide in Geography
S. B. Patil College, Mandrup

Prof. Sachin A. Rajguru
Geography Department
S.S.A's Arts and Commerce College, Solapur

ABSTRACT:

The present paper examines issues related to the Scheduled Caste women view financial literacy of Solapur District. Financial literacy is having the knowledge, skill and confidence to make responsible financial decisions. It is the ability to understand how money works in the world, how someone manages to earn or make it, how that person manages it, how she invests it and how that person donates it to help others. Financial Literacy represents the ability to grow, monitor and effectively use financial resources to enhance the well being and economic security of oneself, one family and one business recognizing the need for financial literacy, many countries both developed and developing have launched financial literacy programmes for their people. Both women and men need to be sufficiently financially literate to effectively participate in economic activities and to take appropriate financial decisions for themselves and their families, but women often have less financial knowledge and lower access to formal financial products than men. Women therefore have specific and additional financial literacy needs.

Women are likely to take primary responsibility for childrearing, to make important and daily decisions about the allocation of household resources, and to have a major role in the transmission of financial habits and skills to their children. Hence, they need to have adequate financial skills not only for themselves but also for future generations. Financial literacy is needed not only to improve women's management of their personal and household finances, but also to empower them to choose and access appropriate financial services and products, as well as to develop and manage entrepreneurial activities. A part from, this paper to study the Financial Literacy of Scheduled Caste women in Solapur District.
***Keywords:** Financial Literacy of Scheduled Caste Women*

INTRODUCTION:

Women face challenges and barriers that make it difficult for them to be financially prepared for the future. Financial literacy is important for women because nearly 90 percent of all women will end up managing their financial portfolio alone at some time in their life. Women are not taking responsibility for financial issues until times of personal change in their lives such as divorce or death. In solapur the total population of women is 2089904 and the Scheduled Caste women population is only 317785 (Census 2011). Even though they are the bread winner of the family, their income is not sufficient to lead the day to day life. They are struggling to fulfil their need. Solapur district is an developing city. Most of the women are house wife, some are working in the bidi industries, they don't have the habits of saving and majority of the women are tend to close their provident fund account also to meet their daily challenges.

There are about 250 million Scheduled Caste in India. There is meagre improvement in the socio economic conditions of Scheduled Caste in the past 50 years. Every fourth Indian is a Scheduled Caste. They are generally scattered in village and they

Santosh Bhimrao Patil Arts, Commerce & Science College, Mandrup

It lies, entirely in the Bhima basin and located in between, $17^{0}10'$ North to $18^{0}32'$ latitudes and $74^{0}42'$ East to $76^{0}15'$ East longitudes. The total geographical area of the solapur district is 14895 square kilometers with a population of 4317756 according to 2011 census. The area under study constitutes 4.88% area and 4.51% population of Maharashtra state. The district entirely lies in drought prone area of Maharashtra state. The region is divided into four seasons of cold, hot, monsoon and post monsoon. The yearly temperature ranges between 10^{0} to 44^{0} C. The annual average rainfall is 667.10mm.

DATA BASE & METHODOLOGY:-

The present study is based on the primary and secondary sources. The secondary data was collected from various offices like district health office, Municipal Corporation office, district census report and statistical department of Solapur district. The primary data have been collected from field survey and the data has been processed and presented with help of cartographic technique and analyzed accordingly.

FINANCIAL LITERACY OF SCHEDULED CASTE WOMEN:

The study area Solapur District comprises 11 tahshils, 1147 Panchayat Village, area 14895 sq k.m. population of solapur district is 4,315,527 of which male and female are 2,227,852 and 2,089,904 respectively. Average literacy rate of solapur is 77.02 of which male and female literacy is 85.03 and 68.55 respectively and samples of 113 respondents were selected for the study.

Table No. 1

Area and Population (Solapur District)

Sr. No.	Name of the Black	Area in Sq. K.M	Scheduled Caste (Total)	Scheduled Caste Women
1	Karmala	736	31682	17206
2	Madha	1195	41377	22702
3	Barshi	1390	32247	24712
4	North Solapur	1483	17123	76991
5	Mohol	1141	42446	20514
6	Pandharpur	1304	55973	32746
7	Malshiras	1550	88581	43393
8	Sangole	1522	42519	23273
9	Mangalvedhe	1408	28755	15144
10	South Solapur	1545	35151	17086
11	Akkalkot	1610	41045	24018
Total		14884	456899	317785

LEVEL OF FINANCIAL KNOWLEDGE OF THE RESPONDENTS:

Analyzing the level of financial knowledge of the respondents will help the researcher to identify the financial literacy of Scheduled Caste Women in Solapur

Santosh Bhimrao Patil Arts, Commerce & Science College * Mandrup

living they lack knowledge on financial matters. The review of literatures state that there are limited studies in terms of financial literacy in general and financial literacy among socially excluded in particular.

There is no significant relationship between family income and monthly saving the respondents.

Table No. 3 Monthly Income of Family

Family Income	Monthly Income
Below Rs. 2000	35.96
Rs. 2000 to Rs. 5000	35.17
Rs. 5000 to Rs. 10,000	24.41
Above Rs. 10,000	4.46

Source: Primary Data (questioner)

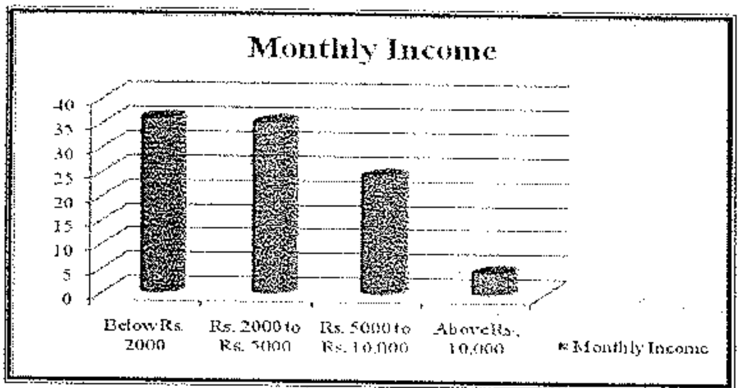

Table No. 3 shows that 39.96 % of the respondents are earning below Rs. 2000, out of them, no one have the high level of saving. Where 35.17 % of the respondents are earning up to 2000 - 5000 out of them 24.41% of the respondents are earning up to 5000-10,000 are having high saving group, 4.46 % of the respondents are earning up to above 10,000, out of them are having high possess very high level of savings. Hence conclude that there is no association between family income and monthly saving.

ABILITY TO ACCESS THE FINANCIAL PRODUCT:

In modern era, Access to finance is the ability of individuals or enterprises to obtain financial services, including ATM's credit, deposit, payment, insurance, and other risk management services. Those who involuntarily have no or only limited access to financial services is referred to as the unbanked or under banked, respectively. The ability to access the financial product, like ATM's, debit card, credit card and other to examine the ability in accessing the leverage of financial product, the respondent are asked to express their views of accessing the financial product. The opinion of the respondents are categorized by very high level, high level, medium level, low level, very low level with 5,4,3,2, and 1 point respectively. Ranks are provided.

Ganesh Bhimrao Pali Arts, Commerce & Science College Mandrup

96

67

Financial Literacy is also considered as important adjunct for promoting financial inclusion and ultimately financial stability. According to a report by financial express, India is ranked number two in the list of highest financial literacy countries in the world. The ING survey states that the country has a financial literacy level of around 55 %. But the negative side is that nearly 98 % of Indian citizens still do not have a dematerialization account. The country where 48 % of the population still lives o day to day earnings cannot dream of savings and life insurance.

This study focuses the financial literacy level of Scheduled Caste women in solapur district every women should increase financial literacy level, which helps to improve their habit which is helpful to satisfy their future needs and they can manage the unexpected expenses of their family. So it is inevitable that every woman should enlighten their financial literacy level to uplift living standard.

Hence more financial literacy programs and institutions should be established in order to create more awareness on financial terms to women. This will make women the part of financial inclusion and will facilitate the growth of nation as a whole.
It is truly said that-

"It is impossible to think about the welfare of the world unless the condition of women is improved. It is impossible for a bird to fly on only one wing." —**Swami Vivekananda**

REFERENCES:

1. Socio – economic Abstract of Solapur District (2001-2011)
2. Census of Maharashtra (2001, 2011) Government of Maharashtra Publication, Mumbai.
3. Agarwal, Archana. 1992. A Study of some Educational problems of Scheduled Caste students. The Indian Journal of Educational Research.
4. Chandana, R.C. 1992. A Geography of Population. New Delhi: Kalyani Publishers.
5. Prof. C. Parvathamma. 'An objective study of the Socio-economic conditions of Scheduled Castes and Scheduled Tribes in Karnataka State' Research Paper.
6. Meena Anand (2005): 'Scheduled Caste Women, Fear and Discrimination', ISHA Books, Delhi.
7. socio – economic abstract of solapur district (2001-2011)
8. census of maharashtra (2001, 2011) government of maharashtra publication, mumbai.
9. Sachchidananda .1974.Studies of Scheduled Castes with special reference to change, ICCSR, in Survey of Research in Sociology and social Anthropology, Vol: I. Bombay: Popular Prakashan.
10. Jean Dre'ze, Amartya Sen (1995): India Economic Development and Social Opportunity, Oxford University Press, New Delhi
11. http//www.censusindia.gov.in
12. http//www.census2011.co.in
13. Government of India National Family Health Survey (NFHS-3), 2005-06
14. Agarwal, A. (2010). Stock Exchange Annual Report Directorate of Stock Exchange.
15. Das, V.S. (2007). Financial Literacy: Reserve Bank of India's Initiatives. CAB Calling
16. Dwivedi, M., Purohit, H. and Mehta, D. (2015). Improving Financial Literacy among Women: The Role of Universities. Economic Challenger.

Principal,
Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm & Science College, Mandrup.
Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm & Science College Mandrup

S. S. S. P's

Vasundhara Kala Mahavidyalaya, 22 Mhada Jule, Solapur.

NAAC ACCREDITED WITH 'B' GRADE

(AFFILIATED TO SOLAPUR UNIVERSITY, SOLAPUR)

One Day Interdisciplinary International Conference on

NEW TRENDS IN HIGHER EDUCATION

26 March 2017

SPONSORED BY
UNIVERSITY GRANTS COMMISSION
(WRO) PUNE

ORGANIZED BY

IQAC-VASUNDHARA KALA MAHAVIDYALAYA
JULE SOLAPUR

CHIEF ORGANIZER
PRIN. DR. B. V. CHOUDHARI

CONVENER
MR. S. M. UGHADE

CO-CONVENER
MR. P. G. KOLHE

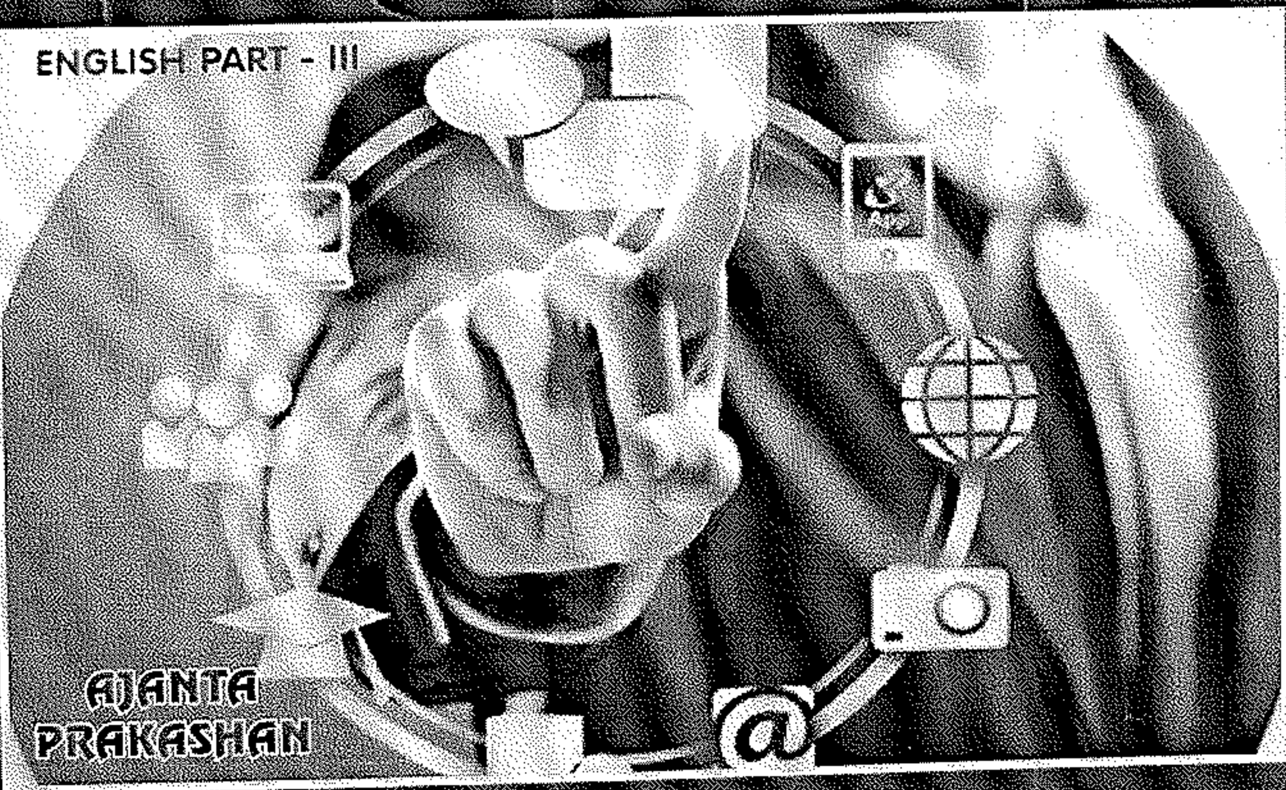

75

CONTENTS OF ENGLISH PART - III

Sr. No.	Submission Title & Author Name	Page No.
1	Need of Sports Psychology **Dr. Vaishali Vasantrao Madekar** **Assit. Prof. Dattatray M. Birajdar**	1-3
2	Need of Physical Fitness to the Child **Mr. Ramhari S. Nagtilak**	4-8
3	Value Education Today and Rudyard Kipling's If **Dr. Chanabasappa Sidramappa Mulage**	9-12
4	World Economic Forum 2006 Global Competitiveness Index **Mrs. Maniyar Kahkashan A. Hafeez**	13-19
5	Beneficial Impact of Electronic Social Networkings between Player and Non Player of Junior College Student Sin Parbhani District **Dr. Murlidhar S. Rathod** **Dr. Premlata T. Chaudhari**	20-24
6	The Changing Trend of Child Welfare Policies in India **Dr. Indira B. Choudhary**	25-29
7	Library Automation Softwares Used in College Libraries **Mahavir Katke** **Umesh Khandare**	30-35
8	Social Media: Means of Communication- A Sociological Perspective **Dr. Kalpana Deokar**	36-41
9	Recent Trends In Education **Asst. Professor Miss Priya Vijay Pandharpatte**	42-48
10	Virtual Banking **Mr. Hemant Sangappa Alange**	49-50
11	New Trends in Higher Education **Dr. Nuzhat Sultana M. B.**	51-56
12	A Critical Study of Harmful Effect of Usage of Technology on Science and Arts of Junior College Students **Dr. Premlata T. Chaudhari** **Dr. Manik M. Rathod**	57-62

International Conference
ROYAL-ISSN-2278-8158 - Impact Factor - 4.42

3 Value Education Today and Rudyard Kipling's If

Dr. Chanabasappa Sidramappa Mulage
Asst. Professor & Head, Department of English, Santosh Bhimrao Patil College,
A/P: Mandrup, Tal: South Solapur, Dist: Solapur, Maharashtra State, India.

Introduction:

Rudyard Kipling, a winner of Noble Prize in Literature, was a poet and novelist. He is mainly known for The Jungle Book and other literature for children. His poem If is one of the greatest motivational poems in English. It has been providing timeless invaluable guidance since it was written in 1910. Every single word in it is full of great advice which is immensely helpful to lead a meaningful life. Though the poem is addressed to his son, the advice in it is priceless for all of us. Therefore, it would not be wrong to say that the poem can play an instrumental role in providing value education to the students pursuing higher education in today's materialistic world.

Ageless Advice in the Poem:

Rudyard Kipling's great poem If provides a success mantra for living a fruitful life and leave our footprint in the sand of time after us. Precious advice is abounding in the poem. It is human nature to blame others for one's own faults. Kipling advises when everybody around you is blaming you, you should not lose the peace of your mind, your composure. When they try to make you a scapegoat, you should wisely escape it, but should not retaliate. You should trust yourself when others doubt you as self-trust is an essential ingredient for a worthy, successful life. However, at the same time you should heed a constructive criticism of you and learn something from it and enrich your personality by removing the criticized weakness in your personality. Everyone faces criticism in his/her lifetime. However, one should take constructive criticism in the right spirit, while avoiding the negative effect of destructive criticism. Saint Tukaram, who lived in the 17th century in Maharashtra, India, said in one of his abhangas (a kind of religious poem) that a critic should be our neighbor. He implied that a person who criticizes us helps remove our weakness thereby helping better our life. The poet further emphasizes the importance of patience through the line: 'If you can wait and not be tired by waiting'. In the modern world when everyone is running at breakneck speed without knowing where they are heading to and what for, the need of to be patient is more than ever before. There is a Hindi saying – Sabr ka fal meetha hota hai – meaning patience bears sweet fruit. However, most of the people in this fast paced world of today seem not to have patience to wait. They want everything instant and therefore this era can be described as an age of instant things. We have to wait for the seed to sprout, the baby to be given birth to, in

Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College * Mandrup

International Conference
ROYAL -ISSN-2278-8158 - Impact Factor - 4.42

fact everything good in nature needs to be waited for. Therefore, the poet advises to wait and not tired by waiting. He also advises not to 'deal in lies' even when others are telling lies about you to fulfill their vested interest. King Harishchandra, a great king in ancient India sacrificed his kingdom and underwent great ordeal for the sake of truth. We have a great example of a truthful person like M. K. Gandhi in modern ere before us who considered truth as God.

The poet also says that hate anyone though others may hate him. We should learn to love everything to love life; our heart should be filled with love and not hatred. The poet further gives the most useful advice when he says: 'And yet don't look too good, nor talk too wise'. One may wonder why he gives such advice. In my opinion, he says so because shrewd people can take disadvantage of you if you look good. He also advises his son not to talk too wise for the person talking too wise is not understood by people so is considered a bore and avoided. The poet further advises:

If you can dream – and not make dreams your master,
If you can think – and not make thoughts your aim,
If you can meet with Triumph and Disaster,
And treat those two imposters just the same;

The poet knows the importance of dreams to achieve success. All those scientists, writers, in fact all those successful, great people in any field were dreamers. A successful person first sees a great dream and then strives to achieve it. However, we should not let our dreams become our master; we should not just keep dreaming doing nothing. After we have dreamt our goal, we need to think as to how to achieve it. We should be thinkers, but should not make thoughts our aim. We should act also. To achieve success both thinking and action are needed. One without the other leads to danger. Only thinking without action leads us nowhere; similarly action without any proper thinking may land us in danger. I cannot help but remember the examples of Hamlet and Othello. One is just a thinker who does nothing to achieve his aim, while the other invites tragedy by his rash action devoid of rational thinking. Therefore, dreaming, thinking should be coupled with action and at the same time we should let them control us, instead we should have full control over them: we should decide and know what to dream and what to think. The most important piece of advice given in the poem, I think, is given in the last two lines of the above given quatrain. The poet is highly evolved person and therefore knows the eternal truth 'Triumph and Disaster' are both imposters; they pretend to be what they are not in reality and therefore they should not be taken at their face value. Therefore, we should maintain equanimity and equilibrium and not be bogged down by failure or let air go to the head by a success for they both are imposters – what seems to be a success may not be so or there may lie an opportunity in what you have taken as a failure. There is a thought provoking saying: 'Misfortunes in our life are intended to make us better and not bitter'. Misfortunes, failures are necessary for our growth and evolution. When look back on our life

Mandrup

International Conference
ROYAL-ISSN-2278-8158 - Impact Factor - 4.42 **ENGLISH PART - III**

we too realize that what once seemed a success and a failure were actually not so; they were imposters. They are not mutually exclusive, instead imbedded in each other. That is what is implied in the following lines in a well-known poem To a Skylark by P B Shelley:

... our sincerest laughter
With some pain is fraught -
Our sweetest songs are those that tell of saddest thought.

We can get our life rid of tension, stress and melancholy only through the realization of the fact that both success and failure are imposters and are present in each other. It only can give us equanimity and equilibrium which are essential ingredients of a contended life.

Kipling further advises his son that he must sometimes be ready to hear without losing his cool and composure his words misinterpreted by those with vested interests to mislead others. Similarly, he must be able to put up with the misfortune that ruins his efforts of his lifetime perhaps to taste him whether he can still fight back. After the lifetime's efforts he builds something but later sees it crumbling down, he without crying over the split milk should begin afresh to rebuild it again. Sometimes it happens that everything that we have achieved is nullified by a single stroke of fate when either we are heartbroken and hopeless and ask the question 'why me?' and blame God or without losing hope begin from the scratch and rebuild our life all over again. The poet expects his son and us to do the latter in such unfortunate case. Without fixating over the loss, we should have the mighty will power to move on quickly from failure; we should be able to rise out of the ashes like phoenix. We should take a leaf from the book of the old sailor Santiago from the timeless literary work The Old Man and the Sea by a great American writer Ernest Hemingway. About the significance of treating everyone equally and being rooted in the ground, the poet says:

If you can talk with crowds and keep your virtue,
Or walk with kings – nor lose the common touch,
If neither foes nor loving friends can hurt you,
If all men count with you, but none too much;

Kipling knew well the mob psychology. A man alone is god, but may not be so when is one of the mob; an individual generally listens to his/her conscience before doing something, however, when (s)he is a part of a crowd, his/her conscience stops functioning and the frenzy of the crowd overtakes him/her and so the person may commit a blunder. Therefore, the poet advises to keep his virtue intact even when he talks or mixes with a crowd. He should befriend kings i.e. big, rich, influential people in the society, but should not be carried away by it, instead should be rooted in the ground. He should treat both the rich and the poor equally. He should believe in and practice equality; he should value humanity more than anything else. All men should count with him, but none too much. He should know his worth and should be affected by others' opinion of

Mandrup College

him. He should be the master of his own life; he should not give the reigns of his life in the hands of others. He should not allow himself to be controlled, commanded by others. 'Neither foes nor loving friends' could hurt him. He should know who he is; his happiness should not be dependent on others. The poet also advises to make the best use of time. God or nature has distributed equal number of hours among all of us. However, different people use it differently which results in their different fate. It is an eternal truth that whether our future would be bright or bleak depends on how we make use of our present time.

Conclusion:

The above discussion shows that the poem is replete with invaluable advice that can help better our life if used. This is what makes it all time classic. The advice it provides will never become outdated, hence it is relevant not only in present. but in all times and all places. This is exactly why it has been prescribed in the syllabi of many universities at undergraduate and postgraduate level. In a nutshell, the poem gives invaluable timeless value education to the readers.

References:

1) John, Annie et al. Eds. Staying Ahead. Hyderabad: Orient Blackswan Pvt. Ltd. 2015.
2) Keating, Peter. Ed. Selected Poems by Rudyard Kipling. London: Penguin Books. 1993.
3) Kipling, Rudyard. Rewards and Fairies. Cambridge: Woodhead Publishing. 1995.
4) West, Sally. Coleridge and Shelley: Textual Engagement. Burlington: Ashgate Publishing Company. 2007.

जागतिकीकरण आणि भारत

संपादक

डॉ. मारोती तेगमपुरे
डॉ. कल्याण गडकर
प्रा. राजक्रांती वलसे
डॉ. संतोष रणखांब

Scanned by CamScanner

जागतिकीकरण आणि भारत

: संपादक :

डॉ. मारोती तेगमपुरे
गोदावरी महाविद्यालय, अंबड,
जि. जालना

डॉ. कल्याण गडकर
तेरणा महाविद्यालय,
उस्मानाबाद

प्रा. राजक्रांती वलसे
श्री.बद्रिनारायण बारवाले
महाविद्यालय, जालना

डॉ. संतोष रणखांब
कै. रमेश वरपूडकर महाविद्यालय,
सोनपेठ, जि. परभणी

प्रकाशक
चिन्मय प्रकाशन,
सवणेकर बिल्डिंग,
जिजामाता कॉलनी, पैठण गेट,
औरंगाबाद. मो. ९८२२२८७५२१९
chinmayprakashan@gmail.com

अक्षरजुळवणी
केदार भोगले
आशीर्वाद टाईपसेटर्स, अंबड
वेदिका टाईपसेटर्स, औरंगाबाद.

© लेखकाधीन

२६ जानेवारी २०१७

मुद्रक
प्रिंटो ग्राफिक्स
औरंगाबाद.

मुखपृष्ठ
अपूर्वा ग्राफिक्स, औरंगाबाद.

₹ : २२५/-

ISBN NO. 978 - 93 -84593 - 79 - 7

Scanned by CamScanner

82

अनुक्रमणिका

१. तत्कालीन साम्राज्यवादाची
राजकीय अर्थव्यवस्था / १३
- कॉ.खा.सीताराम येचुरी

२. जागतिकीकरणानंतरचा भारत :
आर्थिक पैलूंचे विश्लेषण / ३३
- प्रा.डॉ.श्रीनिवास खांदेवाले,

३. भांडवलशाहीचा विकास आणि
भारतीय समाज / ४१
- प्रा.डॉ.प्रभात पटनाईक

४. वर्तमान कृषिक्षेत्रातील आव्हाने.
- डॉ. अशोक ढवळे / ५४

५. जागतिकीकरण आणि भारतीय शेती / ६७
- डॉ.गडकर कल्याण निवृती

६. भारतीय शेतीला बँकेचा पतपुरवठा :
१९९०-२००० च्या दशकातील कल
- प्रा.डॉ.आर.रामकुमार / ७५

७. भारतीय बँकांचा प्रवास : खाजगी ते
जागतिकीकरण व्हाया राष्ट्रीयीकरण
-प्रा.डॉ.संतोष कदम / ९१

८. नवउदारमतवादी धोरणांचा शिक्षणावरील
परिणाम / १००
- प्रा.डॉ.विजेंद्र शर्मा

९. उच्चशिक्षण : मूल्यांकडून बाजारपेठेकडे
- प्रा.डॉ.उमाकांत राठोड, / १३१

Scanned by CamScanner

थोडक्यात, सन २००० च्या दशकातील कृषि पत पुनरुज्जीवनाचे प्रमुख लाभार्थी हे छोटे व सीमांतिक शेतकरी होते, अशा प्रकारचा तर्क वितर्क करण्यासाठी आपल्याकडे फारच त्रोटक स्वरुपातील पुरावा आहे. खरं तर सरकारच्या मर्जीतील अनेक समूह किंवा गट ह्या सरकारच्या आर्थिक प्रशासनाच्या शाखांचे खऱ्या अर्थाने लाभार्थी ठरले. त्यामध्ये मोठ्या स्वरुपातील कृषि व्यापार समूह आणि कॉर्पोरेट्स ज्यांनी कृषिमध्ये केवळ मोठ्या स्वरुपातील नफा मिळावा यासाठीच प्रवेश केला. आणि त्यामध्ये ह्या बड्या भागीदारी तत्त्वावरील समूहांनी भरपूर नफा कमाविणे हाच एकमेव उद्देश्य समोर ठेवला.

(अनुवाद - प्रा. राजक्रांती वलसे)

Patil Arts, Comm. & Science College ... Mayurdn

७

भारतीय बँकांचा प्रवास : खाजगी ते जागतिकीकरण व्हाया राष्ट्रीयीकरण

-प्रा.डॉ.संतोष कदम

प्रस्तावना :

देशाच्या आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेत बचत, गुंतवणूक, उत्पादन व उत्पन्न इत्यादीना चालना देण्याचे महत्त्वाचे कार्य व्यापारी बँका करत असतात. कारण लोकांनी बचत केल्याशिवाय गुंतवणुकीचा व आर्थिक विकासाचा विचार करणे शक्य नसते. त्यासाठी विविध प्रकारच्या ठेवींद्वारे लोकांकडून बचत गोळा करुन ती गरजू उद्योग, व्यापारी संस्था व लोकांना कर्जरुपाने देतात. त्यामुळे उद्योजकांची भांडवलाची गरज पूर्ण होते तर ठेवीदारांना व्याज मिळते. परंतु असे जरी असले तरी बँका या केवळ लोकांच्या ठेवी इतकेच कर्ज देतात असे नाही तर त्या जमा झालेल्या ठेवीपेक्षा कितीतरी जास्त रक्कमेची कर्जे देऊन पतपैशाची निर्मिती करतात. आणि या पतपैशाच्या निर्मितीमुळे उद्योजक गुंतवणुक करु शकतात व परिणामतः उत्पादनात वाढ होऊन राजगारही वाढू लागतो. त्यामुळे देशाच्या आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेला चालना मिळते. परंतु समतोल आर्थिक विकास साधण्यासाठी मागास भागाच्या विकासालाही प्राधान्य देणे आवश्यक ठरते. अशावेळी मागास भागात बँकांचा विस्तार झाल्याशिवाय त्या त्या भागाचा विकास होऊ शकत नाही. कारण मागास भागात शेती, उद्योग, व्यापार या क्षेत्रांची प्रगती होण्यासाठी सढळ हाताने पतपुरवठा होणे आवश्यक असते. आणि या बँका अशा भागासाठी सरकारने आखलेल्या विविध विकासाच्या योजना राबवितात. त्यामुळे देशाचा समतोल विकास साधला जाणे शक्य होते.

याचबरोबर आंतरराष्ट्रीय व्यापार सुलभ होण्यासाठी तसेच त्यात वाढ होण्याच्या दृष्टीने व्यापारी बँकांची भूमिका महत्त्वाची ठरते कारण परराष्ट्रात व्यापाऱ्यांचे पैसे पाठविणे, विदेशी व्यापारातून निर्माण होणाऱ्या हुंड्या स्वीकारणे

/ वटविणे, निर्यातदार व आयातदार यांची पतसंबंधी माहिती देणे या सारख्या सेवा या बँकांनी उपलब्ध करुन दिल्याने विदेशी व्यापारास चालना मिळते. थोडक्यात विदेशी व्यापारात सहभाग घेऊन देशाच्या आर्थिक विकासाला बँका मदत करत असतात. अशा प्रकारे कार्यक्षम व विवक्षीतकृत वित्तीय क्षेत्रातील बचती वाढवून त्या गुंतवणुकीसाठी उपलब्ध करुन देण्याच्या दृष्टीने या बँकांचे विशेष महत्त्व जाणवते. कारण एक पूर्ण विकसित कार्यक्षम वित्तीय क्षेत्र हे आर्थिक विकासाचा दर वेगाने वाढवू शकते. आणि म्हणूनच भारतासारख्या विकसनशील देशात बँक व्यवसाय हा वित्तीय पध्दतीचा एकात्मिक व प्रबळ असा भाग आहे. त्यासाठीच १९ जुलै १९६९ रोजी १४ बँकांचे वय १५ एप्रिल १९८० रोजी ६ बँकांचे राष्ट्रीयीकरण केले गेले आणि राष्ट्रीयीकरणानंतर या बँकांनी शाखा विस्तार, ठेवी, कर्जे इत्यादी बाबत चांगल्या प्रमाणात प्रगती केली. पण अलीकडील काळात या बँकांची लाभता व कार्यक्षमता कमी होत गेल्याचे निदर्शनास आल्याने व त्यातच १९९१ ला भारताने नवीन आर्थिक धोरण स्वीकारल्याने बँकिंग मधील सुधारणांबरोबरच बँकांच्या खाजगीकरणाचा निर्णय घेण्यात आला. त्या अनुषंगाने देशाच्या बँकिंगच्या इतिहासाला एक नवे वळण लागले. या निमित्ताने बँकिंगचा इतिहास थोडक्यात पाहता खाजगीकरणामुळे बँकिंग व्यवसायावर काय परिणाम झाले आहेत याचा थोडक्यात आढावा घेण्याचा प्रयत्न प्रस्तूत लेखात केला आहे.

राष्ट्रीयीकरणापूर्वीचा बँक व्यवसाय -

बँकांच्या राष्ट्रीयीकरणापूर्वी भारतात समाजवादी समाजरचना प्रस्थापित करण्यात बँकिग क्षेत्राचे भरीव योगदान मिळत नव्हते. तसेच भारतातील या खाजगी बँका भांडवलदारांच्याच ताब्यात होत्या. तसेच राष्ट्रीयीकरण होण्यापूर्वी बँका प्रमुख्याने मोठ्या शहरात कार्यरत होत्या. त्यांची मालकी, ध्येयधोरणे खाजगी उद्योगधंद्याच्या विशेषतः उद्योगसमुहांच्या हातात होती. या काळात बँकांचा व्यवसाय प्रमुख्याने मोठी कर्जे देणे व मोठ्या ठेवी स्वीकारणे अशा स्वरुपाचा होता. कारण बँका समाजातील उच्चभ्रू वर्गासाठीच होत्या. तर सामान्य माणूस, देशाची बचत, लहान ठिकाणी बँका इ. बाबींपासून हे बँकिंग पूर्णपणे अलिप्त होते.

थोडक्यात मोठ्यांनी, मोठ्यांसाठी, मोठ्या शहरात चालविलेला उद्योग असे तत्कालीन बँकिंगचे वर्णन करता येईल. तसेच कर्जे, व्याजदर इ. बाबतीत रिझर्व्ह बँकेचे नियम कडक असल्याने त्या काळी स्पर्धा वगैरे नव्हती. आणि म्हणूनच देशाच्या आर्थिक उन्नतीचा बँकिंगशी फारशा संबंध नव्हता. विशेषतः ग्रामीण भागाच्या विकासाच्या दृष्टिकोनातून विचार करता व्यापारी बँकांचे योगदान नगण्य होते.

राष्ट्रीयीकरणानंत.्या बँक व्यवसाय -

स्वातंत्र्योत्तर काळात भारतीय बँकांनी संख्यात्मक प्रगती केली असली तरी बँकांच्या गुणात्मक बाजुकडे फारसे लक्ष देण्यात आले नव्हते. त्यातूनच देशाच्या आर्थिक विकासात बँकांचे योगदान महत्त्वाचे असल्याने त्यांचे राष्ट्रीयीकरण केले जावे ही मागणी पुढे आली व त्यातून प्रथम १ फेब्रुवारी १९६९ ला बँकांवर सामाजिक नियंत्रणाचा प्रयोग केला गेला. तर १९ जुलै १९६९ रोजी १४ व १५ एप्रिल १९८० रोजी ६ अशा एकूण वीस बँकांचे राष्ट्रीयीकरण करण्यात आले आहे. परंतु या बँकांचे राष्ट्रीयीकरण हा तत्कालीन राजकीय निर्णय समजला जात असला तरी बँकांची संपत्ती, गुणवत्ता, देशातील गोरगरीब, तळागाळातील लोकांना लाभप्रद ठरावी तसेच ग्रामीण भागातील शेतीव्यवसायास, लहान उद्योगधंदे इत्यादींना विकासाच्या दृष्टिकोनातून बँकांनी पतपुरवठा करावा या हेतूने बँकांचे राष्ट्रीयीकरण करण्यात आले. या निर्णयाने बँकिंगवर अत्यंत दुरगामी स्वरुपाचे परिणाम झाले. राष्ट्रीयीकरणानंतर व्यापारी बँकांनी जी प्रगती केली त्याची आकडेवारी कोष्टक क्रमांक १ मध्ये दिली आहे.

कोष्टक क्रमांक - १

राष्ट्रीयीकरणानंतर बँकांची प्रगती

अ.नं.	घटक	१९६९	१९९०	बदलाचा दर
१	शाखा	६,५६९	६०,१९०	८१६.२७
२	एकुण कर्मचारी	२१७,२३३	-	-
३	एकुण ठेवी (कोटी रु.)	३,८९७	१९२,५४०	४,८४०.७६
४	एकुण कर्जे (कोटी रु.)	३,०३४	११६,३००	३,७३२.४८
	अ) अग्रक्रम क्षेत्रास (कोटी रु.)	४४०	५०,०००	११,२६३.६४
	ब) इतर क्षेत्रास (कोटी रु.)	२,६००	६६,३००	-

संदर्भ : आर.बी.आय. बुलेटिन, १९९१

राष्ट्रीयीकरणानंतर बँकांचा शाखाविस्तार फार मोठ्या प्रमाणात वाढला. १९६९ ते १९९० या काळात शाखाविस्ताराचा दर ८१६.२७ इतका होता. तसेच शाखा विस्तारामुळे बँकांच्या ठेवीमध्येही मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली. १९९० मध्ये या बँकांकडील एकूण ठेवी १,९२,५४० कोटी रु. इतक्या होत्या. तर १९६९ ते १९९० या कालावधीत ठेवींच्या बदलाचा दर ४८४०.७६ टक्के इतका राहिला.

Mandrup

तसेच अग्रक्रम क्षेत्राला कर्जे देऊन बँकांनी आर्थिक विकासाला मोठी मदत केली. १९९० मध्ये जवळजवळ एकूण कर्ज पुरवठ्यांपैकी ४० टक्के इतके कर्ज अग्रक्रम विभागास देण्यात आले होते. परिणामतः शेती, लघुउद्योग, लहान कारागीर, वाहतुकदार, लहान व्यावसायिक यांना बँकांची दारें खुली झाली. कारण सुलभ अटींवर कर्ज मिळणे सहज शक्य झाले व बँका क्लासेककडून मासेसकडे वळल्या. थोडक्यात या काळात बँक व्यवसायात अनेक पटीने वाढ झाली. परिणामतः ग्रामीण भागातील सावकारांचे वर्चस्व कमी झाले. तसेच शेतीच्या नवनवीन प्रयोगांना नियमीत कर्जे मिळाल्याने ग्रामीण विकासात बँकाचे मोलाचे योगदान ठरु लागले. तर बेकारी कमी करण्यासाठी निरनिराळ्या योजना सरकारच्या सल्ल्याने बँका राबवू लागल्या व त्यातून स्वयंरोजगारही वाढत गेला.

या वरील चांगल्या बाजूबरोबरच बँकिंग व्यवसायात काही अनिष्ट बाबी हळूहळू पाय रोवत होत्या. त्याकडे सर्वांचे दुर्लक्ष झाले. सरकारची कर्जे फेडायची नसतात हा समज जाणीवपूर्वक पसरविण्यात आला. कर्जवसुलीसाठी बँकांची स्वत:ची कोणतीही यंत्रणा नव्हती. कायदे हे कर्ज बुडव्यांच्या बाजूचे होते. त्यातच राजकीय लोकप्रियतेसाठी कर्जमाफीचे धोरण राबविले गेले. यातून बँकांची कर्जे फेडण्याची वृत्ती कमी होत गेली. तसेच राजकीय हस्तक्षेप, उद्दिष्टपूर्तीसाठी कर्ज वितरण, कर्ज मेळावे यामुळे बँकांची थकीत / बुडित कर्जे वाढतच गेली. तरीही सामाजिक बँकिंगचा हा अतिरेक सुरुच राहिला. यातून बँकांची यंत्रणा खिळखिळी झाली आणि याच काळात म्हणजेच १९९१ मध्ये संसदेत अंदाजपत्रक सादर करताना आर्थिक पुनर्रचनेची घोषणा केली गेली. परिणामतः आर्थिक शिथीलीकरण, खाजगीकरण व जागतिकीकरण या त्रिसुत्रीचा अवलंब करण्यास सुरुवात झाली.

नवीन आर्थिक धोरणानंतर बँक व्यवसाय -

बँकिंगच्या इतिहासातील हा सर्वात महत्त्वाचा टप्पा आहे. आर्थिक उदारीकरणाच्या काळात नरसिंहम समितीच्या शिफारशी अंमलात आणण्यात आल्या आणि बँकिंग इतिहासात प्रथमच काही नवीन बाबींची अंमलबजावणी कठोरपणे करण्यात आली. यात प्रामुख्याने -

१. बँकांच्या हिशोब पध्दतीत अमुलाग्र बदल केला गेला व अनुत्पादक कर्जाची संकल्पना पुढे आली.
२. खाजगी व परदेशी बँकांना मुक्त प्रवेश देण्यात येऊ लागला.
३. पर्याप्त भांडवलाची अट बँकांना लागू करण्यात आली.
४. व्याजदरावरील नियंत्रणे कमी करण्यात आली.

... Patil Arts, Comm. & Science College ... Mandrup

५. बँकांचा दर्जा आंतरराष्ट्रीय करण्यात आला तसेच
६. व्यापक प्रमाणात संगणकीकरणावर भर देण्यात आला.

परंतु या सर्व गोष्टी बँकिंगला नवीन असल्याने सुरुवातीस बहुतांश बँका तोट्यात गेल्या. पण पुढे बँकांनी परिस्थितीशी जमवून घेतले. आजमितीस काही आजारी व काळजी करण्यासारख्या बँका वगळता सर्वसाधारणपणे बँकांची प्रकृती चांगली आहे. या पार्श्वभूमीवर १९९० ते १९९९ पर्यंतच्या बँकिंग व्यवसायाच्या प्रगतीवरुन आपणास नवीन आर्थिक धोरणाच्या संदर्भात बँकिंगमधील बदलाचा आढावा घेता येईल. ही प्रगती पुढील कोष्टक क्रमांक २ मध्ये दर्शविलेली आहे.

कोष्टक क्र २

नवीन आर्थिक धोरणाच्या कालावधीत बँकांची प्रगती

अ.क्र.	घटक	वर्ष			बदलाचा दर	
		१९९०	१९९९	२०१३	१९९०-९९	१९९९-२०१३
१	शाखा	६०१९०.	६०७८३	१०२३७७	०.९८	६८.४३
२	एकूण कर्मचारी	-	९९७६०१	१०९७०००	-	९.९६
३	एकूण ठेवी (कोटी रु.)	१९२५४०	६३६६८०	६७५०५००	२३०.८२	९६०.२६
४	एकूण कर्जे (कोटी रु.)	११६३००	२९७३५०	५२६०५००	१५५.६७	१६६९.१२
अ)	अग्रक्रम क्षेत्रास (कोटी रु.)	५०००० (४२.९९)	१०७२०० (३६.०५)	२६४११०० (३१.१९)	११४.४	१४३०.८७
ब)	इतर क्षेत्रास (कोटी रु.)	६६३००	२१८१२८	३६१९४००	२२९	१५५९.३०

आधार : *1. Statistical Tables Relating to Banks - 2010-11, RBI Publication.*

2. Statistics Relating to Scheduled Commercial Banks at a Glance, EPW, Dec.14, 2013 Page-137.

नवीन आर्थिक धोरणानंतर बँकिंग क्षेत्रात शाखा विस्ताराबाबत १९९० ते १९९९ या काळात बदलाचा दर फक्त ०.९८ टक्के इतका होता, तर हाच दर १९९९-२०१३ या कालावधीत ६८.४३ टक्केपर्यंत वाढल्याचे दिसते. १९९०-९९ या कालावधीत शाखा विस्ताराचे धोरण फारसे अंमलात आणले गेले नाही परिणामी एकूण ठेवीचा विचार करता त्यातील बदलाचा दर याच काळात २३० टक्के इतका राहिला. परंतु पुढील १९९९-२०१३ या कालावधीत एकूण ठेवींतील वाढीचा ददर ९६०.२६ टक्केपर्यंत गेल्याचे दिसते. एकूण कर्जाबाबत १९९०-९९ या कालावधीतील बदलाचा दर १५५ टक्केच्या आसपास होता, तो पुढील १९९९-२०१३ या कालावधीत १६६९.१२ टक्के इतका जास्त राहिला. तर अग्रक्रम क्षेत्राच्या कर्जाचा

84

विचार करता एकूण कर्जपुरवठ्यापैकी १९९० मध्ये ४२ टक्के कर्जपुरवठा या क्षेत्रास केला जात होता. तर १९९९ व २०१३ मध्ये या क्षेत्राचा कर्जपुरवठा अनुक्रमे ३६.०५ व ३१.१९ टक्केपर्यंत घसरला. असे असले तरी अग्रक्रम क्षेत्रास होणाऱ्या कर्जपुरवठ्यातील बदलाचा दर १९९०-९९ या कालावधीपेक्षा (११४.४ टक्के) १९९९-२०१३ या कालावधीत जास्त (१४३०.८७ टक्के) राहिला असल्याचे वरील आकडेवारीवरुन दिसते.

तात्पर्य, १९९१ नंतर जे बँकिंग व्यवसायात बदल झाले ते पूर्णतः नरसिंहम समितीच्या शिफारशीच्या संदर्भातच झाले. परिणामतः अग्रक्रम क्षेत्राचा एकूण कर्जातील वाटा कमी कमी होत गेला. थोडक्यात बँकांच्या खाजगीकरणाचा निर्णय घेण्यात आला आहे. त्याचे बँकिंग व्यवसायावर प्रतिकूल परिणाम होणारच.

खाजगीकरणाचे धोरण व भारतीय बँका -

आर्थिक सुधारणांच्या त्रिसुत्रीपैकी हा एक टप्पा आहे. खाजगीकरणाच्या धोरणात विमा नियमन विधेयक, पाच आंतरराष्ट्रीय विमानतळे, देशातील प्रमुख बंदरे व वीज मंडळे, रस्ते बांधणी, एस.टी., पोस्ट, रेल्वे, शिक्षण व आरोग्य सेवा खाजगी क्षेत्रात खुल्या करणे याबरोबरच देशातील सर्वात महत्त्वाच्या बँकिंग क्षेत्राचाही यात समावेश आहे. कारण उदारीकरणाचे वारे वाहत असताना भारतातील बँकिंग क्षेत्र त्याला अपवाद असूच शकणार नाही. आणि याच विचाराने बँकांच्या खाजगीककरणाची कल्पना पुढे आली व तशा प्रकारचा निर्णय घेण्यात येऊन बँकांमधील सरकारचा हिस्सा ५१ टक्क्यावरुन ३३ टक्क्यापर्यंत कमी करण्याचा निर्णय घेण्यात आला व त्याला विधायक मान्यता मिळेल.

राष्ट्रीयीकृत बँकांच्या खाजगीकरणामागे सरकारचे पुढील दोन हेतू होते.

१. राष्ट्रीयीकृत बँकामधील सरकारचा शेअर कमी करुन अंशतः त्या खाजगीकरणाकडे कशा जातील या दिशेने पाऊल टाकण्याचा प्रयत्न करणे व बँकांची कार्यक्षमता वाढविणे.

२. तसेच सरकारचा शेअररुपी सहभाग पूर्णपणे काढून न घेतल्याने त्या बँका राष्ट्रीय धोरण राबविण्यासाठी साधन म्हणून वापरता येतील.

अर्थात सरकारने या दोन हेतूसाठी आपला शेअर कमी करण्याचा निर्णय घेतला असला तरी याचे बँकावरील तसेच इतर बाबतीत कोणकोणते बरेवाईट परिणाम झाले याचा आढावा घेणे आवश्यक ठरते.

खाजगीकरणामुळे बँका व्यावसायिक होतील आणि आंतरराष्ट्रीय पातळीवर स्पर्धा करण्यास सक्षम होतील असे म्हटले गेले असले तरी खाजगीकरणामुळे सर्व प्रश्न

संपतील असे नाही. . तकेच नव्हे तर यातून पुढील काही नवीन प्रश्न निर्माण झाले.

१. खाजगीकरणानंतर बँका स्वतःची धोरणे आखण्यास मुक्त झाल्याने यातून नफा कमविणे हा त्यांचा मुख्य हेतू बनला.

२. परिणामी ग्रामीण.भागातील न परवडणाऱ्या शाखा बंद करणे किंवा जवळच्या ठिकाणी स्थलांतरीत करण्याचे प्रकार वाढले.

३. अग्रक्रम क्षेत्रात बँका सध्या एकूण कर्जाच्या ४० टक्के कर्जे देत होत्या. खाजगीकरणामुळे ही कर्जे देण्याचे बंधन राहिलेच नाही. परिणामतः शेती, उद्योग, लहान व्यावसायिक, वाहतूकदार, ग्रामीण कारागीर यांना कर्जे मिळणे दुरापास्त होऊ लागले.

४. कर्जवसुलीबाबतचा पूर्वानुभव लक्षात घेता बँका कर्जे देताना बऱ्याच अटी लादू लागल्या. कर्ज मिळणे पूर्वीइतके सुलभ राहिले नाही.

५. कर्जाच्या कारणापेक्षा तारण महत्त्वाचे बणले. जे लोक तारण देऊ शकणार नाहीत त्यांच्यासाठी बँकाचे दरवाजे बंद झाले आहेत. लहान लोकांना याचा सर्वात जास्त त्रास होतो आहे.

६. सर्व प्रकारच्या शासकीय कर्ज योजनांतून बँका बाहेर पडत आहेत. परिणामतः सरकारला या योजनांसाठी स्वतःची यंत्रणा उभी करावी लागत आहे.

७. तसेच सामाजिक बँकिंग ही संकल्पना निकाली निघत आहे.

८. व्याजदरातील युध्दामुळे बँकांना कर्जे देणे फारसे परवडत नाही. त्याऐवजी अन्य सेवा देऊन नफा कमविण्याकडे बँकांचा कल वाढत आहे. यातून शहरी भागातील लोकांना उत्तम सेवा मिळत नाही.

९. परदेशी बँका आपली नवनवीन उत्पादने ग्राहकांना देऊ करत आहेत. त्यातून वरील निर्णय, विनम्र सेवा, घरबसल्या बँकिंग या सुविधा मिळू लागल्या. मात्र त्यांची फार मोठी किंमत मोजावी लागत आहे.

१०. कामगारांना खाजगीकरणाचा चांगलाच फटका बसला. अर्थात रोजगार वाढण्याची शक्यता कमीच पण पुढील काळात त्यात घटसुध्दा होऊ शकेल.

११. सामान्य ग्राहकाला बँकामधील स्पर्धेमुळे चांगल्या सेवासुविधा मिळत आहेत. पण त्या सध्यापेक्षा खूपच महाग आहेत.

१२. बँका न परवडणारे व्यवसाय करत नाहीत. त्यामुळे पेन्शनर्स, लहान बचतदार यांच्यासाठी बँकांची दारे एक तर बंद होत आहेत किंवा त्यांना त्यासाठी जास्त खर्च येत आहे.

१३. मोबाईल बँकिंग, एटीएम, एनीव्हेअर बँकिंग या संकल्पना देशात रुढ

झाल्या आहेत.

१४. पुन्हा एकदा मासेस कडून क्लासेस च्या दिशेने बँकांचा प्रवास सुरु झाला आहे.

१५. बँकामधील भरती कंत्राटे/करार पध्दतीने हाकत असतानाच पगार हे व्यवसायाशी निगडीत झाले आहेत.

अशा प्रकारे खाजगीकरणामुळे कोणत्या बऱ्यावाईट गोष्टी घडत आहेत याचा वरीलप्रमाणे अतिशय थोडक्यात आढावा घेतला आहे. खाजगीकरण ही काळाची गरज आहे असे सांगण्यात येत असले तरी खाजगीकरण हा सर्व समस्यांवरील उपाय नव्हे. भारतासारख्या विकसनशील देशाचा विचार करता विशेषतः येथील ग्रामीण भागाची पार्श्वभूमी लक्षात घेता खाजगीकरणाचे सर्वात जास्त नुकसान याच भागाचे झाले आहे. कारण एकेकाळी देशाच्या प्रगतीचा हिस्सा असलेल्या बँका आता फक्त नफ्यापुरता विचार करत आहेत. शेतकरी, शेतमजूर, छोटे व्यावसायिक, कारखानदार इ. ना पतपुरवठा करुन एकात्मिक ग्रामीण रोजगार पुरविणाऱ्या बँकांचे संरक्षण ही काळाची गरज असताना हा खाजगीकरणाचा निर्णय घेतला गेला. Centre for Monetaring Indian Economy या ख्यातनाम संस्थेच्या अहवालाप्रमाणे सर्वात जादा रोजगार संधी सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रमातून उपलब्ध होतात.

थोडक्यात १९६९ मध्ये राष्ट्रीयीकरण ही काळाची गरज होती. त्यानंतर बँकांच्या ध्येयधोरणाकडे, वसुलीकडे तसेच वसुलीच्या कायद्याकडे गंभीरपणे लक्ष न दिल्याने बँकांची स्थिती गंभीर बनली आहे. परंतु दुभत्या गायीचे पूर्ण दुध काढून घेतल्यावर मात्र ती भाकड झाली म्हणून कसायाला विकून टाकणे यासारखे सर्वात माठे दुःख कुठलेही नाही. बँकांच्या खाजगीकरणाने उत्तम सेवा मिळत आहेत, नाही असे नाही. पण त्या फक्त ठराविक वर्गालाच मिळत आहेत. तर देशाची आर्थिक प्रगती, रोजगार निर्मिती, शेतीकडे पुरेसे लक्ष देणे इ. बाबी बँकिंगच्या कक्षेबाहेर जात आहेत याबाबत शंका नाही.

संदर्भसाहित्य :

१. Government of India, (1991), *Report of the Committee on the Financial System* (Chairman : Shri. M. Narasimham).

2. Ram Mohan, T.T. (2002), "Deregulation and Performance of Publlic Sector Banks", *Economic and Political Weekly,* Vol. 37, No.5, PP 393-97.

3. Ram Mohan T.T. & Subhas C. Ray (2004), "Comparing Performance of Public and Private Sector Banks : A Revenue Maximization Efficiency Approach", *Economic and Political Weekly,* Vol. 39, No-12, PP 1271-1276.

4. RBI, (2011), "Statistical Tables Relating to Banks in India", Department of Economic And Policy Research, Mumbai.

5. Paneer Selvam and Others (2012), "A Study of Financial Performance of Nationalized Banks in India : A Post Liberalization Analysis", Inernational Journal of Current Research, Vol. 4, Issue, 01, PP 262-267, January.

6. RBI (2013), "Report on Trend and Progress of Banking in India", Report Submitted to Central Government, New Delhi.

7. *http://downloadpdeebook.herokuapp,com/tag/chapter-4-development-and-reforms-in-indian-banking,* downloaded date -10 March 2014.

8. Reserve Bank of India, *Annual Report* (Various Iusses), RBI : Mumbai.

9. Indian Economic Reforms and Development Essay For-Manmohan Singh, Oxford India paperbacks.

१०. अर्थतज्ज्ञ डॉ.जे.एफ.पाटील (२००२), अर्थतरंग, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर,

११. अर्थमंथनचे विविध अंक

The Impact of Globalization on Indian Agriculture

Dr. Kadam Santosh Nagnath, HOD Economics Dept., S. B. P. College Mandrup

Mr. BhuseBasavarajFattesinh, Research Scholar, S. B. P. College, Mandrup

Introduction:

Today the word globalization is used in the world wide development process. Globalization refers to integrate the domestic market with world market in the field of trade of goods and services, technology and labor etc. Globalization is the new buzz word that has come to domestic the world since the nineties of the last century. Globalization can be simply defined as "The Expansion of Economic activities across political boundaries of native states". Globalization has to increases the movement of finance, inputs, outputs, information and science across vast geographic areas. In Indian context it implies opening up the economy to foreign direct investment and provide entry to Multinational corporations in India. The process of globalization has revolutionized World Agriculture and allied sectors directed to improve the efficiency productivity and cost competitiveness. Globalization has brought in new opportunities to developing countries. Greater access to developed country markets and technology transfer hold put promise improved productivity and higher living standard.

Research Methodology:

The study is based on the secondary data. The data were collected from various secondary sources such as Journals, Books, Articles, Economic Survey, Govt. of India, Yojana and various websites.

Objectives:

1) To examine how globalization of agriculture would have an effect on agriculture production, change efficiencies and influence social issues in India.
2) To find the positive and negative impact in agriculture sector after globalization.

Indian Agricultural before Globalization

'The backbone of India before and after independence: The agricultural sector'. Agriculture in India is the mains of livelihood of almost two thirds of the work force in the country. It has always been India's most important economic sector. Agricultural is the means of many people 60% population of India depends upon agricultural 27% of GDP of India gets from agriculture 65% of labour force, and 21% of total export. India is the second in the world about population. 17.5% of the world population lives in India. India exports agricultural products such as tea, coffee, rice, wheat, sugar, vegetables; fruits, cashew nut etc., and imports milk products, cashew nut, fruits, edible oil, chicken, seeds etc. More than 60 percent peoples in India involved directly or indirectly in agriculture. For improve the agriculture sectors, the govt. Makes new policy for agriculture. Govt. gives some subsidies on the agriculture products like fertilizers, seeds, pesticides.

Dependence on India agricultural imports in the early 1960s convinced planners that India's growing population, as well as concerns about National independence security, & political stability, required self-sufficiency in food production. This perception led to a program of agricultural improvement called the green revolution to a public distribution system, & to price supports for farmers. The growth in food grain production is a result of concentrated efforts to efforts to increase all the green revolution inputs needed for higher yields; better seeds, more fertilizer, improved irrigation, & education of farmers. Although increased irrigation has helped to lessen year-to-year fluctuations in farm production resulting from the vagaries of the monsoons, it has not eliminated those fluctuations.

(ISBN - 978-93-86013-43-9)

Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College Mandrup

ılation was growing
e need for dramatic
Green Revolution
nd, using genetically

:n Revolution in the
: about by bringing
:er techniques, water

:idea behind the new
3), was to make the
.ns was initiated with
e economic changes
ed the integration of
culture can be best
ıcy b nsuring the
ıdded activities using
that are either tightly

: it is expected while
: but growth rate of
:ea. One hand growth
·benefits not all over
ıck of education and
:t last they choose the
ılture are fragmented
g cost of farm inputs,
·by intermediaries and
:ful and relevant in a

: land- re pattern for
living , but there is

ı the food grains. It is
roduction of different

N – 978-93-86013-43-9)

87

3) ***Increase National Income:*** grew agricultural production thereof globalization, export rise national income has increased.
4) ***Increase in employments:*** after globalization industrial development, the availability of employment opportunities.
5) ***Use of modern technology in agriculture:*** benefits of new technologies, Different innovations are always there in the field of technology & Indian are taking good advantages after globalization.
6) ***Change of Farmers aspects:*** Globalization has been a changed in the farmers aspects in the farming.
7) ***Increase in the share in trade:*** the rapid development of the capital market ,Effects of globalization in Increased foreign capital investment
8) ***Increase in the exports of agricultural goods:*** Most of its agricultural exports serve developing and least developed nations. Indian agricultural/horticultural and processed foods are exported to more than 100 countries, primarily in the Middle East, Southeast Asia, SAARC countries, the EU and the United States. India exported $39 billion worth of agricultural products in 2013, making it the seventh largest agricultural exporter worldwide and the sixth largest net exporter foreign exchange market development.
9) ***Increase in standard of living:*** increase agricultural product, increase income, increase consumption level, increase in standard of living, exchanges of culture etc. changed to globalization.
10) ***Develop in infrastructure:*** The infrastructures for storage, transport, processing, grading and rating Quality Standards are under developed.

Negative Impacts:

1) ***No changes to Farmers fundamental problems:*** Farmers did not change the fundamental problems
2) ***Falling agricultural production prices:*** There is an enormous fluctuation in the prices of agricultural commodities. The prices of onions or tomato may be Rs. 2/- when the farmers sell it but may increase ten times up to Rs. 20/- when sold in the retail market at a different time and such price hikes not only affect the farmers but severely affect the pocket of common man and polity of the nation.
3) ***Small production field:*** Small farm holdings are one of the barriers to modernization and automation of agricultural farms. The increasing population in India, division is india's farms. Farmers are getting small production field.
4) ***Intellectual property right:*** Indian farmers ignorance about the intellectual property claim.
5) ***Increasing production expenditure and low cost of goods:*** The demand for most of the Indian farm product is very low on account of poor quality. Therefore with the poor prospects the exporters face difficulties both in the domestic and foreign markets. For instance Indian tea is high cost product. When cheaper tea comes in to market, the country's high cost tea producers lose out. The cost of production is increasing and the low cost of goods that reason farmer's income is low.

Present times Indian agricultural continues to face internal & external challenges while monsoon dependence fragmented landholding, low level of input usage, antiquated agronomic practices, lack of technology application, poor rural infrastructure, growing expenditure, labour wages, low productivity, inadequate price, natural hazards, burden of debt, poverty, unemployment, bad health, illness etc. For last few years every other day we read the news of farmers committing suicide. The number of farmers who have committed suicides since 1997 has crossed a lakh. Farmers Suicide is a major problems of Indian Agriculture sector.

Patil Arts, Comm. & Science College Mandrup

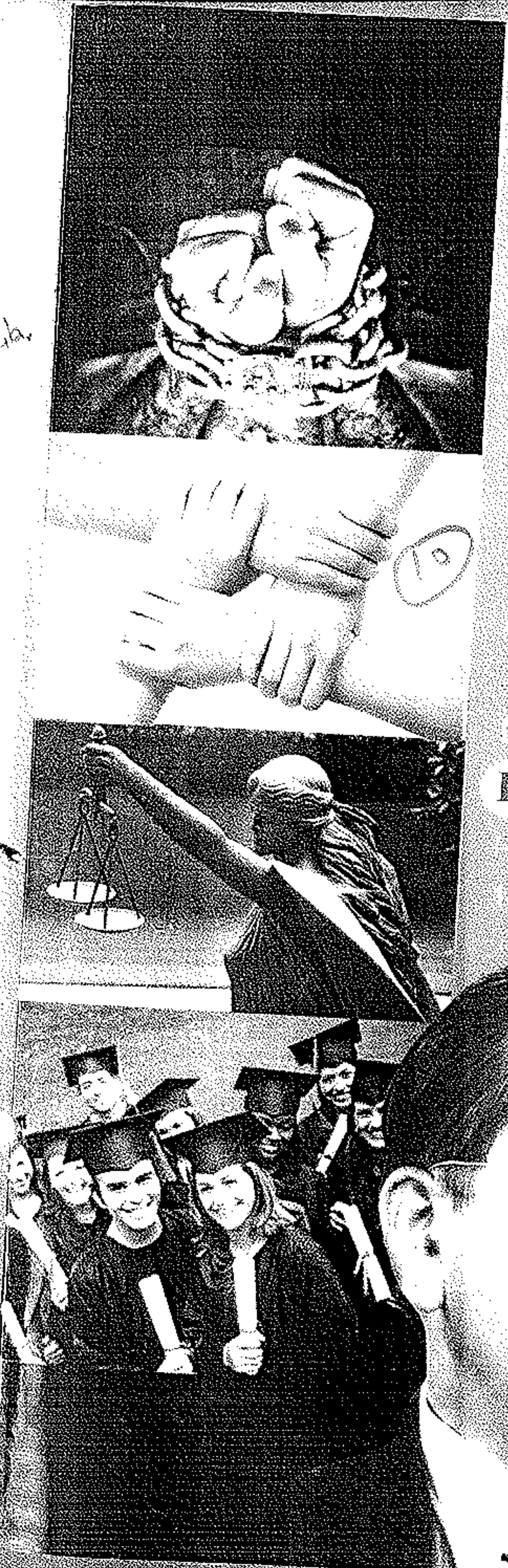

Rayat Mauli

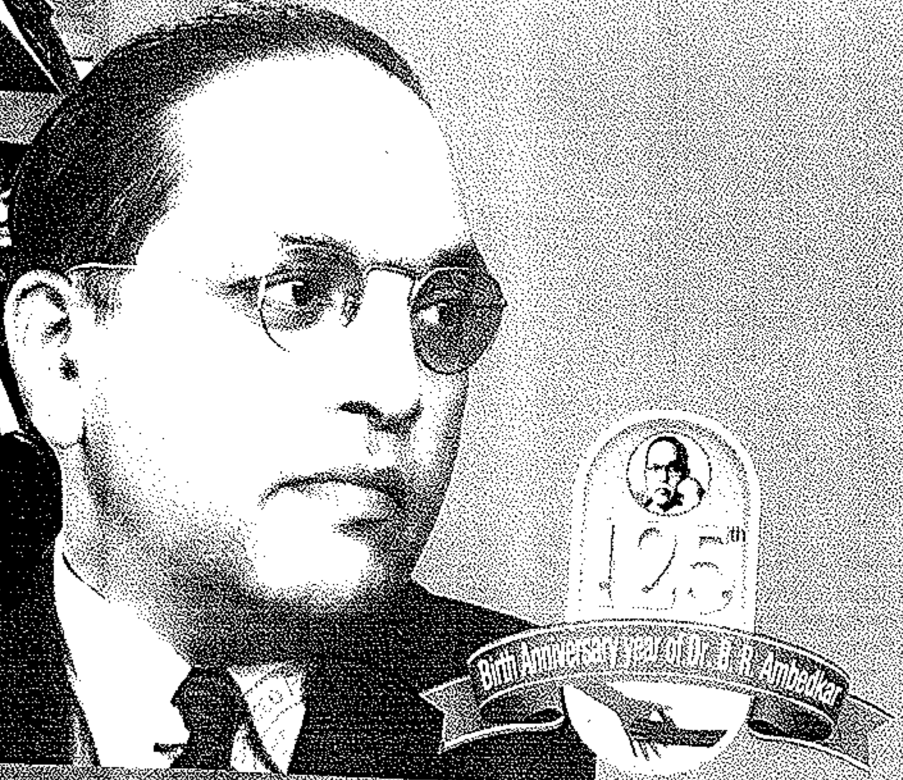

ISBN No. 978-81-921752-7-0

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे समाज उध्दाराचे कार्य

प्रा. जवाहर लक्ष्मण मोरे
संतोष भीमराव पाटील महाविद्यालय, मंद्रुप

प्रस्तावना

मानवी स्वातंत्र्याचे शिल्पकार, पददलितांचे रक्षणकर्ते ज्या माणसांना साधी माणुसकीची वागणुक मिळत नव्हती अशा समाजव्यवस्थेविरुध्द पेटून उठणारे, वाचन, वाणी आणि लेखन यांचा चौफेर माराकरुन सामर्थ्यवान व्यक्तिमत्व सिध्द करुन दाखवणारे, अलौकिक बुध्दीच्या जोरावर सदैव विद्याव्यासंग व ग्रंथलेखन यात रममाण होणारे विद्वान आणि प्रजासत्ताक भारताच्या घटनेचे शिल्पकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी केलेले शैक्षणिक आणि सामाजिक कार्य सर्वश्रुत आहेत. २१ व्या शतकातही त्यांच्या प्रत्येक कार्याची दखल घेणे नितांत गरजेचे आहे. म्हणूनच हा लेखप्रपंच. 'सर्व माणसे जन्मतः समान दर्जाचीच आहेत व ती मरेपर्यंत समान दर्जाचीच राहतील. यासाठी राज्यकारभारात आणि सार्वजनिक सामाजिक व्यवहारात समानतेच्या तत्वाला बाधा येईल. अशा विचारांना थारा मिळू नये.' असे मत २५ डिसेंबर १९२७ रोजी महाड येथील भाषणात ज्यांनी सांगितले ते विश्वरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर. हाच विचार घेऊन त्यांनी केलेल्या सामाजिक कार्याचा ऊहापोह प्रस्तुत लेखात घेण्याचा प्रयत्न केला जाणार आहे.

डॉ आंबेडकरांचे सामाजिक कार्य

भारतीय समाजात असलेले स्तरीकरण हे मुळातच जातीव्यवस्थेशी निगडीत आहे. त्यामुळे डॉ. आंबेडकरांनी अशा समाज आणि जातीव्यवस्थेचा अभ्यास करुन जातीविषयक दृष्टिकोन मांडला. जातीप्रथेचे निर्मूलन झाले पाहिजे असे शास्त्रीय विचार मांडून प्रत्यक्ष कृतीही केली. ती कृती म्हणजेच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी केलेले सामाजिक कार्य होय.

सामाजिक समतेच्या न्याय हक्कासाठी अस्पृश्यांचे निवारण करणे हे उद्दिष्ट डोळयासमोर ठेऊन डॉ. आंबेडकरांनी अस्पृश्यांना संघटित करणे, त्यांच्यामध्ये आत्मविश्वास वाढवून अहिंसक मार्गाने संघर्ष करण्यासाठी जागृत करण्यासाठी अस्पृश्य उध्दाराचे कार्य हाती घेतले. सार्वजनिक ठिकाणी राबता व्हावा. यासाठी सार्वजनिक पाणवठे, शाळा, मंदिर प्रवेश इ.कार्य हाती घेऊन आपण माणूस असून माणसाप्रमाणे जगण्याचा हक्क आपणास आहे. हे सांगण्यासाठी महाडच्या चवदार तळयातील सत्याग्रह पुकारला आणि हक्क मिळवण्यासाठी भीक मागून किंवा रडून न्याय मिळत नाही. हे दाखवून दिले.

त्याचबरोबर अस्पृश्यांचा संघर्ष अधिक गतीमान करण्यासाठी त्यांना हक्क व अधिकार देण्यासाठी नाशिक येथील काळाराम मंदिर अस्पृश्यांसाठी खुले व्हावे. यासाठी समिती नेमून बाबासाहेबांनी स्वतः नेतृत्व केले. नाशिक शहर आणि जिल्हाभर अनेक सभा घेऊन १९३० साठी मंदिर प्रवेशाचा सत्याग्रह करण्याचा निर्णय घेतला. डॉ. आंबेडकरांच्या मते, 'हिंदूच्या मंदिरात मुक्त प्रवेश मिळाला तर हिंदूच्या हृदयातच प्रवेश मिळाल्यासारखे होईल. त्यामुळे हिंदूच्या हृदयात बदल होईल, परिवर्तन होईल, दलितांबद्दल त्यांना आपुलकी, प्रेम आणि बंधुभाव वाटेल.' पण तसे काही घडले नाही. शेवटी सत्याग्रह करावाच लागला आणि १९३५ नंतर मंदिराचे दरवाजे उघडले. केवळ समाजात जागृती निर्माण करण्यासाठी हे सामाजिक कार्य केले.

सामाजिक कार्याच्या विविध चळवळी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी उभारल्या. समाजाच्या उध्दारासाठी केलेले प्रयत्न, पुकारलेले लढे, समाजाच्या अस्मितेसाठी आणि स्वाभिमानासाठी सार्वजनिक पाणवठे, विहिरी खुल्या करणे, स्वतंत्र मतदारसंघ मागणीचा सत्याग्रह, अनेक मंदिर प्रवेशाचा सत्याग्रह, भूमिहिनांचा सत्याग्रह, मनुस्मृतीचा दहन, धर्मांतराची घोषणा, बौध्द धर्माची दीक्षा, बहिष्कृत हितकारिणी सभेची स्थापना, दलित वर्गाच्या जन्मसिध्द हक्कासाठी ठराव स्वरुपात तयार केलेला जाहीरनामा, चातुर्वर्ण्य व्यवस्थेविरुध्दचा लढा, भारतीय राज्यघटनेमध्ये दिलेले मुलभूत हक्क आणि अधिकार, नोकरीत समान संधी, स्वातंत्र्याचा

ISBN No. 978-81

हक्क, धर्मांतरासाठी
उल्लेख करता येईल
संघटित व्हा, संघर्ष
पडला.

निष्कर्ष

१. डॉ. आंबेडकरांनी
२. दलितांना माणुस
३. सामाजिक, शैक्षणि
४. स्वाभिमानाने जग
५. दलितांची अस्मित
६. समाज, समाजबां
७. समाजातील गुला
८. डॉ. बाबासाहेब अ
९. समता, न्याय, बंधु
१०. भारतीय घटनेच्या

अशा प्रकारे
उभे आहे, कारण डॉ.
विकास करण्यात घाल

संदर्भ

१. शंकरराव खरात -
२. संपादक दुष्यंत कट
३. संपादक बाळासाहेब
४. राजेंद्र भटनागर -

ISBN No. 978-81-921752-7-0

हक्क, धर्मांतरासाठीची चळवळ, रिपब्लिकन पार्टी ऑफ इंडीयाची स्थापना, शैक्षणिक कार्य अशा अनेक सामाजिक चळवळीचा उल्लेख करता येईल. यासारख्या विविध चळवळी तळागाळापर्यंत पोहोचवण्याचे कार्य डॉ. आंबेडकरांनी केले. त्यातून शिका, संघटित व्हा, संघर्ष करा हा विचार समाजाच्या सर्व स्तरापर्यंत पोहोचविला. त्यामुळेच समाज विषमतेच्या जोखडातून बाहेर पडला.

निष्कर्ष

१. डॉ. आंबेडकरांनी उभारलेल्या चळवळींचा उपयोग फक्त समाज विकासासाठीच केल्याचे दिसून येते.
२. दलितांना माणूसपणाची आणि भवितव्याची जाणीव निर्माण करुन दिली.
३. सामाजिक, शैक्षणिक व सांस्कृतिक चळवळीच्या माध्यमातून समतेची मूल्यव्यवस्था विकसित केली.
४. स्वाभिमानाने जगण्याचा अधिकार प्राप्त करुन दिला.
५. दलितांची अस्मिता जागृत करुन देऊन त्यांना राष्ट्रीय प्रवाहाशी जोडण्याचे कार्य केले.
६. समाज, समाजबांधव आणि सामाजिक जाणीवांना जिवंत ठेवण्यासाठी प्रेरित केले.
७. समाजातील गुलामगिरी नष्ट करण्यासाठी शिक्षणाचे महत्व पटवून दिले.
८. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपल्या कार्यातून समाज जागृतीची उत्तेजना निर्माण करुन दिली.
९. समता, न्याय, बंधुता, हक्क या मूल्यांची जाणीव करून दिली.
१०. भारतीय घटनेच्या माध्यमातून हक्क व अधिकाराची माहिती दिली.

अशा प्रकारे आजही डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शैक्षणिक, सामाजिक कार्य देश आणि समाजापुढे दीपस्तंभ म्हणून उभे आहे, कारण डॉ. आंबेडकरांनी कुटुंबाकडे दुर्लक्ष करुन, शारीरिक प्रकृतीकडे लक्ष न देता आपल्या आयुष्य समाजाचा विकास करण्यात घालवले. त्यादृष्टीने त्यांनी केलेले कार्य आजही प्रेरक व मार्गदर्शक ठरते असे मला वाटते.

संदर्भ

१. शंकरराव खरात - डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे सामाजिक विचार, इंद्रायणी साहित्य प्रकाशन पुणे.
२. संपादक दुष्यंत कटारे - महामानवाचा महाग्रंथ, यशोदीप पब्लिकेशन्स पुणे.
३. संपादक बाळासाहेब मागाडे - समग्र बाबासाहेब, थिंक टँक पब्लिकेशन्स सोलापूर.
४. राजेंद्र भटनागर - युगपुरुष आंबेडकर, रिया पब्लिकेशन्स कोल्हापूर.

□□

सोलापूर विद्यापीठ, सोलापूर व

रयत शिक्षण संस्थेचे

लक्ष्मीबाई भाऊराव पाटील

महिला महाविद्यालय, सोलापूर

मराठी विभाग आयोजित

आंतरविद्याशाखीय आंतरराष्ट्रीय चर्चासत्र

ISBN No. 978-81-921752-8-7

दलित साहित्य हे आंबेडकरी विचारांचे संचित...!

प्रा. जवाहर मोरे
संतोष भीमराव पाटील महाविद्यालय,
मंद्रुप. मो. नं. ९७३०५७५९१०

प्रस्तावना

भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतरच्या काळात मराठी साहित्यामध्ये मराठी लेखकांनी वेगवेगळे प्रयोग वापरून साहित्यात निरनिराळे वाङ्मयीन प्रवाह निर्माण केले. ग्रामीण, दलित, स्त्रीवादी, आदिवासी, ख्रिस्ती, मुस्लिम, बाल, विज्ञान, कामगार, भटक्या विमुक्तांचे साहित्य, जन साहित्य, समकालीन साहित्य असे अनेक प्रवाह उदयास आले. अन्य प्रादेशिक भाषेपेक्षा मराठी भाषेतील हे प्रवाह नक्कीच सकस आणि समृध्द असल्याचे दिसते. या प्रत्येक साहित्यप्रवाह निर्मितीमागे काही ना काही घटना, गोष्टी, सामाजिक चळवळ, वैचारिकता इ. बाबी अवलंबून आहेत. म्हणून तर कसदार असे साहित्य निर्माण झाले. सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक घटना, समता, स्वातंत्र्य, न्याय, स्वाभिमान या मानवी मूल्यांची जाणीव, खेडी, खेड्यातील लोक, गावगाडा पध्दत, ग्रामसंस्कृती, बलुतेदारी, सामाजिक विषमता, संयुक्त महाराष्ट्र निर्मिती, प्रस्थापिताविरूध्द विस्थापितांचा लढा असे अनेक विषय घेऊन मराठी साहित्याने आपले दालन समृध्द केले. त्याचप्रमाणे दलित साहित्याने स्वतःच्या अस्तित्वाचा दबदबा निर्माण केला. वेदना, विद्रोह, नकार, हि वैशिष्ट्ये प्रमाण मानून आणि म.फुले, डॉ. आंबेडकर यांच्या विचारधारेच्या पायावर दलित साहित्य दिमाखात उभे आहे. कथा, कविता, कादंबरी, आत्मकथन, नाटक, जलसा इ. प्रकारच्या साहित्यात विपुल लिखाण झाले आहे. दलित साहित्य हे केवळ एका प्रदेशाचे न राहता ते देशाचे साहित्य बनले. यामागे प्रामुख्याने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी केलेले सामाजिक कार्य, शिक्षणाचा आग्रह, जातीनिर्मूलन इ. तून मांडलेले विचारच दलित साहित्याला प्रेरणादायी ठरले. म्हणूनच दलित साहित्य हे आंबेडकरी विचारांचे संचित आहे असे म्हटले तर ते चुकीचे होणार नाही असे मला वाटते.

दलित साहित्याची प्रेरणा

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या नेतृत्वामुळे समाजात वैचारिक क्रांती झाली. दलित समाज म्हणून झालेली अवहेलना, जातीय विषमता, त्यांचे शोषण याविरूध्द बंड पुकारून दलित साहित्याची निर्मिती झाली. आपल्या भावना साहित्य रुपाने मांडू लागला. त्यामुळे दलित चळवळीतील अनेक लेखकांनी दलित साहित्याची प्रेरणा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आहेत.[१] असे सांगितले आणि हे सर्व मान्य झाले. म्हणूनच पुढे दलित लेखक आणि डॉ. आंबेडकर यांचे एक समिकरण बनले. या प्रेरणेतूनच अनेक प्रकारच्या साहित्याचे लेखन प्रतिभावंत लेखकांनी सृजनशील निर्मितीद्वारे समृध्द केले.

डॉ. आंबेडकरांचे विचार आणि दलित साहित्य

दलित साहित्याच्या प्रेरणास्थानी असलेले डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे विचार, तत्त्वज्ञान, चळवळीचे कार्य यामधून दलित साहित्याची निर्मिती झाली आहे. हे सर्वश्रुत आहेच. सामाजिक चालीरिती, रुढी, परंपरा, अन्याय, वर्णव्यवस्था, जातिव्यवस्थेविरूध्द प्रहार ओढण्याचे काम लेखणीच्या माध्यमातून केले. मराठी आणि अमराठी भाषिकांनीही डॉ. आंबेडकरांच्या विचारांनी प्रेरित होऊन दलित साहित्याची निर्मिती केली. दलित चळवळ आणि साहित्य हे परिवर्तनाच्या हेतूने लिहले जात होते. वास्तवादी भूमिका घेऊन साहित्य लिहले गेले. डॉ. आंबेडकर यांनी दलित्य साहित्य हे समाजपरिवर्तनाचे माध्यम आहे, मानवी प्रगती आणि मानवी विकास यांना चालना देण्यासाठी साहित्यनिर्मिती करणे आवश्यक आहे असे म्हटले आहे.[२] त्याचबरोबर

ISBN No. 978-81-921752-8-7

निष्कर्ष

१) दलित साहित्याच्या लेखनाने डॉ. आंबेडकरांचा विचार सर्वदूर पोहचवण्यास आणखी मदत होईल.

२) डॉ. आंबेडकरांची विचारधारा लेखन आणि कृती, प्रबोधन याद्वारे मांडली जाईल.

३) नव दलित लेखकास आणखी सकस लिहण्यास बळ मिळेल.

४) आजकाल दलित साहित्यातून सकस आणि दर्जेदारपणा कमी अधिक प्रमाणात दिसून येत आहे. याचे आकलन व सिंहावलोकन करता येईल.

५) डॉ. आंबेडकरांचा विचार हा अजरामर आहेच. शिवाय लेखनाने आणि निरंतर ठेवण्यास मदत होईल.

६) कृती आणि लेखन या माध्यमातून दलित चळवळीचे कार्य चालू राहील.

७) अनेक नवोदित लेखक, कवी उदयास येतील.

८) दलित साहित्य आणि इतर साहित्य यांचा तुलनात्मक अभ्यास करुन नवी मांडणी करता येईल.

९) साहित्यातील तोचतोपणा टाळून नव विचारप्रवाह अमलात येईल.

१०) डॉ. आंबेडकरांच्या विचारांमुळे नवनवीन प्रकारचे लेखन करण्यास उर्जा मिळेल.

संदर्भ

१) डॉ. शरणकुमार लिंबाळे - साठोत्तरी मराठी वाङ्‌मयातील प्रवाह, दिलीपराज प्रकाशन, पुणे, आवृत्ती पहिली २००७, पृष्ठ क्र. ११७.

२) डॉ. कृष्णा किरवले - दलित चळवळ आणि साहित्य, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे आवृत्ती पहिली जून १९९४, पृष्ठ क्र. १०९.

३) तत्रैव - पृष्ठ क्र- ११०

४) डॉ. सुनिल चंदनशिवे - मराठी दलित कविता : एक चिकित्सक अभ्यास, डिंपल पब्लिकेशन ठाणे, आवृत्ती पहिली २००५, पृष्ठ क्र. ६५

५) संपादक डॉ. दृष्यंत कटारे - महामानवाचा महाग्रंथ, यशोदीप पब्लिकेशन्स, पुणे, प्रथमावृत्ती २०१६ पृष्ठ क्र. ४५३.

ROYAL-ISSN-2278-8158 - Impact Factor - 4.42

८

जेफ्रे अलेक्जेंडर का नव प्रकार्यवाद मे योगदान

प्रा. डॉ. रामेश्वर एम. मोरे
समाजशास्त्र विभाग, एस. बी. पी. कॉलेज, मद्रुंप, जि. सोलापूर, (महाराष्ट्र)

अमेरिकन सोश्योलोजिकल असोसिएशन (ASA) के सिद्धांत के सत्र में नव-प्रकार्यवाद पर १९८४ में विवाद हो रहा था। इसे एक नय सैद्धांतीक विकास की दृष्टी से पहिली बार देखा जा रहा था और इस सत्र के अध्यक्ष जेफ्रे अलेक्जेंडर थे इस वार्षिक संमेलन में नव प्रकार्यवाद पर दो सत्र थे | अधिकांश पत्रों में इस बात की मीमांसा थी कि जब पारसंस के सिद्धांत को आनुभाविक आधार पर लागू किये जाते हैं तब इसके क्या परिणाम आते हैं। इ.१९८५ में Neo-functionalism जेफ्रे का प्रकाशन हुआ और वह पहली बार समाजशास्त्रीय सिद्धांत की दुनिया में आया।

नव-प्रकार्यवाद एक ऐसा सिद्धांत है जो आज निर्माण के स्तर पर है। इसके लिये अधिक से अधिक अनुभाविक सामग्री चाहिए, ज्यादा से ज्यादा सैद्धांतिक विश्लेषण चाहिए |

नव-प्रकार्यवाद की विशेषताएँ

नव प्रकार्यवाद को एक सिद्धांत का दर्जा देना बडा कठीन होगा | स्वयं इसके प्रणेता अलेक्जेंडर यह स्विकार करते हैं कि यह एक प्रवृत्ती है, एक झुकाव और रुझान है | अधिक से अधिक यह एक आन्दोलन है जो पारसंस के क्रिया और व्यवस्था सिद्धान्त की नयें तरीके से व्याख्या करता है |

१) यह बहुआयामी समाजशास्त्र है |

सिद्धांत के क्षेत्र में कई विधियाँ, अवधारणाएँ एवं पूर्वमान्यताएँ होती हैं | नवप्रकार्यवाद खुले रूप से विभिन्न सिद्धान्तों का अपने स्वयं में समावेश करता हैं | इसकी प्रवृत्ती बहुआयामी हैं |

२) क्रिया वैकल्पिक होती है |

कर्ता तय करता है कि उसे कौनसी क्रिया करनी है | व्यवस्था उसे निश्चित नही करती |

३) नव-प्रकार्यवाद प्रकार्यवाद का पुनःनिर्माण है |

नव-प्रकार्यवाद प्रकार्यवाद परंपरा का एक नया समाजशास्त्रीय पुर्ननिर्माण है | इसकी प्रवृत्ती विवरणात्मक है या आन्दोलनात्मक है | इसका कोई सैद्धान्तिक दर्जा नही है |

४) यह उत्तर-प्रत्यक्षवादी है |

विज्ञान को सैद्धान्तिक और आनुभविक दोनो तत्त्वों पर समान जोर देना चाहिऐ | नव प्रकार्यवाद सिद्धान्त और तथ्य में कोई गहरा अन्तर नहीं करता |

५) प्रतिकों की जटिलता होती है |

प्रतिकों का संबंध क्रिया से होता है और इसलिये प्रतिकों को समझना जटिल कार्य है | जब व्यक्ति अपनी क्रिया का चयन करता है तब इसमें प्रतीकों की महत्त्वपूर्ण भूमिका होती है | नव-प्रकार्यवाद में प्रतिकों को सावधानीपूर्वक समझना चाहिये |

इसमें बहुत स्पष्ट है की समाजशास्त्र की यह विधा पारसंस का पुनरावलोकन करती है | इसमें पारसंस की व्याख्या नये सिरे से की गई है और इस भाँती यह पारसंस के प्रकार्यवाद की नई खोज है, नई व्याख्या है, नया निर्वचन है |

जेफ्रे अलेक्जेंडर का योगदान

जेफ्रे सी. अलेक्जेंडर कैलिफोर्निया विश्वविद्यालय के समाजशास्त्र विभाग के अध्यक्ष है। उन्होंने सिद्धांत, संस्कृती और राजनितीक जैसे विषयों पर अनेक लेख एवं पुस्तके लिखी है। अपने विद्यार्थी जीवन में उन्होंने खुलकर छात्र-आंदोलनो में भाग लिया। ये आंदोलन नववामपंथी मार्क्सवादी विचारधारा से प्रेरित थे। प्रारंभ से ही जेफ्रे की रूची सामाजिक क्रिया और सामाजिक व्यवस्था की समस्याओं को जानने समझने में रही है। वे कुछ ऐसे सिद्धांत और उपागम विकसित करने में जुटे है जिनके द्वारा सामाजिक व्यवस्था और सामाजिक क्रिया की द्वंद्वात्मक स्थिती का समाधान निकाला जा सके। अलेक्जेंडर की गणना नववामपंथी मार्क्सवादियों और नवप्रकार्यवादियों दोनों में की जाती है। जेफ्रे अलेक्जेंडर की प्रमुख कृतीया निम्नलिखित है

जेफ्री अलेक्जेंडर- का योगदान

Theoretical Logic in Sociology-१९८२

Neo- functionalism-१९८५

Twenty Lectures: Social Theory Since World War-१९८७

Action and its Environments-१९८८

Fix-de-siecle social theory-१९९५

Neo-functionalism and Beyond

नव-प्रकार्यवाद को देन

नव-प्रकार्यवाद की कोई भी मीमांसा अलेक्जेंडर के संदर्भ में अधूरी है। वास्तव में अलेक्जेंडर की पैठ सिद्धांत के क्षेत्र में बहुत गहरी है।

१) समाजशास्त्र उत्तर-प्रत्यक्षवाद पर आधारित है।

कोई भी विज्ञान हो, सामाजिक या प्राकृतिक, उसे अनुभविकता और तार्किक अवधारणाओं पर अपने निष्कर्ष निकालने चाहिये। उनका तर्क है कि आनुभविक प्रबन्धों और गैरआनुभाविक प्रबन्धों में बड़ा अन्तर होता है। इसलिए जो भी प्रबन्ध हम बनायें उनका आनुभविक और सैद्धान्तिक विश्लेषण बहुत स्पष्ट होना चाहिये।

२) एक नया सैद्धांतिक तर्क देने के लिए क्रिया और व्यवस्था की अवधारणा को रखा। जब व्यक्ति किसी क्रिया को करता है तो वह व्यवस्था के मानक को स्वीकार करने के लिये करता है या उसे वह क्रिया उपयोगी लगती है। नव प्रकार्यवाद का यह सैद्धान्तिक तर्क वास्तव में अलेक्जेंडर की देन है। समाजशास्त्र के किसी भी तर्क में 'क्रिया' और 'व्यवस्था' काम में ले जा सकती है।

३) पारसंस की प्रकार्यवादी अवधारणा अस्पष्ट।

जेफ्रेने नवप्रकार्यवाद के नामकरण का प्रश्न उठाया है। इसके कई अर्थ है। वे स्वयं कहते है की यह पद एक है और इसके अर्थ तीन है।

नवप्रकार्यवाद की विशेषताएँ- अलेक्जेंडर

१) संपूर्ण समाज का विवरण एक खुले और बहुलवादी रुप में होना चाहिए।

२) जब क्रिया और संरचना की व्याख्या करनी होती है तो इसे खुले मस्तिष्क से करना चाहिए। यह नहीं कि क्रिया ही संरचना को निर्धारित करती है और न ही संरचना क्रिया को पक्का करती है। यह विश्लेषण खुला होना चाहिए। दोनों एक दुसरे को प्रभावित करते है।

३) एकीकरण होने की सम्भावना होनी चाहिए और विचलन तथा संघर्ष को यथार्थता समझना चाहिए।

४) व्यक्तित्व संस्कृती और समाज को उनके पृथक् रूप में पहचानना चाहिए।

५) सामाजिक परिवर्तन के लिये विभेदन होना आवश्यक है।

Arts, Comm. & Science ... Mandrup

ROYAL-ISSN-2278-8158 - Impact Factor - 4.42

६) समाजशास्त्रीय विश्लेषण में जो अवधारणाएँ प्रयुक्त होती है, उनको स्वतंत्र रूप से परिभाषित और विकसित करना चाहिए।

७) अलेक्जेंडर नवप्रकार्यवाद को संरचनात्मक प्रकार्यवाद से सम्बन्धित विभिन्न समस्याओं के रूप में देखता है। ये समस्याएँ है- व्यक्तीवाद, परिवर्तन, परम्परावादिता, आदर्शवाद, अनुभववाद के प्रति विरोध आदि।

परम्परागत प्रकार्यवाद को अलेक्जेंडर ने ठुकरा दिया है और वे जिस नव-प्रकार्यवाद की संरचना करते है वह संघर्ष के प्रति झुकाव रखता है और इसमें क्रांतिकारी तत्वों का समावेश है। अलेक्जेंडर ने नव-प्रकार्यवाद के माध्यम से पारसंस के सिद्धान्तों को नया जीवन दिया है।

संदर्भ

१) हरिकृष्ण रावत (२००५), समाजशास्त्रीय चिन्तक एवं सिद्धांतकार, रावत पब्लिकेशन, जयपूर।

२) प्रो.गुप्ता एम.एल. एवं डॉ.शर्मा डी.डी. (२००२), समाजशास्त्र, साहित्य भवन पब्लिकेशन. आगरा

३) डॉ.[illegible] (२००१). समाजशास्त्र, गुरुमार्ग प्रकाशन. शिरुर (नाज).

४) एस.एल. दोशी (२००७), आधुनिक समाजशास्त्र विचारक, रावत पब्लिकेशन, जयपूर.

Patil Arts, Comm. & Science ... Mandrup

भारतीय शेतीच्या समस्या

डॉ. रामेश्वर एम. मोरे, *समाजशास्त्र विभाग, संतोष भीमराव पाटील महाविद्यालय, मंद्रुप. जि. सोलापूर*

शेती हा भारतीय अर्थव्यवस्थेतील प्रमुख व्यवसाय मानला जातो. देशाच्या ग्रामीण भागातील उपजीविकेचे एक महत्त्वाचे साधन म्हणून शेती व्यवसायास अनन्यसाधारण असे महत्त्व आहे. १९५०-५१ ते २००६-०७ या काळात भारताच्या एकूण राष्ट्रीय उत्पन्नात शेतीचा हिस्सा ५५% वरुन १८.५% पर्यंत कमी झालेला असला तरी आजही देशातील ६४% लोकसंख्या शेती व तत्सम व्यवसायावर अवलंबून आहे.[१] जगातील प्रगत-विकसित देशात शेती व्यवसायात २०% पेक्षा कमी लोक गुंतलेले आहेत. उदा. अमेरिका ६%, इंग्लंड १०%, ऑस्ट्रेलिया १०%, जपान २४%, तर भारतात २००१ मध्ये ७२.२% लोक शेतीवर अवलंबून होते.[२]

भारताचे एकूण क्षेत्रफळ ३२,८७,२६३ चौरस किलोमीटर आहे. भारताच्या एकूण क्षेत्रफळापैकी सुमारे ५१% म्हणजे १६८.८ दशलक्ष हेक्टर जमीन लागवडीस योग्य आहे. लागवडीस योग्य अशा जमिनीची तुलना केल्यास भारताचा रशिया २३२.२ दशलक्ष हेक्टर व अमेरिका १८९.९ दशलक्ष हेक्टर यांच्यानंतर तिसरा क्रमांक लागतो.[३]

भारतात २००९-१० मध्ये कृषी क्षेत्र खालीलप्रमाणे होते.

तक्ता क्र. १: भारतातील कृषी क्षेत्र

अ.क्र.	बाब	परिमाण	क्षेत्र
१	निव्वळ पेरणी क्षेत्र	हजार हेक्टर	१,४०,०२२
२	पिकांखालील स्थूलक्षेत्र	हजार हेक्टर	१,९२,१९७
३	स्थूल सिंचित क्षेत्र	हजार हेक्टर	८६,४२३
४	स्थूल सिंचित क्षेत्राची एकूण पिकाखालील स्थूलक्षेत्राशी टक्केवारी	टक्के	४५.०

स्त्रोत- महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी (ESM) २०१२-१३, पृ.क्र. ६, अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, नियोजन विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

वरील तक्त्यावरुन असे दिसून येते की, भारतात २००९-१० मध्ये निव्वळ पेरणीक्षेत्र १,४०,०२२,००० हेक्टर इतके होते, तर पिकाखालील स्थूलक्षेत्र १,९२,१९७,००० हेक्टर इतके होते. तसेच स्थूल सिंचित क्षेत्र ८६,४२३,००० हेक्टर इतके होते. स्थूल सिंचित क्षेत्र हे एकूण पिकाखालील क्षेत्राच्या ४५% इतके होते.

भारतात सन २००७-०८ ते २००९-१० या वर्षात सरासरी प्रमुख पिकांखालील क्षेत्र पाहिले असता तांदुळ- ४३,७९०,००० हेक्टर, गहू- २८,०८३,००० हेक्टर, ज्वारी- ७६९४००० हेक्टर, बाजरी- ९०७६००० हेक्टर, कापूस- ९६५१००० हेक्टर, भुईमूग- ५९७८००० हेक्टर, एकूण तृणधान्ये- ९९७४१००० हेक्टर, एकूण अन्नधान्ये (तृणधान्ये व कडधान्ये)- १२२७४५००० हेक्टर इतके होते.[४]

शेती हा भारतातील महत्त्वाचा व्यवसाय असल्याने शेतीला भारतीय अर्थव्यवस्थेत अत्यंत महत्त्वाचे स्थान आहे. परंतु **आज भारतीय शेती अनेक समस्यांनी ग्रस्त आहे.**

भारतीय शेती लहरी, अनियमित अशा नैऋत्य मान्सून पावसाच्या हातातील जुगार बनली आहे.[५] हा पाऊस कधी लवकर तर कधी उशिरा येतो. तसेच कधी अत्यंत कमी तर कधी खूप जास्त पडतो. त्यामुळे कधी कोरडा दुष्काळ तर कधी ओला दुष्काळ पडतो. अशा लहरी पावसामुळे शेती सातत्याने अडचणीत येते. शेतजमिनीचे विभाजन हा भारतीय शेतीच्या प्रगतीमधील मोठा अडसर आहे.[६] भारतीय कायद्यानुसार वारसा हक्कानुसार शेती ही कुटुंबामध्ये विभागली जाते व शेतीचे लहान तुकडे पडतात. तुकडीकरणामुळे शेतीचे उत्पन्न कमी होते.

भारतातील प्रामुख्याने लहान शेतकरी दारिद्र्यात असून, त्याच्याजवळ पुरेसा पैसा नसल्याने शेतीची प्रगती होऊ शकली नाही.[७] शेतीतील कमी उत्पादनामुळे भारतीय शेतकरी सातत्याने कर्जबाजारी असतो. कर्जफेडीसाठीच त्याचा उत्पन्नातील बराचसा पैसा खर्च होतो. त्यामुळे शेती उत्पादन वाढविण्यासाठी लागणारे भांडवल त्याच्याजवळ नसते. भांडवलाअभावी सुधारित बी-बियाणे, खते, कीटकनाशके, यंत्रसामुग्री इत्यादींचा वापर करणे अशक्य होते. भारतात जलसिंचनाच्या सुविधा अपुऱ्या आहेत. त्यामुळे शेतकऱ्यांना मोसमी पावसावर अवलंबून राहावे लागते. दुबार पिके घेणेदेखील अशक्य होते. तसेच जेथे जलसिंचनाच्या सुविधा आहेत तेथील बहुतांश शेतकरी शेतीला आवश्यकतेपेक्षा जास्त पाणीपुरवठा करतात, त्यामुळे जमिनी क्षारयुक्त होऊन उत्पादनात घट होत आहे.

भारतातील बहुतांश शेतकरी अज्ञानी, अशिक्षित, अंधश्रद्धाळू असल्याने शेतीमधील नव-नवीन संशोधने लवकर स्वीकारत नाहीत. पारंपारिक पद्धतीने शेती कसण्याकडे त्यांचा अधिक कल असतो.[८] रासायनिक खते, कीटकनाशके, आधुनिक यंत्रसामग्रीच्या, उपयोगाचे योग्य ज्ञान त्यांना नसल्यामुळे त्याचा वापर अयोग्य पद्धतीने होऊन शेती उत्पादनात घट होते. याशिवाय जातीयवाद, भाऊबंदकी, गटबाजी, स्थानिक राजकारण, भांडण-तंटे, शेताच्या बांधावरुन होणारे वाद इत्यादीमध्ये शेतकऱ्यांचा विशेष वेळ जातो. परिणामी शेतीकडे दुर्लक्ष

 (ISBN – 978-93-86013-43-9)

होते. भारतातील बहुतांश शेतकरी शेतीकडे केवळ चरितार्थाचे साधन म्हणून पाहतात, व्यापारी दृष्टिकोनातून पाहत नाहीत. त्यामुळे मागणीनुसार उत्पादन घेतले जात नाही, परिणामी अधिक नफा प्राप्त होत नाही.

भारतीय शेतीसमोर वाहतुकीचा, साठवणुकीचा व विक्रीव्यवस्थेचा देखील मोठा प्रश्न आहे. शेतीमधील फळे, भाजीपाला लवकरात लवकर बाजारपेठेत जाणे आवश्यक असते. परंतु भारतात ग्रामीण भागात आजही वाहतुकीच्या पुरेशा सोयी नाहीत. त्यामुळे वाहतुकीवर शेतकऱ्यांना मोठ्या प्रमाणावर खर्च होतो. तसेच उत्पादित माल ठेवण्यासाठी गोदामांची फारशी व्यवस्था नाही. त्याबरोबरच शेतकऱ्यांनी उत्पादित केलेल्या मालाला उत्पादनखर्चावर आधारित भाव मिळत नाही. बाजारपेठेत व्यापारी व दलालामार्फत शेतकऱ्यांचे मोठ्या प्रमाणात शोषण होते. या सर्वांचा परिणाम शेतकऱ्यांवर होऊन शेतकरी उदासीन होतो. शेतकरी उदासीन झाल्यामुळे शेतीकडे दुर्लक्ष होते.

भारतीय शेती व शेतकऱ्यांच्या उन्नतीसाठी भारतीय शेतीच्या समस्या सोडवणे गरजेचे आहे. त्यासाठी भारतीय शेती व्यवसायात मोठ्या प्रमाणात शास्त्रीय आणि यांत्रिक सुधारणांची आवश्यकता आहे.

संदर्भ सूची:

१) घाटगे लालासाहेब व वावरे अनिलकुमार (२०१०), भारतीय अर्थव्यवस्था, निराली प्रकाशन, पुणे, पृ.क्र. १४.१.
२) सावंत प्रकाश (२०११), भारताचा भूगोल, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, पृ.क्र. १२२.
३) देसाई स.श्री.मु. व भालेराव निर्मल (२०००), कृषी अर्थशास्त्र आणि भारतातील शेतीव्यवसाय, निराली प्रकाशन, पुणे, पृ.क्र. ५४.
४) महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी (२०१२-१३), अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, नियोजन विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई, पृ.क्र. ६. http://www.maharashtra.gov.in> PDF
५) सावंत प्रकाश (२०११), भारताचा भूगोल, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, पृ.क्र. १५४.
६) ढाके एस.व्ही, पाटील व्ही.जे., भारंबे एस.एन. (२००३), कृषी भूगोल, प्रशांत पब्लिकेशन, जळगांव, पृ.क्र. १३२.
७) घारपुरे विठ्ठल (२०१३), कृषी भूगोल, पिंपळापुरे ॲन्ड कं. पब्लिशर्स, नागपूर, पृ.क्र. २२९.
८) ढाके एस.व्ही, पाटील व्ही.जे., भारंबे एस.एन. (२००३), कृषी भूगोल, प्रशांत पब्लिकेशन, जळगांव, पृ.क्र. १३५.

Patil Arts, Comm. & Science College Mandrup Bhimrao

ISBN : 978-93-82962-61-8

ONE DAY STATE LEVEL INTERDISCIPLINARY SEMINAR
ON

ECONOMIC AND POLITICAL THOUGHTS OF MAHATMA GANDHI

27th MARCH 2017

SEMINAR PROCEEDINGS

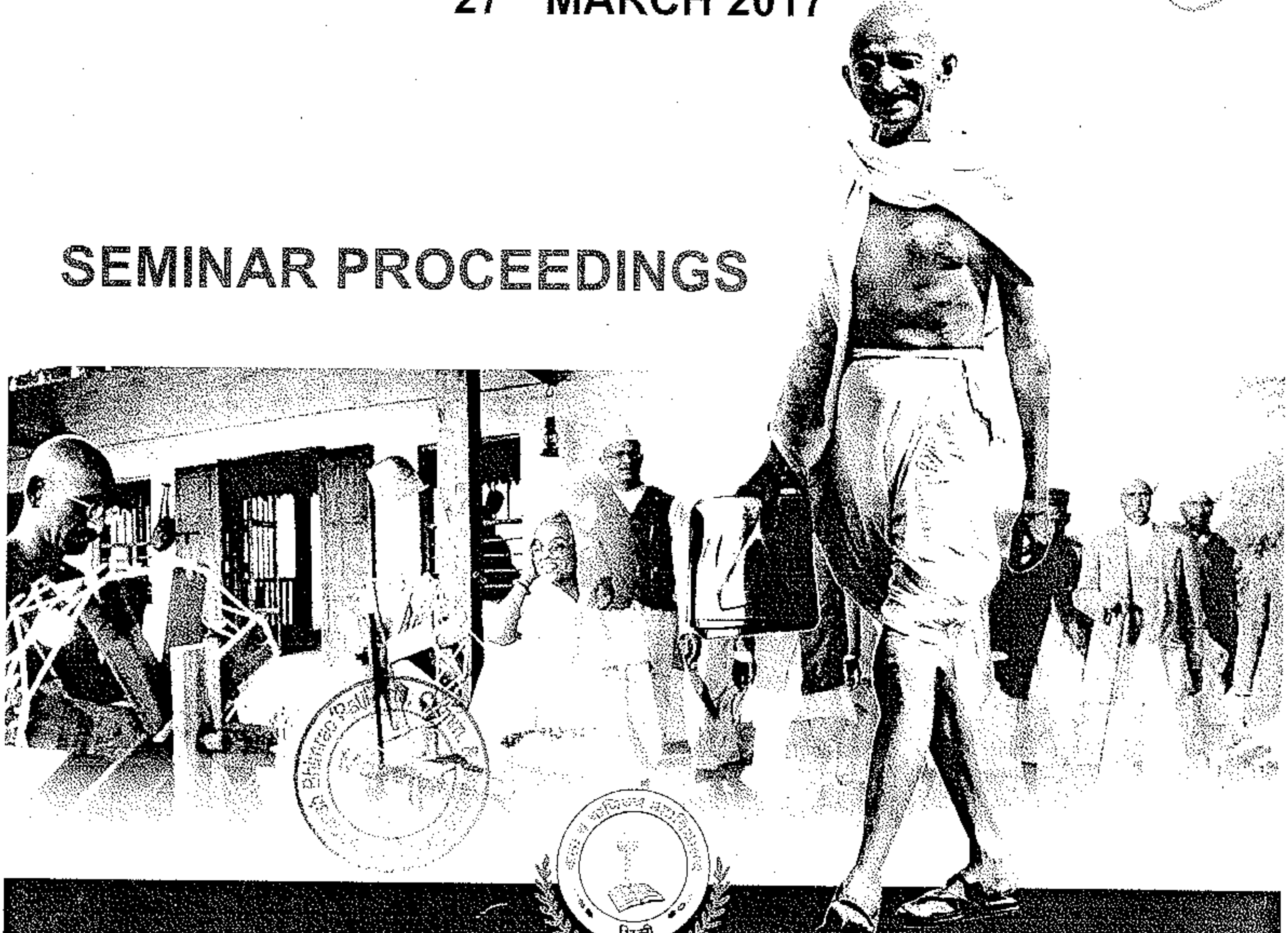

Arts and Commerce College, Bhisi
Ta. Chimur Dist. Chandrapur (MS)-442 903

- [illegible] महात्मा गांधी .... प्रा. डॉ. संतोष संभाजी डाखरे १०७
- महात्मा गांधी आणि असहकार चळवळ .... प्रा. राजेंद्र एम. देवाळकर १०९
- महात्मा गांधीजींची ग्राम स्वराज्यासंबंधीची कल्पना : एक अध्ययन .... डॉ. कैलास फुलमाळी १११
- महात्मा गांधींचे राष्ट्रीय एकात्मता संबंधी विचार .... प्रा. के. एस. फुलझेले ११३
- महात्मा गांधीजी आणि पंचायत राज .... डॉ. नितीन तुळशिराम कन्नोजवार ११५
- महात्मा गांधींचे आर्थिक विचार : एक अध्ययन .... डॉ. लिलाधर डी. खरपुरिये ११८
- स्वदेशी संबंधी गांधींचे विचार .... प्रा. अश्विनी म. कुरेकार १२०
- महात्मा गांधी-विनोबा संबंध .... डॉ. दीपक पां. लोणकर १२१
- महात्मा गांधींचे राजकीय विचार .... प्रा. पौर्णिमा मेश्राम (गणविर) १२३
- गांधीजींचे पुनर्निर्माण कार्य आणि राजकारण .... डॉ. प्रा. सुरेश एच. मिलगिले १२५
- गांधीवाद : एक ऐतिहासिक युगाचा परामर्श .... प्रा. भारत व्ही. नखाते १२८
- गांधीजींच्या संकल्पनेतील ग्राम .... प्रा. मंदाकिनी मंसाराम निहीते १३०
- महात्मा गांधीप्रणित ग्रामस्वराज्य .... प्रा. एन. एम. नन्नावरे १३३
- महात्मा गांधी यांचे शैक्षणिक विचार आणि वर्तमानस्थिती .... प्रा. पितांबर व्ही. पिसे १३५
- महात्मा गांधी आणि पंचायतराज व्यवस्था .... प्रा. जयंतकुमार हिरामण रामटेके १३७
- महात्मा गांधीजींचे शिक्षणविषयक विचार .... प्रा. डॉ. ईश्वर रंदये १३९
- महात्मा गांधीची ग्रामस्वराज्याची भूमिका .... प्रा. डॉ. बिजया राऊत १४१
- युगपुरुष महात्मा गांधी .... डॉ. गौतम ए. शंभरकर १४३
- महात्मा गांधीजींच्या आर्थिक विचारांची प्रासंगिकता .... प्रा. डॉ. विठ्ठल निलकंठ ठावरी १४६
- महात्मा गांधींच्या स्वप्नातील गांव व आजची परिस्थिती .... प्रा. सचिन बडवाईक १४८
- महात्मा गांधींच्या तत्वज्ञानाची प्रासंगिकता .... गजानन वासुदेव बोरकर १४९
- महात्मा गांधींचे राष्ट्रीय एकात्मतेसंबंधी योगदान .... डॉ. सुनंदा मारोतराव चरडे १५१
- महात्मा गांधीजींचे ग्रामीण भारताबद्दल आर्थिक विचार .... प्रा. डॉ. सुरेश नीळकंठराव काळे १५३
- महात्मा गांधीच्या आर्थिक विचारांची प्रसंगिकता .... डॉ. अफरोज हनिफ शेख १५५
- महात्मा गांधीजींचे राजकीय विचार .... प्रा. डॉ. वर्षा रामदास उरकुडे १५७
- महात्मा गांधींचे सामाजिक विचार .... प्राध्यापक सुधाकर माटे १५९
- महात्मा गांधीजींचे आर्थिक विचार : एक विश्लेषण .... प्रा. राजेंद्र घोरपडे १६२
- गांधी विचार : ईश्वर, अहिंसा और स्वराज्य .... प्रा. मनोज कृष्णराव सरोदे १६४
- Economic Thoughts of Mahatma Gandhi .... Dr. Rajendra Jane 167
- Relevance of Mahatma Gandhi's Thoughts in Globalization .... Dr. Babita K.A. Singh 169
- Utility of Mahatma Gandhi's Philosophy in Freedom Struggle .... Varsha Vaijanath Chandanshive 172
- An Importance of Gandhian Thoughts in Modern Era .... Prof. Dr. Deelipsing, S. Nikumbh 175
- Gandhian Political Philosophy .... Dr. R.S. Dharpawar, Mr. Ashish Katore 179
- Literary Review of M.K. Gandhi .... Prof. Mangesh N. Jamdade 182
- Economic Ideology of M.K. Gandhi .... Dr. Nitin B. Kawadkar 187
- Gandhi's Philosophy of National Integration Through The Movement .... Prof. Sncha Manohar Popte 191
- Gandhi and Panchayant Raj System .... Dr. Rajesh N. Sonkusare 194
- Importance and Relevance of Mahatma Gandhi's Life and Thoughts in the Literary World of Past and Present .... Virendra B. Turkar 197
- Mahatma Gandhi's Constructive Programme and Politics .... Prof. Dr. V. M. Chavan 200
- Relevance of Gandhi's Ideal of Self-Sufficient Village Economy .... Prashant K.Labhane, M.K. Nannaware 203
- Gandhi and the Indian Womens s Empowerment .... Asst. Prof. Praful M. Rajurwade 206
- Relevance of Gandhian Economics in the Era of Globalization .... Dr. Neelima Raut (Kohale) 209
- Relevance of Gandhism Today .... Dr. Raju Ghanshyam Shrirame 212
- Gandhian Economics: The Con[illegible] India .... L. C. Ujede 214

 ISBN-978-93-82962-61-8

RELEVANCE OF GANDHI`S IDEAL OF SELF-SUFFICIENT VILLAGE ECONOMY

❑ **Prashant K.Labhane**
Assistant Professor
Dept. of Economics
SBP College, Mandrup, Dist. Solapur
❑ **M.K. Nannaware**
Assist. Prof. & head Dept. of Economics
Shri Shivaji Arts, Commerce and Science College, Akot.

INTRODUCTION :

Economic Development of a county depends on the proper utilization of resources India, at the time of her independence, had an economy with a low level of economic and technological development, low per capital income, slow pace of development of economic and social institutions and outdated methods production techniques. Our objective then ws to attain and accelerate the economic development of the country. At the time while lIndia started formulating planning strategies in 1951-52 there was debate on India`s development problems. He also viewed planning as a way of avoiding the unnecessary rigorous industrial transition. He believed that this way would affect the people living in the rural areas. Gandhian approach has always said about the voluntary wants, the need for self0suficient village communities and the issues relating to better balance between man and nature. He was interested in the growth of human beings and more significantly the growth of the deprived and underprivileged group of people. According to him, an increase in personal income is an indication of the growth of national income. But the opposite may not be true i.e. the growth f national income may not always benefit every man in society.

Gandhi`s Understanding of the Indian Conditions:

Gandhi came back to India after his successful South African initiative to find the Indian economy in a state of absolute disarray. He was pained by the way the rural economy was broken down and debased beyond redemption by the British authorities. First, he had to instill in India the moral courage to be economically self-sufficient, producing and fulfilling its own primary needs in home-grown, indigenous ways. This would not only revive the rural economy of India, it would also break down the British economic motives that led them to stay in India. Gandhi had only one way out and he immediately embarked on that. He turned his life into a living example of his ideals land led every resident of his Sabarmati ashram to do the same. Soon, the ideals of economic self-sufficiency were accepted throughout India.

Gandhi`s Ideal of Self-Sufficient Village Economy :

Naturally the development of the country depends on the development of villages. All the goods and services necessary for the village members should be grown within the village. In a word, every village should be a self-contained republic. If every village distributes its surplus produce to the poor villagers the problems of poverty and starvation in the rural areas would be solved. Agricultural sector alone cannot solve the problem of rural poverty land unemployment. That`s why Gandhi gives importance on the growth of the rural industries like khadi, handlooms, sericulture and handicrafts. He opines that large-scale industries make people lazy and help concentration of wealth in the hands of few. On the contrary, rural industries are based on family labour and required less amount of capital. Raw materials are also collected from local markets and the goods thus produced are sold liln lthe local markets. Therefore, there is no problem of production and market. Large scale capital-intensive production, displaces labour and naturally augments employment and under-employment. Machinery creates a Pareto optimum situation in the sense that it improves the economic conditions of a few at the cost of many unfortunate rural people leaving them unemployed and exploited.

7 Criteria to Test Performance of Gandhi`s System.

These are :

1. Eradication of poverty and minimization of affluence.
2. Self-sufficiency of every unit in basic needs.
3. Identification of human needs and their fulfillment.
4. Agro-centric economy as the basis to create economy of permanence.

Shri Shivaji Arts, Commerce & Science College, Mandrup

 ISBN-978-93-82962-61-8

rapid rate. At the same time it is essential to review seriously the rural anti-poverty programmes in the light of lapses noticed land in the context of formulating the tenth five year plan (2002-2007)

Conclusions

Gandhi is of the view that full employment of human resources is the basic need of a country. It is true that national income will increase if each and every persons (whether skilled or unskilled) is employed fully. This cannot be possible only with the development of large-scale industries because of their labour-saving nature. Therefore mechanization and large scale production cannot provide the solution to the problem of poverty and unemployment. Self-sufficient village economy is an alternative solution and in this context the role of institutions in the rural sector like the village panchayat and rural multipurpose co-operative can play a vital role.

References :

1. http://en.wikipedia.org/wiki/Gandhian economics.
2. Http://www.gandhi-manibhavan.org/gandhiphilosophy/philosoph-economics ideals.htm.
3. http://gandhifoundation.org/2009/08/30/Gandhi-on-economics/
4. http://caravan.squat,net/ICC-en/krrs-en/ghandi-econ-en.htm.
5. http://www.indianfolklore.org/journals/index.php/Ish/article/ download/581/694
6. http://www.vedamsbooks.in/no60969/economics-mahatma-gandhi-challenges-development-anil-kumar thakur-mithilesh-sinha
7. http://www.mkgandhi.org/g relevance/chap16.htm.
8. http://www.mkgandhi.in/articles/gandhi economist.htm.

☆☆☆

2016-17 Proceeding

103

Solapur Jilla Samaj Seva Mandal's

SANTOSH BHIMRAO PATIL ARTS, COMMERCE & SCIENCE COLLEGE, MANDRUP

(NAAC Accredited with 'B' Grade)

Solapur University, Solapur Sponsored

NATIONAL SEMINAR

on

INDIAN AGRICULTURAL DEVELOPMENT AFTER GLOBALIZATION

18th February, 2017

Organized by

Department of Geography & Department Economics

Editor

Dr. Santosh N. Kadam

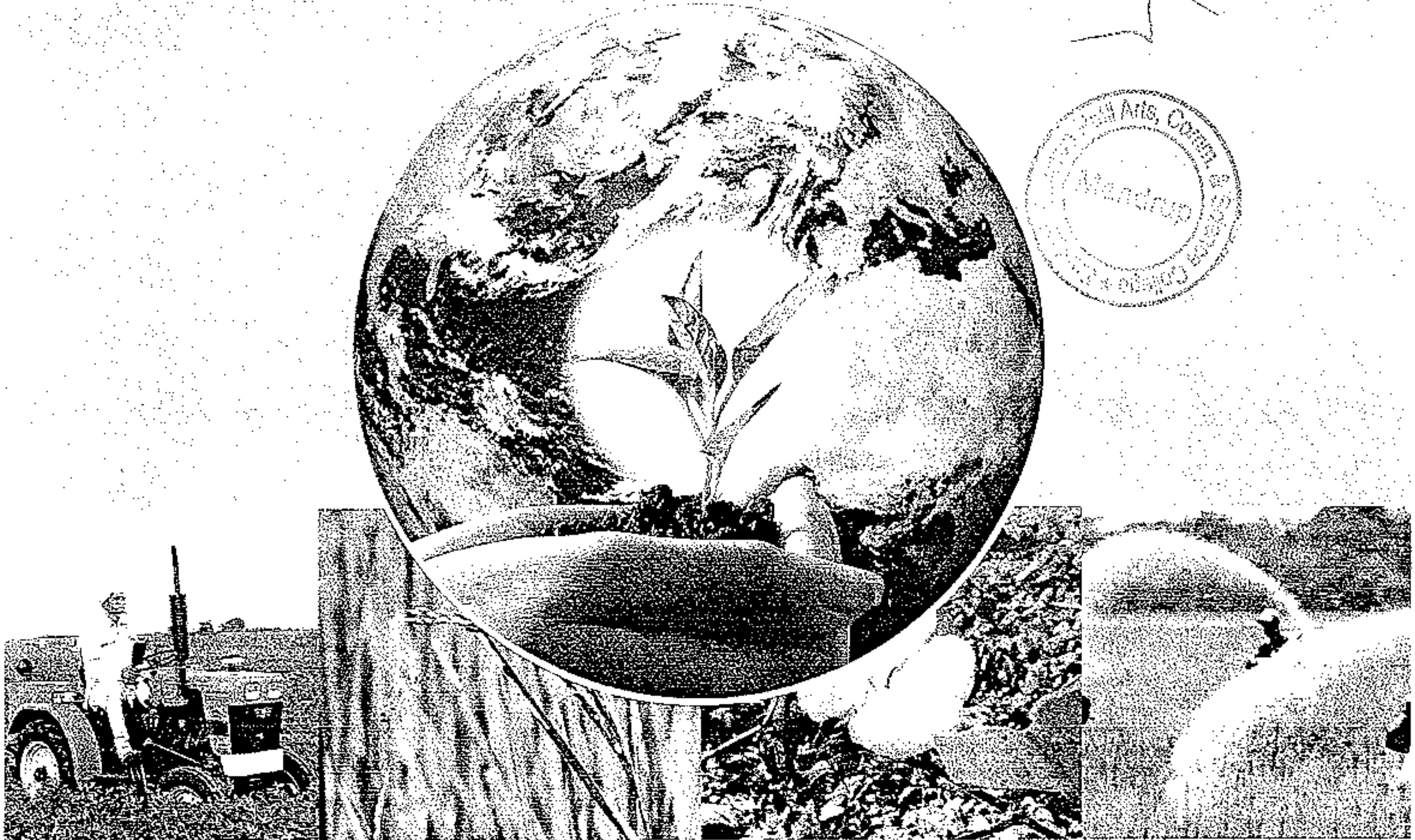

[illegible]	[illegible] of Biodiversity in Maharashtra ***[illegible] Dede Deepak Kashinath and Prin. Dr. R. R. Patil***	157
42	Qualitative and Quantitative Approaches into the Research Development ***Dr. Dhayagode N. I.***	162
43	Environmental Deprivation and Population Growth in India ***Dr. Pardeshi R.S.***	165
44	The Challenges of Food Security in India ***Dr. D. S. Itle***	170
45	Globalization and its Impact on Indian Agriculture ***Shri Maruti Changadev Hajare***	173
46	"Child Labour a Major Problem in Slums - A Case Study of Ganesh Nagar and Ajanta Nagar Slums in Pimpri Chinchwad, Maharashtra" ***Dr. S. A. Nimbargi and Prin. Dr. B. M. Bhanje***	177
47	Inclination of Population Enlargement in Ahmednagar District ***Dr. Gund V.H., Dr. Nikam B.T., Dr. Raut M.N.***	181
48	"Growth and Literacy of Population in Western Maharashtra (1961-2011)" ***Shri. S. N. Gujar***	184
49	Spatio Temporal Analysis of Crop Diversification in Osmanabad District A- Geographical Study ***Dr. Vaijnath K. Chavan and Dr V.R. Rathod***	186
50	Globalization and Issues in Agricultural Development of India ***Dr. B. H. Damji***	188
51	"Impact of Globalization on use of Agricultural Inputs in India" ***Dr. D.R. Baad,***	192
52	Trends in Indian Agricultural Sector ***Dr. Rajaram Keraba Patil***	195
53.	Landuse and Land Cover Analysis of Mohol Tahshil in Solapur District by Using Geospatial Technology ***Dr. Harish Bhanudas Tipe***	200
54	Economic Assessment of Rural Women Involved in Agriculture and Livestock Farming Activities in Satara District of Maharashtra ***Dr. Barakade A. J***	200
55	जागतिकीकरणाचा भारतीय शेतीच्या उत्पादकतेवर होणारा परिणाम ***डॉ .एस. एस. देवनाळकर***	201
56	भारतीय कृषीक्षेत्रातील विषमता आणि जागतिकीकरणाचे आव्हान ***डॉ. पी. डी. सूर्यवंशी***	204
57	कृषी जल संधारण:एक चिकित्सक अभ्यास ***प्रा. विशाल मुरलीधर कदम***	207
58	भारतीय कृषीवरील जागतिकीकरणाचा परिणाम ***प्रशांत काशिनाथ लभाने***	209
59	''नोटा बंदिचे कृषी अर्थव्यवस्थेवरील परीणाम'' ***प्रा. महेंद्र बापू जाधव***	213
60	भारतातील शाश्वत कृषीचा विकास ***प्रा. एम के. नन्नावरे***	216
61	भारतीय शेतीच्या समस्या ***डॉ. रामेश्वर एम. मोरे***	219
62	जागतिकीकरणानंतर शेतमाल विपणनातील शासनाच्या सुधारणेचा अभ्यास ***प्रा. रामनाथ मोरे***	221
63	सोलापूर जिल्ह्यातील ऊस शेतीचा अभ्यास ***संतोष बाबु राठोड***	224
64	भारतातील पर्यावरण व्यवस्थापनाचा अभ्यास ***जाधव सुचिता बबनराव आणि डॉ. एस. डी. राठोड***	227

भारतीय कृषीवरील जागतिकीकरणाचा परिणाम

प्रशांत काशिनाथ लभाने, सहाय्यक प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग, संतोष भिमराव पाटील महाविद्यालय, मंद्रुप

प्रस्तावना :

भारतीय अर्थव्यवस्थेत शेती व्यवसायाला अत्यंत महत्वाचे स्थान आहे. भारतातील शेती व्यवसाय म्हणजे भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा असून गेल्या ६० वर्षाच्या काळात औद्योगिकरण करण्याचे प्रयत्न केले गेले असले तरी कृषीचा सकल राष्ट्रीय उत्पन्नातील योगदान १३.९ % पर्यंत घटत गेले असून सुध्दा कृषी क्षेत्रावर ५८% भारतातील लोकसंख्या अवलंबून आहे. तथापी अमेरिकेमध्ये कृषी क्षेत्रावर कार्यकारी लोकसंख्येचे प्रमाण २ ते ३ टक्के, फ्रान्समध्ये हेच प्रमाण ७ टक्के तर ऑस्ट्रेलियात ६ टक्केच आढळून येते. निष्कर्षावरुन दिसून येते की, अल्पविकसित देशात कृषी व कृषी संलग्न क्षेत्रात कार्यकारी लोकसंख्येचे प्रमाण सर्वाधिक आहे. भारताची निर्यातीपासूनची मिळकत १०% आहे. भारताकडून चहा, तांदूळ, साखर, गहू, कॉफी, भाजीपाला, फळे इत्यादी कृषी उत्पादने निर्यात केली जातात. तर फळे, बियाणे, कच्चे तेल, दूध उत्पादने इत्यादी आयात केली जातात. कृषी क्षेत्रात सुधारणा करण्यासाठी सरकारने नवीन धोरणाचा स्विकार करुन कृषी क्षेत्राने खुलेपणा आणि मुक्त व्यापार यांना प्रोत्साहन देण्याच्या दृष्टीकोनातून जागतिक व्यापार संघटनेचा एक सदस्य म्हणून उरुग्वे फेरी करारावर भारताने सही केली. जागतिकीकरण म्हणजे देशांतर्गत अर्थव्यवस्थेचे जागतिक अर्थव्यवस्थेशी आंतरराष्ट्रीय व्यापार ्त्त आणि वस्तू व सेवा या करीता समन्वय साधण्यासाठी प्रक्रिया असून जागतिकीकरणामुळे जगाला एका गावाचे स्वरुप मिळते. स्थानिक पातळीपासून जागतिक पातळीपर्यंतच्या बाजाराचे स्पष्टीकरण म्हणजे जागतिकीकरण होय.

माहिती संकलन व संशोधन पध्दती :

प्रस्तुत शोध निबंध हा दुय्यम स्त्रोतावर आधारीत असून यासाठी प्रकाशित पुस्तके, मासिके व वेबसाईटचा आधार घेण्यात आला आहे.

संशोधनाचा उद्देश :

१. जागतिकीकरणानंतर भारतीय शेती क्षेत्रातील परिस्थितीचा आढावा घेणे.
२. जागतिकीकरणानंतर भारतीय कृषीवर झालेला परिणाम जाणून घेणे.

भारतीय कृषीमधील वृध्दी दर :

कृषीचा सकल देशांतर्गत उत्पादनातील (GDP) वाटा ७ व्या पंचवार्षिक योजनेत ३.२ होता तर वार्षिक योजनेत (९०-९२) १.३ इतका कमी झाला. ८ व्या पंचवार्षिक योजनेत ४.७ इतका वाढला तर नवव्या पंचवार्षिक योजनेत २.१ इतका कमी झाला. ११व्या पंचवार्षिक योजनेत ३.६ इतका झाला. ४.०% इतका लक्षीत वृध्दी दर होता. यावरुन लक्षात येते की, जागतिकीकरणानंतर भारतीय कृषीक्षेत्राचा GDP मधील वृध्दी दर कमी जास्त प्रमाणात वाढ घट झालेली आहे.

सकल देशांतर्गत उत्पादनातील व कृषी क्षेत्रातील सरासरी वार्षिक वृध्दी दर (टक्केवारीत)

पंचवार्षिक योजना	GDP वृध्दीदर	कृषीक्षेत्राचा GDP मधील वृध्दी दर
७ वी पंचवार्षिक योजना (१९८५-१९९०)	६.०	३.२
वार्षिक योजना (१९९०-९२)	३.४	१.३
८ वी पंचवार्षिक योजना (१९९२-९७)	६.७	४.७
९ वी पंचवार्षिक योजना (१९९७-२००२)	५.५	२.१
१० वी पंचवार्षिक योजना (२००२-२००७)	७.६	२.४
११ वी पंचावार्षिक योजना (२००७-२०१२)	८.०२	३.६
२०१२-२०१३	४.४७	१.४२
२०१३-२०१४	४.७४	४.७१

स्त्रोत : Central Statistical Organisation (CSO)

विदेशी व्यापारात कृषीची भुमिका :

आंतरराष्ट्रीय व्यापारात भारतीय कृषी क्षेत्रात महत्वाची भुमिका असून भारतातून निर्यात होणाऱ्या वस्तुंमध्ये कृषीतून उत्पादीत झालेल्या वस्तुचा समावेश मुख्यत: आढळतो. जसे चहा, तंबाखू, तेल काढणे, बी बियाणे, मसाल्याचे पदार्थ इ. एकूणच निर्यातीत वस्तुचे प्रमाण सरासरीने ५० टक्के तर कृषीतून उत्पादीत वस्तुमध्ये प्रमाण २० टक्के आहे. एकंदरीत निर्यातीत कृषी व कृषी संलग्न वस्तुंचे

(ISBN – 978-93-86013-43-9)

स्वरुपात सुरु आहे. एकीकडे कृषी क्षेत्रातील सरकारी गुंतवणूक आणि तिचा देशांतर्गत उत्पादनातील वाटा घटत चालला आहे. तर दुसरीकडे कृषीवरील नियंत्रणे आणि निवडक पिकांबाबत घोषित किंमतीची अंमलबजावणी केली जात आहे. ऊस, कापूस, कांदा, कॉफी आणि भात पिकविणाऱ्या शेतकऱ्यांना वाजवी किंमत मिळत नसल्यामुळे शेतीसाठी आवश्यक पायाभूत सुविधांची वाढ गोठल्यामुळे शेतकऱ्यांची दुर्दशा वाढून शेती विकासाची गती मंदावली. उद्योग व सेवा क्षेत्राच्या विकासासाठी शेती व्यवसायाचा अवरुध्द विकास धोरणातात्मक बाब स्विकारल्याने शेतीबाबतचे उदासीन व दुटप्पी शासकीय धोरणच भारतीय शेतीला मारक ठरले. विकसित देशांनी त्यांच्या शेतकऱ्यांना आयात शुल्काचे संरक्षण व निर्यात अर्थसहाय्य दिल्याने विकसनशील दिशाच्या निर्यातीवर त्याचा प्रतिकूल परिणाम होऊन कृषी क्षेत्रातील रोजगार लोकसंख्यावाढीच्या दरापेक्षा कमी प्रमाणात वाढल्यामुळे ग्रामीण भागातील बेकारीत भर पडली आहे.

भारतीय कृषीवर जागतिकीकरणाचा सकारात्मक परिणाम :

१. **राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ :**
   भारतातील कृषी वस्तुसाठी भारताला जागतिकीकरणामुळे आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठ उपलब्ध झाल्यामुळे शेतकऱ्याच्या कृषी उत्पादनात, नवीन तंत्रज्ञानात, नवीन बियाणे यामध्ये वाढ झाल्याने कृषी उत्पादनात वाढ होण्यास मदत झाली.

२. **रोजगारात वाढ :**
   कृषी उत्पादने निर्यात करत असतांना कृषी मालाचे प्रमाणिकरण, प्रक्रिया, एकत्रिकरण कृषी मालानुसार वर्गीकरण करणे आवश्यक असते. यासाठी मोठ्या प्रमाणात मजुरांची आवश्यकता असल्यामुळे रोजगारात वाढ होत आहे.

३. **अनुदाने कमी करण्याची आवश्यकता नाही :**
   कृषी करारातील अटीनुसार विकसनशील देशातील उत्पादन मुल्याच्या १० टक्के अनुदानाची मर्यादा ठरविण्यात आली होती. परंतु आपण जे आर्थिक अनुदान प्राप्त केले ते १० टक्के पेक्षा कमी आहे. म्हणून अनुदाने कमी करण्याची आवश्यकता नाही.

४. **व्यापारातील समभागात वाढ :**
   जागतिक व्यापार संघटनेच्या अटीमुळे सर्व देशांना समान संधी मिळाल्या म्हणून कृषी उत्पादनांच्या निर्यातीत वाढ झाली.

५. **कृषी वस्तूच्या निर्यातीत वाढ :**
   जागतिक बाजारपेठेत भारतीय बाजारापेक्षा कृषी वस्तूच्या / मालाच्या किंमती ह्या उच्च असतात तर विकसित देशांनी त्याची अनुदाने कमी केलीत तर त्यांना किंमती वाढवाव्या लागतात. त्यामुळे भारतीय बाजारातील निर्यातीत वाढ होईल आणि जर किंमती वाढल्या तर नफा होईल.

भारतीय शेतीवर जागतिकीकरणाचा नकारात्मक परिणाम :

१. **लहान उत्पादन क्षेत्र :**
   भारतामध्ये ५८% लोक हे शेतीवर अवलंबून आहेत. जमीनीचे क्षेत्र लहान आहे आणि उत्पादनासाठी खर्च जास्त प्रमाणात आहे. लोकसंख्येत दिवसेंदिवस वाढ होत असल्यामुळे कृषीवर भार वाढत आहे म्हणून भारतीय शेतीवर त्याचा प्रतिकुल परिणाम होतो.

२. **बौध्दिक संपदा अधिकार :**
   बौध्दिक संपदा अधिकाराचा भारतीय शेतीवर प्रतिकुल प्रभाव पडला. बहुराष्ट्रीय कंपन्या कृषी क्षेत्रात सहज प्रवेश करु शकतात. भारतात सिमांत शेतकऱ्यांचे प्रमाण जास्त आहे. त्यामुळे सिमांत शेतकऱ्यावर बौध्दिक संपदा अधिकाराचा प्रतिकुल परिणाम होतो.

३. **उत्पादनाचा खर्च वाढतो आणि वस्तूंची किंमती कमी मिळते:**
   एका बाजूने विचार केल्यास उत्पादनाचा वाढता खर्च, महागडी बियाणे, किटकनाशके व रासायनिक खते यामुळे शेतकरी नादार होतात तर दुसऱ्या बाजुने विचार केला तर कृषी मालाच्या किंमती कमी असतात. त्यामुळे शेतकरी यामधून बाहेर पडत नाही आणि त्यामुळे तो आत्महत्या करतो. हा जागतिकीकरणाचा एक परिणाम होऊ शकतो.

मुल्यमापन :

१९९१ ला नवीन आर्थिक धोरण स्विकारल्याने भारत हा जागतिक प्रवाहात सहभागी झाल्याने आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेत कृषी मालाचा हिस्सा वाढविण्यासाठी कृषी उत्पादनात वाढ करणे आवश्यक आहे. शेतीच्या रस्ते, विद्युतीकरण, अपुरा मांडवल पुरवठा, जलसिंचन इत्यादी समस्या दूर करण्यासाठी उपाययोजना कराव्यात. सहकाराच्या माध्यमातुन सुध्दा शेतीचा विकास साधता येईल. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मतानुसार भारतातील सर्व जमीनीचे राष्ट्रीयकरण करुन सामुदायिक पध्दतीने शेती करावी. कारण बऱ्याच व्यक्तीकडे जमीन असून ती कसल्या जात नाहीत. त्याच बरोबर सिमांत शेतकऱ्यांना जमीन कसने परवडत नाही, तर असा सामुदायिक पध्दतीचा अवलंब केल्यास शेतीच्या उत्पादनात मोठ्या प्रमाणात वाढ होईल व उत्पादन खर्च कमी राहून आंतरराष्ट्रीय व्यापारात कृषी क्षेत्र महत्वाची भुमिका

(ISBN – 978-93-86013-43-9)

Patil Arts, Comm. & Sc. College

Conservation of Biodiversity in Maharashtra

Mr. Dede Deepak Kashbinath, *Assistant Prof., Dept. of Geography, S. B .P. Collage, Mandrup*

Prin. Dr. R. R. Patil, *K. N. Bhise College, Kurduwadi*

Introduction

Globally every country is struggling today to conserve its biodiversity and maintain its ecosystem intact from the most harmful and damaging anthropogenic activities. All the countries are trying to work out some effective measures for it. One such effective measure that is emerging rapidly past last couple of decades is Ecotourism

Maharashtra, the third largest state is one of the most industrialized and urbanized states of India. It is located on the west coastline along the lush green Konkan region. Several hill stations and water reservoirs with semi evergreen and deciduous forests are found in Western Ghats and the Sahyadri mountain range. The Vidarbha region, northern part of Maharashtra, features dense forest. It is home to several wildlife sanctuaries and national parks. The state abounds in natural and cultural attractions ranging from unspoiled beaches, forest, wildlife, unique hill stations, ancient cave temples, forts, temples and rich tradition of fairs and festivals. Unique diversity of Maharashtra reflects through Kaleidoscope of races, languages, customs and traditions.

The state has recognized tourism as a major thrust area for economic growth. Maharashtra ranks 5th in domestic tourist arrivals in year 2011 with 6.50 % total tourist visits. It ranks first in foreign tourist visits with a sharp 24.70% (4815421) tourists in year 2011and hence there is remarkable increase in budgetary allocation for promotion of tourism in the state.

The scenic 720 km long coastline of the Konkan has been included for development as tourist circuit. The main attractions for the international tourism are the capital city Mumbai, the hill stations and the beaches. It is one of the states that have largest forest cover in India. Ecotourism is sustainable nature based tourism that helps to conserve the biodiversity. Biodiversity of Maharashtra continues to be threatened by growing human population that not only places pressure on its biological resources but also impacts the overall change in the pattern of seasons. Eco-tourism focuses visiting natural areas featuring fragile, pristine and relatively undisturbed environment. It involves travel to the destination where flora, fauna and cultural heritage are prime attractions. It is aimed to offer insight into the impact of human beings on the environment and also to foster a greater appreciation of natural habitat along with educating travellers to provide funds for ecological conservation.

The World Conservation Union (IUCN) defines ecotourism as " environmentally responsible travel and visitation to relatively undisturbed natural areas, in order to appreciate nature(any accompanying cultural features – both past and present) that promotes conservation , has low negative impact; and provides for beneficially active socio-economic involvement of local population" (IUCN,1996).

Concepts of Ecotourism

Ecotourism is ecologically sustainable tourism with a primary focus on experiencing natural areas that fosters environmental and cultural understanding, appreciation and conservation. According to Weaver (2001) Ecotourism is a form of tourism that is increasingly understood to be (a) based primarily on nature-based attractions, (b) learning -centered and (c) conducted in a way that makes every reasonable attempt to be environmentally, socio-culturally and economically sustainable[1]

Reviews

- Hall & Brown 2000, Eco-tourism is nature based tourism with a special emphasis on education and interpretation of natural and cultural environment. It is an instrument for natural protection and at the same time assures sustainable economic benefits for the local people. Ecotourism explains the mutual relations established between tourists,
- Hodur, Leistritz and Wolfe, 2005, environment and culture which brings important benefits to the local economy and ensures the condition for long term development and maximum recreation satisfaction for the tourists.
- Cater, 1993.The main objective of ecotourism is to create high quality tourism while protecting the environment and stimulating the durable local development. The key aspects for ecotourism are involvement of local community, activation of financing resources and realizing the environment resources. The various aspects which need attention at operational level for sustainable management of ecotourism are assessment of carrying capacities, better transportation managements, conservation and adaptations, design and control of developments, marketing effects in tune with the sustainability concept, local community involvement while planning eco tourist destinations.

Objectives

1. Find out the significance of eco-tourism in protection of biodiversity and explore the biodiversity of Maharashtra and tourist attraction associated with it

Methodology

The present study on ecotourism is based on secondary data. The data has been obtained from the related articles, research papers, reports, policies, and plan documents of Government of India and Maharashtra .Some data has been obtained from websites of Govt. of India and Govt. of Maharashtra, MTDC as well as Ministry of Environment. Visit to some site has been undertaken to know the environmental status. Importance of Biodiversity refers to the variety and richness of all the plants and animals species in a region. It has direct relation with geography, climate and patterns of vegetation and it is seen in ecosystem such as forest, grassland, lakes, rivers, wetlands, mountains and hills. Maharashtra has extremely rich diversity of aquatic and territorial flora and fauna. Coastal area of Maharashtra acts as a natural fish nursery. The mangrove forest reduces the fury of tidal cyclonic storm and prevents erosion due to tidal action. Millions of people depend on various forms of biodiversity for their livelihood such as fishing, collection of honey, fuel wood and timber and other forest product.

The geographical location of Maharashtra makes it home to a wealth of ecosystem which needs to be protected. The ecosystems representing biodiversity have become the major resource for ecotourism.

Important Biodiversity of Maharashtra

Maharashtra is located in the western part of India with an area of 308,000 km. Geography of Maharashtra is an asset to the ecotourism development. Western Ghats runs parallel to the coast and has an average elevation of 12000 meter .Kalsubai near Nasik is the highest peak in the Sahayadri in Maharashtra. Konkan coast plain, 50-80 km in width, lie to the west of these hills. To the east of the Ghats is the flat Deccan plateau. The Western Ghats forms one of the three watersheds of India, from which many south Indian rivers originate. Godawari, Krishna flow east ward into Bay of Bengal forming one of the greatest river basins of India. With the aim to protect and conserve the rich diversity of the region Wild Life Sanctuaries, National Parks and Project tiger reserves have been created in Maharashtra. There are 6 National Parks, 35

Patil Arts, Comm. & Science College, Mandrup

 (ISBN - 978-93-86013-43-9)

these species, threatened by extinction is irreplaceable. The newer development of ports, roads, urban growth, industry are even more devastating. The forests are shrinking and mangroves in the river deltas are vanishing into urbanized areas and industry. These were the richest breeding grounds of marine fish and crustacea. Even more disastrous has been the overfishing caused by trawling by commercial fisheries, where even small fish and other marine life is caught and even thrown away or discarded as waste! Dolphins and turtles are killed by the deep large fishing nets, and the coral is torn apart.

Fresh Water Aquatic Ecology

The freshwater aquatic ecology of Maharashtra is equally damaged. Wetlands have vanished and been partially substituted by the artificial back waters of the Irrigation Dams in the Deccan. The river tributaries in the ghats once the home of fish such as Mahseer that could grow to a length of over a meter is gone, except where it is introduced by the Tata's in their Hydro lakes. The aquatic avifauna of rivers and lakes has seen drastic reductions in their population. Urban and industrial pollution has damage even these seminatural ecosystems often beyond repair.

Conservation Approaches

In the recent years the awareness regarding conservation of flora and fauna among the local community and in peoples residing in the forest has helped in a large extend in protecting the forest of this area. The tendency of the people have changed as they conduct sacred groves conservation programme in Northern Western Ghats, i.e. eco-restoration of sacred groves, revival of traditional forest conservation practices, conservation assessment of rare medicinal pl ants, the great hornbill- a flagship species for forest conservation instead of destroying forests for various uses.

The threat to biodiversity is site specific in nature and related to the natural resources, their exploitation patterns and socio-economic profile of the area. There is a need of proper conservation approaches for protecting the rich biodiversity of Maharashtra. Growing population is the greatest threat to the biodiversity as livelihood of the inhabitants depends on it. Activities like fishing, felling wood, hunting, destroy the natural resources.

These activities of eco-tourism development are carried out in coordination with forest department .In developing countries like India where large number of tourists travel to forests more vigorous conservation policies, strategies and laws are required.

Conclusion and Suggestions

The development of ecotourism in the Konkan region is associated with various futuristic advantages such as incase if some areas in the different districts of the Konkan are developed as ecotourism destination or marine tourism destination then it would surely help in generating job opportunities for the youth of the Konkan which will reduce their migration to nearby cities and will also improve their socio economic condition. This will also reduce the problem of unemployment to some extent and initiate reverse migration. A good amount of foreign exchange can be secured by the country

The relationship between tourism and conservation is symbiotic one. While the tourists enjoying nature through nature and wildlife tour, the local people provide services like tour guide, translator, story teller, food and beverage and even facilitate tourists by providing accommodation. Income generated from these activities is used in the development of infrastructure and it is also directed to environment protection. Active participation of local communities in eco-tourism will convince that their resources are more valuable when intact than extracted from ecosystem. Entry fees are the key element in biodiversity protection. Use of indigenous guide and local products along with environmental education at various level and minimal travel comforts protect local flora and flora. It

Mandrup

 (ISBN - 978-93-86013-43-9)

February - 2017

PROCEEDINGS OF INTERNATIONAL INTERDISCIPLINARY SEMINAR ON

GEOGRAPHICAL AND HISTORICAL PERSPECTIVE OF GLOBAL PROBLEMS

Collaboration with
Maharashtra Bhugolshastra Parishad, Pune
And
Shivaji University History Conference, Kolhapur

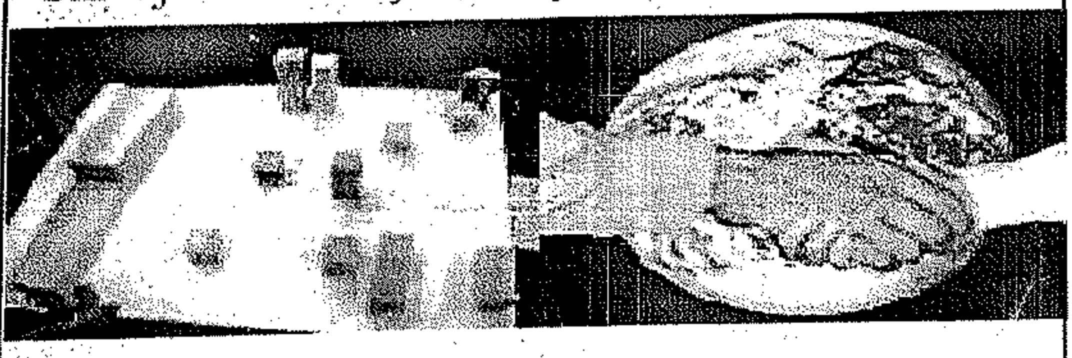

Dr. D. G. Gatade
Editor-in-Chief

Rayat Shikshan Sanstha's
D. P. Bhosale College, Koregaon
Dist- Satara (415501), (Maharashtra)

	Dr. S. B. Ashture	A Geographical Review Of Extreme Drought In Jalna District
107	PROF. APPASAHEB RAMCHANDRA BIRUNAKE	Drought And Its Impact On Mangalwedha Tahsil
108	Shri.Kale B.J. Mr.Pawar D.B.	Rural Population In South Konkan Region Of Maharashtra: A Geographical Perpective
109	D. H. Pawar, Patil Rushikesh S.,	Geo-Environmental Study Of Gardens And Parks In Kolhapur City
110	*Dr. Tilekar Sharad Balasaheb,*	*Indoor Air Pollution: A Study Of Man Made Calamities*
111	Dr. Hatekar Tanaji K.	The Effects Of Social Media On College Students
112	Dr. S. B. Zodage, Vinod Pawar,	Significances Of Water Conservationof Hilly Area In Medha Circle Of Jawali Tehsil, Maharashtra
113	Prof. Jawahar Chaudhari	A Geographical Study Of Problem In Tourism Industry On Smart City A Special Reference To Smart City Pune In Maharashtra.
114	Prof .Mr. Bhaskar J. Raskar	Banking & Cashless Economic Problem
115	Shri. H. L. JADHAV	Agriculture Landuse Of Wadakbal Village In South Solapur Tahsil: A Case Study
116	Asst.Prof. Shivaji Vishnu Naik	Irresponsible Tourism And Tribal Community: Evaluating Carrying Capacity Of Prabalgad And Kalavantin Durg In Western Ghat Region Of Maharashtra .

VOL - I (English) ISBN-978-81-927095-5-0
Two Day International Interdisciplinary Seminar on
'Geographical and Historical Perspective of Global Problems' 13th & 14th Feb.2017

115

AGRICULTURE LANDUSE OF WADAKBAL VILLAGE IN SOUTH SOLAPUR TAHSIL: A CASE STUDY

Shri. H. L. JADHAV
Dept. of Geography
S.B.Patil College , Mandrup
Mobile. No. 9881033262

ABSTRACT:

India is a primarily agricultural country. Agriculture is the basic occupation of the people. Agricultural sector provides food to the people and raw materials to the industrial sector. So Indian agriculture has got very important place in the Indian economy. Out of the total population in India 70 percent people have directly or indirectly depending on agriculture. Agriculture is the most important sector which provides number of employment opportunities. While studying about land and its use, agricultural sector can not be kept aside. In any country out of the available land most percentage of it will be used for agriculture. Due to the study of land, we will come to know about structure of crops, the capability land output per hector. Apart from these things we will come to know the climatical conditions of the study area, irrigation pattern, physical structure and different types of soils and its fertility. The aim of present paper is to assess the agriculture land use in Wadakbal village in South Solapur tahsil in Solapur district of Maharashtra. The entire investigation is based on secondary sources of data and field observations. The data has obtained from gram panchayat office and Talathi karalaya of the village. It is also observed that the highest land under nine Sugarcane, jawar and Wheat crops.

*** **Keywords:** Land use pattern, Agriculture land use, Cropping pattern, Irrigation Facilities*

INTRODUCTION:

Rayat Shikshan Sanstha's, D.P.Bhosale College, Koregaon(Maharashtra)
Departments of Geography & History

India is a primarily agricultural country. It is the ancient occupation of the nation. Agricultural sector provides not only food to the growing population but also raw materials to the industrial sector. So the Indian agriculture has gained more importance in the economy. This sector provides near about 70 % employment opportunities to the

VOL – I (English) ISBN-978-81-927095-5-0
Two Day International Interdisciplinary Seminar on
'Geographical and Historical Perspective of Global Problems' 13th & 14th Feb.2017

Land use of any region will be decided by man with the observation, of physiographic structure ,fertility of the land, river-pattern and natural vegetation of the area. While observing the land use of Nimbargi Village is 2881 square hector, out of this, the residential area, follow-land area, non irrigated area, irrigated area is shown on the table no.1

TABLE NO 1. LANDUSE PATTERN IN WADAKBAL VILLAGE

Sr. No.	Unit	Area in Hector	Percentage
1.	Non-irrigation area	2485.18	86.26%
2.	Irrigated area	325.50	11.31%
3.	Arable land or follow land area	66.27	2.30%
4.	Residential area	3.95	0.13%
Total geographical area		2881	100%

Source: Talathi karyalay Wadakbal Village

Land use of Wadakbal Village (in hectors) 2015

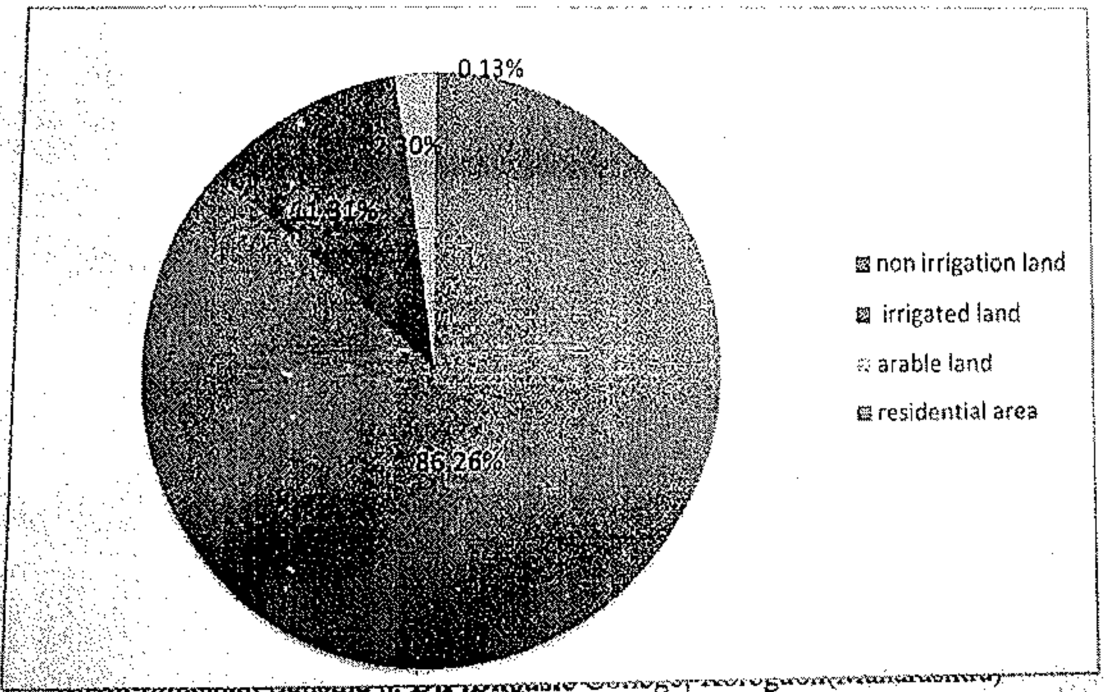

Fig. 1

Land use of Agriculture:

VOL – I (English)
ISBN-978-81-927095-5-0
Two Day International Interdisciplinary Seminar on
'Geographical and Historical Perspective of Global Problems' 13th & 14th Feb.2017

Fig. 2

As we see the above diagrams we will come to know that wells play very important role in irrigating the land. Tanks bore-wells, other sources are so meager.

TABLE NO.3 CROPING PATTERNS IN WADAKBAL

Sr. No.	Crops	Kharip (Area in hector)	Rabbi (Area in hector)	All seasons (Area in hector)
	Food crops			
1.	Jawar	-	1249.00	-
2.	Bajara	197.00	-	-
3.	Wheat	-	78.00	-
4.	Maize	46.00	-	-
Legunse or pulses				
5.	Tur	242.00	-	-
6.	Moog	68.00	-	-
7.	Gram	-	120.70	-
Oil seeds				
8.	Groundnut	39.00	-	-
9.	Kardi	-	5.00	-
10.	Sunflower	58.00	-	-
Cash crops				
11.	Vegetables	-	-	60.00
12.	Sugar cane	-	-	231.50
13	Cotton	-	-	34.00
Total		**650.00**	**1452.70**	**325.50**

Source: Talathi karyalay Wadakbal.

Characteristics of Agriculture landuse:

After studying the cropping patterns and means of sources of irrigation we can a show the following feature of Agricultural Land use.

1) Jawar is the more important crop and area is also large comparing with the other food crops like bajara, maize, wheat etc.

2) Pulses growing area is very less end only three crops are grown; those are Tur, Gram and Moog.

VOL – I (English) ISBN-978-81-927095-5-0
Two Day International Interdisciplinary Seminar on
'Geographical and Historical Perspective of Global Problems' 13th & 14th Feb.2017

3) These are possibility to bring many hector of land under irrigation to increase the total agricultural production.
4) Sugar-Cane growing area is extensive than any other crops.
5) To increase the agricultural production, it is necessary to adopt modern methods of cultivation and irrigation.

CONCLUSIONS:

After studying the land-use of Nimbargi Village, Following things included in the conclusion.

1) Out of the total land use 2485.18 hect. land is under non-irrigation and irrigated land is 325.50 hector and the total cultivable land is 2810.68 hector.
2) In this village area 60% irrigation is by wells, 21% by Tube-wells, and 15% land by water tanks.
3) The percentage of food crops is area is highest than cash crops.
4) Wells are so useful sources of irrigation.
5) Tube-wells and tanks are less in water.

SUGGESTIONS:

1) It is necessary to provide irrigation facilities as those are no areas.
2) It is essential to extend two cultivable lands.
3) With the crops like Jawar, Wheat and like Sugar-cane and Cotton by providing water.
4) It is necessary for year's plan of crops according to the seasons of the year.
5) Modern's methods of cultivation should be adopted by providing chemical and bio-fertilizers.

The above measures must be adopted to bring to the green revolution in the study area of Nimbargi Village of South-Solapur Taluka.

REFERENCES:

1. Government of Maharashtra: Socio-Economic Reviews and District Statistical Abstracts, Solapur district (2010-11).
2. Government of Maharashtra (1997): Gazetteer of the Bombay Presidency, Solapur District, The government Photozinco Press, Pune.
3. Majid Hussain (1979): Agriculture Geography, Inter India Publication, Delhi.

Rayat Shikshan Sanstha's, D.P.Bhoasle College, Koregaon(Maharashtra)
Departments of Geography & History

Solapur Jilla Samaj Seva Mandal's

SANTOSH BHIMRAO PATIL ARTS, COMMERCE & SCIENCE COLLEGE, MANDRUP

(NAAC Accredited with 'B' Grade)

Solapur University, Solapur Sponsored

NATIONAL SEMINAR

on

INDIAN AGRICULTURAL DEVELOPMENT AFTER GLOBALIZATION

18th February, 2017

Organized by

Department of Geography & Department Economics

Editor

Dr. Santosh N. Kadam

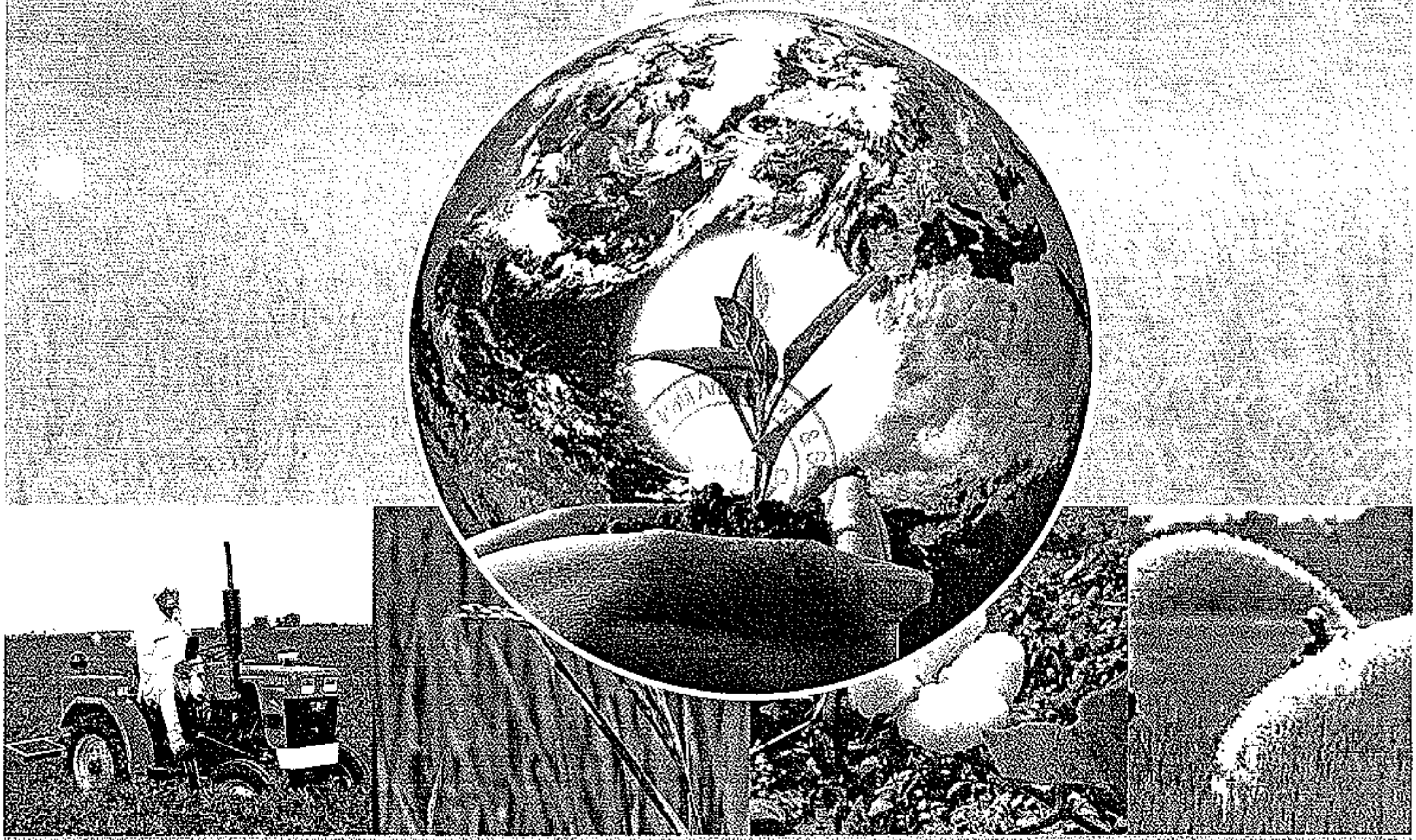

41	Conservation of Biodiversity in Maharashtra ***Mr. Dede Deepak Kashinath and Prin. Dr. R. R. Patil***	157
42	Qualitative and Quantitative Approaches into the Research Development ***Dr. Dhayagode N. I.***	162
43	Environmental Deprivation and Population Growth in India ***Dr. Pardeshi R.S.***	165
44	The Challenges of Food Security in India ***Dr. D. S. Itle***	170
45	Globalization and its Impact on Indian Agriculture ***Shri Maruti Changadev Hajare***	173
46	"Child Labour a Major Problem in Slums - A Case Study of Ganesh Nagar and Ajanta Nagar Slums in Pimpri Chinchwad, Maharashtra" ***Dr. S. A. Nimbargi and Prin. Dr. B. M. Bhanje***	177
47	Inclination of Population Enlargement in Ahmednagar District ***Dr. Gund V.H., Dr. Nikam B.T., Dr. Raut M.N.***	181
48	"Growth and Literacy of Population in Western Maharashtra (1961-2011)" ***Shri. S. N. Gujar***	184
49	Spatio Temporal Analysis of Crop Diversification in Osmanabad District A- Geographical Study ***Dr. Vaijnath K. Chavan and Dr V.R. Rathod***	186
50	Globalization and Issues in Agricultural Development of India ***Dr. B. H. Damji***	188
51	"Impact of Globalization on use of Agricultural Inputs in India" ***Dr. D.R. Baad,***	192
52	Trends in Indian Agricultural Sector ***Dr. Rajaram Keraba Patil***	195
53	Landuse and Land Cover Analysis of Mohol Tahshil in Solapur District by Using Geospatial Technology ***Dr. Harish Bhanudas Tipe***	200
54	Economic Assessment of Rural Women Involved in Agriculture and Livestock Farming Activities in Satara District of Maharashtra ***Dr. Barakade A. J***	200
55	जागतिकीकरणाचा भारतीय शेतीच्या उत्पादकतेवर होणारा परिणाम ***डॉ .एस. एस. देवनाळकर***	201
56	भारतीय कृषीक्षेत्रातील विषमता आणि जागतिकीकरणाचे आव्हान ***डॉ. पी. डी. सूर्यवंशी***	204
57	कृषी जल संधारण:एक चिकित्सक अभ्यास ***प्रा. विशाल मुरलीधर कदम***	207
58	भारतीय कृषीवरील जागतिकीकरणाचा परिणाम ***प्रशांत काशिनाथ लभाने***	209
59	''नोटा बंदिचे कृषी अर्थव्यवस्थेवरील परीणाम'' ***प्रा. महेंद्र बापू जाधव***	213
60	भारतातील शाश्वत कृषीचा विकास ***प्रा. एम के. नन्नावरे***	216
61	भारतीय शेतीच्या समस्या ***डॉ. रामेश्वर एम. मोरे***	219
62	जागतिकीकरणानंतर शेतमाल विपणनातील शासनाच्या सुधारणेचा अभ्यास ***प्रा. रामनाथ मोरे***	221
63	सोलापूर जिल्ह्यातील ऊस शेतीचा अभ्यास ***संतोष बाबु राटोड***	224
64	भारतातील पर्यावरण व्यवस्थापनाचा अभ्यास ***जाधव सुचिता बबनराव आणि डॉ. एस. डी. राठोड***	227

Santosh Bhimrao Patil Arts, Commerce & Science College, Mandrup

 (ISBN – 978-93-86013-43-9)

Growth Rate in Agriculture & Overall GDP (in Percent)

Five year plan	Growth rate in GDP of agriculture and allied sectors	Overall GDP growth rate
1.Seventh plan (1985 -1990)	3.2	6
2.Annual plan (1990 - 1992)	1.3	3.5
3.Eight plan (1992-1997)	4.7	6.7
4.Ninth plan (1997- 2002)	2.1	5.5
5.Tenth plan (2002-2007)	2.3	7.6
6. Eleventh plan (2007-2012)	2.7	9

(**Source:** Economic Survey, G.O.I., 2007 - 2008 and 2012 - 2013.)

State Ranks as per Growth rate of Agriculture as on 01.08.2014

States	*Rank*
Madhya Pradesh	1
Jharkhand	2
Sikkim	3
Himachal Pradesh	4
Andhra Pradesh	6
Nagaland	8
Uttar Pradesh	9
Meghalaya	10
Uttarakhand	11
Tripura	12
West Bengal	13
Haryana	14
Bihar	15
Arunachal Pradesh	16
Delhi	17
Tamil Nadu	18
Manipur	19
Jammu & Kashmir	20
Maharashtra	21
Punjab	23
Kerala	24
Gujarat	25
Rajasthan	26
Goa	27
Mizoram	28
Karnataka	29

(**Source:** NITI Aayog)

Changing face of Indian agriculture in global scenario:

Knowledge transfer to the agriculture sector with necessary inputs is most important. The country has a widespread telecom & internet network, which could be put to effective use for delivering knowledge and information to the farming community.

The Vision 2020 document of the department of agriculture and co-operation envisages that the use of ICT will provide networking of agriculture sector not only in the country but also globally. It brings farmers, researchers, scientists and administrators together by establishing "Agriculture Online" through

 (ISBN - 978-93-86013-[illegible])

References:

1 "Globalization". Online etymology dictionary. www.etymonline.com/index.php?term=globalization

2 "Globalization". Oxford English Dictionary Online. September 2009. http://dictionary.oed.com/cgi/entry/50297775?single=1&query_type=word&queryword=Glob &first=1&max_to_show=10.

3 Gulati, A. (2009). 'Freeing Trade in Agriculture: Implications for Resources Use Efficiency and Co Pattern Change,' Economic and Political Weekly, Vol. 32, No.52, December 27, pp.

4 H ill, C.W.L. (2009). International Business: Competing in the Global Market Place. McGraw

5 Cerny,P.G. (2011)."Globalization and the Changing Logic of Collective Action," Inte Organization vol. 49 (4), autumn 1995, p. 596.

6 Khurana, P. (2013). Sector-wise distribution of foreign direct investment in India: An em investigation. International Journal of Marketing and Technology, 2 (8), 144-161.

7 Singh, A. (2010)., Agricultural and Rural Development in India; Post-Liberalization Initiatives, N Century Publication, New Delhi, pp 78-85.

8 World Bank (2010). World Development Report 2009: Agriculture for Development, World Bank. USA.

Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College * Mandrup

(ISBN - 978-93-86013-

120

21

Quest for Black Identity and Racial Consciousness in the Selected Novels of James Baldwin

Prof. Rajesh Mahesh Kale
Assistant Professor, Department of English, Santosh Bimrao Patil College, Mandrup Dist. Solapur.

Abstract:

This research paper explores major issues postcolonial world that are represented in the novels Jamesh Baldwin. Focuses the search for identity found in the novels of James Baldwin. This study looks into four novels written by Baldwin: Go Tell It on the Mountain, Giovanni's Room, Another Country and If Beale Street Could Talk. Baldwin's novels and essays have had a stunning impact on American life and have opened up new ways to understand contemporary societal problems. It also focuses on. Postcolonial criticism mainly concerned with literature critiques from countries that are colonies of other countries. James Baldwin used novels and essays to focus on the questions of racial and sexual identity and the political and social worlds that shaped the black American. He was intent upon pricking the consciousness of Americans in the twentieth century. He was an interpreter of the black psyche

This is seen in the development of new elites in post-colonial nations that are often supported by neo-colonial institutions, as is suggested by the development of divisions within these societies that are based on discriminations as varied as race, language or religion.

Key Words: Identity, racial consciousness, colonialism, neocolonialism, post-colonialism, imperial-ist, culture etc.

Introduction: '

Identity' and 'identity crisis' have in popular usage become terms which alternately circumscribe something so large and so seemingly self-evident that a definition has become impossible. The term 'identity crisis' was first used in the Mt. Zion Veterans' Rehabilitation Clinic during the Second World War to refer to patients who had neither been "shell shocked" nor become malingerers, but had through the exigencies lost a sense of personal sameness and historical continuity. Identity is defined by psychologists as a subjective sense of sameness and continuity. William James describes it as a man's character which is "discernible in the mental or moral attitude in which… he felt himself most deeply and intensely active and alive" (Henry James, The Letters of William James).

Patil Arts, Com... Mandrup

The chapter studies the process of identity formation in critical moments, and under conditions of break- down. Identity formation is always an unconscious, changing and developing process, a process of increasing differentiation. It is an on-going evolving process and is the subjective sense of one's own situation resulting from various social experiences. Erikson's concept of Life Cycle, which divides human development into eight stages, is explained in detail to explicate the inner process of identity formation. This chapter gives special emphasis on the fifth stage of identity formation, Identity vs. Role Confusion and explains the concept of Psychosocial Moratorium and Negative Identity. This chapter highlights the psychosocial process of identity formation in a particular social and historical context, which is relevant for the study of identity crisis of the black Americans.

The Psychosocial Identity of the Black American", explains how the social and cultural milieu of America has destroyed the identity of black Americans. It states what it means to be a black American and the role of race in determining the fate of blacks. This part focus on the double consciousness of black Americans resulting from racism. Racism is an ideology of intellectual or moral superiority based upon the biological characteristics of a race. The study focuses on how American society maintains the separation of whites and blacks through stereotypes, racial prejudice, discrimination and separation. It proves that racism has become a permanent staple of the American psyche which is difficult to eradicate. Baldwin explore the disastrous effects of racism on the black American and formulate the black American identity as a hateful outcome of psychosocial process.

His novels explore black man's search for identity in a world dominated by white morals and rules. His protagonists try to discover their own values, build their ethics in a world that denies them access to "white" morality. They are the embodiment of violence and crime by revolting against dominant white society. His heroes' loss of identity results from a particular social context and they stand as victims of social milieu. They are like caged animals who have never known freedom. Their search for identity and freedom end up in a social pocket from which there is no return. Wright's heroes lack a sense of positive identity. They are always an embodiment of fear and anxiety which eventually leads them to wrong paths. For their fulfillment they go beyond prohibitions, natural instincts, and morality and create a system of values for themselves.

Racial Identities of Sexuality James Baldwin", focuses the search for identity found in the novels of James Baldwin. This study looks into four novels written by Baldwin: Go Tell It on the Mountain, Giovanni's Room, Another Country and If Beale Street Could Talk. Baldwin's novels and essays have had a stunning impact on American life and have opened up new ways to understand contemporary societal problems. There is no other writer in America who expresses with such poignancy and abrasiveness the dark realities of racial ferment in America. He presents the fierce and polemical black American life and exposes the innumerable overtones and undertones of interracial relations. His fictional works show an increasing and painful aware-

Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Sci. College Mandrup

122

S. S. S. P's

Vasundhara Kala Mahavidyalaya, 22 Mhada Jule, Solapur.

NAAC ACCREDITED WITH 'B' GRADE

(AFFILIATED TO SOLAPUR UNIVERSITY, SOLAPUR)

One Day Interdisciplinary International Conference on

New Trends in Higher Education

26 March 2017

SPONSORED BY
UNIVERSITY GRANTS COMMISSION
(WRO) PUNE

ORGANIZED BY

IQAC-VASUNDHARA KALA MAHAVIDYALAYA
JULE SOLAPUR

CHIEF ORGANIZER
PRIN. DR. B. V. CHOUDHARI

CONVENER
MR. S. M. UGHADE

CO-CONVENER
MR. P. G. KOLHE

ENGLISH

PART - IV

AJANTA PRAKASHAN

CONTENTS OF ENGLISH PART - IV

Sr. No.	Submission Title & Author Name	Page No.
1	New Technological Trends Teaching Learning Process- An Overview Dr. Aneesunnisa Begum	1-7
2	An Immigrant's Predicament in The plays of Rahul Varma Mr. Dabde Tulshiram Laxman	8-12
3	New Trends of Teaching Democracy in Public Administration Dr. Dhappadhule Rameshewar Shankarrao	13-18
4	New Trends In Teaching Geography Shri. H. L. Jadhav	19-23
5	Need and Importance of Value, Vocational and Higher Education in India Kailash A. Atkare	24-27
6	Studies on Nanoparticles in Chemical Reactions More Rahul Dadasaheb	28-31
7	Current Development of Higher Education in India Purnima Raizada	32-36
8	Introduction to New Trends of Social Work Education in India Dr. R. D. Acharya	37-42
9	Importance of English Language in Higher Education Asst. Prof. Rajendra Nivrutti Gaikwad	43-45
10	Benefits of Religious Tourism Revansiddh R. Berungikar Dr. Sainath S. Kabade	46-49
11	New Trends of Scholasticism in Political Science Shri Acharya Vinod Dhondiram	50-56
12	New Trends In Education Sanjay Dattram Shelge Ashwini Balajirao Kokate Anuradha Ganpatrao Patil	57-65
13	Removal of Heavy Toxic Metal With Adsorption Technique Using Low Cost Adsorbent Sayed Khudus	66-69

Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College * Mandrup

2016-17 124

4

New Trends In Teaching Geography

Shri. H. L. Jadhav

Dept. of Geography, S. B. Patil College, Mandrup.

Abstract

A knowledge of geography is suitable to the students to face various problems of life. If a student is familiar with the natural conditions of a country. its climate. vegetation. natural resources. mineral wealth etc than it become easier for him to plan his future. Such a knowledge can be of much helpful to an individual in developing social. political and economic relationships with the other countries. Until then. Geography was expected to provide the students with "reliable" and "stable" information. Thus we find that the knowledge of geography has a practical utility. We are not only supposed to impart knowledge. but also to show pupils how to perceive problems in the world at large. how to observe and form their own opinions. The scope of geographic studies used to be spitefully summed up as being from geography to technology. Today Geography at school and college level is definitely evolving from geology to a more or less satisfactory human is action of teaching.

Keywords: Improve Knowledge. Teaching and learning skills. Regional approach

1. Introduction

These days geography is considered as a part of the composite science of Human Society. Its purpose is to study the structure and behavior of human society. Therefore. it is one of the social sciences. Though all the social sciences have common purpose i.e. the study of man. yet each presents unique point of view and each has evolved its own technique of studying human affairs and solving social problems. Geography has also gone from different changes from time to time means that we have to understand the development journey of Geography to understand this form of Geography and Geography too divided this development journey in three parts. Geography in Ancient Age. Geography in Middle Age, and Geography in Modern Age Geography in the beginning did not have a very wide scope. It was limited in subject matter. Man. in fact, is a creature of nature which undergoes change constantly. It is the change which is the fundamental of the development and processes .Geography has also been a progressive & changing as well as dynamic subject. Now the scope of the subject of study of geography has widened and it has become very important. Every day we make use of the knowledge of this subject. Geography as a discipline can be split broadly into two main subsidiary fields: the human geography and the physical geography. The furies largely focus on the built environment how humans create, view, manage, & influence space. The latter examines the natural environment, and how organisms, climate, soil, water and land focus produce & interact. The difference between

Sangameshwar Arts, Science College Mandrup

these approaches led to a third field, the environmental geography which combines the physical and the human geography and looks at the interactions between the environment and humans.

2. Meaning of Geography

Geography is the branch of knowledge that studies the lands, the features, the inhabitants and the phenomena of the Earth. The first person to use the word *geography* was Eratosthenes and literally means "writing about the Earth". The word can be divided into two parts- *geo* and *graphy*. *Geo* means the earth and graphy means to writing. Today Geography means much more than writing about the earth but its difficult discipline to define geography is a fascinating subject. It reveals all the wonderful changes and activities that have been going on in the world since the beginning of time. Geography draws from across the physical, cultural, economic and political spheres to the local and the global. Through Geography we learn to appreciate the diversity of landscapes, peoples & cultures, Geography is therefore a vital subject to prepare for 21st century global citizens, enabling us to face questions of what it means to live sustainably in an interdependent world.

3. Objectives

i) To study the new trends in teaching *geography* in classroom & outdoor classroom.

ii) To develop an understanding capacity of the students in geographical knowledge.

iii) To study the importance of various new trends in geography teaching & learning.

4. Methods of geography teaching

Successful teachers always keep in view that teaching must be dynamic, challenging and in accordance with the learner's comprehension. He does not depend on any single method for making his teaching interesting, inspirational and effective". Regarding the importance of Methodology it may be said that a Methodologist, like any other scholar will be required to carry on his self-education throughout his life because a well trained Methodologist will confront new developments in his science, judge their merits, relate them to past trends and make a reasoned choice as to what he wants to integrate into his own thinking.[1] It may also be printed out that a meaningful solution of the problem depends on the methods which are available. In other words, it means that if a problem has been unsuccessfully examined at an earlier stage of discipline's evolution, it should be repeatedly attempted till a synthetic approach has been achieved. With this end in view we should talk about new Methodology in Geography in the field of teaching methods. The instinct of curiosity is the master instinct among children .Children, experience proves, are curious to see things for themselves. Their environment is full of things and object about which children want to know everything. They have questions of which they want answers. The geography teacher exploits this instinct to make the teaching of geography interesting and meaningful. Following methods are useful for effective teaching of geography.

Sanjivani Patil Arts, Comm. Science College ★ Mandrup

International Conference
ROYAL -ISSN-2278-8158 - Impact Factor - 4.42

Practical work in geography constitutes the laboratory work. The data collected in the field or a farm or from the statistical reports are transformed into maps and diagrams in the laboratory. After the field observation, the need of laboratory is felt to give concrete shape to the ideas.

4.3 Project work

Psychologically, the project method is based on the principles of learning by doing encourages maximum amount of purposefully activity on the part of the pupils. Adopting method, the heart, head and hand are to be functional. That means both the physical and also the mental powers of the child are to be exercised or utilized. Providing a situation, Choosing a Project, Planning, Executing, Judging or Evaluating these are the major steps in project work.

4.4 Regional Approach

The regional method of teaching geography is a method in which the area studied is divided into natural regions, each of which is studied is divided into natural regions, each of which is studied separately. The major political divisions are, of course of great practical importance and must be taught sometimes. But for the purpose of relating the physical environment and human activities, the study of natural regions is most effective. Regional Method of teaching geography is in fact closely related with the method of basing geographical teaching on home geography." It is advisable that the teacher should as possible start from the home region. The geography of the local surrounding should form the basis of advanced studies. Let the students now stretch their imagination and make use of their experiences and knowledge gained from the local surroundings to the distant lands. The students should be made to understand the casual relation of all these social and natural phenomena.

4.5 Discussion

In the discussion method, as it true with any group learning effort, the instructor typically relies on the students to provide ideas, experiences, opinions and information. An instructor may use this during classroom periods, and preflight and post flight briefings, after the students have gained some knowledge and experience. Fundamentally the discussion method is almost the opposite of the lecture method. The instructor's goal is to draw out what the student's know rather than to spend the class period telling them. The instructor should remember that the more intense the discussion and the greater the participation, the more effective the learning. All members of the group should follow the discussion.

5. Results

1) Emphasis on Learning instead of Teaching.
2) Participation by everybody in geography learning.
3) Development of democratic way of thinking in geographical knowledge.
4) Training in reflective expression.
5 Training in self expression.

Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College ★ Mandrup

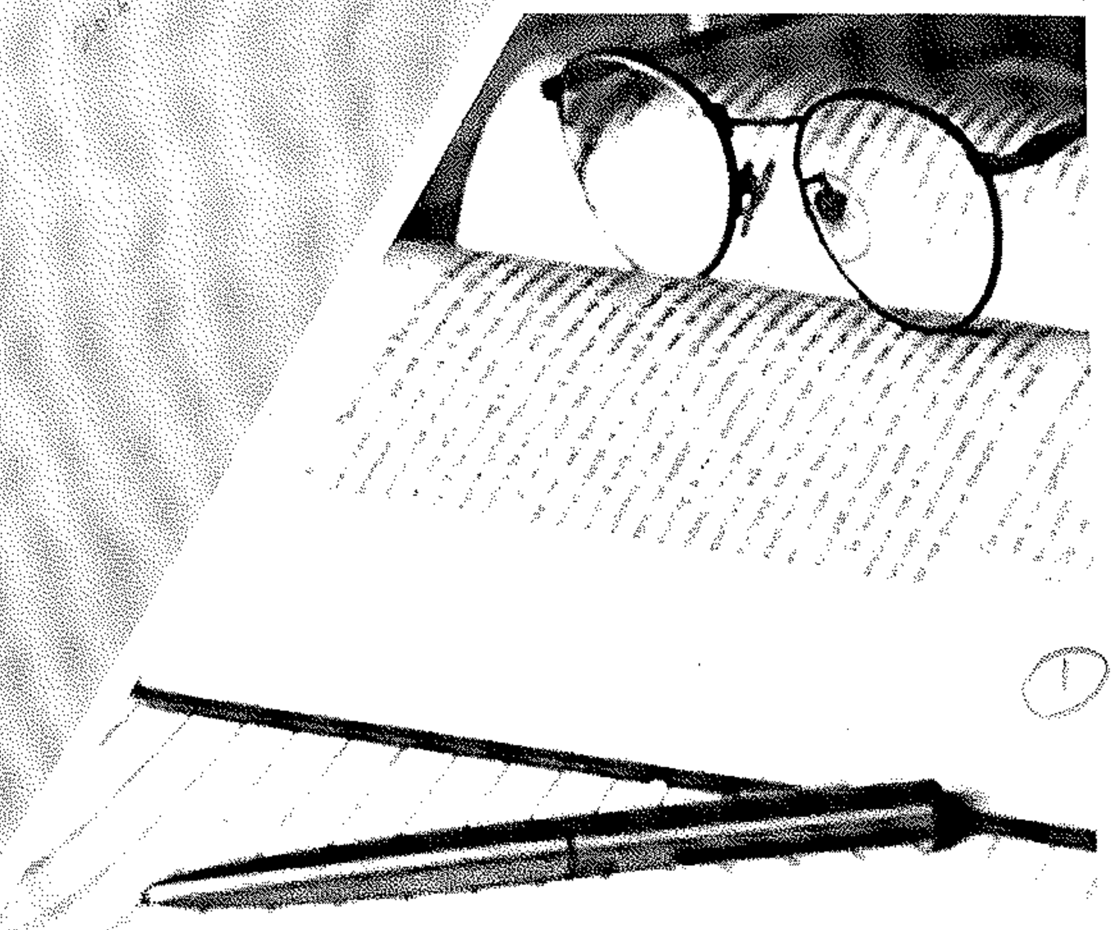

RECENT TRENDS IN ENGLISH STUDIES

Patil Arts, Comm. & Science College
Mandrup

Editor

Dr. N.B. Pawar

128

CONTENTS

The Necessity of Creating Awareness about Pragmatics through Teaching at Various Stages of Learning
Prof. Dr. N.B. Pawar
13-19

Impact of Bhakti Movement on Literature Karnad's Play *Tale-Danda*
P.B. Bhange
20-23

Urmila Pawar's *Aayadan:* A Critical Analysis
Dr. Ramesh A. Landage
24-27

Exploring the Features of Postmodernism with Reference to the Fiction: A Thematic Study
S.S. More
28-32

Postcolonial Literature
P.B. Bhange
33-39

Dislocation and Alienation in Postcolonial Literature: An Overview
Nagesh Sambhaji Gaikwad
40-44

Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College ★ Mandrup

129

Major Challenges in the Use of English with Reference to the Students of Diploma Engineering in Rural Maharashtra: A Remedial Perspective
Dr. Dhananjay S. Chaudhari
45-50

Feminism in Chetan Bhagat's *One Indian Girl*
Panjabrao Chavan
51-56

Portrayal of Subalterns in Mahesh Dattani's *Seven Steps Around the Fire*
Ayodhya Jadhav
57-62

Shashi Deshpande's *The Dark Holds No Terrors*:A Feminist Study
H.R. Nagtilak
63-68

Dalit Literature: A Journey towards Recognition
Dr. I.M. Khairdi
69-75

Development of Indian English Novel: A Study
Dr. Netaji Bharat Kokate
76-82

From Quotidian Existence to Distinct Stature: A Study of Women in the Writings of Contemporary Indian English Writers
R.V. Patil
82-87

Exploration of the American Dream with Respect to *The Great Gatsby, Who is Afraid of Virginia Woolf* and *Death of a Salesman*
Santosh Ashok Relekar
88-93

Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College
Mandrup

130

A Psychosocial Study of *Richard Cory*
Dr. Chanabasappa Sidramappa Mulage
94-100

The Methods of Teaching Communication Skills in English at Collegiate Level
Chandrakant J. Raskar
101-108

Chinua Achebe's *Things Fall Apart*: A Postcolonial Perspective
Rajesh Mahesh Kale
109-116

Diasporic Consciousness in the Selected Novels of Amitav Ghosh
Dr. Y.A. Doke
117-127

Status of Woman in Indian English Literature: An Epigram
Pandurang Rupnar & Dr. Sagar Waghmare
128-139

Magic Realism: A Concise Review
Sanjaykumar Shrirang Shivsharan
140-154

Male Characters in the Fictional World of Shobha De
K.K. Ladda & Dr. S.S. Kanade
155-161

Shashi Tharoor's *Riot*: A Socio-Cultural Perspective
Dr. Farjana Tamboli
162-169

Male Characters in the Fictional World of Shashi Deshpande
Farhath Naazneen
170-179

Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College ★ Mandrup

15

A PSYCHOSOCIAL STUDY OF *RICHARD CORY*

Dr. Chanabasappa Sidramappa Mulage

Abstract:

Edwin Arlington Robinson's famous poem *Richard Cory* presents the inner struggle of the protagonist of the same name. The struggle is perhaps between the conformity to the social norms and his personal happiness. He is unable to achieve peace with himself due to his inability to break the shackles of social norms, hence his tragedy. The present paper attempts to study this poem to bring out the fact that conformity to the social norms sometimes works against the good and happiness of an individual, nay even brings his downfall. For the purpose, the paper emphasizes the inner conflict of the protagonist Richard Cory than the outer one.

Key Words: Social norms, conformity, inner conflict,

Dr. Chanabasappa Sidramappa Mulage: Asst. Professor & Head, Dept of English, Santosh Bhimrao Patil College, Mandrup, Solapur, Maharashtra.

Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College ★ Mandrup

132

Introduction:

The poem *Richard Cory* by Edwin Arlington Robinson has universal theme. Though the title of the poem suggests that it is the story of a person named Richard Cory, the fact is that it is the story of every human being; Richard Cory stands for humankind. Every human struggles with his/her inner self. This internal conflict of man is universal. Sometimes this inner conflict is the result of the contrasting forces-happiness of an individual and the expectation of him/her by the society to conform to the social norms which are a hurdle in the way of individual happiness.

Psychosocial Analysis of the Poem:

The poem *Richard Cory* provides the psychological representation of the person of the same name. Mr. Richard Cory was a super rich man who was loved and envied simultaneously by many. The narrator says:

Whenever Richard Cory went down town,
We people on the pavement looked at him:
He was a gentleman from sole to crown,
Clean favored, and imperially slim.

The common people were overwhelmed by his wealth, disposition and demeanor. He was a nice human being who behaved politely with one and all, irrespective of their social, economic, educational or whatever standing. Still, the lay folk were in awe of him. The narrator further says:

And he was always quietly arrayed,
And he was always human when he talked;
But still he fluttered pulses when he said,
"Good morning," and he glittered when he walked.

His personality was so bewitching that everyone else wished to greet him and be greeted by him; it made their day. In their eyes, he was a perfect human being. They believed that he was a blessed human being; he was a favorite child of the Almighty which is why he has been blessed with everything they could only dream of. He was their role model; everyone else wished to be like him,

Arts, Comm. & Science College ★ Mandrup

133

to be in his place. The narrator expresses this collective wish in the following lines:

And he was rich-yes, richer than a king –
And admirably schooled in every grace:
In fine, we thought that he was everything
To make us wish that were in his place.

Though they wished to be in his place, they knew full well that it was an absolute impossibility therefore what made them like him also made them envy him. Their wretchedness, discontent, resentment, jealousy, helplessness is expressed in the following lines:

Soon on we worked, and waited for the light,
And went without the meat, and cursed the bread;

They toiled, but could not make both ends meet, let alone bettering their standard of living. Therefore, they existed cursing their fate. But still they were optimists who waited for the 'light' albeit cursing themselves and their fate and envying Richard Cory for his blessings. Therefore, Richard Cory's committing suicide by putting 'a bullet through his head' shocked them to no end. It turned their life upside down. The poet's ending the poem with Richard Cory's suicide without giving the reason of it leaves the poem open for varied interpretations. Jerome Kavka in his article "Richard Cory's Suicide: A Psychoanalyst's View" gives Narcissistic Personality Disorder as the reason of Richard Cory's suicide. However, I differ from his opinion as Richard Cory does not seem to be suffering from this mental disorder. The lines the poet uses to describe him-'He was a gentleman from sole to crown' and 'And he was always human when he talked'-suggest that the poet never means or implies that Richard Cory was narcissistic and suffered from any mental disorder. In fact, he was the victim of the social expectations, to be precise the expectation by the society from its members to conform to its norms. Richard Cory did not have the courage to go against the social norms, against the society's notions of a successful, happy person; therefore he kills himself when life becomes unbearable.

Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College ★ Mandrup

134

The million dollar questions that the poem raises are: Who is successful? Who is a blessed one? What makes life meaningful? What brings happiness in life? How to lead a contended life? How the God intends human to live life? How social norms affect man's psyche and his life at large? The poet does not provide answers to these questions. On the other hand, he intends his readers to find out the answers on their own. The conflict delineated in the poem is internal and not external. Throughout the poem the poet focuses on the psyche of the characters-both the commoners and Richard Cory. One thing is common to all of them-they all are conditioned by social norms of behavior and the ideas of success and happiness that is instilled in them by the society right from their birth. According to these social norms, the person having huge wealth is successful and happy. This is the reason as to why the commoners in the poem consider Richard Cory as the blessed one. They equate wealth with happiness, which in fact is not true. There is not one to one relationship between wealth and happiness. If it were so, the people of affluent countries would have been happy and the citizens of the poor ones unhappy. But the truth is otherwise. According to the World Happiness Report Update 2016, Bhutan one of the poor countries of the world ranked number one in happiness equality which proves the fact that man's happiness does not solely depend on his wealth or material achievement. As the wise old people say 'happiness is the state of mind'. Happiness and contentment have nothing to do with one's affluence. And the most important thing in life is contentment. Then what brings contentment? Concentrating on what we have, instead of what we don't have and being satisfied with that brings contentment. Richard Cory was not happy in reality, but put on the mask of happiness while behaving in the society. The commoners in the poem did not know that 'appearances are deceptive'. They took his mask as his true face and wished to have such a face glowing with happiness. They were unaware of his inner conflict, they were unaware of the fact that only wealth cannot make man happy. Man's inner conflict sometimes turns out to be more dangerous and harmful than the outer one(s). The realization of this eternal truth might have downed upon them only after the shocking death of their

Mandrup Comm. & Science College

135

hero, their role model Richard Cory. Richard Cory, who was a good human being, invited his tragic end due to his mind conditioned by the society; he could not break the shackles of the social norms. Due to this conditioning of his mind, he did not live as he really was, he did not express his feelings, miseries, agonies; he, instead, suppressed them and put a happy mask on his real unhappy face. It is obvious that it resulted in his unfortunate, untimely and unnatural death. Richard G. Lazar in his book *Lazar Achievement Psychology: How to Be a Manager, Not a Managee!* states the dangers of suppressing one's real emotions thus:

> Our basic feelings are Joy, Fear, Anger, Pain and Sorrow. They range in severity from zero to infinity. At the low level they are not a problem by being expressed. At the highest level they can create massive problems from verbal abuse to physical abuse, killing and suicide. (Lazar, 64)

Richard Cory might have been suffering great anguish for the reason(s) unknown to us. He must be suffering from loneliness as there is no mention of his friend(s) or anyone who was close to him in the poem. It seems that he did not have anyone near and dear to him in whom he could confide his intimate thoughts and feelings. He was lonely deep down inside in a crowded town. Therefore, he might have suppressed his painful thoughts, emotions and feelings whose severity increased with the course of time and caused his unfortunate death. Then what is the root cause of his death? The answer is: the society he lived in. Society forms its norms and wants its citizens to conform to them. Thus, it takes away the freedom of an individual including his/her right to live according to their wish. Sometimes it becomes such burdensome that some sensitive individuals like Richard Cory take a grave decision of committing suicide. Jean-Jacques Rousseau rightly said, 'Man is born free, but everywhere he is in chains'. Who or what puts these chains on man? The answer is: society puts these chains through various institutions it creates for the purpose of making its members abide by their laws. If anyone refuses to observe these social norms he is ruined. In the poem under discussion, both Richard Cory and other characters in it are not free individuals in a true sense, their minds are conditioned by the society they live in

Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College Mandrup

136

and so conform to its norms. It is because of this conformity to the social norms, the narrator and other common folk represented in the poem equate happiness with wealth. Richard Cory too did not live his life on his own terms, but according to the social norms. Therefore, he was not a free human being in the true sense, and one who is not free to live his/her life according to their wish, their conscience cannot be a contended human being. To be happy and contended one should live one's life on his/her own terms, instead of conforming to the harmful age old social norms. A person should give more importance to be at peace with own self than with the society.

During the discussion on right kind of education with the teachers of Rishi Valley School of the then Andhra Pradesh ,J. Krishnamurti said:

> … what is right education? I think it is clear that the pattern which we now cultivate and call education, which is conformity to society, is very, very destructive. In its ambitious activities, it is frustrating in the extreme. (Krishnamurthy, 90)

In the above lines J. Krishnamurthy, a great philosopher clearly brings out the fact that conformity to the society is dangerous, destructive, hence our children, students should be taught to think for themselves as to what is right, what is wrong, what is good, what is bad instead of following blindly the outdated social norms and ideas about them. They should rely on their own conscience than on the conventional social norms. Rita Mae Brown is absolutely right when she says, "I think the reward for conformity is that everyone likes you except yourself." Everyone in the town liked Richard Cory because of his conformity to the social norms, but he did not seem to love himself; that is why he committed suicide. He met his tragedy perhaps because he blindly observed the social norms which were harmful for individual happiness, instead of listening to his inner voice and living his life accordingly. This, I think, is one of the probable reasons of Richard Cory's tragedy.

On the part of the narrator and other common people represented in the poem Richard Cory's suicide brings about their catharsis. Before his death, they unfairly and unnecessarily

Patil Arts, Comm. & Science College
Mandrup

137

compared themselves with him and became unhappy and cursed their fate. However, his suicide has cathartic effect on them, as such kingly person who they envied turns out to be fallible, nay weak, as they come to know that he was not at all happy and their life is not at all wretched therefore they need not curse their fate. In fact, their life is far better than that of Richard Cory. This brings about their catharsis. Even the readers undergo cathartic effect after they have read the poem for they are safe and survive unlike Richard Cory.

Conclusion:

Various norms of the society that we are born and brought up in have great impact on our life. We grow up imbibing them as expected by the society. However, sometimes some social norms function against personal good and happiness. Though we sometimes realize it, we are unable to go against them which may result in our failure and tragedy. The poet of the poem *Richard Cory* implicitly gives this message to the readers through the poem. The poem can also be studied from the perspective of its cathartic effect on both the common people, including the narrator, represented in the poem as well as the readers.

References:

http://edition.cnn.com/2016/03/16/travel/worlds-happiest-countries-united-nations/

http://www.jarofquotes.com/view.php?tag=the%20reward%20for%20conformity%20is

http://www.msn.com/en-in/lifestyle/smart-living/30-quotes-that-will-inspire-you-to-be-yourself-no-matter-what/ar-BBupCF1?li=AAggbRN&ocid=iehp

John, Annie and T. N. Kolekar. *Immortal Melody*. Hyderabad: Orient Blackswan Pvt. Ltd, 2011.

Kavka, Jerome. "Richard Cory's Suicide: A Psychoanalyst's View". *Colby Literary Quarterly*. Vol. 11, Issue 3. September 1975.

Lazar, Richard G. *Lazar Achievement Psychology: How to Be a Manager, Not a Managee!* North Carolina: The Lazar Group Incorporated, 2014.

Salunke, Vilas et al. eds. *The Mystic Drum: An Anthology of Poems in English*. Mumbai: Orient Longman Pvt. Ltd, 1999.

Sahakar Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College Mandrup

138

SHRI SANT DAMAJI MAHAVIDYALAYA, MANGALWEDHA

In association with

SOLAPUR ENGLISH TEACHERS' ORGANIZATION

One Day National Conference on

Recent Trends in English Studies

22nd January, 2017

CERTIFICATE

This is to certify that Mr./~~Ms.~~/Dr. Chanabasappa Sidramappa Mulage

from Santosh Bhimrao Patil College, Mandrup

has attended and actively participated in One Day National Conference on **Recent Trends in English Studies** held on 22nd January 2017 organized by the Shri Sant Damaji Mahavidyalaya, Mangalwedha in association with Solapur English Teachers' Organisation.

He/~~She~~ has also presented a paper entitled A Psychosocial Study of Richard Cory

H.R. Nagtilak
Organizing Secretary

Dr. H.K. Awatade
President,
Solapur English Teachers' Organisation

Dr. N.B. Pawar
convener & Dean, Faculty of Arts, Solapur University, Solapur & Principal, Shri Sant Damaji Mahavidyalaya, Mangalwedha

Mandrup

INTERNATIONAL CONFERENCE - 2017 ROYAL -ISSN-2278-8158 - Impact Factor - 4.42

P

19

S. S. S. P's

Vasundhara Kala Mahavidyalaya,

22 Mhada Jule, Solapur.

NAAC ACCREDITED WITH 'B' GRADE

(AFFILIATED TO SOLAPUR UNIVERSITY, SOLAPUR)

One Day Interdisciplinary International Conference on

NEW TRENDS IN HIGHER EDUCATION

26 March 2017

ENGLISH PART - IV

* SPONSORED BY *
UNIVERSITY GRANTS COMMISSION
(WRO) PUNE

* ORGANIZED BY *
IQAC-VASUNDHARA KALA
MAHAVIDYALAYA
JULE SOLAPUR

Chief Organizer
PRIN. DR. B. V. CHOUDHARI

Convener
MR. S. M. UGHADE

Co-Convener
MR. P. G. KOLHE

Ajanta Prakashan
Jaisingpura, Aurangabad.

Patil Arts, Comm. & Science College, Mandrup

International Conference
ROYAL-ISSN-2278-8158 - Impact Factor - 4.42 ENGLISH PART - IV

33

Higher Education in India: Trends and Issues

Prashant K. Labhane
Assistant Professor, Economics Department, S.B.P. College, Mandrup Dist. Solapur.

Introduction

Education has always been considered s the key component of human resource development (HRD) and greatest liberating force in any country including India . It is considered as fundamental to all round development of the individual both at material land spiritual levels. The Education Commission 1964-66 described the role of education in social land economic transformation through a statement- the density of a nation is shaped in its class rooms. Education creates human capital which is the core of economic progress and assumes that the externalities generated by human capital are the source of self sustaining economic economic process. It hardly needs any justification that higher education is an engine of economic growth as well as human development which improves physical quality of life index (PQLI) in the knowledge economy of today. In order to become prosperous global economy with in first five ranks, India has to qualitatively strengthen her education in general and higher and technical education in particular. Higher Education is very vital to achieve sustainable growth and development of any country. It provides an opportunity to reflect upon the social, economic, cultural, moral and spiritual issues facing humanity. Noble Laureate, Amartya Sen (1998) argued that it is higher education besides elementary and secondary education that forms a " human capability" and a "human freedom" that helps in attaining other "freedoms". In this regard, higher education has significant role in supporting knowledge driven economic growth strategies.

Objectives

1) To study the trends Higher education in India.
2) To study the current status of Higher education in India.

History of higher education in India

In the long past the institution of higher education has been given an important position in the Indian society. There were perhaps three streams of traditions. i. Ancient and medieval Sanskrit and Buddhist tradition. Ii) The medieval Arabic and Persian traditions. iii) East and South Indian such as Tamil tradition. It has been found from the writings of Chinese travelers like Fi-Hien, Hiuen-Tsang that there exist ancient seats of learning at Takshashila (5th -6th Century B.C.) Kancnipura, Nalanda (5th -6th Century A.D.) Odantapuri, Sri Dharryakataka, Kashmira, Vikramshila (8000 A.D.) Among the subject studied here were grammar, metaphysics, logic etc. In about Sanskrit and Arabic higher learning much secular and scientific learning in

Arts, Comm. & Science College, Mandrup

law, medicine, mathematics, astronomy etc. was cultivated besides literature, philosophy with the help of books, discussion and memorization.

Indian Higher Education in its present form begun to appear from the time when British parliament renewed the Charter Act (1813) for education development in India. College to disseminate English education was established in 1818 at Serampore, Calcutta, McCauley`s minute (1835) to promote English education, Charls Wood`s Dispatch (1854) to establish the universities of Calcutta, Bombay and Madras in 1857 and the introduction of grants-in-aid for these universities were the major events. Indian Education Commission or Hunter Commission(1882-83) recommendation to finance University Education in India provided a major impetus to higher educational development in India. Calcutta University Commission (1917) called as Saddler Commission also recommended for autonomy of universities. The Hartog Committee (1929) report suggested for improvement of quality and standards at the University level education In India. The Abbot-Wood Report (1937) recommendation suggested that English should be the medium of Instruction and encourages the establishment of Polytechnics Colleges, Central Technical Board and Vocational Teacher Training Colleges. Finally Sargent Report (1944) recommendation for the establishment of U.G.C. and formulation of blue print for Indian Higher Education structure was the major landmark.

At the time of independence there were almost 20 universities and 500 affiliated colleges with the students of near about 0.1 million in India. After independence India made various efforts to improve higher education system. The first education commission in independent Indi. Radhakrishnan Commission (1948-49) also recommended for the establishment of UGC. Secondary Education Commission (1952) pioneered a system of 3 year secondary and 4 year higher education. Indian Education Commission (1964) recommended for the introduction of 3 year Degree course and 4 year Honours Degree course. The National Policy on Education (1968) demanded for qualitative improvement at higher education level. L The National Policy on Education (1986) recommended 10+2+3 pattern of educational system. The effects of the recommendation of such commissions can be observed from the present status of higher education in India.

Teachers availability

According to the UGC Annual Report, 2004 - 05 the student/teacher ratio in University is 18:1 and in colleges is 23:1

Constitutional provision on higher education

The university education commission (1948) made a recommendation to government that it should make education concurrent subjects. In India there is a central list, a state list, and a third list which shows the concurrent power of centre and state. Entry 63, 64, 65 and 66 dealt with the issues regarding higher education. Entry 63 is concerned with the control of national library, central universities etc. Entry 64 dealt with the scientific and technical institution. Entry 65 is related to the establishment of professional, technical and

Santosh ... Arts, Commerce & Science College

vocational education. Entry 66 is concerned with the coordination and determination of standards in institution for higher education or research or scientific and technical institution. In terms of this entry UGC Act of 1956 was passed and other coordinating bodies of higher education were established. The Colleges with the recognition of the University Grants Commission (UGC) receives grants from the UGC. Under list 3 Entry 20, 25 are also related to the higher education. Entry 20 is regarding to the establishment of planning commission which determines the finance of higher education. Entry 25 is referred to the vocational and technical training of labour.

Quality control mechanism

Quality control, implies maintaining certain levels of quality. After evaluating the higher educational institution the status of the institution is determined. If the institution qualifies for certain status regarding quality accreditation may be given for the institution itself e.g., permission to operate and/or its students e.g., eligibility for grants and/or I graduates qualified for certain employments. This accreditation process is consisting of two activities: One in quality assurance; determining standard of quality and performance for minimum acceptability in the interest of public; and the other is quality improvement; providing the service that is designed to improve institution and programmes through an external review process. The main agency which assesses and accredits University and Colleges is the National Assessment and Accreditation Council (NAAC) established by the UGC in 1994. Whereas some other agencies like National Board of Accreditation (NBA), Accreditation Board (AB), Distance Education Council (DEC) also performs similar function. In addition to National accreditation local quality inspection to colleges in also done by the affiliating University. NAAC has formulated 3 stages accreditation process. At first it receives self study report from the institutions, second it inspects the institution for validation of the self study report and finally it makes recommendation on the basis of reports and inspection. NAAC has identified 7 criteria for assessment procedure- i. Curricular aspect. ii. Teaching learning and evaluation. I iii. Research , consultancy and extension, iv. Infrastructure and learning resources, v. Students reports and progress, vi. Organisation and management, vii. Healthy practices.

Trend in Finance

Higher education is the most developing sectors of the education system in India. This development can't be possible without financial assistance of government. Government is the major financier of higher education. As education is basically a public goods markets cannot ensure the equity and efficiency alone. In a full-fledged market economy governments bears large part of cost of public institutions and as well as some part of the cost of private institutions. This is because education generates externalities necessary for economic development. The sources of finance in higher education sector are given in the following table. Today the government funding in higher education becomes a huge burden of national budget in the context of curtailing fiscal deficit. At the start of 1st 5 year plan the total allocation for higher education was only Rs.170

Patil Arts, Comm. & Science College, Mandrup

million which has now gone beyond Rs.90,000 million in 2004-05. This impressive increase is offset to some extent by the rise in prices (inflation) land rise in enrolment in higher education. The share of education in Gross National Product (GNP) is the most widely used indicator.

Government expenditure on higher education

Year	Percentage of GNP	Plan period	Plan expenditure on higher education in million (Percentages of total allocation in education)
1950-51	.19	1st 1951-56	140 (9%)
1960-61	.39	2nd 1956-61	480 (18%)
1970-71	.77	3rd 1961-66	870(15%)
1980-81	.98	4th 1969-74	1950(25%)
1990-91	.46	5th 1974-79	2050(55%)
1991-92	.42	6th 1980-85	5590(22%)
1992-93	.41	7th 1985-90	12010(16%)
1993-94	.40	8th 1992-97	15160(8%)
1994-95	.39	9th 1997-2002	25000(12%)
1995-96	.37	10th 2002-07	5615
1996-97	.35		
1997-98	.35		
1998-99	.43		
1999-2000	.47		
2000-01	.49		
2001-02	.39		
2002-03	.40		
2003-04	.37		

Source: CABE Report on Financing of Higher and Technical Education, June 2005.

Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College * Mandrup

127

Recent trend in Indian higher education

Privatization Concept

Privatization means initiation of private ownership, management and control of organizations. The control is in terms of decision making and responsibility of money and administration. In education privatization can be seen as expansion of private sector's control. Privatization of higher education has emerged in several forms and types in the recent decade in India. Privatization within government higher education institutions takes place in the form of introducing self-financing courses within government institutions. Converting government aided private institution in to private self financing institution. Allowing self financing private institution with recognition and also without recognition. This may be termed as commercial private higher education institutions. Private players are mainly engaged themselves in setting up of state private universities, deemed university and academic institution with foreign collaboration.

Globalization Concept

The term globalization and internationalization is used interchangeably. There exist narrow difference between globalization and internationalization. Globalization refers to involvements of large number of countries and internationalization refers to involvement of two or more countries. With the developments of information and communication technology the barriers of national boundary has been broken. As a result there has been considerable development in the social, economical and educational fields last international land global level. This is termed as internationalization and globalization.

The development in education has resulted in the following events. I) Increased practice of international comparison of educational development. Ii) Mobility of students from one country to another. Iii) Mobility of scholars from one country two another. Iv) Setting up of educational institution from one country to another. V) Marketing of education world wide. Vi)Development of framework for globalization of education through GATT (general agreement on tariff and trade), GATS (general agreement on trade in services) under WTO (world trade organization)

Conclusion

Though India has a long heritage of quality higher education system it has failed to solve the problems of Access, Equity and Quality until recent past. The deteriorating administration, unproductive practice, corruption and fund availability leads to break down of indigenous educational system. Recently with the introduction LPG i.e. liberalization, privatization and globalization an avenue to revive the system has evolved. On the one hand globalization may help to improve the quality of education it can also affect the indigenous development of educational sector. A domestic regulatory mechanism should lbe put into place to avoid negative impact of globalization.

Patil Arts, Comm. & Sc. College, Mandrup

References

1) Agarwal P (2006),. Higher Education inl India: The Need for Change, ICRIFER Working Paper. Indian Council for Research on International Economic Relations.

2) MHRD, Statics of Higher and Technical Education. 2009-10 (2011). New Delhi: Burean of Planning, Monitoring and Statistics.

3) National Knowledge Commission, Report to the Nation (2006).New Delhi(2007)

4) Report on HIGHER EDUCATION ILN INDIA Strategies and Schemes during Eleventh Plan Period (2007-2012) for Universities.

5) Padhi. S.K. (2011) Issues Challenges and Reforms in Higher Education for a Knowledge Society, University News, Vol.49 (26)

6) Sharma, S. (2011) Globalization of Higher4 Education: Chgallenges and Opportunities Uni-versity News Vol. 49 (34)

7) Singh. A (2004) Challenges in Higher Education, Economic and Political Weekly, 39 (21)

8) MHRD: Selected educational Statistics, Department of Higher Education, GOL, New Delhi.

9) CABE Report on Financing of Higher and Technical Education. June 2005

10) Manoharan P.K. Higher Education: A.P.H. Publishing Corporation. New Delhi.

11) Political Economy Journal of India Vol.20 No.3 & 4, 2011

Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College ★ Mandrup

146

(1)

सोलापूर विद्यापीठाच्या Choice Based Credit System (CBCS) नुसार
जून, २०१७ पासून सुरू झालेल्या नवीन
अभ्यासक्रमानुसार लिहिलेले एकमेव क्रमिक पुस्तक.

बी. कॉम. भाग दोन • सेमिस्टर ४

व्यावसायिक अर्थशास्त्र

(Business Economics)

प्रा. के. एम. भोसले
एम. ए.
निवृत्त प्राध्यापक, अर्थशास्त्र
विभाग प्रमुख, छत्रपती शिवाजी
कॉलेज, सातारा.

डॉ. बी. एच. दामजी
एम. ए., पीएच. डी.
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,
दयानंद कला व शास्त्र
महाविद्यालय, सोलापूर.

प्रा. डॉ. एस. एन. कदम
एम. ए., पीएच. डी.
साहाय्यक प्राध्यापक,
संतोष भीमराव पाटील महाविद्यालय, मंद्रुप,
ता. दक्षिण सोलापूर.

B

फडके पब्लिकेशन्स

वितरक : **फडके बुक हाउस**
622, तडवळकर वाडा, शुक्रवार पेठ, सोलापूर - 413 002
मोबाईल नं. 94 23 50 89 19.

Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College, Mandrup ★ Mandrup

Principal
Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm.
& Science College, Mandrup

एकमेव वितरक : **फडके बुक हाउस**

'फडके भवन', हरिमंदिराजवळ, दुधाळी, कोल्हापूर - 416 012.

✆(0231) 25 40 211 (6 Lines)

◆ Website - *www.phadkebooks.in*

◆ E-mail - *customersupport@phadkebooks.in*

पुणे शाखा 'श्रीफल प्रसाद', 415 नारायण पेठ, मुंजाबा लेन,
पुणे - 411 030 ● टेलिफॅक्स : (020) 244 82 951.

STATUTORY WARNING

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced or utillized, stored in a retrieval system or transmitted in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without prior permission in writing of the publisher or in accordance with the provision of the Copyright Act 1956 (as amended). Any person who does an unauthorised act in relation to this publication may be liable to Criminal Prosecution and Civil Claims for damages. All legal disputes subject to Kolhapur Jurisdiction.

ISBN 978-93-86766-31-1

Code No. J 256

किंमत ₹ ६५/-

नवीन अभ्यासक्रमानुसार पहिली आवृत्ती : नोव्हेंबर, २०१७

प्रकाशक

सौ. नेहा मंदार फडके,
फडके पब्लिकेशन्स, १००३/४, 'ब', 'ए' वॉर्ड, गणेशा रेसिडेन्सी,
फ्लॅट नं. ८, शिवाजी पेठ, कोल्हापूर.

मुद्रक

श्री. प्रफुल्ल पाठक, स्वरूप प्रिंटिंग प्रेस,
२५७६/बी, खासबाग, प्रायव्हेट हायस्कूलच्या पाठीमागे,
कोल्हापूर.

Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College
Mandrup

Scanned with CamScanner

157

अनुक्रमणिका

१ सार्वजनिक आयव्यय .... १ ते १३

२ भारतातील संघीय वित्त व्यवस्था .... १४ ते २२

३ महत्तम सामाजिक लाभाचे तत्त्व .... २३ ते ३३

४ सार्वजनिक खर्च .... ३४ ते ४०

५ सार्वजनिक खर्चातील वाढ .... ४१ ते ५०

६ कर आकारणी .... ५१ ते ६५

७ करविषयक दृष्टिकोण .... ६६ ते ७३

८ कराचे ओझे–कराचा आघात–कराचे संक्रमण–करभार .... ७४ ते ८३

९ करभार पात्रता .... ८४ ते ९२

१० सार्वजनिक कर्ज .... ९३ ते १०५

११ अंदाजपत्रक .... १०६ ते ११६

• संदर्भग्रंथ सूची ११७

• [illegible] अभ्यासक्रम .... [illegible]

• [illegible] नवीन स्वरूप .... [illegible]

Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College ★ Mandrup

Principal
Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm.
& Science College, Mandrup

148

(2)

सोलापूर विद्यापीठ • नवीन अभ्यासक्रम

सोलापूर विद्यापीठाने (यू. जी. सी. नमुना अभ्यासक्रमानुसार) तयार केलेल्या व
जून, २०१७ पासून अमलात आलेल्या नवीन (सी.बी.सी.एस.)
अभ्यासक्रमाप्रमाणे लिहिलेले एकमेव क्रमिक पुस्तक.

बी. ए. भाग दोन • अर्थशास्त्र • पेपर क्र. ३

सेमिस्टर ३

पैसा, बँकिंग आणि सार्वजनिक आयव्यय

(MONEY, BANKING AND PUBLIC FINANCE)

प्रा. के. एम. भोसले
एम. ए.
निवृत्त प्राध्यापक, अर्थशास्त्र
विभाग प्रमुख, छत्रपती शिवाजी
कॉलेज, सातारा.

डॉ. बी. एच. दामजी
एम. ए., पीएच. डी.
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,
दयानंद कला व शास्त्र
महाविद्यालय, सोलापूर.

प्रा. डॉ. एस. एन. कदम
एम. ए., पीएच. डी.
सहाय्यक प्राध्यापक,
संतोष भीमराव पाटील महाविद्यालय, मंद्रुप,
ता. दक्षिण सोलापूर.

B.

फडके पब्लिकेशन्स

वितरक : **फडके बुक हाउस**
622, तडवळकर वाडा, शुक्रवार पेठ, सोलापूर - 413 002
मोबाईल नं. 94 23 50 89 19.

Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College, Mandrup
Principal
Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College, Mandrup

एकमेव वितरक : फडके बुक हाउस
'फडके भवन', हरिमंदिराजवळ, दुधाळी, कोल्हापूर - 416 012.
✆(0231) 25 40 211 (6 Lines)
◈ Website - *www.phadkebooks.in*
◈ E-mail - *customersupport@phadkebooks.in*

पुणे शाखा ▶ 'श्रीफल प्रसाद', 415 नारायण पेठ, मुंजाबा लेन, पुणे - 411 030 ◉ टेलिफॅक्स : (020) 244 82 951.

STATUTORY WARNING

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced or utillized, stored in a retrieval system or transmitted in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without prior permission in writing of the publisher or in accordance with the provision of the Copyright Act 1956 (as amended). Any person who does an unauthorised act in relation to this publication may be liable to Criminal Prosecution and Civil Claims for damages. All legal disputes subject to Kolhapur Jurisdiction.

7868

Code No. J234

किंमत ₹ ९०/-

नवीन अभ्यासक्रमानुसार पहिली आवृत्ती : जून, २०१७

प्रकाशक

सौ. नेहा मंदार फडके,
फडके पब्लिकेशन्स, १००३/४, 'ब', 'ए' वॉर्ड, गणेशा रेसिडेन्सी,
फ्लॅट नं. ८, शिवाजी पेठ, कोल्हापूर.

मुद्रक

श्री. प्रफुल्ल पाठक, स्वरूप प्रिंटिंग प्रेस,
२५७६/बी, खासबाग, प्रायव्हेट हायस्कूलच्या पाठीमागे,
कोल्हापूर.

Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science C... Mandrup

Scanned with CamScanner

अनुक्रमणिका

१. पैसा १

२. पैशाचे मूल्य १६

३. किंमत निर्देशांक ३५

४. चलनवाढ ४९

५. चलनघट ६१

६. व्यापारी बँकेची कार्ये ७७

७. बँकिंग तत्त्वे ८६

८. पतनिर्मितीची प्रक्रिया ९७

९. ए.टी.एम., डेबिट कार्ड व क्रेडिट कार्ड : संकल्पना १०६

१०. इ-बँकिंगची संकल्पना १२१

११. नाणेबाजार व भांडवल बाजार १२८

१२. रिझर्व्ह बँकेची कार्ये व पतनियंत्रण १४१

१३. रिझर्व्ह बँकेची १९९१ नंतरची भूमिका व चलनविषयक धोरण १५७

● संदर्भग्रंथ सूची १६४

Principal
Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm.
& Science College, Mandrup

Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College ★ Mandrup

150

(3)

सोलापूर विद्यापीठ • नवीन अभ्यासक्रम

सोलापूर विद्यापीठाने (यू. जी. सी. नमुना अभ्यासक्रमानुसार) तयार केलेल्या व
जून, २०१७ पासून अमलात आलेल्या नवीन (सी.बी.सी.एस.)
अभ्यासक्रमाप्रमाणे लिहिलेले एकमेव क्रमिक पुस्तक.

बी. ए. भाग दोन • अर्थशास्त्र • पेपर क्र.४

सेमिस्टर ३

लोकसंख्याशास्त्र

DEMOGRAPHY

प्रा. के. एम. भोसले
एम. ए.
निवृत्त प्राध्यापक, अर्थशास्त्र
विभाग प्रमुख, छत्रपती शिवाजी
कॉलेज, सातारा.

डॉ. बी. एच. दामजी
एम. ए., पीएच. डी.
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,
दयानंद कला व शास्त्र
महाविद्यालय, सोलापूर.

प्रा. डॉ. एस. एन. कदम
एम. ए., पीएच. डी.
साहाय्यक प्राध्यापक,
संतोष भीमराव पाटील महाविद्यालय, मंद्रुप,
ता. दक्षिण सोलापूर.

फडके पब्लिकेशन्स

वितरक : फडके बुक हाउस
622, तडवळकर वाडा, शुक्रवार पेठ, सोलापूर - 413 002
मोबाईल नं. 94 23 50 89 19.

Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College Mandrup
Principal
Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm.
& Science College, Mandrup

एकमेव वितरक : **फडके बुक हाउस**
'फडके भवन', हरिमंदिराजवळ, दुधाळी, कोल्हापूर - 416 012.
✆(0231) 25 40 211 (6 Lines)
• Website- *www.phadkebooks.in*
• E-mail - *customersupport@phadkebooks.in*

पुणे शाखा 'श्रीफल प्रसाद', 415 नारायण पेठ, मुंजाबा लेन, पुणे - 411 030 • टेलिफॅक्स : (020) 244 82 951.

7860

STATUTORY WARNING

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced or utillized, stored in a retrieval system or transmitted in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without prior permission in writing of the publisher or in accordance with the provision of the Copyright Act 1956 (as amended). Any person who does an unauthorised act in relation to this publication may be liable to Criminal Prosecution and Civil Claims for damages. All legal disputes subject to Kolhapur Jurisdiction.

ISBN 978-93-86766-02-1

Code No. J 237

किंमत रुपये ५०/-

नवीन अभ्यासक्रमानुसार पहिली आवृत्ती : जून, २०१७

प्रकाशक

सौ. नेहा मंदार फडके,
फडके पब्लिकेशन्स, १००३/४, 'ब', 'ए' वॉर्ड, गणेशा रेसिडेन्सी,
फ्लॅट नं. ८, शिवाजी पेठ, कोल्हापूर.

मुद्रक

मोमीन प्रिंटिंग प्रेस
बी - २५, उद्यम को-ऑप. सोसायटी, नवीन इंडस्ट्रियल इस्टेट,
वाय. पी. पोवारनगर, कोल्हापूर - ४१६ ००८.

Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College ★ Mandrup

Scanned with CamScanner

......अनुक्रमणिका......

१. लोकसंख्याशास्त्र स्वरुप, व्याप्ती आणि महत्त्व — १

२. स्वातंत्र्यानंतर कालावधीत लोकसंख्या अभ्यासाचा विकास — १५

३. भारतातील लोकसंख्याशास्त्र अध्ययनसंदर्भीय मार्ग - प्रस्तावना — ३१

४. मुलकी नोंदणी पद्धत व लोकसंख्याशास्त्रीय माहिती — ४०

५. लोकसंख्याविषयक सिद्धांत — ५६

६. लोकसंख्या विश्लेषणाची तंत्रे — ७१

७. जनन अभ्यास — ८८

संदर्भग्रंथ — ९७

सिलॅबस — ९८

प्रश्नपत्रिका — ९९

Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College ★ Mandrup

Principal
Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College, Mandrup

सोलापूर विद्यापीठाने (यू. जी. सी. नमुना अभ्यासक्रमानुसार) तयार केलेल्या व जून, २०१७ पासून अमलात आलेल्या नवीन (सी.बी.सी.एस.) अभ्यासक्रमाप्रमाणे लिहिलेले एकमेव क्रमिक पुस्तक.

बी. ए. भाग दोन • अर्थशास्त्र • पेपर क्र.५

सेमिस्टर ४

पैसा, बँकिंग आणि सार्वजनिक आयव्यय

(MONEY, BANKING AND PUBLIC FINANCE)

प्रा. के. एम. भोसले
एम. ए.
निवृत्त प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा.

डॉ. बी. एच. दामजी
एम. ए., पीएच. डी.
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, दयानंद कला व शास्त्र महाविद्यालय, सोलापूर.

प्रा. डॉ. एस. एन. कदम
एम. ए., पीएच. डी.
साहाय्यक प्राध्यापक, संतोष भीमराव पाटील महाविद्यालय, मंद्रुप, ता. दक्षिण सोलापूर.

डॉ. आर. ओ. [illegible]
एम. ए., पीएच. डी., सेट.
अर्थशास्त्र विभाग, वसुंधरा कला महाविद्यालय, सोलापूर.

फडके पब्लिकेशन्स

वितरक : **फडके बुक हाउस**
622, तडवळकर वाडा, शुक्रवार पेठ, सोलापूर - 413 002
मोबाईल नं. 94 23 50 89 19.

Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College, Mandrup — Library

Principal
Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College, Mandrup

Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College, Mandrup

एकमेव वितरक : **फडके बुक हाउस**

'फडके भवन', हरिमंदिराजवळ, दुधाळी, कोल्हापूर - 416 012.

✆ (0231) 25 40 211 (6 Lines)

◆ Website - *www.phadkebooks.in*

◆ E-mail - *customersupport@phadkebooks.in*

पुणे शाखा ▶ 'श्रीफल प्रसाद', 415 नारायण पेठ, मुंजाबा लेन, पुणे - 411 030 ◉ टेलिफॅक्स : (020) 244 82 951.

8200

STATUTORY WARNING

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced or utillized, stored in a retrieval system or transmitted in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without prior permission in writing of the publisher or in accordance with the provision of the Copyright Act 1956 (as amended). Any person who does an unauthorised act in relation to this publication may be liable to Criminal Prosecution and Civil Claims for damages. All legal disputes subject to Kolhapur Jurisdiction.

ISBN 978 - 93- 86766-38-0

Code No. J 263

किंमत ₹ ६०/-

नवीन अभ्यासक्रमानुसार पहिली आवृत्ती : डिसेंबर, २०१७

◀ प्रकाशक ▶

सौ. नेहा मंदार फडके,
फडके पब्लिकेशन्स, १००३/४, 'ब', 'ए' वॉर्ड, गणेशा रेसिडेन्सी,
फ्लॅट नं. ८, शिवाजी पेठ, कोल्हापूर.

◀ मुद्रक ▶

श्री. प्रफुल्ल डबीर, प्रज्ञा प्रिंटिंग प्रेस,
बी-९, उद्यम को-ऑप. सोसायटी, नवीन इंडस्ट्रियल इस्टेट,
वाय. पी. पोवारनगर, कोल्हापूर - ४१६ ००८.

Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College ★ Mandrup

Scanned with CamScanner

153

सोलापूर विद्यापीठाने (यू. जी. सी. नमुना अभ्यासक्रमानुसार) तयार केलेल्या व जून, २०१७ पासून अमलात आलेल्या नवीन (सी.बी.सी.एस.) अभ्यासक्रमाप्रमाणे लिहिलेले एकमेव क्रमिक पुस्तक.

बी. ए. भाग दोन ◆ अर्थशास्त्र ◆ पेपर क्र. ६

सेमिस्टर ४

लोकसंख्याशास्त्र

DEMOGRAPHY

प्रा. के. एम. भोसले
एम. ए.
निवृत्त प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा.

डॉ. बी. एच. दामजी
एम. ए., पीएच. डी.
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, दयानंद कला व शास्त्र महाविद्यालय, सोलापूर.

प्रा. डॉ. एस. एन. कदम
एम. ए., पीएच. डी.
साहाय्यक प्राध्यापक, संतोष भीमराव पाटील महाविद्यालय, मंद्रुप, ता. दक्षिण सोलापूर.

डॉ. आर. के. पाटील
एम. ए., पीएच. डी., सेट.
अर्थशास्त्र विभाग, वसुंधरा कला महाविद्यालय, सोलापूर.

फडके पब्लिकेशन्स

वितरक : **फडके बुक हाउस**
622, तडवळकर वाडा, शुक्रवार पेठ, सोलापूर – 413 002
मोबाईल नं. 94 23 50 89 19.

Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College ★ Mandrup

Principal
Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College, Mandrup

एकमेव वितरक : **फडके बुक हाउस**

'फडके भवन', हरिमंदिराजवळ, दुधाळी, कोल्हापूर - 416012.

✆(0231) 25 40 211 (6 Lines)

◆ Website - *www.phadkebooks.in*

◆ E-mail - *customersupport@phadkebooks.in*

पुणे शाखा 'श्रीफल प्रसाद', 415 नारायण पेठ, मुंजाबा लेन, पुणे - 411 030 ● टेलिफॅक्स : (020) 244 82 951.

STATUTORY WARNING

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced or utillized, stored in a retrieval system or transmitted in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without prior permission in writing of the publisher or in accordance with the provision of the Copyright Act 1956 (as amended). Any person who does an unauthorised act in relation to this publication may be liable to Criminal Prosecution and Civil Claims for damages. All legal disputes subject to Kolhapur Jurisdiction.

ISBN 978-93-86766-39-7

Code No. J264

किंमत रुपये ८५/-

नवीन अभ्यासक्रमानुसार पहिली आवृत्ती : डिसेंबर, २०१७

प्रकाशक

सौ. नेहा मंदार फडके,

फडके पब्लिकेशन्स, १००३/४, 'ब', 'ए' वॉर्ड, गणेशा रेसिडेन्सी, फ्लॅट नं. ८, शिवाजी पेठ, कोल्हापूर.

मुद्रक

श्री. दिलीप चौगले

आनंद ऑफसेट प्रिंटर्स, महालक्ष्मी बँक उद्यमनगर शाखेसमोर, शिवाजी उद्यमनगर, कोल्हापूर.

Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College Mandrup

Scanned with CamScanner

......अनुक्रमणिका......

154

१. लोकसंख्याविषयक अभ्यास — १ ते १८

२. लोकसंख्याशास्त्र आणि इतर सामाजिक शास्त्रे यामधील आंतरसंबंध — १९ ते ३०

३. भारतातील लोकसंख्याशास्त्र आधारसामग्रीचे मार्ग – जनगणना — ३१ ते ५०

४. मुलकी नोंदणी पद्धत व लोकसंख्याशास्त्रीय पाहणी — ५१ ते ६०

५. लोकसंख्याविषयक सिद्धांत — ६१ ते ९१

६. लोकसंख्या विश्लेषणाची तंत्रे — ९२ ते १००

७. जनन अभ्यास — १०१ ते ११०

० संदर्भग्रंथ सूची — १११

० नवीन अभ्यासक्रम — ११२

☆☆☆

Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College ★ Mandrup

Principal
Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College, Mandrup

E.C.
155

Neo Geographia (ISSN-2319 – 5118) Vol. VI., Issue. 1, January 2017 Impact Factor 1.092

"GROUND WATER RESPONSES TO RECHARGE THROUGH ROOFTOP RAINWATER IN SOLAPUR DISTRICT"

Dr.Y.S.Pathan
Assistant Professor, S.B.P.College, Mandrup

Prin. Dr. B.M.Bhanje,
S.B.P.College, Mandrup

Introduction :

People of this land, who have lived through the ages in harmony with nature, utilizing every drop of water, making careful arrangements so not to spill even a single drop,. The society itself was taking care of water management, without depending upon any outer source. Such community-based efforts have again come to fore when a short stint with the processes of modem developments has failed. The society has awakened, initiating the old traditions and culture again with its own members, to keep the vibrancy of its colorfulness.

Rooftop of the houses is an excellent collection centers for rainwater. If, properly diverted from rooftop and used for artificial recharge, rainwater augment the groundwater table to sufficient extent. In Roof water harvesting, the roof is connected to the well through a network of pipes and filtering system. The rooftop rain water harvesting involves directing all rooftop rainwater to an underground tank, passing through a simple filter like a block of lime and into the cistern or reservoir. Rainwater harvesting is a cost-effective method of obtaining water, thereby solving the water crisis.

The rooftop is connected to the well through a network of pipes and filtering system. In this section, an attempt is made to review the water harvesting in the study region. In Solapur district, both the urban and the rural areas face water scarcity in summer season. Dependence on ground water has increased manifold, but the natural recharge to ground water has not increased in the same rate. As a result, the depletion of groundwater level has become a major problem. Hence, artificial recharge has become unavoidable. Nature has provided us cheapest source of water through rains. Rooftop rainwater can be harvested to supplement the ground water recharge

Study Area-

Solapur district is one of the most important districts of Pune division situated on the South-east fringe of Maharashtra state. The district of Solapur is located between 17^0 10' North to 18^0 32' North latitudes and 74^0 42' East to 76^0 15' East longitudes. The East-West length of the district is about 200 Kilometer and North-South width is about 150 Kilometer. The total geographical area of the Solapur district is about 14,895 square Kilometer with a population of 43, 15,527 according to 2011 census.

Objectives-

The aim of present paper is to study the geographical setting of the region as a basis for the Rooftop rainwater harvesting to look into the Rooftop rainwater harvesting

Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College, Mandrup
69
98

Neo Geographia (ISSN-2319 – 5118) Vol. VI., Issue. I, January 2017 Impact Factor 1.092

Consider a building with a flat terrace area near by 200 to 400 sq. m water both for rural and urban area. The average rainfall of Solapur district is 558.2 mm or 34.1inches. For Solapur city, the calculation is given as under;

Area of terrace	=	200 sq. m (concrete)
Annual Rainfall	=	0.55m (558mm)
Volume of Rainfall	=	Area of terrace X Annual rainfall
	=	200 Sq.m X 0.55
Collection Efficiency	=	110 cu .m (1, 10,000 liters)

Formula used to calculate the Annual Rainwater Harvesting Potential (Pacey, 1989) is given below;

ARHP = R x AC x R C

Where,

ARHP – Annual Rainwater Harvesting Potential.

R - Rainfall (mm)

AC - Area of Catchment (in sq. meter)

RC - Runoff Coefficients.

Table 1 Runoff Coefficient for Various Catchment Areas

S.N.	TYPE OF CATCHMENT	COLLECTION (in Cubic Meter)
1	Catchment Rooftop	0.75-0.95
2	Paved Area	0.5-0.85
3	Bare land	0.1-0.2
4	Green Area	0.5-0.1

Source- *Pecey, Amold and Cullis, Adrian (1989)*

PRESINT SITUATION OF ROOFTOP RAINWATER HARVESTING:

Solapur district is found in drought prone area even though the rainfall variability exists in the district. Rooftop rainwater harvesting is not common in various villages of the Solapur district. Due to the lack of information about Rainwater harvesting the Potentiality and no tendency of water conservation of society, the rainwater harvesting is not quite worth mentioning in the region under study.

1. Rooftop Rainwater Harvesting in Deferent thasils of Solapur District:

In order to understand, the magnitude of rooftop rainwater harvesting in different tahsils of the Solapur district the tahsil wise expenditure incurred and donated share by government and villagers have also been represented The total expenditure of rupees 8,55,1043 have been incurred for the district as a whole, the highest expenditure was for the Akkalkot tahsil while the lowest for Barshi tahsil of the Solapur District. The total amount donated by the Government by the Government for the district as a whole

Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College + Mandrup

Neo Geographia (ISSN 2319 - 5118) Vol. VI., Issue. I, January 2017 Impact Factor 1.092

Conclusion:

The highest number of sanctioned villages for rooftop rainwater harvesting is found for Akkalkot tahsil, where the number is 94 for sanctioned villages. Unfortunately, the lowest number of sanctioned villages for rooftop rainwater harvesting is for Barshi tahsil. This clearly indicates that Barshi has easy access to water table. While land Ground Water table, due to passing of the Bhima River in through Mangalwedha tahsil, it has second highest number of Projects. The number of rooftop rainwater harvesting are between 10 to 20 are for Madha, Pandharpur, Malshiras, and Sangola. Rest remaining tahsils of Mohol, North Solapur and Barshi represent less than 10 percent project of rooftop rainwater harvesting. Present Situation number of rooftop rainwater harvesting project in Solapur district, out of the total 289 sanctioned villages for rooftop rainwater harvesting, 260 have been completed, for Solapur district, during

In the entire district, only 29 projects for rooftop rainwater harvesting are still incomplete till today. In other words these 29 projects of rooftop rainwater harvesting are still in progress. For Akkalkot tahsil, out of 94 sanctioned villages for rooftop rainwater harvesting, 90 have been completed and 4 are still in progress. All the sanctioned villages for rooftop rainwater harvesting have been completed which accounts 64. For Karmala tahsil out of 23 sanctioned villages 21 rooftop rainwater harvesting have been completed and two are still incompleted. For South Solapur tahsil, out of 24 sanctioned villages for rooftop rainwater harvesting, nine have been completed while fifteen are still in progress. For North Solapur tahsil the total number of sanctioned villages is 07 in which 5 have been completed and two are still in progress.

The most surprising aspect of rooftop rainwater harvesting is for Mohol tahsil because out of seven sanctioned villages only one has been completed till today. And remaining six are still incomplete. For rest of Solapur district, whatever, the number of villages for rooftop rainwater harvesting has been sanctioned, fortunately, all are completed.The total number of surface irrigation facilities was accounted to 2809 in the district as a whole. Since, Sangola and Madha tahsils are found in extreme drought prone area, therefore, the Government has provided especially irrigation facilities. It was found to 395 and 340 for Sangola and Madha tahsils respectively.

References:

1. Crichley and Reji (1989): *Rainwater Harvesting Club*, Bangalore
2. Govt. of Maharashtra (2010): Groundwater Survey and Development Agency.
3. Jagdish Jadhav (2013) : " Water Quality and Community Development" Manas publisher, Jaipur P. 175-180
4. Murthy, K.N.K. Sharma, K.D. and Vangani, N.S. (1980) :*Efficient Rainwater Harvesting Form Arid Zone Catchments , In Soil Conservation In India*, Jugalkishore And Co, Dehra Dun, Pp.193-200
5. Nagarajan.R.(2005): "*Conservation, Use and Management for Semi-Arid Region*" Pointer Publication new Delhi .pp.329.
6. Patel.A.S and Shah.D.L.(2008): "*Water Management Conservation, Harvesting and Artifical Recharge*" New age international publication New Delhi. pp.1-10
7. Pecey, Arnold and Culllis, Adrian (1989): *Harvesting the Collection of Rainwater and Runoff in Rural Area*, Intermediate Technology Publication, London.
8. Ram Bilas. (1988): *Rural Water Resource Utilization And Planning, A Geographical Approach in Varanasi District*, Concept Publication Company, New Delhi

Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College Mandrup

Principal,
Santosh Bhimrao Patil Arts,Comm. & Science College, Mandrup.

विद्यार्थ्यांचा जो राबता असायचा, तो
विशेषतः मी बरीचशी पारखी झाले.
णासाठी राह्मल्या यायच्या. आता त्या
ांच्या लेकरांना घेऊन येतात कधी–
ा लेकरांचे आजी–आजोबा होण्याचं

हेही आता उच्चशिक्षित झाले. आता
आस लागली आहे आणि त्यानंतर
आजी–आजोबा होण्याचीही आस

तो, आपला बाबा दमणारा नाही.
हे, की मला व मुलांना त्यांच्यामुळेच
न असो की समस्या, आपले वडील
ा वाटतो आणि तो शेवटपर्यंत वाटत
शंका नाही...
ी अशी माझी अवस्था आहे. सुख
मीच पुनःपुन्हा तोकडी पडते; पण
ा म्हणते,

158

Chapter in edited book.

कोल्हापूर व्हाया मंद्रूप प्रवास ऋणानुबंधाचा...!

जवाहर लक्ष्मण मोरे

नमस्कार, मी प्रा. जवाहर मोरे, गुरुवर्य प्रा. विश्वनाथ शिंदे सरांचा एम.ए.चा विद्यार्थी. सुदैवाने मी सरांच्याच मूळ गावी म्हणजे मु. पो. मंद्रूप, ता. दक्षिण सोलापूर, जि. सोलापूर येथील संतोष भीमराव पाटील महाविद्यालयात मराठी विषयाचा साहाय्यक प्राध्यापक म्हणून गेली १३ वर्षे कार्यरत आहे. शिंदे सरांचं बालपण, प्राथमिक शिक्षण व मॅट्रिकपर्यंतचे शिक्षण हे मंद्रूप येथेच झाले आहे. शिक्षणाचे आणि संस्काराचे बाळकडू हे मंद्रूपच्या मातीतून मिळाल्याचे लक्षात आले. म्हणूनच शिंदेसरांच्या जीवन आणि शिक्षणाविषयी माहिती संकलन करण्याचा विचार मनात आला. लोकसाहित्याचा अभ्यास करीत असताना ज्या पद्धतीने पाळंमुळं शोधून काढली जातात, तशाच प्रकारची माहिती शिंदे सर व त्यांच्या कुटुंबाविषयी मिळाली, ती त्यांच्या शालेय मित्रांकडून, आज त्या सर्वच मित्रांनी वयाची साठी गाठली आहे. तरीपण आपल्या वर्गमित्रांबद्दल असलेली इत्थंभूत माहिती मला भरभरून दिली. म्हणून यावेळी मित्रांचा उल्लेख करणे गरजेचे वाटते.

आण्णाप्पा केवटे (प्रगतिशील शेतकरी), पिरप्पा शिंगडगाव व सिद्राम हेळकर (विकास सेवा सोसायटीचे सेक्रेटरी व शेतकरी), एम. बी. मेंडगुदले (सेवानिवृत्त नायब तहसीलदार), महादेव मोगलाई (हॉटेल व्यावसायिक), गंगाधर जोडमोटे (सेवानिवृत्त कृषी साहाय्यक) व साताप्पा जोडमोटे (मैलकुली) या मित्रांनी शिंदे सरांबद्दल... आपल्या वर्गमित्राबद्दल जे काही कौतुकानं सांगितलं, त्याला शब्दांमध्ये गुंफण्याचा मी प्रयत्न केला आहे. या लेखाचं सर्व श्रेय जातं ते माहिती पुरविणाऱ्या वरील सर्व मंद्रूपकरांनाच, मी मात्र निमित्त आहे.

महाराष्ट्र आणि कर्नाटक या सीमाभागावर असलेलं दक्षिण सोलापूर तालुक्यातील मंद्रूप हे गाव... सोलापूरपासून २०–२५ कि.मी. अंतरावर

Patil Arts, Comm. Mandrup

ारे लोक... प्रा. शिंदे यांच्या माझ्या
ो' या पुस्तकातील दोन लेखांमध्ये
तो. याच मंद्रुपच्या मातीत मित्रांच्या
ाला सकारात्मक आकार आल्याचे
.।
पंचांग आणि गळ्यात अडकवलेली
ाच व्यवसाय... कधी पायी तर कधी
ात... स्वत:च्या भविष्याला आकार
वडील काशिनाथ शिंदे. भविष्य
ावरच गुजराण... अत्यंत गरिबी...
ऱ्या संसारात सुख मानणाऱ्या
त कामाला जाऊन नवऱ्याला मदत
नंदा, प्रभावती आणि निर्मला ह्या
्यावर थाटला होता. वेळेवर जेवण न
गले तर खाणे आणि दुसऱ्यांचे मागून
त संसार सुरू होता.
वताडे यांच्या शेतात झोपडी करून हे
श हे दोघं भाऊ रानात शेळ्या राखत
ण्णाप्पा केवटे यांनी काशिनाथ शिंदे
ठवा..." असे सांगितले. लगेच शिंदे
ारे दोघे भाऊ शाळेत जाऊ लागले.
द्धतीनं सुरू झाला होता. हे ऐकलं, की
प्राथमिक मुलांची शाळा, मंद्रूप येथे

तक्याच अविस्मरणीय आणि
दोघे भाऊ कुरघोटचे गावडे गुरुजी,
हाताखाली शिकत होते. त्याचबरोबर
काम केलं ते आयुष्यभर ब्रह्मचारी
ळे गुरुजींनी दोघा भावांच्या हुशारपणा
विडा या गुरुजींनी उचलला होता.

म्हणूनच मुगळे गुरुजी रोज रात्री शाळेतच मुक्कामाला राहत. मुलांना शिकवणे, अभ्यास घेणे व खेळ शिकवणे यांतच मुगळे गुरुजी धन्यता मानत. शिवाय त्यावेळचे 'आदर्श' पुरस्कारप्राप्त मुख्याध्यापक सलगरे गुरुजी यांनीसुद्धा मुलांच्या अडचणी सोडवून घेऊन, चांगली मदत केली. शाळेत विजेची सोय नसतानाही दिवा लावून गुरुजी अभ्यास घेत असत. अशातच विश्वनाथ आणि गिरीशला शाळेतच अनेक मित्र जोडले गेले. २४ तास शाळेतच राहू लागले. सुटीच्या दिवशीसुद्धा शाळेतच सर्वजण यायचे; यामुळे घट्ट मैत्री निर्माण झाली. गुरुजींच्या धडपडीचे आणि मैत्रीचे संस्कार दोघा भावांवर होत होते. स्वभाव मनमिळाऊ असल्याने... मुळातच हुशार असल्याने इयत्ता सातवीमध्ये विश्वनाथ शिंदे सरांना आदर्श विद्यार्थी पुरस्कारही मिळाला होता.

प्राथमिक शिक्षण संपले आणि सर्व मित्रांचा चमू लोकसेवा विद्यामंदिर, मंद्रूप येथे सातवीनंतरच्या शिक्षणासाठी दाखल झाला. माध्यमिक शिक्षण घेतानाही मित्रांमध्ये उत्साह दिसून येत होता. शिंदे सरांच्या हुशारपणाची चुणूक वयाच्या १४ व्या वर्षी शिक्षकांच्या नजरेत भरत होती. याच वयात शिंदे सरांनी 'गुलाब' नावाची कथाही लिहिली होती. झेंडावंदन किंवा इतर कार्यक्रमात नेहमी भाषण करणे, नाटक बसविणे, भूमिका करणे, कुस्ती, खो-खो, मल्लखांब इत्यादी कला व क्रीडा प्रकारांत शिंदे सरांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे अनेक पैलू ठळकपणे दिसत होते. व्यक्तिमत्त्व विकासाला बाळसं आलं होतं. एकदा नाटकामध्ये शिंदे सरांनी स्त्री-भूमिका केली होती. त्यावेळेस विठ्ठल घोडके या मित्रानं सोन्याचं लॉकेट नाटकासाठी दिलं होतं; पण ते लॉकेट भूमिका करताना हरवलं. प्रसंग बाका असला, तरी विठ्ठल घोडके यांनी शिंदे सरांकडे लॉकेटबद्दल तक्रार केली नाही किंवा पुन्हा मागितले नाही. या मैत्रीला काय नाव द्यावे? मला तरी सुचत नाही. पुढे वाढत्या वयाला भल्या-बुऱ्यांची जाणीवही होत होती. अशातच या कुटुंबाचे जोडमोटे वस्तीवर स्थलांतर झालं होतं. जोडमोटे वस्तीवरही अनेक शेजारी मदत करत असत. साताप्पा जोडमोटे हे अशिक्षित असणारे मित्रही सरांच्या सुस्वभावामुळे जोडले होते. याच साताप्पाला शिंदे सरांनी प्रौढ शिक्षणासारखे तास घेऊन लिहिण्यावाचण्यापुरते सुशिक्षित केले होते. पुन्हा सर्व मित्र लोकसेवा विद्यामंदिर येथे मुक्काम करू लागले. या शाळेत मात्र विजेची सोय होती.

Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College
Mandrup

त्यामुळे अभ्यासही वाढला होता. विश्वनाथ हे मराठीत, तर गिरीश गणितात नैपुण्य मिळवत होते. एकदा स्वातंत्र्यदिनाला उत्कृष्ट भाषण केल्याबद्दल त्या काळचे कापड व्यापारी भगवान करपे यांनी शिंदे सरांना कपडे भेट दिले होते. ही आठवण त्यांचे मित्र कौतुकाने सांगतात आणि हेच मित्र एकत्रित राहणे, फिरणे, खेळणे, मिळून-मिसळून जेवण करणे, कोणालाही त्रास न देणे... असा एकंदरीत ऋणानुबंधीय प्रवास चालू होता. शिक्षकांनासुद्धा मुलांची ही बॅच आवडत होती. त्या काळचे इंग्रजीचे कुलकर्णी सर, विज्ञानाचे म्हमाणे सर, समाजशास्त्राचे पाटील सर, देशपांडे मॅडम, दीक्षित सर, रावत क्लार्क या सर्व शिक्षकांनी हुशार विद्यार्थ्यांना घडवण्याचा यशस्वी प्रयत्न केला होता. पुस्तके, जेवण, कपडे यांची मदत केली होती. अकरावी म्हणजे मॅट्रिकपर्यंतचे शिक्षण शिंदे सरांनी मंद्रुप येथेच पूर्ण केले होते.

अकरावीनंतर मात्र शिंदे सरांना कुटुंबासहित मंद्रूप सोडावं लागलं. त्याला कारणही तसंच होतं. जोडमोटे वस्तीवर असणाऱ्या झोपडीत शिंदे सरांच्या वडिलांचं निधन झालं होतं. या पोरक्या मुलांना सांभाळण्याचं काम पुढे कोल्हापूर जिल्ह्यातील बावची येथील मामानं केलं; परंतु शिंदे सरांच्या वडिलांनी साताप्पाजवळ बोलता-बोलता स्वतःचं भविष्य सांगितलं होतं : "माझी पोरं मोठी होणार, नाव कमवणार; पण हे बघायला मी नसणार" आणि हे खरंच झालं होतं. मैत्रीच्या माळेतील विश्वनाथ आणि गिरीश हे दोन कोहिनूर हिरे गळून पडले होते. तरी मंद्रूपकर मित्रांशी जोडलेली नाळ स्वस्थ बसू देत नव्हती. म्हणूनच आजही मित्रांची घनिष्ठ मैत्री टिकून आहे. प्रा. विश्वनाथ शिंदे यांचे नेहमी सोलापूर, पंढरपूर येथे येणे-जाणे असते, तेव्हा आवर्जून ते मित्रांना बोलावून घेतात किंवा मंद्रूपला येऊन जातात. मंद्रूपला आल्यानंतर मात्र दोघेही भाऊ जोडमोटे वस्तीवर येतात. विशेष म्हणजे जोडमोटे वस्तीवर कोणाच्याही कार्यक्रमाचा निरोप मिळाल्यास शिंदे सर व गिरीश साहेब कुटुंबासह आवर्जून येतात. ज्या ठिकाणी वडिलांचं निधन झालं, त्या ठिकाणी जाऊन त्या जागेचं दर्शन घेतात. मन थक्क करणारी मित्राची ही आठवण न विसरता मंद्रूपकर सांगतात, याचे मला कौतुक वाटते. धकाधकीच्या आणि आधुनिकतेच्या काळातही मैत्री टिकून आहे, ही मला आदर्श आणि प्रेरणादायी गोष्ट वाटते. त्याचबरोबर शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर येथे मराठी विभागप्रमुख म्हणून मोठ्या पदावर काम केल्यानंतरही सर १९७२ ते २००५

Patil Arts, Comm. & Science College ★ Mandrup

ाढला होता. विश्वनाथ हे मराठीत, तर गिरीश गणितात
एकदा स्वातंत्र्यदिनाला उत्कृष्ट भाषण केल्याबद्दल त्या
ी भगवान करपे यांनी शिंदे सरांना कपडे भेट दिले होते.
त्र कौतुकाने सांगतात आणि हेच मित्र एकत्रित राहणे,
ा-मिसळून जेवण करणे, कोणालाही त्रास न देणे...
बंधीय प्रवास चालू होता. शिक्षकांनासुद्धा मुलांची ही
ा काळचे इंग्रजीचे कुलकर्णी सर, विज्ञानाचे म्हमाणे
ील सर, देशपांडे मॅडम, दीक्षित सर, रावत क्लार्क या
द्यार्थ्यांना घडवण्याचा यशस्वी प्रयत्न केला होता.
ची मदत केली होती. अकरावी म्हणजे मॅट्रिकपर्यंतचे
येथेच पूर्ण केले होते.

शिंदे सरांना कुटुंबासहित मंद्रूप सोडावं लागलं.
ोत. जोडमोटे वस्तीवर असणाऱ्या झोपडीत शिंदे
झालं होतं. या पोरक्या मुलांना सांभाळण्याचं काम
ा बावची येथील मामानं केलं; परंतु शिंदे सरांच्या
बोलता-बोलता स्वत:चं भविष्य सांगितलं होतं :
ाव कमवणार; पण हे बघायला मी नसणार'' आणि
ा माळेतील विश्वनाथ आणि गिरीश हे दोन कोहिनूर
मंद्रूपकर मित्रांशी जोडलेली नाळ स्वस्थ बसू देत
ात्रांची घनिष्ठ मैत्री टिकून आहे. प्रा. विश्वनाथ शिंदे
रपूर येथे येणे-जाणे असले, तेव्हा आवर्जून ते
वा मंद्रूपला येऊन जातात. मंद्रूपला आल्यानंतर
वस्तीवर येतात. विशेष म्हणजे जोडमोटे वस्तीवर
निरोप मिळाल्यास शिंदे सर व गिरीश साहेब
या ठिकाणी वडिलांचं निधन झालं, त्या ठिकाणी
ात न थक्क करणारी मित्राची ही आठवण न
याचे मला कौतुक वाटते. धकाधकीच्या आणि
ी टिकून आहे, ही मला आदर्श आणि प्रेरणादायी
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर येथे मराठी
दावर काम केल्यानंतरही सर १९७२ ते २००५

या काळात दरवर्षी न चुकता लोकसेवा विद्यामंदिर, मंद्रूपमध्ये दहावीत प्रथम येणाऱ्या विद्यार्थ्यास रोख रक्कम म्हणून पारितोषिकेही पाठवित होते.

शेवटी विश्वनाथ आणि गिरीश यांचे क्षेत्र वेगवेगळे असल्याने मंद्रूपच्या मित्रांची अलीकडे फारशी भेट होत नाही; परंतु मनाच्या कप्प्यात ही मैत्री घर करून आहे. तरी प्रा. विश्वनाथ शिंदे यांनी सेवानिवृत्तीनंतरच्या काळात कधीही मंद्रूपला यावे, वर्गमित्र नक्कीच स्वागताला उभे राहतील यात शंका नाही. असे हे लोकसाहित्याचे गाढे अभ्यासक, शिवाजी विद्यापीठाचे मराठी विभागप्रमुख, विद्यार्थिप्रिय प्राध्यापक व मार्गदर्शक प्रा. विश्वनाथ शिंदे सेवानिवृत्त होत असल्याबद्दल माझ्यासहित मंद्रूपकरांचे एवढेच म्हणणे आहे, की शिंदे सरांची आणि कुटुंबाची अशीच उत्तरोत्तर प्रगती होत राहो. मंद्रूपची आठवण म्हणून त्यांनी घर बांधावे, शेती घ्यावी किंवा सर्वांना प्रेरणादायी ठरेल म्हणून आत्मकथन लिहावं.... हीच एक अपेक्षा.

पुन्हा एकदा गुरुवर्य प्रा. विश्वनाथ शिंदे सरांना उदंड, उज्ज्वल आणि निरोगी आयुष्य लाभो हीच ग्रामदैवत मळसिद्धचरणी विनम्र प्रार्थना....!

◆◆◆

Sangameshwar Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College * Mandrup

162

'NATIONAL CONFERENCE'

On

'APPLICATION OF GEOINFORMATICS ON ECONOMIC DEVELOPMENT'

Saturday 13th January 2018

Organized by

DEPARTMENT OF GEOGRAPHY

SHOLAPUR SOCIAL ASSOCIATION S ARTS & COMMERCE COLLEGE, SOLAPUR

(NAAC Re-accredited by B Grade with [illegible] CGPA)

In Collaboration with

Solapur Bhoogol Shikshak Sangh, Solapur

Sponsored by

SOLAPUR UNIVERSITY, SOLAPUR.

SHOLAPUR SOCIAL ASSOCIATION S ARTS & COMMERCE COLLEGE, SOLAPUR

C.T.S NO. 10659, 126-B, Siddeshwar Peth,
Opp. Saffee Hospital, Solapur – 413005 (M. S.)
[Permanently Affiliated to Solapur University, Solapur]
(NAAC Re-accredited by B Grade with [illegible] CGPA)
Email: [illegible]

AARHAT MULTIDISCIPLINARY INTERNATIONAL EDUCATIO

RESEARCH JOURNAL (AMIERJ)

A Peer Reviewed Multidisciplinary Journal UGC Approved Journal No 48178, 48818

EduIndex Impact Factor 5.18 ISSN 2278-5655

Shrimant Patil Arts, Comm. & Science College Mandrup

163

SHOLAPUR SOCIAL ASSOCIATION'S ARTS & COMMERCE COLLEGE, SOLAPUR

C.T.S NO. 10659, 128- B, Siddeshwar Peth,
Opp. Saifee Hospital, Solapur – 413005 (M. S.)
(Permanently Affiliated to Solapur University, Solapur)
(NAAC Re accredited by B Grade with 2.76 CGPA)
Email: Socialcollege@gmail.com

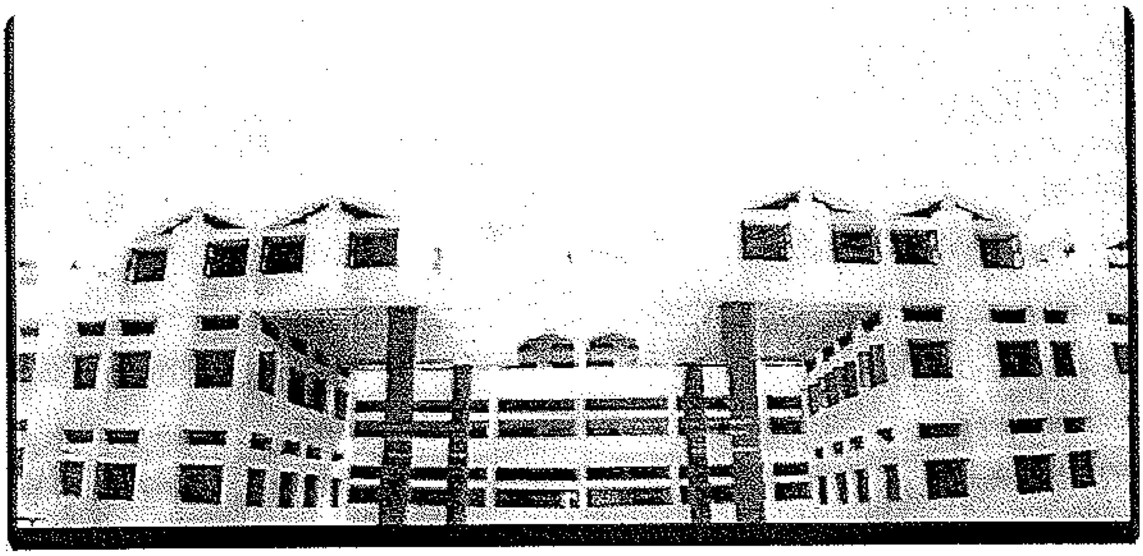

Editorial Board

Dr. I. S. Patel
Editor in Chief

Prof. S. A. Rajguru
Dr. D. S. Narayankar
Editor

Prin. Dr. M. A. Dalal
Principal

1. **Prin. K.M.Jamadar**: Foundar, Solapur Zilla Bhugool Shikshak Sangh, Solapur.
2. **Prin. Dr. B.M. Bhanje**: Prin. SBP College, Mandrup.
3. **Dr. T.N. Lokhande**: BOS Geog. Chairman, Solapur Uni., Solapur.
4. **Dr. N.N. Chakradev**: HOD Geog., Sangmeshwar College, Solapur
5. **Dr. N.G. Shinde**: HOD Geog., DBF Dayanad College, Solapur.
6. **Prof. Dr. S.M. Mulani**: HOD Geog., DSG College, Mohol.
7. **Dr. A. A. Gadwal**: HOD Soci., SSA's Arts & Commerce College, Solapur.
8. **Dr. M. A. Chobdar**: HOD Urdu, SSA's Arts & Commerce College, Solapur.
9. **Mrs. Dr. N. A. Kakade**: HOD Hist., SSA's Arts & Commerce College, Solapur.
10. **Dr. J. K. Mulla**: HOD Comm., SSA's Arts & Commerce College, Solapur.

Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College ★ Mandrup

162

APPLICATIONS OF GEOGRAPHIC INFORMATION SYSTEMS

164

Prof. Sachin A. Rajguru
Geography Department
S.S.A's Arts and Commerce College, Solapur

Prin. Dr. B. M. Bhanje
Research Guide in Geography
S. B. Patil College, Mandrup

ABSTRACT

Geographic information systems (GIS) are computer software and hardware systems that enable users to capture, store, analyze and manage spatially referenced data. GISs have transformed the way spatial (geographic) data, relationships and patterns in the world are able to be interactively queried, processed, analyzed, mapped, modeled, visualized, and displayed for an increasingly large range of users, for a multitude of purposes. GIS can be thought of as a system that provides spatial data entry, management, retrieval, analysis, and visualization functions. The implementation of a GIS is often driven by jurisdictional such as a city, purpose, or application requirements. Generally, a GIS implementation may be custom-designed for an organization. Hence, a GIS deployment developed for an application, jurisdiction, enterprise, or purpose may not be necessarily interoperable or compatible with a GIS that has been developed for some other application, jurisdiction, enterprise, or purpose. What goes beyond a GIS is a spatial data infrastructure, a concept that has no such restrictive boundaries. In a general sense, the term describes any information system that integrates stores, edits, analyzes, shares, and displays geographic information for informing decision making. GIS applications are tools that allow users to create interactive queries (user-created searches), analyze spatial information, edit data in maps, and present the results of all these operations. Geographic information science is the science underlying geographic concepts, applications, he first known use of the term "Geographic Information System" was by **Roger Tomlinson** in the year **1968** in his paper "A Geographic Information System for Regional Planning". Tomlinson is also acknowledged as the **"father of GIS"**

Keywords : Role, Applications, database, geo-coding, spatial analysis.

INTRODUCTION:

This paper presents a discussion of applications of GIS at various levels leading to decision making toward sustainable socio economic development and conservation of natural resources. The discussions focus on various aspects of database preparation, storage and retrieval formats, and output displays using various software. Examples involving interdisciplinary studies and socioeconomic and environmental sciences in various geographic regions are presented to demonstrate potential applications of GIS. The final products of such applications include suitability maps for various land uses, resource availability, and vulnerability maps. These are accomplished using different software developed by different vendors, which integrate data that is then retrievable for

Informed decisions using analysis and modeling at various scales. CGIS was an improvement over "computer mapping" applications as it provided capabilities for overlay, measurement, and digitizing/scanning. It supported a national coordinate system that spanned the continent, coded lines as arcs having a true embedded topology and it stored the attribute and location information in

103

space and the environment and to a well-suited planning. Two related reasons can make the use of geographic information methods attractive in human geography. The ability to compile multi-layer data and conduct quantitative analysis with rich data sets of built environments. The issue of using remote sensing and GIS in human geography covers a wide range of topics. The papers here focus primarily on concepts, data analysis and applications of human geography and matter of a batter understanding of the real world human complexity also their approach is based on geo- referenced fusion of census data, questionnaire data and infrastructure maps.

1. ROLE OF GIS :

A GIS is required for creating awareness of environmental conditions for various applications including policy making. This involves the use of data. A GIS will, in general, have a means of inputting data into a database, editing the data, displaying information stored in the database, and performing certain calculations including sorting of the data in the database. The nature of the data stored and the analytical and modeling capacity of a GIS will determine the solution to particular problems related to floods or land use planning or other potential needs. Data storage may be in a grid cell system or polygon system. In the grid system, the area of interest is broken up into square or rectangular grid pattern with data types and values associated with each grid cell. The polygon systems resulting from exact presentation of boundaries of areas, points, and lines is used to store maps at different scales or with different projections. Higher resolution is achieved by increasing the number of triangles in a given area. Data attributes to the triangles include soil types, river basins, land use, slope, aspect, and elevation. Issues in spatial data management relate to resolution of database, generalization of the data, cost of storage, cost of retrieval, utility for analysis, ease of updating, and quality of geographical displays available with form of storage for each system

The role of a GIS is to enable the capture, storage, and manipulation of data in a structured form, therefore allowing the use of analytical techniques on the spatial dimensions of problems. With a GIS, analysis and depiction of spatially referenced information as well as dissemination of results of analysis using thematic maps is possible. Environmental science and other disciplines have generated enormous amounts of data of many different types, and this is bound to increase in future. A GIS is needed to store, display, and bring together data sets for improved data extraction and integration. Research can benefit from GIS-based data for modeling and simulation.

2. APPLICATIONS OF GIS:

Computer hardware development spurred by nuclear weapon research led to general-purpose computer "mapping" applications by the early 1960. The year 1960 saw the development of the world's first true operational GIS in Ottawa, Ontario, Canada by the federal Department of Forestry and Rural Development. Developed by Dr. Roger Tomlinson, it was called the Canada Geographic Information System (CGIS) and was used to store, analyze, and manipulate data collected for the Canada Land Inventory – an effort to determine the land capability for rural Canada by mapping information about soils, agriculture, recreation, wildlife, waterfowl, forestry and land use at a scale of 1:50,000. A rating classification factor was also added to permit analysis. Uses of GIS range from indigenous people, communities, research institutions, environmental

populations, who have little voice in the public arena, through geographic technology education and participation. PPGIS uses and produces digital maps, satellite imagery, sketch maps, and many other spatial and visual tools, to change geographic involvement and awareness on a local level.

GIS techniques and technology Modern GIS technologies use digital information, for which various digitized data creation methods are used. The most common method of data creation is digitization, where a hard copy map or survey plan is transferred into a digital medium through the use of a CAD program, and geo-referencing capabilities. With the wide availability of ortho-rectified imagery (both from satellite and aerial sources), heads-up digitizing is becoming the main avenue through which geographic data is extracted. Heads-up digitizing involves the tracing of geographic data directly on top of the aerial imagery instead of by the traditional method of tracing the geographic form on a separate digitizing tablet (heads-down digitizing).

3. GEO CODING:

Geo coding is interpolating spatial locations (X,Y coordinates) from street addresses or any other spatially referenced data such as ZIP Codes, parcel lots and address locations. A reference theme is required to geo code individual addresses, such as a road centerline file with address ranges. The individual address locations have historically been interpolated, or estimated, by examining address ranges along a road segment. These are usually provided in the form of a table or database. The software will then place a dot approximately where that address belongs along the segment of centerline. For example, an address point of 500 will be at the midpoint of a line segment that starts with address 1 and ends with address 1,000. Geo coding can also be applied against actual parcel data, typically from municipal tax maps. In this case, the result of the geo coding will be an actually positioned space as opposed to an interpolated point. This approach is being increasingly used to provide more precise location information.

4. Spatial analysis with GIS

GIS spatial analysis is a rapidly changing field, and GIS packages are increasingly including analytical tools as standard built-in facilities, as optional toolsets, as add-ins or 'analysts'. In many instances these are provided by the original software suppliers (commercial vendors or collaborative non commercial development teams), whilst in other cases facilities have been developed and are provided by third parties. Furthermore, many products offer software development kits (SDKs), programming languages and language support, scripting facilities and/or special interfaces for developing one's own analytical tools or variants. The website "Geospatial Analysis" and associated book/ ebook attempt to provide a reasonably comprehensive guide to the subject.[21] The increased availability has created a new dimension to business intelligence termed "spatial intelligence" which, when openly delivered via intranet, democratizes access to geographic and social network data. Geospatial intelligence, based on GIS spatial analysis, has also become a key element for security. GIS as a whole can be described as conversion to a vectorial representation or to any other digitization process.

REFERENCES :-

1. Ondieki C.M. and Murimi S.K. Applications of Geographical Information systems
2. Knill J. (1996). Geograp hic Information Systems: The Environmental View. Geographical

Mandrup ... Arts, Comm. & ... College

Globalisation And Loss Of Human Values In Arundhati Roy's *The God Of Small Things*

Prof. Rajesh Mahesh Kale
Assistant Professor Department of English
Santosh Bhimarao Patil College, Mandrup Dist. Solapur

Abstract:

This research paper tries to show the globalisation and its crash on the indigenous society and culture that is represented in Arundhati Roy's The God of Small Things. Globalisation can be described as the process whereby individual lives and local communities are affected by economic and cultural forces that affect worldwide. It is the process of the world becoming a single place. The novel also attempts analyse and interpret the loss of values represented in Arundhati Roy's The God of Small Things.

Key Words: *Cultural Hybridisation, Globalisation, Anglophilia, Rootlessness etc.*

Introduction:

Generally, globalisation has been described as the process of rapid integration of countries and happening through greater foreign trade and foreign investment. In essence, it refers to increased possibilities for action between and among people in situations irrespective of geographical considerations as per the definition of social theorists. Globalisation can be described as a complex economic, political, and geographic process in which the mobility of capital, organizations, ideas, discourses, and people has taken a global or transnational form. Developed countries have been trying to pursue developing countries to liberalize the trade and allow more flexibility in business policies to provide equal opportunities to multinational firms in their domestic market. Although it is boon for the Indians but it has some drawbacks which pull Indians aback. Its consequences are pervasive.

Objectives Of The Study:

This research paper is carried out with specific aims and objectives.

- To identify the basic tenets of globalisation.
- To understand the impact of globalisation represented in the novel.
- To analyse the nature and effect of globalisation explored in the novel
- To interpret the positive and negative side of globalisation

Hypothesis:

The research work is based on the following empirically verified assumptions:

- Globalisation proves itself dominant in the economic and material development of human being.
- Globalisation makes cultural and ethical degeneration.
- Globalisation creates the hybrid and multicultural society.
- Globalisation creates ambivalence of culture and identity.

Significance Of The Study:

The present research paper proves significant in understanding the world of globalisation and its impact on the human being and the environment. This will prove to be significant and noteworthy to change the ideology of mankind. This research will be helpful to the mankind to be aware of the effects of the globalisation. The study also concentrates the preservation of the cultural, conventional values.

Analysis:

This paper gives attention towards the Roy's engagement with the public voice of India's anti-globalisation movement outside. She is most important India's leading globalisation critic. According to Roy globalisation is one of the major questions in the current era. Though globalisation would help the nation to develop economically but its trend would impact on our language, social and cultural systems, caste, class, race, rituals, festivals and beliefs. It has both positive and negative impacts on indigenous life. The positive

Interdisciplinary National Level Conference 17 th Mar.2018
Special Issue On Impact of Globalization on Language, Literature, Education, Social Sciences, Library, Environment, Sports And Games

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

side of globalisation is that it can demolish all the rigid, uncivilized, authoritative and discriminative indigenous social systems. The negative side of the globalisation is that it forcefully abolishes the language and culture.

Arundhati Roy's *The God of Small Things* offers an interesting overview of the ways in which the world is structured in the era of globalisation in new forms of imperialism. It concentrates on the accumulation of wealth by neglecting social, moral, ethical and personal aspects.

This paper discusses step by step the various issues of globalisation explored in the novels. It projects the life of characters by using the themes such as forms of manipulation, loss of identity, neo-liberalism, power politics, rootlessness, migration, nostalgia, class conflict, insecurity of life and degeneration of social life and family relations.This paper attempts to analyse and interpret the world of globalisation that is explored by Arundhati Roy's *The God of Small Things.*

1] Anglophilia and Loss of Culture:

The novel deals with the structure of global society or *third world* society which is ambivalent in nature. Most of the characters are *anglophiles* who are highly affected by English language and culture. This is colonial and global impact. However these characters are torn between two cultures one is colonial and global culture and the other is indigenous culture. They are neither on western side nor on indigenous side. The important fact in this novel is that the contamination of the colonized is not their admiration for the English or their efforts to imitate them, but their inability to belong to neither the culture of the colonized nor that of the colonizer and they experience an identity problem.

2] Cultural Hybridisation and Ambivalence of Identity:

The colonized is alienated by imitating the culture of the colonizer from their own culture and at the same time the skin color and national origin of the colonized estranged them from the English culture. Thus, they gain a *hybrid identity*, a mix between native and colonial identity, neither fully one nor the other. Most of the problem about hybrid identities lies in its existence, which is, as Bill Ashcroft highlights the corss-breading of the two species by grafting or cross-pollination to form a third, 'hybrid' species.

Roy's protagonists, Rahel and Estha are suffering from the great admiration of their family for the English language and culture. They obtain their love of the family if they behave in English manners and hold English values. They are the children who are forced to neglect their own language and does not have any importance, and who had to sing in English in obedient voices. Baby Kochamma, the twin's aunt corrects Estha when he makes a mistake in pronouncing an expression where he say '*Thank God,*' (*The God of Small Things*, 154). For Rahel and Estha speaking in English is a kind of obligation. They have been deprived of their own history, culture, values and language for many years by the colonizers, and they cannot survive themselves from the facts of colonialism. The twin's aunt always forces them to talk in English. Roy narrates this situation as the following:

In other words, this *ambivalent cultural identity* does not belong definitely to the world of either the colonizer or the colonized. It is presented an 'other' from both cultural identities. This mixed identity, hybridity, has been recently associated with the work of Homi Bhabha, whose analysis of colonizer/colonized stresses their interdependence and the mutual construction of their subjectivity. Bhabha maintains that all the cultural statements and systems are structured in a space that he names third' the third space of the enunciation. Cultural identity always comes out in this contradictory and ambivalent space which for Bhabha constructs the argument to a hierarchical 'purity' of cultures. Bahaba puts this in this way:

Roy in her story offers perfectly her twin protagonists Rahel and Estha as two hybrid characters. Although the twins, try not to imitate the English values and language, but they cannot escape from feeling inferior when they compare themselves to their half English cousin, Sophie Mol, since they are just the imitation of English, not real ones. Roy depicts the difference between the twins and Sophie Mol throughout the novel. She describes Sophie Mol as one of the 'little angles' who 'were beach colored and wore bell bottoms', while Rahel and Estha are depicted as two evil where we are told:

Baby Kochamma twin's aunt also gives an expression on the difference between Sophie Mol and the twins. She describes Sophie Mol as 'so beautiful that she reminded her of a wood- sprite.

This point maintains that such a great appreciation that they love even their children as long as they imitate the values of the other culture, and dissemble to be a member of that culture. Roy's another character

Santoshimrao Patil Arts, Comm. & Science College Mandrup

Interdisciplinary National Level Conference 17th Mar.2018
Special Issue On Impact of Globalization on Language, Literature, Education, Social Sciences, Library, Environment, Sports And Games

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

who suffers from being a hybrid aspect is Pappachi Kochamma, the grandfather of the twins whom with his strong passion to be an English man in manner and appearance.

Pappachi Ammu's father is a man who after retiring from Government service in Delhi having worked for many years as an Imperial Entomologist at the Pusa Institute, and who come to live in Ayemenem with his wife, Mammachi, his son Chacko and his daughter Ammu till he dies. Pappachi tries always to imitate the English way of clothing and as Roy illustrates:

It is his strong passion to another culture that makes him dress a suit, not his traditional clothing, mumudu and khaki Judhpurs though he had never ridden a horse in his life. Ammu his daughter in describing such a great appreciation of the other culture where we are told Ammu said that Pappachi was an incurable British CCP, which was short for *chhichhi poach* and in Hindu meant shit-wiper. Chacko also as Ammu is aware of how his father is keen on the English culture where Roy reports:

Although Pappachi's admiration to English culture is great but he is not able to the reality that he is not English in origin. Despite his big endeavor to be similar to English culture, he does it just in appearance, not in his manner, his way of thinking and attitudes. For example, he is against to her daughter's education where he 'insisted that a college education was an unnecessary expense for a girl. Thereby, he let his daughter finish her school life the same year that he retires from his job in Delhi and moves to Ayemenem. Regarding to his wife's, Mammachi's, during a few month day spend in Vienna, she takes a violin course, the situation is quite similar to that of Ammu's, teacher, Launskuy Tieffethal, made the mistake of telling Pappachi that his wife was exceptionally talented and, in his opinion, potentially concert class. To sum up, Pappachi does not tolerate any kind of success she achieves inching her talent in playing the violin.

Upon Pappachi's recognition that the jam and pickle is sold quickly and his wife's business getting better, he becomes irritated, so, he not only prefer not to help her with her works, but also beats her every night. Although Pappachi tries to be appear as a civilized man, he cannot overcome to his other identity which makes him beat his wife, with a brass flower vase every night, and who broke the bow of her violin and threw it in the river The situation is the same for Chacko, Pappachi's son, because he also is another character who suffers from the hybridization process in terms of not belonging to either the culture of the colonized or that of the colonizer. Roy in reporting Chacko's suffering of hybridization states that: 'our minds have been invaded by a war. A war that we have won and lost. The very worst sort of war. A war that captures dreams and re-dreams them. A war that has made us adore our conquerors and despite ourselves. This point highlights that the colonized always look down upon and scorns their own culture, thereby they are uprooted from their culture and appreciates whatever the colonizer has; therefore, they try to imitate them without being to be a member of it on account of not being European in blood.

Chacko educated at Oxford University, realizes that their country and mind have been captured by the colonizer and he depicts his own people as *anglophile* a person well disposed to the English. However, he himself is aware of being an anglophile, when he comes to loving something that belongs to the English culture. His anglophile identity is approved when he gets weddedto an English woman. As Ammu, his sister, regards it on as marrying 'our conquerors'. Chacko like his father's admiration of the English way of clothing appreciates the manners and attitudes an English woman has. Roy in portraying Chacko's admiration of his English wife states:

Roy in giving the reason why Chacko admires Margaret, which is a kind of looking up down on Indian women, reports that, 'He was grateful to his wife for not wanting to look after him. For not offering to tidy his room. For not being cloying mother. He grew too depend on Margaret Kochamma for not depending on him. He adored her for not adoring him'. Although Chacko appreciates his English wife for not wanting to look after him, unlike his Indian mother, the same English woman leaves him just because he is not used to looking after himself, which is quite clear in the following description:

The important point that arises here is that his marriage to a weddedwoman becomes successful to the extent that he is able to hide his real Indian Identity and plays his role successfully as the husband of an English woman. The reason their marriage ends in divorce results in the interaction between his own culture as the colonized and the culture of his wife as the colonizer and his belonging to neither of them.

Although Chacko and Pappachi do their best to look like the colonizer both in manner and attitudes, they become the victims of the interaction with the colonizers' culture that is regarded as superior. Despite

Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College ★ Mandrup

Interdisciplinary National Level Conference 17 th Mar.2018
Special Issue On Impact of Globalization on Language, Literature, Education, Social Sciences, Library, Environment, Sports And Games

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya, Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

their endeavor to imitate the colonizer, considering their behavior throughout the novel it is impossible for them to escape from their own identity, being Indian in blood, not English. Roy, as a postcolonial writer, in her novel tries to concentrateon the sufferings of the colonized originated from the interaction with the colonized.

Besides Roy's hybrid characters which can be understood as an evidence of the contamination arrived with the colonizer, in order to prove how dreadful suffering the arrival of the colonizer has brought to the colonial land, the day on which Sophie Mol come to India is used as metaphorically, and it stands for the coming of the colonizers. Sophie Mol with her English mother Margaret comes from England to India to see her Indian father, Chacko. Her coming to India is important because it stands for that of the colonizer and in what ways it has brought about the sufferings of the people in the colonial territory. Roy explains throughout the novel the great influence of Sophie Mol in disturbing the tranquil situation in India and the destructive effects of her visit. The most shattering effects can be seen in the Estha and Rahel character, both of whom had not seen each other since Estha's return in a train with his pointy shoes rolled into his khaki hold all. Rahel immediately after separation of Estha from Ayemenem loses her mother Ammu, too. Rahel also loves her Ayemenem and her twin brother and wander from school to school. On the whole, Sophie Mol's arrival to India changed their faith and caused all these disastrous events. The life in Ayemenem before her arrival was peaceful and tranquil. Roy in illustrating the Ayemenem maintains that here, however, it was peace time and the family in the Plymouth traveled without fear or foreboding. Sophie Mol's arrival representing the colonizer disturbs the peaceful life in Ayemenem. This is obviously observable when Roy portrays the situation as you couldn't see the river from the window anymore... and their has come a time when uncles turn into fathers, mother's lovers and cousins died and had funerals. It was a time when the unthinkable turn into thinkable and the impossible really happened.

The question of identity ('Who am I?') is important to all the characters in *The God of Small Things*, but especially to Estha and Rahel. On one level, they have a very good idea of who they are: they are extensions of one another. When they are together, they are a whole being. Nevertheless, the more Estha and Rahel learn about the world around them, the more we see them taking on alternate identities and imagining themselves as someone else. Ambassador E. Pelvis, Ambassador Stick Insect, and The Airport Fairy are all versions of themselves they make out with in different situations. Part of what makes their reunion in 1993 so important is that for the first time in 23 years they can consider themselves whole again.

The novel shows identity crisis in the following ways. The nicknames are used in the book to make out different aspects of Rahel and Estha's personality. They lose their identity because of the nicknames people use. Even Sophie Mol is considered as half white and half Indian, rather than being all of one or the other. The downtrodden class is totally ignorant and neglected in the society.

3] Disintegration of Family Life:

The God of Small Things is probably more than anything else a novel about family. It deals with the relationship between brother and sister, mother and child, grandparent and grandchild, aunt and niece/nephew, and cousins. It looks at the ways families are forced to stick together and also how they fall apart. Unconditional family love is a major issue on the table here. Sometimes we feel obligated to love our family members. On the other hand, just because you're related to someone doesn't mean you will love them or that they will have your back. Just like in real life, family relationships in the novel can be complicated, confusing, and frustrating.

The God of Small Things set in the town of Ayemenem, in Kerala, India, the novel unfolds tragically after the premature death of Sophie Mol at the end of the 1960s, which ultimately leads to the disintegration of her extended family. The audience experiences this traumatic event through fraternal twins Rahel and Estha, whose emotional devastation as a result of their cousin's death is manifested in their estrangement and exile. Twenty-three years after Sophie Mol's death, Rahel and Estha, still unable to recover from this event and its attendant consequences, are reunited in an inexplicable act of incest. Running through Roy's narrative is the aftermath of British dominance in India. Indeed, the remnants of British imperialism further worsen the violence that inextricably links the Ipe, Kochamma, and Paapen families. The novel is moving forward and backward in time suggests that what happens to families at the regionallevel is directly linked to larger political and economic forces at the global level as well. History seems inescapable, even as characters

Santosh Patil Arts, Commerce College Mandrup

constantly attempt to adjust their constructed realities to uphold the remnants of British rule and the framework of the Indian caste system. However, it is not these characters that suffer the consequences of their actions; in reality, it is the children, their divorced mother, and the Untouchable worker who are made to suffer for the misdeeds of others. In poetic and yet stark language, Roy demonstrates how these victims are irreparably harmed and, in the case of the worker, at least, killed at the hands of the state. In this thesis the ways in which British imperialism and globalisation affect the world of the novel can be seen in the connections between the regionaland the global, the marginalization of the other, and the disappearance of bodies enacted by the state. To start to realize the dire poverty that has surrounded Rahel and Estha for most of their lives, it is instructive to consider the opening lines of the first chapter.

4] Rootlessness:

These new Christians' *loss of geographic identity*, erased from official British records, has left them unable to petition the state for recognition and protection. In Networking Arguments, Rebecca Dingo argues that one way to analyze how the language in policy documents affects the rhetoric of globalisation involves seeing how this language circulates at the regionallevel. Dingo argues: 'To network arguments, feminist rhetoricians must not only consider the places where rhetorics travel and are deployed but also the external social, economic, and political influences that serve as requirements for particular policy arguments about women.'

Dingo's explanation regarding the ways in which regionaland global policies are enacted offers a productive framework for analyzing the lasting effects of British rule on the citizens of Ayemenem. Considering Dingo's claim that policy documents suggest ways in which rhetoric circulates from one nation to another, Roy's observations about the new Christians points to the challenges of using written documents to enact economic alters within the social framework. Roy suggests that Velutha's forbearers who had become Rice Christians to escape their identity as Untouchables, no longer existed in their own country. If we consider the transformation of the new Christians after India's independence as an example of the power of language to alter realities, we can start to see how histories and identities are erased.

5] Society and Class Conflict:

The characters in The God of Small Things are constantly coming up against the forces of society and class. Indian society was structured for centuries according to very rigid social classes and boundaries, through what is known as the caste system. Even though the novel takes place after the caste system stopped being a legal social policy, its characters still getthemselves limited by what is and isn't deemed socially acceptable for them. Social rules dictate who can love whom, which occupations people can adopt, and who is considered to be better than whom. Ammu seem to dislike Margaret Kochamma and Sophie Mol, while everyone else fawns over them. Chacko tells the twins that liking The Sound of Music is an example of their Anglophilia. Ammu tell Rahel that she does not want the twins to spend so much time with Velutha. Baby Kochamma tries so hard to impress Margaret Kochamma and Sophie Mol with her knowledge of Shakespeare. These are the examples which show the class conflict and discrimination in the Ayemenem village.

Findings:

1. The general aim of globalisation is expansion of economic freedom, providing equal opportunities, better education, eradicating poverty etc. As a result of this, naturally and obviously cultural and political issues arise. The novels tend to show the cultural and ethical degradation at the cost of economic progress.
2. The novels represent pain of migration or exile, homelessness, displacement, and lack of belongingness in the age of globalisation.
3. Globalisation engenders anglophiles by disregarding their regionaland indigenous culture.
4. The novels illustrate Americanization, Anglicization, westernization and anglophile spirit of Indian people who are deeply affected in the process of globalisation. These are the major issues which are deeply associated with globalisation.

Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Sci. College ★ Mandrup

Interdisciplinary National Level Conference 17 th Mar.2018
Special Issue On Impact of Globalization on Language, Literature, Education, Social Sciences, Library, Environment, Sports And Games

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

5. Globalisation created a new society with multicultural background. This multicultural space is hybrid or *third space* where indigenous self and personal identity is alienated, uprooted and turn into ambiguous.
6. Globalisation abolishes the regionaland indigenous cultures.
7. Globalisation enforces to human being to go for material pleasure and not in the true sense a real contentment.
8. Globalisation generates capitalist society and demolishes the downtrodden society.

Conclusion:

This chapter tries to show the impact of globalisation on the social and cultural environment of India. It shows how Indian families suffer from alienation, hybridization. After becoming anglophile, the characters in the novel deeply suffer from the rootlessness. The novel simply narrates story of colonized people in beautiful way. The narration is powerful in exploring the untrodden path of life which the common man cannot experience and understand. This novel shows helplessness of the protagonist Rahel who is torn between the two cultures. It shows how the people in Ayemenem forcefully change themselves and gradually lose their selfhood in the storm of globalisation.

References:

1. Ahmed, Sara. Strange Encounters: Embodied Others in Post-Coloniality. New York: Routledge, 2000.
2. Ashcroft, B. England through Colonial Eyes in Twentieth- Century Fiction. CLIO, 2004.
3. Ashcroft, Bill, et al. The Empire Writes Back: Theory and Practice in Post-Colonial Literatures. London: Routledge, 2002.
4. Bhabha, Homi K. The Location of Culture. London and New York: Routledge, 1994.
5. Gandhi, L. (1998). Postcolonial Theory: A Critical Introduction. St. Leonards, N.S.W.: Allen & Unwin, 1998.
6. Dingo, Rebecca A. Networking Arguments: Rhetoric, Transnational Feminism, and Public Policy Writing. Pittsburgh: U of Pittsburgh P, 2012.
7. Duggan, Lisa. The Twilight of Equality? Neoliberalism, Cultural Politics, and the Attack on Democracy. Boston: Beacon Press, 2003.
8. Moore-Gilbert, B. Postcolonial Theory: Contexts, Practices, Politics. London: Verso, 1997.
9. Moore-Gilbert, B., ed. Postcolonial Criticism. London: Longman, 1997.
10. Roy, Arundhati. The God of Small Things. New York: Random House, 1997.

Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College ★ Mandrup

The Impact of Globalization on Thermal Pollution

Mr. Pravin Bhanudas Kamble
Assistant Professor, Department of Geography
Santosh Bhimrao Patil College, Mandrup

Mrs.Vandana Sandipan Shinde
Assistant Professor, Department of Chemistry
K.N. Bhise College, Kurduwadi

Abstract :-

The march of globalisation seems inexorable, with effects felt throughout the world. These effects include, but are not limited to, reduced genetic diversity in agriculture (loss of crop varieties and livestock breeds), loss of wild species, spread of exotic species, pollution of air, water and soil, accelerated climatic change, exhaustion of resources, and social and spiritual disruption. Globalization has had far-reaching effects on our lifestyle. It has led to faster access to technology, improved communication, and innovation. Apart from playing an important role in bringing people of different cultures together, it has ushered a new era in the economic prosperity and has opened up vast channels of development. However, globalization has also created some areas of concern, and prominent among these is the impact that it has had on the environment. The thermal pollution often doesn't come to mind. People will first think of things like carbon emissions, personal pollution and waste, and a variety of other changing factors. However, thermal pollution is a real and persistent problem in our modern society. In layman's terms, thermal pollution is when an industry or other human-made organization takes in water from a natural source and either cools it down or heats it up. They then eject that water back into the natural resource, which changes the oxygen levels and can have disastrous effects on local ecosystems and communities. Thermal pollution is defined as sudden increase or decrease in temperature of a natural body of water which may be ocean, lake, river or pond by human influence. This normally occurs when a plant or facility takes in water from a natural resource and puts it back with an altered temperature. Usually, these facilities use it as a cooling method for their machinery or to help better produce their products. Plants that produce different products or waste water facilities are often the culprits of this massive exodus of thermal pollution. In order to properly control and maintain thermal pollution, humans and governments have been taking many steps to effectively manage how plants are able to use the water. However, the effects are still lasting today.

Keywords:- *Globalization, Pollution, Thermal Pollution & Thermal shock*

Introducation:-

The worldwide movement toward economic, financial, trade, and communications integration. Globalization implies the opening of local and nationalistic perspectives to a broader outlook of an interconnected and interdependent world with free transfer of capital, goods, and services across national frontiers. However, it does not include unhindered movement of labor and, as suggested by some economists, may hurt smaller or fragile economies if applied indiscriminately. Globalization,a term that was used infrequently before the 1990s, is now in common parlance. It refers primarily to an economic system in which raw materials, manufactured goods, intellectual property and financial transactions flow freely (although not equally) across international borders under the super-vision only of an international trade authority. It also refers to the homogenisation of language and cultural identity that accompanies this flux of material, ideas and money. Despite its growing strength, the side effects of this pervasive economic strategy remain poorly understood, perhaps because the great majority of them are indirect. This is especially true of the environmental effects. The march of globalisation is often described as inexorable, leading to a final state in which a few, very large corporations dominate world commerce, under the regulation not of nation states but one or a small number of regulatory bodies. These bodies are not run by statesmen, jurists or ecologists, but by economists whose viewpoints harmonise with those of the multinationals they regulate.

Pollution, also called environmental pollution, the addition of any substance (solid, liquid, or gas) or any form of energy (such as heat, sound, or radioactivity) to the environment at a rate faster than it can be dispersed, diluted, decomposed, recycled, or stored in some harmless form. The major kinds of pollution are (classified by environment) air pollution, water pollution, and land pollution. Modern society is also

Santosh Bhimrao Patil Arts, Commerce & Science College Mandrup

Interdisciplinary National Level Conference 17 th Mar.2018
Special Issue On Impact of Globalization on Language, Literature, Education, Social Sciences, Library, Environment, Sports And Games

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

concerned about specific types of pollutants, such as noise pollution, light pollution, and even plastic pollution.

Thermal pollution is the degradation of water quality by any process that changes ambient water temperature. A common cause of thermal pollution is the use of water as a coolant by power plants and industrial manufacturers. When water used as a coolant is returned to the natural environment at a higher temperature, the sudden change in temperature decreases oxygen supply and affects ecosystem composition. Fish and other organisms adapted to particular temperature range can be killed by an abrupt change in water temperature (either a rapid increase or decrease) known as "thermal shock."

Consequences of Globalization on Thermal Pollution

1. **Decrease in Dissolved Oxygen Levels:** The warm temperature reduces the levels of DO (Dissolved Oxygen) in water. The warm water holds relatively less oxygen than cold water. The decrease in DO can create suffocation for plants and animals such as fish, amphibians and copepods, which may give rise to anaerobic conditions. Warmer water allows algae to flourish on surface of water and over the long term growing algae can decrease oxygen levels in the water.
2. **Increase in Toxins:** With the constant flow of high temperature discharge from industries, there is a huge increase in toxins that are being regurgitated into the natural body of water. These toxins may contain chemicals or radiation that may have harsh impact on the local ecology and make them susceptible to various diseases.
3. **Loss of Biodiversity:** A dent in the biological activity in the water may cause significant loss of biodiversity. Changes in the environment may cause certain species of organisms to shift their base to some other place while their could be significant number of species that may shift in because of warmer waters. Organisms that can adapt easily may have an advantage over organisms that are not used to the warmer temperatures.
4. **Ecological Impact:** A sudden thermal shock can result in mass killings of fish, insects, plants or amphibians. Hotter water may prove favorable for some species while it could be lethal for other species. Small water temperature increases the level of activity while higher temperature decreases the level of activity. Many aquatic species are sensitive to small temperature changes such as one degree Celsius that can cause significant changes in organism metabolism and other adverse cellular biology effects.
5. **Affects Reproductive Systems:** A significant halt in the reproduction of marine wildlife (although this may be true, reproduction can still occur between fish – but the likelihood of defects in newborns is significantly higher) can happen due to increasing temperatures as reproduction can happen with in certain range of temperature. Excessive temperature can cause the release of immature eggs or can prevent normal development of certain eggs.
6. **Increases Metabolic Rate:** Thermal pollution increases the metabolic rate of organisms as increasing enzyme activity occurs that causes organisms to consume more food than what is normally required, if their environment were not changed. It disrupts the stability of food chain and alter the balance of species composition.
7. **Migration:** The warm water can also cause particular species of organisms to migrate to suitable environment that would cater to its requirements for survival. This can result in loss for those species that depend on them for their daily food as their food chain is interrupted.

Conclusion:-

The most important thing to consider is that the effects of thermal pollution greatly outweigh the human need for it to be done. Plants and industries have been able to find successful ways around thermal pollution, but many of them are not practicing it because it's simply easier to work from the traditional model. If we want to promote the thriving environment that surrounds marine biology, then the attitude around thermal pollution needs to take a drastic turn. By being aware of the causes and effects, you can have a significant impact on how these plants choose to operate and you can opt to make change. It is far easier-and more realistic-to predict the disruption and possible demise of globalization than to devise strategies to cope with the environmental upheavals to come. Presumably, physical environmental changes, including increases

Interdisciplinary National Level Conference 17 th Mar.2018
Special Issue On Impact of Globalization on Language, Literature, Education, Social Sciences, Library, Environment, Sports And Games

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

in atmospheric carbon dioxide, changes in temperature, melting of permafrost and oxidation of boreal peat deposits, changes in the distribution and abundance of rainfall and storm events, sea level rise and changes in the ozone shield will have to be dealt with primarily on an ad hoc basis, to the limited extent possible.

Acknowledgements:

I thank Dr Parag Khadake for his encouragement in the preparation of this manuscript, Dr Waghamare H.A.for her critical reading and advice, and an anonymous reviewer for helpful suggestions.

References:-

1. Chiras, Daniel D. (2012). Environmental Science. Burlington, MA: Jones & Bartlett.
2. Washington, D.C. (May 2014). "Technical Development Document for the Final Section 316(b) Existing Facilities Rule.
3. "Technical Development Document for the Final Section 316(b) Phase III Rule."
4. Brayton Point Station: Final NPDES Permit". NPDES Permits in New England. U.S. Environmental Protection Agency (EPA), Boston, MA. 2014.
5. Finucane, Martin (2017-06-01). "Mass. says goodbye to coal power generation". Boston Globe.
6. Selna, Robert (2009). "Power plant has no plans to stop killing fish." San Francisco Chronicle, January 2, 2009.
7. Pacific Gas & Electric Co. "Potrero Power Plant: Site Overview.
8. Goel, P.K. (2006). Water Pollution - Causes, Effects and Control. New Delhi: New Age International. ISBN 978-81-224-1839-2.
9. Kennish, Michael J. (1992). Ecology of Estuaries: Anthropogenic Effects. Marine Science Series. Boca Raton, FL: CRC Press. ISBN 978-0-8493-8041-9.
10. Laws, Edward A. (2000). Aquatic Pollution: An Introductory Text. New York: John Wiley and Sons. ISBN 978-0-471-34875-7.

Patil Arts, Comm. & Science College

Multidisciplinary National Conference
Organizer-IQAC, K. N. Bhise Arts and Commerce College, Kurduwadi, Dist- Solapur (M.S.)
17 Feb. 2018

Role of Gis & Remore Sensing in Climate Change

Mr.Pravin Bhanudas Kamble
Santosh Bhimrao Patil College Mandrup
Email-pravinkamble1986@gmail.com

Abstract

Climate change is major problem in recent years and it is a geographic problem. And we can solve it by providing geospatial solution. From many days, GIS technology is useful for environment understanding, in strategic decision making and climate change monitoring.Worldwide scientists, researchers, different policymakers rely on scientific analysis of GIS data and its database management functionality. GIS professional's with varied expertise, knowledge, and having experience of best practices for implementing this advanced technology to climate change monitoring, carbon management, in disaster management. This valuable technology is important for identification of current and future risks and vulnerabilities of climate change, and so it is helpful for design and implementation adaptation operations.This paper isreview of sub interesting & milestone research work carried out so faron the context of climate change.

Keywords: GIS, RS & Climate Change

Meaning of GIS, RS & Climate change

"Geographic Information System (GIS) is a computer system build to capture, store, manipulate, analyze, manage and display all kinds of spatial or geographical data & it is a facility for preparing, presenting & interpreting that certain to the surface of the earth."

"The term Remote Sensing means the sensing of the Earth's surface from space by making use of the properties of electromagnetic waves emitted, reflected or diffracted by the sensed objects, for the purpose of improving natural resources management, land use and the protection of the environment."

Comm. & Science Mandrup

irreparable damage.A most significant intellectual challenge to ecologists and biogeographers is to understand vegetation spatio-temporal patterns , RS is one of the widely used approaches for providing scientific evidence of vegetation change .Classification and change detection carried out showed accelerated land degradation of the grassland around the salt-affected soil near the water bodies due to variation in water sizes as a result of both climate change and anthropogenic activities.Life on Earth is based on carbon, and the carbon cycle is the key to food, fuel, and fibre production for all living things. Therefore, vegetation degradation will result in food insecurity and reduced carbon sequestration, thereby threatening human survival. The monitoring of vegetation degradation processes is an important component in developing appropriate conservation strategies aimed at landscape management for continued human existence. RS and GIS can suitably be used for characterizing vegetation phenology.

3 Carbon Amount:- Studies have demonstrated the efficacy of RS and GIS in carbon accounting. Using a combination of field measurements, airborne Light Detection and Ranging (LiDAR) and satellite data, assessed high-resolution estimates of above ground carbon stocks .

The study demonstrated the ability to quantify not only deforestation but also especially forest degradation and its spatial variability in terms of biomass change in different forest ecosystems using LiDAR. Predicted soil organic carbon (SOC) stocks and changes in pasture, forest and agricultural soils in northeast Spain using the Global Environmental Facility Soil Organic Carbon (GEFSOC) system. The study show that SOC in forest and grassland-pasture soils declined due to reduction in the soil surface occupied by both classes. The greatest SOC gain was predicted in agricultural soils caused by changes in management, which led to increases in C inputs. The study predicted that soil management in the area contributed to the sequestration of substantial amounts of atmospheric CO_2 during the last 30 years. This approach improved the accuracy of the forest inventory, reduced the cost of field based inventory, providing a powerful tool for future management planning. The use of ALS and optical remote sensing data can help reduce the cost of field inventory and can help to locate areas that need the most intensive inventory effort.

4 Atmospheric Tracing Dynamics:-Dynamics Early civilian satellite instruments were launched largely to meet the needs of weather forecasting, among other applications. Meteorological satellites are designed to measure emitted and reflected radiation from which

Multagha agricultural project on some soil physical and chemical properties in Sudan. Soil samples were taken with Global Positioning System (GPS) receiver and soil properties determined. Kriging was used to interpolate a continuous surface for each of the properties within the GIS environment. Results showed that the soils are generally saline and texture varied from clay to clay loam. GIS was found to be very useful for soil survey and precision farming.

7 Ocean and Coastal Monitoring :-Climate variability modifies both oceanic and terrestrial surface CO2 flux with resultant strong impacts on the land surface temperature and soil moisture . Sea surface temperature (SST), El Nino, sea level, biomass, precipitation, surface wind and sea surface height relative to the ocean geoid are important features that determine global weather conditions. A number of studies have demonstrated the applicability of RS and GIS in this regard. For example, Kavak and Karadogan (2011) investigated the relationship between phytoplankton chlorophyll and sea surface temperature of the Black Sea, using Seaviewing Wide Field-of view Sensor (SeaWiFS) and Advanced Very High Resolution Radiometer (AVHRR) satellite imagery. The study discovered a high correlation between sea surface temperature and chlorophyll for the same time, and it concluded that the information could be useful in connection with studies of global changes in temperature and what effect they could have on the total abundance of marine life The method used was capable of detecting and quantifying the main assemblages of micro-phytobenthos at the ecosystem scale. Such a robust modelling approach is also suitable for tracking and temporal monitoring of the functioning of similar ecosystems. Monitoring of microphytobenthos can help determine the effect of climate change. Validation of the approach using archived AVHRR thermal data for Lake Geneva produced observations that were consistent with field data for equivalent time periods. This approach provides the potentiality of using RS and GIS to monitor the trajectory of lake water change with respect to climate change and anthropogenic effects.

8 Biodiversity Conservation Livelihood primarily depends on the rich landscape biodiversity which today is largely bedevilled by environmental uncertainties, arising from climate change linked global warming and globalization of economies.Airborne waveform light detection and ranging (LiDAR) data in combination with detailed field data on a population of bald-faced Saki monkeys (Pitheciairrorata) to assess the canopy structure in describing parameters of preferred forest types in the south eastern Peruvian Amazon. Results provide novel insights into the relationship between vegetation structure and habitat use by a

Patil Arts, Comm. & Science College ★ Mandrup

(c) Indirect impact (e.g. poverty, displacement, conflict over resources such as water, post-disaster epidemics).

11 Flood Monitoring Climate change is expected to increase the risk of flooding for people around the world, both by raising global sea levels and increasing severe inland flooding events. The flood-prone areas were identified and various thematic maps include road network map, drinking water sources map, land use map, population density map, ward boundaries and location of slums were generated and stored for management and decision making. Used two ERS-1 synthetic aperture radar (SAR) images (before and after) and ancillary topographic information to detect flooded areas at their peak and evaluated its potential with mapping using the flood that occurred in Regione Piemonte in Italy in November 1994. After processing and interpretation, flood map derived accounted for 96.7% of the flooded area, making the procedure suitable for mapping flooded areas even when satellite data are acquired some days after the event, thus overcoming the constraint of temporal resolution in the application of SAR imagery in hydrology. Ifabiyi and Eniolorunda assessed the watershed Characteristics of the Upper Sokoto Basin, Nigeria using RS and GIS. 44 variables generated showed that the basin has a high propensity of being flooded, recommending construction of levees to protect farmlands, efficient reservoir operation and sustainable watershed management for the purpose of environmental management in the basin.

12 Agriculture:- averred that soil quality, water availability or drought stress and climate change are three biophysical factors which need to be addressed for food security in the face of climate change. RS and GIS have been found useful for soil characteristics mapping, agro-climatic assessment, land use suitability for crop production, irrigation management, precision farming, crop type mapping, crop condition assessment, among others. Satellite data provide a real-time assessment of crop condition.Combined Landsat7 ETM+ images and derived distributed data.GIS based hydrological model for estimating canal irrigation demand.It concluded that GIS would be useful for irrigation planning.Result showed chlorophyll variability over crop plots with various levels of nitrogen, and revealed an excellent agreement with ground truth, with a correlation of r 2=.81 between estimated and field measured chlorophyll content data.

Patil Arts, Comm. & Science College, Mandrup

80

प्रेषित अर्थशास्त्री

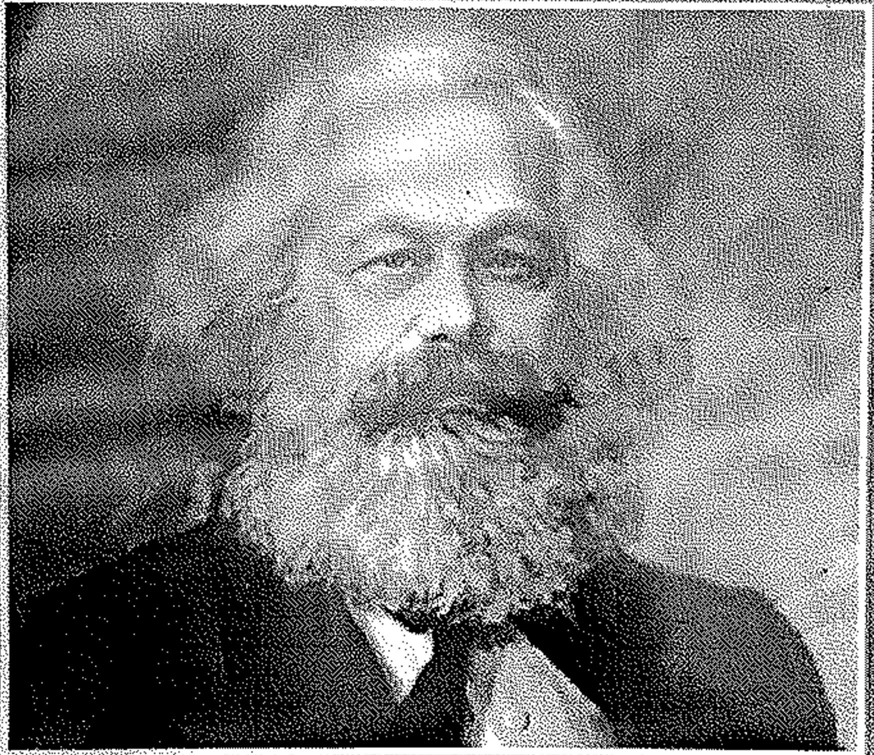

कार्ल मार्क्स

(१८१८ -२०१८)

संपादक

जे. एफ. पाटील

समाजवादी प्रबोधिनी, इचलकरंजी

Scanned by CamScanner

प्रेषित अर्थशास्त्री

कार्ल मार्क्स

(१८१८ -२०१८)

जे. एफ. पाटील

Arts, Comm. & Science College

Scanned by CamScanner

प्रेषित अर्थशास्त्री : कार्ल मार्क्स / जे.एफ.पाटील

Preshit Arthshastri : Karl Marx / J.F.Patil

ISBN : 978-93-5281-361-2

© लेखक

प्रकाशक
डॉ. जे. एफ. पाटील-
समाजवादी प्रबोधिनीसाठी
५३६/१८, इंडस्ट्रियल इस्टेट,
इचलकरंजी - ४१६ ११५, जि. कोल्हापूर.
फोन : (०२३०) २४३८०८५

प्रथम आवृत्ती
दि. ५ मे, २०१८

मुद्रक
भारती मुद्रणालय
८३२ ई वॉर्ड, शाहुपुरी,
४ थी गल्ली, कोल्हापूर - ४१६ ००१
फोन : (०२३१) २६५४३२९

मूल्य : ₹ ३००/-

Scanned by CamScanner

183

अनुक्रमणिका

प्रस्तावना ६

भाग - १ : कार्ल मार्क्स (१८१८-२०१८) प्रेषित अर्थशास्त्री

कार्ल मार्क्स (१८१८-२०१८) प्रेषित अर्थशास्त्री / प्रा. डॉ. जे. एफ. पाटील ११

भाग - २ : मार्क्सवरील वैचारिक प्रभाव

कार्ल मार्क्सवरील वैचारिक प्रभाव / डॉ. पी. बी. कुलकर्णी २६

कार्ल मार्क्सवरील वैचारिक प्रभाव / प्रा. डॉ. उल्हास महादेव माळकर ३६

भाग - ३ : कार्ल मार्क्स : जीवनचित्र

कार्ल मार्क्स : जीवन वृत्तांत / डॉ. संतोषकुमार ब. यादव ४४

कार्ल मार्क्स - जीवनचरित्र / प्रा. डॉ. तेजस्विनी बाजीराव मुडेकर ५०

कार्ल मार्क्सचा जीवन परिचय / डॉ. अर्जुनराव शंकर महाडिक ५४

कार्ल मार्क्स जीवन परिचय / प्रा. सौ. माधुरी उमेश देशमुख ६४

भाग - ४ : कार्ल मार्क्स व हेगेलियन तत्त्वज्ञान

मार्क्स व हेगेलियन तत्त्वज्ञान / डॉ. एम. एस. देशमुख ६८

मार्क्स व हेगेलिअन तत्त्वज्ञान / प्राचार्य डॉ. जे. एस. पाटील ८३

कार्ल मार्क्स व हेगेलियन तत्त्वज्ञान / प्रा. जालिंदर आनंदराव यादव ९२

भाग - ५ : कार्ल मार्क्स व इतिहासवादी दृष्टिकोन

कार्ल मार्क्स यांचे आर्थिक विचार आणि २१वे शतक /
प्रा. संजय दादासाहेब ठिगळे १०४

कार्ल मार्क्स व इतिहासवादी दृष्टिकोन / डॉ. एल. एन. घाटगे ११०

भाग - ६ : कुटुंब, खाजगी मालमत्ता व राज्य यांचा उगम

कुटुंब, खासगी मत्ता व राज्य यांचा मूलारंभ / प्रा. डॉ. सौ. सिंधुदेवी कु. कोरे ११६

Patil Arts, Comm. & Science College, Mandrup

Scanned by CamScanner

कुटुंब, खाजगी मालमत्ता व राज्य यांचा उगम / श्रीमती एन. बी. विभूते १२७

भाग - ७ : कार्ल मार्क्स व दि कॅपिटल

कार्ल मार्क्स व दास कॅपिटल / डॉ. राजकुमार आण्णासो वाईगडे १३८

कार्ल मार्क्स व दास कॅपिटल / प्राचार्य डॉ. अर्जुन पाटील १४५

कार्ल मार्क्स आणि कॅपिटल / प्रा. डॉ. शिवाजी मुरलीधर भोसले १६५

भाग - ८ : मार्क्स व आंबेडकर

मार्क्सवाद, आंबेडकरवाद आणि भारत / प्रा. सुभाष दिगंबर दगडे १७२

भाग - ९ : मार्क्सचा मूल्य सिद्धांत

कार्ल मार्क्सचा मूल्य सिध्दांत / प्रा. डॉ. संतोष कदम १८८

मार्क्सचा मूल्य सिद्धांत / प्रा. डॉ. एस. एस. रूपे १९९

कार्ल मार्क्स यांचा मूल्य-श्रममूल्य सिद्धांत / बळवंत गुरूबसू कोरे २०५

भाग - १० : मार्क्सचा अतिरिक्त मूल्य सिद्धान्त

कार्ल मार्क्सचा अतिरिक्त मूल्य सिद्धांत / डॉ. राहुल शं. म्होपरे २१२

कार्ल मार्क्सचा अतिरिक्त मूल्य सिद्धांत / डॉ. अनिलकुमार वावरे २२०

भाग - ११ : मार्क्स व पिळवणूक

मार्क्सचा शोषण सिद्धांत / प्रा. डॉ. विजय ककडे २३०

कार्ल मार्क्स व पिळवणूक / डॉ. सुनीता माळी २३७

भाग - १२ : मार्क्स, पत्रकारिता व साहित्य

कार्ल मार्क्स आणि पत्रकारिता / राहुल ब. यादव २४८

साहित्य आणि मार्क्सवाद / डॉ. पद्मा पाटील २५३

भाग - १३ : संदर्भ

'कार्ल मार्क्स' यांच्यावर इतर लेखकांनी लिहिलेली मराठी पुस्तके
संकलक : प्राचार्य राजू झाडबुके २६२

... Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College ... Mandrup

Scanned by CamScanner

185

कार्ल मार्क्सचा मूल्य सिध्दांत

प्रा. डॉ. संतोष कदम

व्यावसायिक अर्थशास्त्र विभागप्रमुख, संतोष भी. पाटील महाविद्यालय,
मंद्रुप ता. द.सोलापूर, जि.सोलापूर, ई-मेल: aansar2004@rediffmail.com

प्रस्तावना

जगातील भांडवलशाही व्यवस्था व उत्पादन व्यवस्थेतील अंतर्विरोध व शोषण याची सर्वप्रथम अगदी शास्त्रीय मीमांसा करण्याचा प्रयत्न जगप्रसिद्ध अर्थतज्ञ कार्ल मार्क्सने केला. ही शास्त्रीय मीमांसा मार्क्सने आपल्या दास कॅपिटल या ग्रंथाद्वारे १८६७ साली संपूर्ण जगासमोर आणली. आजही जागतिकीकरणाच्या काळात मार्क्सच्या या शास्त्रीय मीमांसेकडे दुर्लक्ष तर करता येणारच नाही, किंबहुना त्याचे महत्त्व जास्तच वाढले असल्याचे लक्षात येते. संपूर्ण जगभर मार्क्सच्या विचारावर अनेक बाजूने उलटसुलट मत व्यक्त करणाऱ्या लोकांची संख्या कमी नाही. यातूनच मार्क्स व त्याचे विचार आजही किती महत्त्वपूर्ण आहेत हे आपल्या लक्षात येते. थोडक्यात, संपूर्ण जग मार्क्सवादाकडे दुर्लक्ष करू शकत नाही.

मार्क्सने मांडलेल्या विचारांवर त्या काळाचा आणि त्या काळातील विचारवंतांचा प्रभाव होता. जर्मन तत्त्वज्ञ हेगेल यांच्या विकासाधिष्ठित तत्त्वज्ञानाचा मार्क्सवर मोठा प्रभाव होता. याशिवाय सनातनी विचारवंत रिकार्डो यांच्या विचारांचाही प्रभाव मोठ्या प्रमाणात त्यांच्यावर पडला होता. त्यातूनच रिकार्डोच्या खंड सिद्धांतावर आधारित असलेला अतिरिक्त मूल्य सिद्धांत मार्क्सने मांडला आहे. तसेच एंजलचाही प्रभाव त्यांच्यावर होता. असे असले तरी ज्या सनातनवाद्यांनी भांडवलशाहीचा पुरस्कार केला त्यांचा मार्क्सवर प्रभाव असूनही मार्क्सने भांडवलशाही नाकारून समाजवादाचा पर्याय जगाला दिला. एकूणच मार्क्स व त्याच्या लिखाणावर विविध विचारवंतांचा प्रभाव असूनही तो कोणत्याही एका पंथाचा झाला नाही तर त्याने विविध विचारांचा उपयोग आपल्या उद्दिष्टांसाठी कौशल्याने करून घेतला असे म्हणता येईल.

मार्क्सचे आर्थिक विचार [illegible] दोन प्रमुख तत्त्वज्ञानावर आधारित आहेत ते म्हणजे विरोध विकास[illegible] भौतिकवाद आणि इतिहासाची भौतिकवादी मीमांसा है

Mandrup

Scanned by CamScanner

होते. दास कॅपिटल या आपल्या प्रसिद्ध ग्रंथाच्या पहिल्या खंडाच्या पहिल्या आवृत्तीच्या प्रस्तावनेत मार्क्स लिहितो की, आजच्या भांडवली समाजाच्या प्रगतीचा आर्थिक नियम स्पष्टपणे मांडणे हाच प्रस्तुत ग्रंथाचा अंतिम हेतू आहे. इतिहास निर्णीत विशिष्ट समाजातील उत्पादनासंबंधाची उत्पत्ती, प्रगती आणि त्यातील लय यांचा अभ्यास हाच मार्क्सच्या आर्थिक सिद्धांताचा गाभा आहे. विक्रीयोग्य वस्तूंची निर्मिती हे भांडवली समाजाचे वैशिष्ट्य आहे; असे मार्क्सने सांगून आपल्या आर्थिक विचारांची मांडणीच वस्तू उत्पादन व तिचे मूल्य यापासून केल्याचे दिसून येते. प्रस्तुत लेखामध्ये आपण मार्क्सने मांडलेल्या मूल्य सिद्धांतावर चर्चा करणार आहोत. त्याचवेळी हा मूल्य सिद्धांत मांडत असताना मार्क्सने ज्या ॲडम स्मिथ व रिकार्डो यांच्या मूल्य सिद्धांताचा आधार घेतला त्याचाही आपण थोडक्यात आढावा घेणार आहोत.

मार्क्सने मूल्य सिद्धांताची चर्चा का केली?

मार्क्सच्या श्रममूल्य सिद्धांताची चर्चा करण्यापूर्वी मार्क्सने श्रममूल्य सिद्धांत का मांडला हे सुरुवातीला जाणून घेऊयात. मार्क्सने श्रममूल्य सिद्धांताची चर्चा करताना मागणी व पुरवठा समान असताना किंमत/मूल्य कसे ठरते या प्रश्नानेच चर्चेला सुरुवात केली. भांडवलशाही अर्थतज्ञ महत्तम किमतीद्वारे महत्तम नफा मिळण्याची पद्धत, त्यासाठीची उत्पादन पध्दत, तसेच त्यासाठी कोणती उत्पादन साधने कशी वापरावीत, यासारख्या बाबी समजून घेण्यासाठी चर्चा करतात. मार्क्सने मात्र यापेक्षा वेगळा विचार करताना मुळात किंमत/मूल्य कसे ठरते हा प्रश्न उपस्थित केला. वस्तूंच्या भिन्नभिन्न उपयोग मूल्याचा विचार करता त्या वस्तूमध्ये जी सर्वसाधारण अशी बाब आहे ती म्हणजे मानवी श्रम. त्यामुळे वस्तूची किंमत/मूल्य हे श्रमावरून ठरते असे मार्क्सला सांगायचे होते. यासाठीच मार्क्सने आपला मूल्य सिद्धांत किंबहुना श्रममूल्य सिद्धांत मांडला. या सिद्धांताची मांडणी करत असताना मार्क्सने ॲडम स्मिथ व रिकार्डो यांनी मांडलेल्या मूल्य सिद्धांताचा आधार घेतला आहे.

ॲडम स्मिथची मूल्य सिद्धांताची मांडणी

ॲडम स्मिथने मूल्याचे उपयोगिता व विनिमय मूल्य असे दोन अर्थ सांगितले. यामध्ये वस्तूच्या उपयोगितेवरून ठरते ते उपयोगिता मूल्य तर एखाद्या वस्तूच्या मोबदल्यात इतर वस्तूंचे किती नग मिळतात, यावरून जे मूल्य ठरते ते विनिमय मूल्य होय असा अर्थ त्यांनी सांगितला आहे. हे सांगतानाच विनिमय मूल्य हे उपयोगिता मूल्यावरून ठरत नाही असे त्यांनी स्पष्ट केले. कारण त्यांच्या मते, ज्या वस्तूंना मोठे उपयोगिता मूल्य असते त्या वस्तूंना विनिमय मूल्य असेलच असे नाही. याउलट ज्या

Pali Arts, Comm. & Science College
Mandrup

वस्तूंना मोठे विनिमय मूल्य आहे त्या वस्तूंना उपयोगिता मूल्य असेलच असेही नाही. यासाठी त्यांनी हिरा व पाणी यांची तुलना करून उपयोगिता व विनिमय मूल्याची तुलना केली आहे. थोडक्यात, स्मिथने उपयोगिता मूल्य व विनिमय मूल्य यांचा परस्परसंबध नसल्याचे सांगून त्यांनी उपयोगिता मूल्याकडे दुर्लक्ष करून केवळ विनिमय मूल्य कसे ठरते, याकडे लक्ष केंद्रित करून आपले मूल्यविषयक विश्लेषण केल्याचे दिसते.

ॲडम स्मिथने पुढे वस्तूचे विनिमय मूल्य कसे ठरते हे सांगताना ते वस्तू उत्पादनासाठी लागणाऱ्या श्रमावरून ठरते असे स्पष्ट केले. याचाच अर्थ वस्तूचे विनिमय मूल्य हे त्या वस्तूच्या साहाय्याने जेवढे श्रम खरेदी करता येतात त्या श्रमाएवढे ते असते. थोडक्यात, श्रम हे वस्तूचे मूल्य मोजयाचे साधन असतानाच ते मूल्य निर्मितीचे कारणही आहे असे स्मिथला म्हणायचे होते. यातून एखादी वस्तू तयार करण्यासाठी जेवढे श्रम लागतात त्याच्या दुप्पट श्रम जर दुसरी वस्तू तयार करण्यासाठी लागले तर दुसऱ्या वस्तूला पहिल्या वस्तूपेक्षा बाजारात दुप्पट मूल्य मिळू शकते असे स्मिथला स्पष्ट करायचे होते.

स्मिथने श्रमाचे मापन कसे करावयाचे हे सांगताना वस्तू तयार करण्यासाठी जेवढे श्रम खर्च होतील त्यावरून त्याचे मूल्य ठरवावे. म्हणजेच एक टेबल तयार करण्यासाठी ६ तास आणि एक खुर्ची तयार करण्यासाठी ३ तास श्रम लागत असतील तर एका टेबलाच्या बदल्यात दोन खुर्च्या असे श्रमाचे विनिमय मूल्य ठरते. पैशापेक्षा श्रमात सांगितलेले मूल्य केव्हाही जास्त योग्य असते असे त्यांचे म्हणणे होते. कारण, श्रमाचे मूल्य नेहमी स्थिर असते तर सोने, चांदीच्या धातूच्या पैशाचे मूल्य सतत बदलत असते.

ॲडम स्मिथ यांनी वस्तूचे मूल्य कसे ठरवावे याबाबत स्पष्टीकरण देताना असे सांगितले की, एखादी वस्तू तयार करण्यासाठी जेवढे श्रम खर्च झाले असतील त्यावरून त्या वस्तूचे मूल्य ठरवावे किंवा एखाद्या वस्तूचे मूल्य हे त्या वस्तूच्या मोबदल्यात मिळणाऱ्या दुसऱ्या वस्तूमध्ये किती श्रम खर्ची पडले आहे यावरून ठरते. थोडक्यात, स्मिथने वस्तूमूल्य निर्धारणाबाबत श्रमखर्च सिद्धांत व श्रमसत्ता सिद्धांत असे दोन सिद्धांत मांडून गोंधळ निर्माण केल्यासारखे जाणवते. कारण, वस्तूच्या उत्पादनासाठी आवश्यक असणाऱ्या श्रमावरून आणि वस्तूच्या साहाय्याने किती श्रम मिळविता येतात, यावरून विनिमय मूल्य ठरते हा विचार समाजाच्या प्राथमिक अवस्थेत खरा ठरतो. कारण, या अवस्थेत कोणत्याही वस्तूचे उत्पादन केवळ श्रम या घटकाद्वारेच केले जाते. त्यामुळे तयार होणाऱ्या वस्तूचे संपूर्ण श्रेय श्रम या घटकालाच

Mandrup ... Comm. & Science College

Scanned by CamScanner

188

परंतु समाज जेव्हा प्रगत अवस्थेत असतो तेव्हा श्रमाबरोबर भांडवल या उत्पादनासाठी वापर केला जातो. परिणामी, प्रगत अवस्थेत वस्तू उत्पादनासाठी आवश्यक उत्पादनाच्या घटकांमध्ये जमीन, श्रम व भांडवल हे घटक स्वतंत्र व्यक्तींच्या मालकीचे असतात. जमिनीला खंड, श्रमाला वेतन व भांडवलाच्या मालकाला नफ्याची अपेक्षा असते. या उत्पादन घटकांना द्याव्या लागणाऱ्या मोबदल्याची बेरीज म्हणजेच वस्तू उत्पादन खर्च होय. याचाच अर्थ समाजाच्या प्रगत अवस्थेत वस्तूचे मूल्य हे उत्पादन खर्चावरून ठरते. थोडक्यात, स्मिथने समाजाच्या प्रगत अवस्थेत वस्तूमूल्य कसे ठरते हे सांगण्यासाठी उत्पादन खर्च सिद्धांत मांडला असल्याचे स्पष्ट होते. तर समाजाच्या प्राथमिक अवस्थेतील वस्तूच्या किंमत निर्धारणाबाबत श्रममूल्य सिद्धांत मांडला. पुढे जाऊन स्मिथने वस्तूचे नैसर्गिक मूल्य व बाजार मूल्य असा फरक केला आहे. नैसर्गिक मूल्य म्हणजे वस्तूच्या किंमतीत खंड, वेतन व नफा यांचे दर समाविष्ट असणे होय. तर बाजारातील ग्राहक व विक्रेत्यांच्या स्पर्धेतून मागणी पुरवठ्याच्या धक्क्यामुळे जे मूल्य ठरते ते बाजार मूल्य होय. थोडक्यात, ॲडम स्मिथ आपल्या मूल्य सिद्धांताची मांडणी करताना जरी गोंधळलेल्या स्थितीत असल्याचे जाणवत असला तरी त्याने पुढे अनेक नवीन सिद्धांताना चालना दिली असल्याचे दिसून येते. कारण स्मिथने सांगितलेल्या भांडवलशाही उत्पादन पद्धतीत अतिरिक्त मूल्य निर्माण होते हे पुढे मार्क्सच्या लक्षात आले व त्यातूनच त्याने आपला अतिरिक्त मूल्याचा सिद्धांत मांडला.

रिकार्डोची मूल्य सिद्धांताची मांडणी

ॲडम स्मिथने वस्तूचे मूल्य श्रमावरून ठरते हे सांगतानाच समाजाच्या प्राथमिक अवस्थेचाच जास्त विचार केला आणि प्रगत अवस्थेकडे दुर्लक्ष केले. रिकार्डो आपल्या मूल्य सिद्धांताची मांडणी करताना समाजाच्या प्राथमिक व प्रगत अशा दोन्ही अवस्थांचा विचार करतो. अर्थात, रिकार्डोने आपल्या मूल्य सिद्धांताची मांडणी करताना स्मिथप्रमाणेच वस्तूच्या उपयोगिता व विनिमय मूल्याचे विश्लेषण केले आहे. परंतु रिकार्डोच्या मते, वस्तूला उपयोगिता मूल्य असल्याशिवाय विनिमय मूल्य प्राप्त होऊ शकत नाही, हे खरे असले तरी उपयोगिता हे वस्तूचे मूल्य मोजण्याचे परिमाण होऊ शकत नाही.

रिकार्डोने वस्तूचे मूल्य कसे ठरते हे सांगताना विनिमय मूल्य असणाऱ्या वस्तूंची पुनरुत्पादन शक्य नसणाऱ्या वस्तू (दुर्मीळ वस्तू) आणि पुनरुत्पादन शक्य असणाऱ्या वस्तू अशा दोन गटात विभागणी केली. पुनरुत्पादन शक्य नसणाऱ्या वस्तूंचा पुरवठा वाढवता येत नसल्याने त्यांचे मूल्य श्रमावरून न ठरता त्यांच्या दुर्मीळतेवरून ठरते.

Pali Arts, Comm. & Science College Mandrup

त्यामुळे अशा वस्तूंचे मूल्य कसे ठरते याचा जास्त विचार न करता ज्या वस्तूंचा पुरवठा वाढवता येतो म्हणजेच ज्या वस्तूंचे पुनरुत्पादन शक्य आहे, त्यांचा सविस्तर विचार रिकार्डो यांनी केला. त्यांच्या मते, समाजाच्या प्राथमिक व प्रगत अशा दोन्ही अवस्थेत अशा वस्तूंचे मूल्य श्रमावरून ठरते. कारण समाजाच्या प्रगत अवस्थेत वस्तूच्या उत्पादनासाठी भूमी, श्रम व भांडवल या घटकांचा वापर केला जात असला तरी भूमीला खंडाच्या रूपाने दिला जाणारा मोबदला किंमतीत समाविष्ट केला जात नाही. कारण, खंड हा किंमतीवरून ठरतो, खंडावरून किंमत ठरत नाही. म्हणजेच वस्तूच्या मूल्य निश्चितीत खंडाची भूमिका नसते. भांडवलाबाबत विचार करताना रिकार्डो म्हणतो की, भांडवल म्हणजे यंत्र, अवजारे हे भूतकाळात कोणाच्या तरी श्रमाच्या साहाय्यानेच तयार झालेली असतात. म्हणजेच भांडवल हे संग्रहित किंवा संचित श्रम आहे. त्यामुळे समाजाच्या प्रगत अवस्थेत वस्तूचे मूल्य हे वर्तमानकाळातील श्रम व भूतकाळातील संग्रहित/संचित श्रम यावरून म्हणजेच केवळ श्रमावरूनच ठरते असे रिकार्डो यांनी स्पष्ट केले. पुढे रिकार्डो यांनी वस्तूचे मूल्य उत्पादन खर्चावरून ठरते असे सांगतानाच उत्पादन खर्च म्हणजे वर्तमानकाळातील व भूतकाळातील खर्च झालेले श्रम किंवा त्या श्रमावर झालेला खर्च अशी व्याख्या केली. असे असतानाच भूतकाळातील संचित श्रमावर भांडवलदारांची मालकी असते. त्यामुळे संचित श्रमाच्या वापराबद्दल भांडवलदाराला नफा मिळतो का, असा प्रश्न अनेक तज्ज्ञांसमोर निर्माण झाला. त्या वेळी रिकार्डोने असे सांगितले की, संचित श्रमावर भांडवलदाराची मालकी असल्याने वस्तूला मिळणाऱ्या मूल्यातून श्रमाला वेतन देईल व उर्वरित रक्कम तो स्वत:कडे ठेवून घेईल. परिणामी, यातून रिकार्डोने मूल्य निर्धारणाबाबत संभ्रम निर्माण केला असा आरोप केला गेला. तरीही रिकार्डो श्रमावरून वस्तूचे मूल्य ठरते या मतावर ठाम होता. यासाठी त्याने पुढे आपल्या सिद्धांतात काही दुरुस्त्या केल्या. त्यानुसार कामगारांमध्ये कार्याबाबत असलेली गुणभिन्नता श्रमिकांची कुशलता व कार्यक्षमता विचारात घेऊन निरनिराळ्या श्रमाचे तौलनिक मूल्य बाजारयंत्रणेद्वारे अचूक ठरवता येते असे सांगितले. कारण श्रम या घटकात गुणभिन्नता असली तरी एकदा त्याचे मोजमाप झाले की, त्यात वारंवार बदल होत नाहीत असे त्याचे मत होते. म्हणजेच श्रमिकांच्या कार्यातील गुणभेद विचारात घेऊनही वस्तूचे श्रमावरून मूल्य ठरविण्यात कोणतीही अडचण येत नाही असे रिकार्डोने सांगितले. पुढे रिकार्डो म्हणतो की, श्रमाप्रमाणे भांडवलातही गुणभिन्नता असते. पण दोन वस्तूंच्या उत्पादनासाठी लागणारे भांडवल जर सारख्याच उत्पादन क्षमतेचे असेल तर दोन्ही वस्तूचे मूल्य सारखेच राहते. शेवटी रिकार्डोने आपल्या सिद्धांतात आणखी एक दुरुस्ती करताना

Sanjay Patil Arts, Comm. & Science College * Mandrup

Scanned by CamScanner

असे सांगितले की, नफा हा उत्पादन खर्चाचा भाग असून मूल्य निश्चितीमध्ये त्याचा विचार करायला हवा.

थोडक्यात, रिकार्डोने आपल्या मूल्य सिद्धांतात काही दुरुस्त्या करूनही त्याला त्यात काहीतरी कमतरता रहात असल्याचे जाणवत होते, म्हणूनच त्याने एका पत्रात आपला हा सिद्धांत पुन्हा लिहिला जावा अशी विनंती मॅक कुलाक यांना केल्याचे आढळते. पुढे याच सिद्धांताच्या आधारे कार्ल मार्क्स यांनी मूल्य निर्धारणाबाबत अधिक चांगल्याप्रकारे स्पष्टीकरण देण्याचा प्रयत्न केला.

कार्ल मार्क्स यांचा मूल्य सिद्धांत

कार्ल मार्क्स हा काल्पनिकतेला बळी न पडता एक वास्तववादी दृष्टिकोन मांडणारा महान विचारवंत होता. यातूनच त्याने ॲडम स्मिथ व रिकार्डो यांनी मूल्य सिद्धांताचे केलेले विश्लेषण जास्त प्रमाणात वास्तववादी करून मांडले असल्याचे दिसते. वस्तूच्या मूल्य निर्धारणात श्रमाची भूमिका किती महत्त्वाची असू शकते हे त्याने स्पष्ट केले. त्यामुळेच मार्क्सच्या मूल्य सिद्धांताला श्रममूल्य सिद्धांत असे म्हटले जाते. या सिद्धांतावर आता सविस्तर चर्चा करूयात.

श्रमशक्तीचा वापर व त्याची वैशिष्ठ्ये

श्रम म्हणजे उपयोगात येणारी श्रमशक्ती होय असे मार्क्स म्हणतो. अशी श्रमशक्ती खरेदी करणारा भांडवलदार श्रमशक्ती विकणाऱ्यालाच ती वापरावयास लावून ती आपल्या पदरात पाडून घेतो. भांडवलदार उत्पादन साधनांची निवड करताना अतिशय चतुराईने वागतो असे मार्क्स म्हणतो. श्रम हे एकदा का भांडवलदाराच्या नियंत्रणाखाली आले की मग तो उत्पादन प्रकार बदलत राहतो. मार्क्सच्या मते, भांडवलदाराला विकल्या जाणाऱ्या श्रमशक्तीची दोन वैशिष्ठ्ये सांगता येतात. एक म्हणजे श्रमिक हा भांडवलदाराच्या नियंत्रणाखाली काम करतो. भांडवलदार आपले श्रम व उत्पादन साधनांचा वापर योग्य पद्धतीने व्हावा याची काळजी घेतो. त्यामुळे श्रमिकाला श्रमकार्य चालू असताना स्वातंत्र्य व स्वावलंबन रहात नाही. दुसरे वैशिष्ठ्य असे की, श्रमाच्या साहाय्याने तयार झालेले उत्पादन हे श्रमिकाचे न राहता ते भांडवलदाराच्या मालकीचे होते. कारण भांडवलदार श्रमिकाला त्याची श्रमशक्ती वापरण्याचे मूल्य देत असल्याने भांडवलदाराला श्रमशक्ती वापरण्याचा अधिकार मिळतो असे मार्क्स म्हणतो. तसेच उत्पादन कार्यासाठी आवश्यक वस्तू भांडवलदाराच्या मालकीच्या असल्यानेही हा अधिकार त्याला मिळत असतो. अशा स्थितीत श्रमाची किंमत/मूल्य कसे ठरते हे जाणून घेणे महत्त्वाचे ठरते असे मार्क्सला वाटते.

Mandrup

Scanned by CamScanner

सिद्धांताचे स्पष्टीकरण

मार्क्सने आपला मूल्य सिद्धांत मांडत असताना स्मिथ व रिकार्डो यांच्या मूल्य सिद्धांतातील अपुरेपणा दूर करण्याचा प्रयत्न केला. स्मिथ, रिकार्डो यांनी उत्पादन, उत्पादन खर्च व पुरवठ्याकडे लक्ष देऊन मागणीकडे दुर्लक्ष केले. शिवाय प्रत्यक्ष बाजारात किंमत/मूल्य कशी ठरते याचे विवेचन न करता विशिष्ट परिस्थितीत किंमत/मूल्य कसे ठरते यावर भर दिल्याचे दिसून येते. मार्क्सचा दृष्टिकोन या दोघांपेक्षा वेगळा आहे. काही तज्ञांच्या मते, मार्क्सला आपल्या मूल्य सिद्धांतात वस्तूचे मूल्य कसे ठरते याचे स्पष्टीकरण द्यावयाचे नव्हतेच. भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेतील दोष दाखवून भांडवलशाही अर्थव्यवस्था कालांतराने कशी नष्ट होऊ शकते, भांडवलशाही व्यवस्थेत कामगारांचे शोषण कसे होते व त्यातून अतिरिक्त मूल्य म्हणजेच नफा कसा निर्माण होतो हे त्याला या सिद्धांताद्वारे दाखवायचे होते. त्यामुळेच जी.डी. कोल म्हणतात की, मार्क्सचा मूल्यसिद्धांत हा मूल्यसिद्धांत नसून भांडवलशाही व्यवस्थेतील पिळवणूक कशी केली जाते याबाबतचा सिद्धांत आहे. मार्क्सच्या मते, वस्तूचे मूल्य हे वस्तूमध्ये समाविष्ट झालेल्या श्रमावरून ठरते. म्हणजेच श्रमामुळे वस्तूला मूल्य प्राप्त होत असून श्रम हाच वस्तूच्या मूल्याचा पाया आहे. त्यामुळे वस्तूला दोन प्रकारची मूल्ये असतात असे मार्क्सने सांगितले.

१) वस्तू मूल्याचे प्रकार

विक्रीयोग्य वस्तू ही प्रथमत : मानवाची गरज पूर्ण करणारी व दुसरे म्हणजे जिचे दुसऱ्या एखाद्या वस्तूबरोबर देवघेव म्हणजेच विनिमय होऊ शकेल अशी वस्तू होय. यासाठीच मार्क्सने आपला सिद्धांत स्पष्ट करताना वस्तूला पुढील दोन प्रकारची मूल्य असतात असे सांगितले.

१. उपयोगिता मूल्य : उपयोगिता मूल्याचा संबंध उपयोगितेशी असतो. जी व्यक्ती त्या वस्तूचा उपभोग घेते तिला त्या उपयोगितेचा अनुभव येतो. उपयोगिता मूल्य उपभोक्ता व उपभोग्य वस्तू यांच्यात असणारा संबंध दाखविते. मार्क्सच्या मते, अर्थव्यवस्थेत सामाजिक संबंधाचा विचार असल्यामुळे उपयोगिता मूल्याकडे लक्ष देण्याचे कारण नाही.

२. विनिमय मूल्य : विनिमय मूल्य म्हणजे काय हे अभ्यासण्यापूर्वी मार्क्सने वस्तूची व्याख्या केली आहे ती लक्षात घेऊयात. मार्क्सने सर्व आर्थिक वस्तूंचा समावेश वस्तूंमध्ये केला नाही. तर ज्या वस्तूंचे उत्पादन मानवी श्रमामुळे होते आणि ज्यात उपयोगिता असते अशा सर्व वस्तूंचा समावेश वस्तूत केला आहे. त्याच्या मते,

Scanned by CamScanner

विनिमय मूल्य ही एक संख्यात्मक कल्पना आहे. जेव्हा दोन वस्तूंचा विनिमय होत असतो तेव्हा त्या दोन वस्तूंमध्ये तिसरी वस्तू असली पाहिजे आणि अशी तिसरी वस्तू म्हणजे मानवी श्रम होय. अशा दोन वस्तू संख्यात्मकदृष्ट्या तिसऱ्या वस्तूबरोबर असल्या पाहिजेत. उदाहरणार्थ १ टेबल = २ खुर्च्या अशी दोन वस्तूत देवाणघेवाण झाली तर याचा अर्थ १ टेबलमध्ये असणारे मानवी श्रम हे २ खुर्च्यात असलेल्या मानवी श्रमाइतके आहे. यावरून हे स्पष्ट होते की, दोन वस्तूमध्ये विनिमयाचा आधार श्रम हेच आहे. म्हणून विनिमय मूल्य हे वस्तू निर्मितीसाठी आवश्यक असणाऱ्या श्रमावरून ठरते.

२) संचित श्रम

वस्तूचे मूल्य तिच्या निर्मितीसाठी आवश्यक असणाऱ्या श्रमावरून ठरते असे सांगत श्रममूल्य सिद्धांत मांडला. परंतु, वस्तू उत्पादनासाठी ज्याप्रमाणे श्रमाची गरज असते त्याचप्रमाणे भांडवलाचीही गरज असते. याचा विचार करता वस्तूचे मूल्य निर्धारण कसे करायचे, हा प्रश्न निर्माण झाल्यानंतर मार्क्सने एक विचार मांडला. त्याच्या मते, भांडवल म्हणजे यंत्रसामग्री तसेच अवजारे होत व त्यांची निर्मिती भूतकाळात कोणीतरी श्रम केल्यामुळे झालेली असते. त्यामुळे भांडवल म्हणजे भूतकाळातील संचित श्रम असतात. म्हणजेच वस्तूच्या उत्पादनात श्रमाबरोबर आपण संचित श्रमाचाही वापर करतो. परिणामी, वस्तूचे मूल्य चालू काळातील श्रम व भूतकाळातील संचित श्रम यावरून ठरते असे मार्क्सने सांगितले.

३) श्रमाचे मापन कसे करायचे

वस्तूचे मूल्य वस्तूत समाविष्ट असलेल्या श्रमावरून ठरते असे मार्क्सने सांगितले. परंतु वस्तूमध्ये किती श्रम समाविष्ट आहे याचे मापन कसे करावयाचे? याबाबतही मार्क्सने स्पष्टीकरण दिले आहे. त्याच्या मते, वस्तूत समाविष्ट असलेल्या श्रमाचे मापन तासांच्या संदर्भात करता येते. म्हणजेच एखाद्या वस्तूमध्ये किती तासाचे श्रम समाविष्ट आहे यावरून वस्तूचे मूल्य सांगता येते. उदाहरणार्थ एक टेबल तयार करण्यासाठी ८ तास लागत असतील व १ खुर्ची तयार करण्यासाठी ४ तास लागत असतील तर याचा अर्थ १ टेबलात ८ तासाचे व १ खुर्चीत ४ तासाचे श्रम समाविष्ट झाले आहे. म्हणजेच १ टेबलाचे मूल्य ८ श्रम तास आणि १ खुर्चीचे मूल्य ४ श्रम तास इतके आहे.

४) सामाजिकदृष्ट्या आवश्यक श्रमवेळेची संकल्पना

वस्तूचे मूल्य श्रमावरून ठरते हे निश्चित झाल्यावर पुढे असा प्रश्न निर्माण झाला की, सर्वच कामगारांची काम करण्याची गती, कार्यक्षमता सारखी नसते. काही

Mandrup
... Arts, Comm. & Science College

Scanned by CamScanner

कामगार मंद गतीने तर काही कामगार जलद गतीने काम करतात. अशावेळी सर्व कामगारांना एकाच दराने श्रममूल्य दिले तर मंद गतीने काम करणाऱ्या कामगारांचा फायदा व जलद गतीने काम करणाऱ्या कामगारांचे नुकसान होईल. ही अडचण मार्क्सने लक्षात घेऊन सामाजिकदृष्ट्या आवश्यक श्रमवेळेची संकल्पना मांडली. सामाजिकदृष्ट्या आवश्यक श्रमवेळ म्हणजे समाजातील प्रचलित उत्पादन पद्धतीत अतिजलद नसलेल्या अशा सर्वसाधारण कामगारांनी वस्तू तयार करण्यासाठी जेवढ्या तासाचे श्रम लागतात तेवढ्या तासाचे श्रम म्हणजे त्या वस्तू उत्पादनासाठी लागलेला सामाजिकदृष्ट्या आवश्यक श्रमवेळ होय.

यावरून असे स्पष्ट होते की, वस्तूमध्ये किती श्रम समाविष्ट आहे याचे मापन सामाजिकदृष्ट्या आवश्यक श्रमवेळेवरून करता येते. अशाप्रकारे वस्तूमध्ये समाविष्ट झालेल्या श्रमाचे मापन केले की, त्यावरून वस्तूचे मूल्य ठरवता येते. तरीही समजा एखाद्या वस्तूच्या उत्पादनासाठी सामाजिकदृष्ट्या आवश्यक श्रमवेळेपेक्षा अधिक किंवा कमी वेळ लागला तर त्याचा विचार करू नये असे मार्क्सने सांगितले.

५) कुशल व अकुशल श्रमिकांच्या श्रमाचे मापन

सामाजिकदृष्ट्या आवश्यक श्रमवेळेची कल्पना मांडून श्रमाद्वारे वस्तूचे मूल्य ठरते असे मार्क्सने सांगितले, परंतु वस्तूमध्ये समाविष्ट असलेल्या श्रमावरून वस्तूचे मूल्य ठरविताना सर्व श्रमिकांचे श्रम सारखे नसतात ही एक अडचण निर्माण झाली. कारण काही श्रमिक कुशल तर काही अकुशल असतात. अशावेळी दोन्ही कामगारांनी सारखेच वेळ काम केले तर दोघांचे श्रम सारखेच समजता येणार नाही. ही अडचण दूर करण्यासाठी मार्क्सने असे स्पष्टीकरण दिले की, कुशल श्रमिकांचे श्रम हे अकुशल श्रमिकांपेक्षा किती पट अधिक योग्यतेचे आहे हे ठरविता येते आणि त्यावरून आपण वस्तूचे मूल्य ठरवू शकतो. उदाहरणार्थ, एखाद्या डॉक्टरचे श्रम कंपाऊंडरच्या श्रमाच्या ४ पटीने अधिक योग्यतेचे असतील तर डॉक्टरचे १ तासाचे श्रम हे कंपाऊंडरच्या ४ तासांच्या श्रमाएवढे ठरतील. म्हणजेच डॉक्टरने १ तासात केलेल्या श्रमाचे मूल्य हे कंपाऊंडरने केलेल्या १ तासाच्या श्रमाच्या मूल्यापेक्षा ४ पटीने अधिक राहिल. अशाप्रकारे कुशल व अकुशल श्रमिकांच्या श्रमाचे मोजमाप करताना येणारी अडचण मार्क्सने दूर केली आहे.

६) संचित श्रमापैकी वापरलेल्या श्रमाचे मापन

पुढे जाऊन संचित श्रमाच्या मापनाबाबत आणखी एक अडचण निर्माण झाली. कारण उत्पादन प्रक्रियेत भूतकाळातील संचित श्रमापैकी नेमके किती श्रमाचा वापर

193
Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College Mandrup
Scanned by CamScanner

केला हे कसे ठरवायचे. कारण वस्तूचे मूल्य ठरविताना संचित श्रमापैकी किती श्रम वस्तूमध्ये समाविष्ट झालेले आहेत ते पाहणे गरजेचे ठरते. यावर स्पष्टीकरण देताना मार्क्स असे सांगतात की, एखादे यंत्र तयार करण्यासाठी १००० तास लागले तर याचा अर्थ त्या यंत्रात १००० तासाचे श्रम संचित झालेले आहेत. या यंत्राद्वारे १ तासात १००० वस्तूंचे उत्पादन होत असेल तर याचा अर्थ उत्पादित प्रत्येक वस्तूमध्ये १ तासाचे संचित श्रम समाविष्ट आहेत. यावरून असे स्पष्ट होते की, वस्तूचे मूल्य हे चालू काळातील श्रम व भूतकाळातील संचित श्रम यावरून ठरवताना कोणतीही अडचण येत नाही. अशाप्रकारे मार्क्सने वस्तूचे मूल्य हे श्रमावरूनच ठरते हे सांगतानाच त्याने अनेक गोष्टी मांडल्याचे आपल्या लक्षात येते.

समारोप

मार्क्सने जे अनेक सिद्धांत मांडले त्याबाबत निरनिराळी मते व्यक्त केली जातात. मार्क्सचा मूल्य सिद्धांत हा काल्पनिक असून प्रत्यक्ष वस्तुस्थितीशी विसंगत असल्याने तो निरूपयोगी आहे असे सुचविले जाते. असे असले तरी त्याचे लिखाण चिकित्सक, तर्कसंगत व प्रभावी होते हे मान्य करावे लागते. श्रमाचे मापन करत असताना सर्वच कामगारांची कार्यक्षमता व कामाची गती सारखी नसते, यावर त्यांनी सुचविलेली सामाजिकदृष्ट्या आवश्यक श्रमवेळेची संकल्पना, तसेच कुशल व अकुशल श्रमाच्या मापनातील अडचण दूर करण्याचे तंत्र देऊन त्यांनी संचित श्रमापैकी किती श्रमाचा वापर उत्पादन प्रक्रियेत केला गेला याचेही उत्तर त्यांनी आपल्या विश्लेषणात दिले आहे. आंतरराष्ट्रीय स्वरूपाची कामगार संघटना भक्कम पायावर उभारण्याचे श्रेय मार्क्सला द्यावे लागते.

कार्ल मार्क्स हा केवळ अर्थशास्त्रज्ञच नव्हता तर राजकीय संघर्षामध्ये एक साधन म्हणून अर्थव्यवस्थेचा वापर करणारा एक क्रांतिकारक होता हे आपणाला त्याच्या मूल्य सिद्धांताची मांडणी समजून घेण्यासाठी लक्षात घेतले पाहिजे. त्याच्या मूल्य सिद्धांतात दोष जरूर असतील पण त्याने या संकल्पनेद्वारे भांडवलशाहीतील शोषण प्रक्रिया अधिक चांगल्या प्रकारे स्पष्ट करून सांगण्याचा प्रयत्न केला आहे. शिवाय त्याने आपल्या मूल्य सिद्धांतात फार काही वेगळे सांगितले नसले तरी पुढे त्याने जो कामगारांच्या पिळवणुकीचा व शोषणाचा सिद्धांत मांडला त्याचा पाया मात्र याच या सिद्धांतात दिसून येतो.

संदर्भ साहित्य

1. Karl Marx (1867), Capital: A Critique of Political Economy VolI.

Mandrup

Scanned by CamScanner

Progress Publisher, Moscow, USSR (source:https://www.marxists.org/archive/marx/works/download/pdf/CapitalVolumeI.pdf), गाडगीळ पा. वा. (१९४९), मार्क्सचे कॅपिटल सारग्रंथ, महाराष्ट्र ग्रंथ भांडार लि. मुंबई-४.

३. तुळपुळे वसंत (१९६८), लेनिन मार्क्सचे अर्थशास्त्र, पी. पी. एच. बुकस्टॉल, मुंबई-४.

४. http://www.anwarshaikhecon.org/sortable/images/docs/publications/political_econom y/1977/1Marx% 27s% 20Theory% 20of%20Value%20and%20the%20%27transformation%20Problem%27.pdf

५. http://e-tcs.org/wp-content/uploads/2014/03/cohen-exploitation-and-theory-of-value.pdf

६. http://havenscenter.org/files/foley.marx.lp.method.pdf

७. https://rosswolfe.files.wordpress.com/2017/03/isaak-rubin-essays-on-marxs-theory-of-value.pdf

९. http://www.bard.edu/library/arendt/pdfs/Marx-Surplus.pdf

१०. http://users.ntua.gr/jmilios/Milios_El%20Capital_150_aniversario_Fin.pdf

Mandrup Arts, Comm. & Science College

Scanned by CamScanner

2017-18
196

Interdisciplinary National Level Conference 17 th Mar.2018
Special Issue On Impact of Globalization on Language, Literature, Education, Social Sciences, Library, Environment, Sports And Games

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

सौरशेती: जागतिकीकरणाच्या काळातील शेतीचा नवा मार्ग

प्रा डॉ संतोष एन कदम
व्यवसायीक अर्थशास्त्र विभागप्रमुख,
सं.भी. पाटील महाविद्यालय, मंद्रुप (सोलापूर)

ऊर्जाक्षेत्र हे अर्थव्यवस्थेच्या विकासामध्ये योगदान देणारे एक महत्त्वपूर्ण क्षेत्र आहे. नव्वदीच्या दशकात संपूर्ण जगात ऊर्जाविषयक अनेक उपयोगीतांचा वापर व व्यापार या दृष्टिकोनातून बाजारव्यवस्था खुली झाली. या पार्श्वभूमीवर मागील काही दशकांमध्ये विजेच्या वाढत्या वापरामुळे जगभरातील पेट्रोलीयम व इतर नैसर्गिक संसाधनांच्या भविष्यकालीन राखीव साठयाच्या संपूर्ण वापराबाबत एकप्रकारची भीती निर्माण झाली आहे. भारतातील ऊर्जेची मागणी व ऊर्जेची निर्मिती यातील मोठे अंतर पाहता शासनाद्वारे किंवा खासगी सहभागातून आणखीन ऊर्जा निर्मिती वाढविणे (विशेषत: अपारंपारिक/नूतनशील ऊर्जेची निर्मिती) ही काळाची गरज मानली जात आहे.

जैवइंधनावर आधारित ऊर्जानिर्मितीतून पर्यावरणावर होणारे दुष्परिणाम विचारात घेता अपारंपारिक ऊर्जा साधनांद्वारे विजेच्या निर्मितीचे महत्त्व वाढत आहे. कोळसा आधारित ऊर्जानिर्मितीमुळे (विशेषत: निकृष्ठ कोळसा वापरामुळे) हवेतील प्रदूषणात वाढ होत आहे. अर्थव्यवस्थेतील एकूण कार्बनमध्ये ऊर्जा क्षेत्राचा वाटा निम्मा आहे. यासाठीच देशातील मोठया प्रमाणात उपलब्ध असणाऱ्या नूतनशील ऊर्जा साधसनांचा वापर करून ऊर्जा निर्मिती करणे हिताचे ठरते. यामध्ये बायोमास ऊर्जा, सौरऊर्जा, पवनऊर्जा इत्यादी मार्गांचा समावेश होतो.

भारतामध्ये उत्तर-पश्चिमेकडील प्रदेशात वर्षातील 3300 ते 3700 तास तीव्र सौरप्रकाश उपलब्ध असतो. संपूर्ण देशात दर दिवसा कमाल 7.5 किलो वॅट तर किमान 4.5 किलो वॅट (महिना कमाल 210 किलो वॅट व किमान 140 किलो वॅट) इतकी सौरऊर्जा उपलब्ध होते. राजस्थान सारख्या राज्यात किमान 740 कि.वॅ. तर आसाममध्ये 840 कि.वॅ. इतकी सौरप्रकाशाची तीव्रता आढळते. याशिवाय संपूर्ण देशभरात वर्षातील 250 ते 300 दिवस सूर्यप्रकाश असतो. तसेच भारतातील सरासरी वार्षिक तापमान 25 ते 27.5 अंश सेल्सियस इतके असते. याच पार्श्वभूमीवर जगातील औद्योगिकदृष्टया प्रगत देश सौरऊर्जा निर्मितीच्या क्षेत्राच्या विकासात भारताने संपूर्ण जगाचे नेतृत्व करावे, अशी विनंती करत आहेत.

सौरशेतीचा अर्थ

सौरऊर्जा म्हणजे सूर्यप्रकाशाचे ऊर्जेत रुपांतर करणे होय. तर सौरशेती म्हणजे जमीनीच्या पृष्ठभागावर सोलर पॅनल स्थापित करून सौरउर्जा निर्मिती करून ती ग्रीडला जोडणी करत तीचे वितरण व्यापारी पध्दतीने करणे होय. आणखी एका व्याख्येनुसार सौरशेती म्हणजे असा एक शेतीचा प्रकार ज्यात पाण्याच्या वापराशिवाय शेतीविषयक कार्ये केली जातात व त्यातून तयार होणारी वीज विकेंद्रीत केली जाते. थोडक्यात मोठया प्रमाणावरील सपाट शेतजमिनीवर पाण्याचा वापर न करता व शेतीविषयक कामे कमी करून त्यावर सूर्यप्रकाशाद्वारे सफलता निर्माण करून देणारा एक आर्थिक पर्याय म्हणजे सौरशेती होय. म्हणजेच सौरशेती हा पाणी विरहित शेतीचा असा पर्याय आहे जो परंपरागत शेतीला फाटा देतो व ज्यातून जमिनीखालील पाण्याचा अतिरिक्त वापर थांबवला जातो. पाण्याच्या अशाश्वत वापराला एक पर्याय म्हणून सौरशेतीचा विचार केला जातो.

सौरऊर्जेचे स्वरूप:

सूर्यप्रकाशाचे ऊर्जेत रुपांतर करण्याचे दोन मार्ग सांगितले जातात. एक म्हणजे जमिनीवर सौरऊर्जा युनीट बसवून त्याद्वारे सौरऊर्जा तयार करणे. दुसरा म्हणजे इमारतीच्या छतावर सोलर पॅनल बसवून त्याद्वारे सौरऊर्जा तयार करणे. सध्या इमारतीच्या छतावरील सौरऊर्जा निर्मितीचा वाटा एकूण सौरऊर्जा निर्मितीमध्ये जमिनीवरील सौरऊर्जा निर्मितीपेक्षा जास्त आहे.

सौरऊर्जा निर्मितीमध्ये इमारतींच्या छतावर, कॅनॉलवर, राष्ट्रीय महामार्गांवर, सौरपार्क, सौरशेती इत्यादी वेगवेगळे पर्याय उपलब्ध होत आहेत. सौरशेतीमध्ये कोणत्याही धोकादायक परिणामांशिवाय नापीक व कोरडवाहू जमिनीवर खतांच्या वापराशिवाय दररोज पीक घेता येते. कारण विपुल प्रमाणातील सूर्यप्रकाशामुळे जगातील लोकांच्या ऊर्जेची गरज पुर्ण होऊ शकते. आपण विचारही करू शकत नाही, असा सौरऊर्जेचा पर्याय संपूर्ण जगभरात उपलब्ध आहे. मानव वास्तवास असलेल्या पृथ्वीवर असा सूर्यप्रकाश फुकट उपलब्ध आहे. यातून मिळणारी ऊर्जा ही स्वरूपात कोणत्याही प्रकारचा टाकाऊपणा नसलेली आहे. ही फुकट स्वरूपात उपलब्ध असलेली ऊर्जा घरामध्ये, व्यवसायांत तसेच उद्योगात वापरता येते.

Mandrup Arts, Comm. & Science College

Interdisciplinary National Level Conference 17 th Mar.2018
Special Issue On Impact of Globalization on Language, Literature, Education, Social Sciences, Library, Environment, Sports And Games

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

सौरशेतीचे स्वरुप:

सौरशेतीतून तयार होणाऱ्या ऊर्जेची ग्रीडला जोडणी होणे गरजेचे आहे. त्यातून शेतकऱ्यांना पुढील 20-25 वर्षासाठी खात्रीशीर गुंतवणुकीची शाश्वती मिळू शकते. सौरशेतीतून तयार होणाऱ्या विजेची सरकारने विशीष्ट दराने खरेदी करण्याचा करार संबंधित शेतकऱ्यांबरोबर करणे गरजेचे आहे. जिरायत, पडीक, नापीक, क्षारपड व खडकाळ जमिनीचा पूर्ण क्षमतेने वापर करून या जमिनीतूनही मोठया प्रमाणात उत्पंन मिळविण्यासाठी सौरशेती महत्वाची मानली जाते.

थोडक्यात ज्याप्रमाणे शेतकरी आपल्या शेतात पिकांची लागवड करत असताना उभ्या किंवा आडव्या सऱ्या घालतो व त्यातून पिकाचे उत्पंन प्राप्त करतो, त्या प्रमाणे शेतजमिनीवर सोलर पॅनल उभ्या किंवा आडव्या पध्दतीने उभारले जातात व सूर्यप्रकाश त्यावर पडून त्यातून वीज तयार होते यालाच सौरशेती असे म्हणता. सौरशेती ही विजेचा भविष्यकाळ आहे असे म्हणता येईल.

सामूहिक सौरऊर्जा निर्मितीसाठी सोलर पॅनल पाच एकर जमिनीवर स्थापित केले असता यातून किमान 200 घरांना वीजपुरवठा करता येईल इतकी ऊर्जा (1मे.वॅ.) निर्मिती केली जाते. सर्वसाधारणपणे मोठया प्रमाणात (हजारो एकर जमिनीवर) सौरऊर्जा निर्मिती करणाऱ्या प्रकल्पांना सौरशेती म्हटले जाते तर कमी प्रमाणात (काही एकर जमिनीवर) सौरऊर्जा निर्मिती करणाऱ्या ठिकाणास सौरऊर्जा प्रकल्प किंवा सौर गार्डन असे म्हटले जाते.

सौरशेतीचे प्रकार:

1) स्वत:च्या उत्पादक किंवा अनुत्पादक शेतजमिनीवर सौरशेती :
2) स्वत:च्या अनुत्पादक शेतजमिनीवर सौरशेती :
3) खंडाने घेतलेल्या शेतजमिनीवरील सौरशेती :
4) शेतीत सौरपंपाचा वापर :

सौरशेती मध्ये सुपीक व लागवड केल्या जाणाऱ्या शेतजमिनीवर सौरऊर्जा निर्मितीसाठी जमीनीपासून 5 मीटर उंच अंतरावर सोलर पॅनल उभारुन त्या पॅनलच्या खाली जमिनीवरील मोकळया जागेवर पिकांची लागवड करून एकाच वेळी सौरउर्जा निर्मिती व पिकांचे उत्पादनही घेता येते. म्हणजेच शेतजमिनीचा वापर एकाच वेळी सौरऊर्जा उत्पादनाबरोबरच परंपरागत पिकांच्या उत्पादनासाठीही करता येतो. एका अभ्यासानुसार असे आढळून आले आहे की, जमिनीच्या विशिष्ठ क्षेत्रावर सौरऊर्जा तयार करतानाच पिकांची लागवडही केली असता त्यामुळे शेतकऱ्यांच्या एकूण उत्पंनात 30 टक्केने वाढ होते. म्हणजेच एकाच वेळी पिकांची लागवडही करता येणे व त्याच जमिनीवर सौरऊर्जाही तयार करता येणे यालाच सौरशेती असे म्हणतात. सौरशेतीसाठी किमान एक हेक्टर शेतजमिनीची गरज असते ज्यावर किमान 1 मे.वॅ. वीज तयार होते. शेतजमिनीवर वीज तयार करणाऱ्या शेतकऱ्यास सौरऊर्जा उत्पादक म्हटले जाते.

सौरशेतीची जागतिक सद्यस्थिती :

सद्याची जगाची स्थापित सौरऊर्जा क्षमता 300 गे.वॅ. इतकी आहे. स्थापित सौरऊर्जा क्षमतेमध्ये चीन देशाचा सर्वात पुढचा क्रमांक (34.5 गे.वॅ.) असून, त्याखालोखाल अमेरिका (14.5 गे.वॅ.), जपान (10.2 गे.वॅ.) व त्यानंतर भारताचा चौथा क्रमांक (5 गे.वॅ.) लागतो. सद्या अमेरिकेतील 900 मिलीयन एकर क्षेत्रावर सौरशेतीचा प्रयोग सुरु झाला आहे.

सौरशेतीची भारतातील प्रगती :

भारतात गुजरातमध्ये सन 2012 मध्ये उभारलेले पहिले सौरऊर्जा पार्क हे जगातील सर्वात मोठी सौरऊर्जा निर्मिती क्षमता असलेले पार्क ठरले. सौरऊर्जेबाबत भौगालिकदृष्टया विचार करता राजस्थान, गुजरात व महाराष्ट्रात जास्त प्रमाणात सौरऊर्जा निर्मिती केंद्रे स्थापन होत आहेत. सूर्यप्रकाशाबाबत जागतिक नकाशात भारताचे स्थान विचारात घेता राजस्थान, उत्तर गुजरात व लडाख प्रदेशाच्या काही भागात सूर्यप्रकाश सर्वात जास्त प्रमाणात उपलब्ध होतो. तर आंध्रप्रदेश, महाराष्ट्र व मध्यप्रदेशातही चांगल्या प्रमाणात सूर्यप्रकाश उपलब्ध होतो.

भारतात सन 2010-11 पासून सौरऊर्जा विकास व तिच्या वापराला वेगाने सुरुवात झाली. सन 2016 पर्यंत एकूण 3763 मेगा वॅटइतकी सौरऊर्जा क्षमता साध्य करण्यात यश आले. तर मार्च 2017 पर्यंत स्थापित सौरऊर्जा क्षमता 12.2 गे.वॅ. इतकी असून, त्यात केंद्र सरकार, राज्य सरकार व इतर घटकांचा सहभाग आहे. या स्थापित सौरऊर्जा क्षमतेत आंध्रपदेशचा वाटा सर्वात जास्त (2 गे.वॅ.) असून त्याखालोखाल राजस्थानचा क्रमांक (1.8 गे.वॅ.) लागतो. तर तामीळनाडू, तेलंगणा, गुजरात, कर्नाटक व पंजाब या राज्यातील स्थापित सौरऊर्जा क्षमता विकसीत करण्यात राज्य सरकारचा वाटा

Interdisciplinary National Level Conference 17 th Mar.2018
Special Issue On Impact of Globalization on Language, Literature, Education, Social Sciences, Library, Environment, Sports And Games

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

खूपच जास्त असल्याचे दिसून येते. थोडक्यात सन 2017 मध्ये तामीळनाडू, आंध्रप्रदेश व तेलंगणा ही राज्ये सौरऊर्जा उत्पादनात सर्वात वेगाने प्रगती करत आहेत. त्यांचा एकूण सौरऊर्जा क्षमतेतील वाटा 60 टक्केच्या जवळपास आहे.

गुजरात हे असे एकमेव राज्य आहे की ज्यांनी सर्वात आगोदर आपले सौरऊर्जा धोरण जाहीर केले. शिवाय याच राज्याने सर्वात प्रथम म्हेसाना व वडोदरा येथे कॅनॉलवर आधारित असा नावीन्यपूर्ण सौरउर्जा प्रकल्प सुरू केला. जानेवारी 2015 मध्ये 10 मे.वॅ. क्षमतेचा कॅनॉलवर आधारित सुमारे 3.6 कि.मी. लांबीच्या सौरऊर्जा प्रकल्प उभारला आहे. कॅनॉलच्या टॉपवर सौरऊर्जा तयार करण्याच्या नावीन्यपूर्ण कल्पनेमुळे केवळ जमिनीच्या भागाचीच बचत होत नसून, पाण्याचे वेगाने होणारे बाष्पीभवनही थांबणार आहे.

राज्यनिहाय स्थापित सौरऊर्जा क्षमता :

भारताची एकत्रित स्थापित सौरऊर्जा क्षमता मार्च 2017 मध्ये 12,288.83 मे.वॅ. इतकी असून, यापैकी केवळ 2016-17 या वर्षात 5525.98 मे.वॅ. इतकी सौरऊर्जा क्षमता स्थापित झाली आहे.

सन 2017 मध्ये आंध्रप्रदेशराज्याची सौरऊर्जा स्थापित क्षमता देशात सर्वात जास्त असून त्याखालोखाल राजस्थानचा क्रमांक लागतो. याशिवाय तामीळनाडू, तेलंगणा, गुजरात व कर्नाटक या राज्यांनीही 1000 मे.वॅ. पेक्षा जास्त सौरउर्जा क्षमता निर्माण करण्यात यश मिळवले आहे. याच वर्षात महाराष्ट्र राज्याची स्थापित सौरउर्जा क्षमता केवळ 452.37 मे.वॅ. इतकी आहे.

भारताला सन 2022 पर्यंत 99533 मे.वॅ. (100 गे.वॅ.) सौरऊर्जा निर्मितीचे लक्ष साध्य करावयाचे असून, सध्या त्याच्या केवळ 22.47 टक्के लक्ष साध्य झाले आहे. अर्थातच हे लक्ष साध्य करण्यासाठी देशातील विविध राज्यांची भूमिका महत्त्वाची राहणार असून, राज्यांनाही सन 2022 चे सौरऊर्जा निर्मितीचे लक्ष देण्यात आले आहे. महाराष्ट्र राज्याला देशाचे सौरऊर्जा निर्मितीचे 100 गे.वॅ. चे लक्ष साध्य करण्यामध्ये मोठा वाटा (देशाच्या 11.98 टक्के) उचलण्याची संधी मिळणार आहे. त्याखालोखाल उत्तरप्रदेश राज्याला संधी (10.75 टक्के) असणार आहे. याशिवाय आंध्रप्रदेश (9.88), तामीळनाडू (8.93), गुजरात (8.26), राजस्थान (5.79) व कर्नाटक (5.72)या राज्यांना घटत्या क्रमाने योगदान देता येणार आहे.

असे असले तरी डिसेंबर 2017 पर्यंत देशातील राज्यांनी सन 2022 चे लक्ष साध्य करण्याच्या पार्श्वभूमीवर स्थापित केलेली सौरऊर्जा निर्मिती क्षमतेचा विचार करता राजस्थान राज्याचा क्रमांक सर्वात वरचा आहे. या राज्याने आतापर्यंत 61.03 टक्के इतके लक्ष साध्य केले आहे. त्याखालोखाल अंदमान निकोबार या केंद्रशासित प्रदेशाचा क्रमांक लागतो. तर मध्यप्रदेश, झारखंड व तामीळनाडू या दोन राज्यांनी आपले लक्ष अनुक्रमे 33.77, 32.00 व 31.22 टक्के इतके साध्य केल्याचे दिसते. याशिवाय सौरऊर्जा निर्मितीमध्ये सतत अग्रेसर असणाऱ्या गुजरात व कर्नाटक राज्यानेही अनुक्रमे 29.32 व 28.75 टक्के इतके लक्ष साध्य केले आहे. महाराष्ट्र राज्याचा विचार करता या राज्याने केवळ 7.55 टक्के इतकेच लक्ष साद्य केले आहे.

राज्यनिहाय सौरपंपाच्या संख्येतील वाढ :

सौरऊर्जेवर आधारित सौरपंपाचा वापर शेतीमध्ये करणे, ही काळाजी गरज बनत आहे. जगातील कॅलिफोर्नीया, जॉर्डन यासारख्या देशांमध्ये शेतीत सौरपंपाचा वापर वाढत आहे.

भारतात सन 2009-10 ते 2014-15 या कालावधीत सौरपंपाची संख्या जवळपास 166 टक्क्यांनी वाढली आहे. ही एक प्रकारे देशातील शेतीसाठी मोठी समाधानाची बाब आहे असे म्हणता येईल. राज्यनिहाय सौरपंपाच्या संख्येतील बदलाचा विचार करता राजस्थानमध्ये सर्वात जास्त वेगाने (4000 टक्के) सौरपंपाचा वापर वाढला असून, त्याखालोखाल त्रिपुरा राज्याचा क्रमांक (504 टक्के) लागतो. याशिवाय मनीपूर (233.3 टक्के), उत्तरप्रदेश (79.49 टक्के) व छत्तीसगड या राज्यातही सौरपंपाच्या वापरात होणारी वाढ चांगली व समाधानकारक असल्याचे दिसते. असे असले तरी सौरपंपावर तयार होणारी वीज जेव्हा विक्री करता येईल तेव्हा शेतकऱ्यांसाठी आर्थिकदृष्ट्या सौरपंप ही फायद्याची बाब ठरून सौरपंपाचा वापरही मोठया प्रमाणात वाढण्यास मदत होईल.

सौरशेतीचा भविष्यकाळ :

आंतरराष्ट्रीय ऊर्जा एजन्सीच्या मते, सन 2060 पर्यंत जागतिक ऊर्जेची मागणी पूर्ण करता येईल इतकी सौरऊर्जा तयार होईल तर एकुण उर्जेची उपलबधता आजच्यापेक्षा चारपट जास्तीची असेल. सन 2035 पर्यंत जागतिक नूतनशील ऊर्जा क्षेत्र किमान 60 टक्क्यांनी म्हणजेच आजच्यापेक्षा दुपटीने वाढेल. याच संदर्भात सौरऊर्जा निर्मिती व विकास या क्षेत्रात जागतिक नेतृत्व करावे, अशी विनंती जगातील औद्योगीकदृष्ट्या प्रगत देश भारताला करत आहे.

Interdisciplinary National Level Conference 17 th Mar.2018
Special Issue On Impact of Globalization on Language, Literature, Education, Social Sciences, Library, Environment, Sports And Games

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

सन 2014 ची सौरऊर्जा निर्मितीची स्थापित क्षमता विचारात घेता सौरऊर्जा निर्मितीचे लक्ष सर्वात जास्त वेगाने भारताला 2022 पर्यंत (दरवर्षी 55 टक्के) गाठायचे आहे. त्याखालोखाल कॅनडा व चीन देशाला (अनुक्रमे दरवर्षी 24 व 23 टक्के दराने) प्रयत्न करावे लागतील. सौरउर्जा निर्मिती क्षेत्रातील नेतृत्व करणारा देश म्हणून सध्या जर्मनीकडे पहिले जाते. या देशाला आपले 52 गे.वॅ. सौरऊर्जा निर्मितीचे लक्ष्य सन 2020 पर्यंत गाठण्यासाठी केवळ दरवर्षी 5 टक्के वेगाने प्रयत्न करावे लागणार आहेत.

अंतराळात सौरऊर्जा तयार करणे ही एक प्रकारची उत्कंठा वाढविणारी कल्पना आहे. परंतु जपान देशाने हा प्रयोग यशस्वी केला आहे. त्यानुसार चार चौ.कि.मी. अंतराचे सौरऊर्जेचे पॅनल जमिनीपासून 36000 कि.मी. उंच अंतरावर बसविले आहेत. अवकाशात होणारी सौरउर्जा निर्मिती ही पृथ्वीवर तयार होणाऱ्या सौरऊर्जा निर्मितीपेक्षा 10 पट जास्त असते. अमेरिकेमध्ये महामार्गांचा वापर वीज निर्मितीसाठी करण्याचा प्रकल्प हाती घेतला जात आहे.

भारतातील 40 टक्के भाग आजही पॉवर ग्रीडला जोडला गेलेला नाही आणि अमेरिकेतील राष्ट्रीय नूतनशील ऊर्जा प्रयोगशाळेच्या अहवालानुसार भारतातील विजेची मागणी 12.7 टक्केने पुरवठयापेक्षा जास्त आहे. हा गॅप भरून काढत असतानाच देशाला ऊर्जा विकासाचे उदिद्ष्ट साध्य करणे जरा कठीणच वाटते, असेही या अहवालात नमूद केले आहे. यातूनच देशाच्या विकासदरावरही याचा परिणाम होऊ शकतो, असे जागतिक आर्थिक फोरमचे म्हणणे आहे.

राष्ट्रीय सौरऊर्जा संस्थेने सन 2014 मध्ये केलेल्या पूर्वानुमानाप्रमाणे भारतात उपलब्ध असणारी सौरशक्ती व तिचा डिसेंबर 2017 पर्यंत केलेला वापर याची टक्केवारी विचारात घेतली असता असे दिसून येते की, डिसेंबर 2017 पर्यंत एकूण नैसर्गिक सौरशक्तीच्या केवळ 2.99 टक्के सौरशक्तीचा वापर भारतात केला गेला आहे. तर राज्यनिहाय विचार करता सर्वात जास्त प्रमाणात (45.62 टक्के) नैसर्गिक सौरशक्तीचा वापर पंजाब राज्याने केल्याचे आढळून येते. त्याखालोखाल तामीळनाडू (15.70 टक्के) व तेलंगणा (15.18 टक्के) या राज्यांचा क्रमांक लागतो. याशिवाय आंध्रप्रदेश (7.05 टक्के), गुजरात (6.74 टक्के), कर्नाटक (6.63 टक्के), हरियाणा (4.54 टक्के), दिल्ली (3.49 टक्के), मध्यप्रदेश (3.11 टक्के) या राज्यांचा घटत्या क्रमाने नंबर लागतो. महाराष्ट्र राज्याचा विचार या राज्याने नैसर्गिक सौरशक्तीच्या केवळ 1.40 टक्के इतकी क्षमता वापरली आसल्याचे स्पष्ट होते.

नैसर्गिक साधनसामग्रीची उपलब्धता व तिच्या वापरासंदर्भात नैसर्गिक संसाधनाच्या अर्थशास्त्रात काही संकल्पना सांगितल्या जातात त्यामध्ये...

1) नैसर्गिक साधनसामग्रीचा वापरच होत नसणे किंवा
2) नैसर्गिक साधनसामग्रीचा चुकीचा वापर होत असणे किंवा
3) नैसर्गिक साधनसामग्रीचा अपुरा वापर होत असणे

नैसर्गिक साधनसामग्रीच्या वापरासंबंधीच्या वरील प्रकाराबाबत विचार केला असता भारतात उपलब्ध असलेली सौर शक्ती ही नैसर्गिक साधनसामग्री आपण अपुऱ्या प्रमाणात वापर करत आहोत, हे स्पष्ट होते. कारण राष्ट्रीय सौरऊर्जा संस्थेने सन 2014 मध्ये केलेल्या पूर्वानुमानाप्रमाणे भारतात एकूण 748.98 गे.वॅ. इतकी सौरऊर्जा निर्मिती क्षमता असल्याचे स्पष्ट होते. तथापि या उपलब्ध नैसर्गिक क्षमतेपैकी केवळ 2.98 टक्केच क्षमता अतापर्यंत वापरात आणली गेली आहे. वास्तविकपणे कोणत्याही देशाचा विकास हा त्या देशात नैसर्गिक साधनसंपत्ती किती प्रमाणात उपलब्ध आहे व तिचा वापर किती प्रमाणात केला जातो यावरच खऱ्या अर्थाने अवलंबून असतो.

सन 2022 साली भारताच्या स्वातंत्र्याला 75 वर्षे पूर्ण होत असल्याने या वर्षापर्यंत भारतातील सौरऊर्जा उत्पादन 100 गे.वॅ. पर्यंत वाढविण्याचे लक्ष निश्चित केले आहे. याचवेळी सन 2022 पर्यंत शेतकऱ्यांचे उत्पंन दुप्पटीने वाढविण्याचा निर्धार केलेला आहे. ही दोन्ही लक्ष्य एकाच वेळी साध्य होण्यासाठी सौरशेतीची मदत घेतली जाणार आहे. गुलाटी व सैनी यांनी केलेल्या अभ्यासानुसार भारतातील शेतकऱ्यांचे उत्पंन सन 2003 ते 2013 पर्यंत केवळ 3.5 टक्केने वाढले आहे. ते आता सन 2022 पर्यंत दुप्पटीने वाढविणेसाठी सौरशेती हा एक योग्य पर्याय पुढे आणाला गेला आहे. म्हणजेच सौरउर्जा निर्मिती 100 गे.वॅ. इतकी साध्य करतानाच शेतकऱ्यांच्या उत्पंनात दुपटीने वाढ करण्याबाबतची व्यूहरचना यशस्वी करण्यासाठी सौरऊर्जा निर्मितीमध्ये स्पर्धात्मकता, सर्वसमावेशकता (लहान शेतकऱ्यांच्या सहकार्याने सौरऊर्जा निर्मिती करणे), पर्यावरणपूरकतेसह शाश्वतपणा आणि प्रमाणशीर प्रयत्नांचा आधार घेतला जाणार आहे.

म्हणूनच सौरऊर्जा निर्मितीसाठी भारत सरकारने खासगी क्षेत्र, शेती, उद्योग, सेवा क्षेत्र, शाळा, कॉलेजेस, मॉल्स, हॉटेल्स इत्यादी ठिकाणच्या इमारतींच्या छतावर सौरऊर्जा निर्मिती करण्याचे धोरण स्वीकारले आहे. याशिवाय भारतात सन 2015 मध्ये कोचीन येथील विमानतळावर सौरऊर्जा निर्मिती करण्याचा जागातील पहिला प्रयोग केला आहे. पहिला तरंगता सौरउर्जा प्रकल्प (10 कि.वॅ. क्षेमतेचा) कलकत्ता राज्यात स्थापित झाला असून यासाठी केवळ 0.01 हेक्टर जमीनीचे क्षेत्र वापरले गेले आहे. तसेच आंध्रप्रदेश, केरळा व लक्षद्विप या राज्यांनी प्रत्येकी 10 मे.वॅ. क्षमतेचे सौरऊर्जा निर्मितीचे प्रकल्प

Interdisciplinary National Level Conference 17 th Mar.2018
Special Issue On Impact of Globalization on Language, Literature, Education, Social Sciences, Library, Environment, Sports And Games

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

जाहीर केले आहेत. हरियाणा सरकारने घर, शाळा, कॉलेजेस तसेच सरकारी इमारतींच्या छतावर सौरऊर्जा निर्मिती यंत्रणा बसविणे बंधनकारक केले आहे. सन 2015 मध्ये चीन बरोबर ज्या एकूण 26 करारांवर सहया झाल्या आहेत, त्यात 4 करार सौरऊर्जा क्षेत्रातील आहेत.

सौरऊर्जा निर्मितीसाठी वापरल्या जाणाऱ्या यंत्रसामग्रीच्या किमतीत सातत्याने घट होत असल्याने ती बाब भारतातील भविष्यकालीन सौरऊर्जा निर्मितीसाठी आशादायक मानली जात आहे. यातूनच ऊर्जातज्ज्ञांच्या मते, भारतामध्ये 2030 नंतर केवळ नूतनशील ऊर्जेच्या माध्यमातूनच वीज निर्मिती केली जाईल तर 2050 पर्यंत आताची सर्व प्रकारची वीज नूतनशील ऊर्जास्त्रोतांमध्ये रुपांतरित होईल.

सन 2008 साली 3 मे.वॅ. सौरऊर्जा निर्मितीपासून झालेली सुरुवात डिसेंबर 2017 मध्ये 22 गॅ.वॅ. सौरऊर्जा निर्मिती क्षमता निर्माण करण्यापर्यंतचा प्रवास सौरऊर्जा क्षेत्राच्या प्रगतीचा आलेख उंचावत असल्याचे दाखवतो.

भारताचे सन 2022 चे 100 गे.वॅ. इतकी सौरऊर्जा निर्मितीचे लक्ष्य साध्य करण्यासाठी त्यातील 41.23 टक्के इमारतींच्या छतावर तर जमिनीवर 58.76 टक्के सौरउर्जा निर्मितीचे लक्ष आहे. या पार्श्वभूमीवर भारताच्या सौरऊर्जा निर्मितीचा विचार करता भारताने खऱ्या अर्थाने सन 2010-11 पासून सौरऊर्जा निर्मितीचा वेग वाढवला आहे. भारताने डिसेंबर 2017 पर्यंत 22 गे.वॅ. इतकी सौरऊर्जा निर्मिती केली आहे. म्हणजेच 2017-18 चे सौरऊर्जा निर्मितीचे जे लक्ष होत त्यापेक्षा जास्त सौरऊर्जा निर्मिती करण्यात आपणाला यश आले आहे. असे असले तरी पुढील पाच वर्षात भारताला उर्वरित 78 गे.वॅ. सौरऊर्जा निर्मितीचे लक्ष दरवर्षी सरासरी 15.6 गे.वॅ. इतक्या क्षमता निर्मितीने गाठावे लागणार आहे. अर्थात भारत सरकारचे अनुकूल सौरऊर्जा धोरण व पायाभूत सुविधा याच्या आधारे सन 2022 पर्यंतचे सौरऊर्जा निर्मितीचे वर्षनिहाय लक्ष विचारात घेतले तर नक्कीच ते अशक्य नाही असे दिसते. परंतु एक बाब येथे आपण विचारात घेतली पहिजे ती म्हणजे पुढील पाच वर्षात इमारतींच्या छतावरील सौरऊर्जा निर्मितीला पुढील पाच वर्षात चांगले दिवस नक्कीच असणार आहेत असे दिसते.

सन 2022 पर्यंत 100 गे.वॅ. सौरऊर्जा निर्मितीचे लक्ष भारताला साध्य करावयाचे असून, त्यात अपयश आले तर त्याचा नकारात्मक परिणाम भारताच्या जागतिक प्रतिमेवर होऊ शकतो. सौरऊर्जा निर्मितीचा प्रसार करणे व त्याची ग्रीड जोडणी करणे हे दीर्घकालीन वीजपुरवठयाच्या व्यूहरचनेतील महत्त्वाचा भाग ठरणार आहे. सौरऊर्जेचे वेगळेपण विचार घेता भारताची दीर्घकालीन ऊर्जेची पूर्ण गरज सहज भागवू शकेल इतकी क्षमता सौरऊर्जा क्षेत्रात आहे. अर्थात ही मोठी खर्चिक बाब असणार आहे. असे असले तरी सौरऊर्जेबाबतचे योग्य धोरण व सौरऊर्जा प्रकल्पांची योग्य कार्यवाही व यामुळे क्षमतेइतकी ऊर्जा उत्पादन होण्यास मदत करू शकतात.

भारतात आजही अशी अनेक खेडी आहेत जेथे खूप मोठया प्रमाणात सूर्यप्रकाश उपलब्ध आहे पण तेथे वीज पोहोचलेली नाही. माजी पंतप्रधान डॉ. मनमोहनसिंग यांच्या मते, सौरऊर्जेमुळे देशातील ग्रामीण भागात मोठया प्रमाणात सामाजिक आर्थिक बदल होऊ शकतील.

नुतनशील ऊर्जा क्षेत्रातील जागतिक सल्लागारांच्या मते, भारत हा सौरऊर्जा क्षेत्रातील क्रांतीसाठी जगातील एकमेव अनुकूल व योग्य देश आहे. त्यातच अलीकडच्या काळात सौरऊर्जा उपकरणांच्या किमतीत सातत्याने घट होत असल्याने त्याचा फायदा निश्चितच भारतासारख्या देशाला मोठया प्रमाणात मिळणार आहे.

समारोप:

भारत व जगातील विजेची वाढती मागणी पूर्ण करण्यासाठी तसेच परंपरागत उर्जा निर्मितीच्या प्रक्रियेतील दोष दुर करण्यासाठी नूतनशील ऊर्जा निर्मितीच्या साधनांमध्ये सूर्यप्रकाशाच्या सहाय्याने सौरऊर्जा निर्मिती हा भविष्यकाळाचा विचार करता एक चांगला व शाश्वत पर्याय उपलब्ध आहे.

भारताचे पंतप्रधान श्री. नरेंद्र मोदी यांनी 2022 पर्यंत देशात 100 गे.वॅ. सौरऊर्जा निर्मितीचे लक्ष्य समोर ठेवतानाच देशातील शेतकऱ्यांचे उत्पंन दुपटीने वाढविण्याचेही लक्ष समोर ठेवले आहे. अर्थात ही दोन्ही लक्ष्य साध्य करण्यासाठी राज्यांची भूमिका तितकीच महत्त्वाची असणार आहे. परंतु सौरऊर्जा निर्मितीचे लक्ष्य साध्य करून संपूर्ण जगात सौरऊर्जा निर्मितीमध्ये नेतृत्व करण्याची संधी यातून भारताला मिळणार आहे. दुसऱ्या बाजूला सौरऊर्जा निर्मितीचे हे लक्ष साध्य करण्यासाठी मोठा हातभार लागणार आहे तो म्हणजे देशातील शेतकरी व त्यांच्याकडे असलेल्या शेतजमिनींचा. यासाठीच सौरशेतीचा प्रयोग मोठया प्रमाणात देशभरात राबविले जाईल. यातूनच भारतातील शेतकऱ्यांना त्यांचे उत्पंन वाढविण्याची संधी प्राप्त होणार आहे.

सौरऊर्जा निर्मितीसाठी शेतीजमिनीचा आधार घेत असताना त्यामागे खर्च बचत, सर्वसमावेशकता, प्रमाणबध्दता आणि शाश्वतपणा या चार घटकांचा महत्त्वपूर्ण सहभाग असणार आहे. यासाठी देशातील मोठया शेतकऱ्यांपासून छोटया

Mandrup College

Interdisciplinary National Level Conference 17 th Mar.2018
Special Issue On Impact of Globalization on Language, Literature, Education, Social Sciences, Library, Environment, Sports And Games

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

अल्पभूधारक शेतकऱ्यांपर्यंत सर्वांना सौरशेतीद्वारे सौरऊर्जा निर्माण करण्याच्या प्रक्रियेत भाग घेता येईल व सन 2022 साली भारताला सौरऊर्जा क्षेत्रात जगाचे नेतृत्व करण्याच्या संधी मिळण्याच्या प्रक्रियेत सहभागी असल्याचा आनंदही उपभोगतील, अशी अपेक्षा व्यक्त करायला नक्कीच मोठा वाव आहे.

संदर्भग्रंथांची यादी:

१. Khaparde S. A. & other (२०१०), Indian Initiatives in Development of Renewable Sources of Energy, Paper Presented in १६th National PowerSystems Conference, Held at University of College of Enginearing, Osmaniya University, Hydrabad.
२. Atul Sharma (२०१०), A Comprensive Study of Solar Power in Indian and Wolrd, Renewable And Sustainable Energy Reviews, PP-१७६७ to १७७६
३. Irene M Xiarchos & Brain Vick (२०११), Solar Energy Use in U.S. Agriculture: Overview & Policy Issues, Dept of Agriculture, United States.
४. Geoffrey Jones & Loubna Bouamane (२०१२), ₹Power from Sunshine: A Busines History of Solar Energy₹, Working Paper १२-१०५, Harvard Business School, May १२.
५. N. K. Sharma & Others (२०१२), ₹Solar Energy in India: Strategies, Policies, Perspectives & Future Potential,₹ Renewable & Sustanable Energy Reviews, Vol: १६, Pp: १३३-१४१.
६. Swami P. S. & Surat P. S. (२०१३), ₹Solar Energy & Its Future Role in India,₹ Internatinal Journal of Electrical, Electorinics & Computer Sciences, Vol:४, No:३, Pp: ८१-८८.
७. Govt of India (२०१४). Notification on Statewise Estimated Solar Power Potential in the Country, Ministry of New & Renewable Energy,
8. वार्षिक अहवाल (2014-15), महाराष्ट्र विद्युत नियामक आयोग, मुंबई
९. Peter Philips (२०१४), Environmental and Economical Benefits of Building Solar in Californiya, Donald Vial Center on Employment in the Green Economy, University of California, Berkeley
१०. T. Harinaryana & K. Vasavi (२०१४), ₹Solar Energy Generation Using Agricultural Cultivated Lands,₹ Smart Grid & Renewable Energy, Vol: ५,, PP: ३१-४२.
११. S. Basu & Others (२०१५), ₹Growth of Solar Energy in India: Present Status & Future Possibilities,₹ Internatinal Journal of Electrical, Electorinics & Computer Sciences, Vol:३, No:५, Pp: २७-३२.
१२. Govt of Punjab Report (२०१५), Green Grwth and Renewable Energy in Pujab, Dept of Science, Technology & environment.
१३. Peter Marro & Natalia Bertsch (२०१५), Making Renewable Energy a Success in Bangladesh: Getting the Business Model Right, Asian Development Bank, Working Paper-४१
१४. Shukri Halaby & Dr. L. Quaider (२०१५), ₹Solar Energy Farming In the Azaraq Basin of Jordan₹, Deutsche Gesellschaft, GIZ, Germany.
१५. Ashok Gulati & Others (२०१६), Harvesting Solar Power in India, a Working Paper ३२१, Indian Council for Research on International Economics Relations, New Delhi
१६. Rachit S. & Vinod KG (२०१६), Solar Power- Current Status,Challenges & Policies in Indai, Research & Reviews: Journal of Enginering and Technology, Vol:५, Issue:२, Pp: १८-२२.
१७. Renewable २०१६, Global Status Report.
१८. Bridge to India EnergyPvt Ltd (२०१७), India Solar Handbook, New Delhi
१९. Farzaneh Nia & Hossein Niavand (२०१७), Impact of Renewable Energy consumption on Economics In India, International Journal of Energy Engenecring, Vol:७, No:१, Pp:३२-३८.
२०. Report on Performance of Solar Plants in Indai, Submitted to Central Electricity Regulatory Commission, New Delhi.
२१. http://www.mospi.nic.in/sites/default/files/publication_reports/Energy_Statistics_२०१७r.pdf.pdf
२२. https://www.iea.org/publications/freepublications/publication/IndiaEnergyOutlook_WEO२०१५.pdf
२३. http://solarfarmsales.com/history-of-solar-farms/
२४. http://solarfarmsales.com/benefits-of-solar-farming/
२५. http://solarfarmsales.com/solar-farming/
२६. http://solarfarmsales.com/how-solar-farms-work/
२७. http://solarfarmsales.com/designing-a-solar-farm/
२८. http://solarfarmsales.com/land-for-solar-farms/
२९. http://solarfarmsales.com/commercial-solar-farms/

Mandrup Science College

प्राकृतिक भूगोल
हवामानशास्त्र

प्राचार्य डॉ.बी.एम.भांजे
प्रा. के. ए. खतीब
डॉ. फातिमा सैय्यद

Principal
Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm.
& Science College, Mandrup

Patil Arts, Comm. & Science Co...
Mandrup

प्राकृतिक भूगोल
हवामानशास्त्र
बी.ए. भाग-१
सेमिस्टर-२
पेपर-२

लेखक
प्राचार्य डॉ.बी.एम.भांजे
प्रा. के. ए. खतीब
डॉ. फातिमा सैय्यद

ISBN NO.: 978-93-87113-28-2

Published by
Publish World,
Near Nandbhumi, A-V Road,
Anand, Gujarat

तृतीयावृत्ती : २०[illegible]

किंमत: रु. १००

Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College, Mandrup

Principal
Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm.
& Science College, Mandrup

सोलापूरमधील सोशल कॉलेजच्या उभारणीत
सिंहाचा वाटा असलेले
कॉलेजच्या उभारणीत व उन्नतीस अहोरात्र झटलेले,
सतत अवतीभोवती मित्रांचा गोतावळा असलेले,
सर्वांना एकत्रित घेऊन काम करणारे,
अडीअडचणीला सर्वांच्या मदतीसाठी धाऊन जाणारे,
सर्वांशी आपुलकी व जिव्हाळा जपणारे,
सर्वांमध्ये मैत्रीपूर्ण असे अनुकूल वातावरण निर्माण करणारे,
अभ्यासु प्राध्यापक
कुशल प्रशासक
उत्तम संघटक
असे
सोलापूरच्या सोशल कॉलेजचे सोशल,
अतिथ्यशील व सर्व प्रिय असलेले माजी प्राचार्य
आणि
आमचे स्नेही
हाजी प्राचार्य के. एम. जमादार सर
यांना स्नेह व सद्भाव पूर्वक ....

प्रा. के. ए. खतीब
प्राचार्य डॉ. बी. एम. भांजे
प्रा. डॉ. फातिमा सैय्यद

203

204

अनुक्रमणिका

प्रकरण	विषय	पृष्ठ क्र.
१	हवा व हवामान	९
२	तापमान	२४
३	हवेचा भार व वारे	४८
४	आर्द्रता	६४
५	प्रात्यक्षिक	८७

Principal
Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm.
& Science College, Mandrup

Patil Arts, Comm. & Science College Mandrup Santosh *

205

प्राकृतिक भूगोल
(भूरूपशास्त्र)

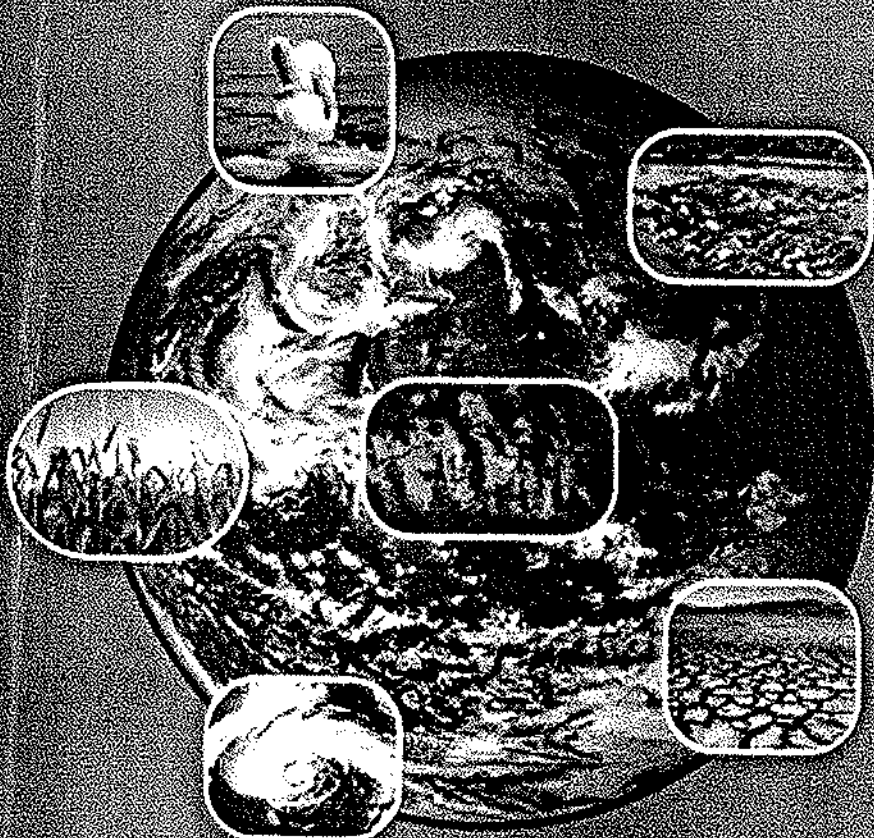

प्राचार्य डॉ. बी.एम.भांजे
प्रा. के. ए. खतीब
प्रा.डॉ. फातिमा सैय्यद

Arts, Comm. & Science College ★ Mandrup

Principal
Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm.
& Science College, Mandrup

प्राकृतिक भूगोल, (भूरूपशास्त्र)

बी.ए. भाग - १, सेमिस्टर - १

लेखक

प्राचार्य डॉ.बी.एम.भांजे

प्रा. के. ए. खतीब

प्रा.डॉ. फातिमा सैय्यद

ISBN NO.: 978-93-87113-39-8

Published by

Publish World,

Near Nandbhumi, A-V Road,

Anand, Gujarat (India).

तिसरी आवृत्ती : २०१८

किंमत रु. १००/-

Principal

Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm.

& Science College, Mandrup

सलगर, ता. अक्कलकोट, जि. सोलापूर येथील

प्रतिष्ठित व सेवाभावी नागरिक

आणि प्रगतिशील शेतकरी

सोलापूरच्या सोशल कॉलेजचे

माजी प्राचार्य के. एम. जमादार यांचे पिताजी

पैगंबरवासी महेबुबबाशा जमादार

यांच्या पवित्र स्मृतीस आदरपूर्वक ....

प्रा. के. ए. खतीब

प्राचार्य डॉ. बी. एम. भांजे

प्रा. डॉ. फातीमा शेख सैय्यद

Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College * Mandrup

206

अनुक्रमणिका

प्रकरण	विषय	पृष्ठ क्र.
१	प्राकृतिक भूगोलाची ओळख	७
२	मृदावरण व जलावरण	२१
३	भूहालचाली	४२
४	विदारण व खनन	७१
५	प्रात्यक्षिक	१०५

: टीप :

प्रत्येक प्रकरणाच्या शेवटी सर्वसामान्य ज्ञानाच्या दृष्टीने वेगवेगळ्या स्वरूपाचे जादाचे वस्तुनिष्ठ प्रश्न दिले आहेत.

Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College ★ Mandrup

Principal
Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm.
& Science College, Mandrup

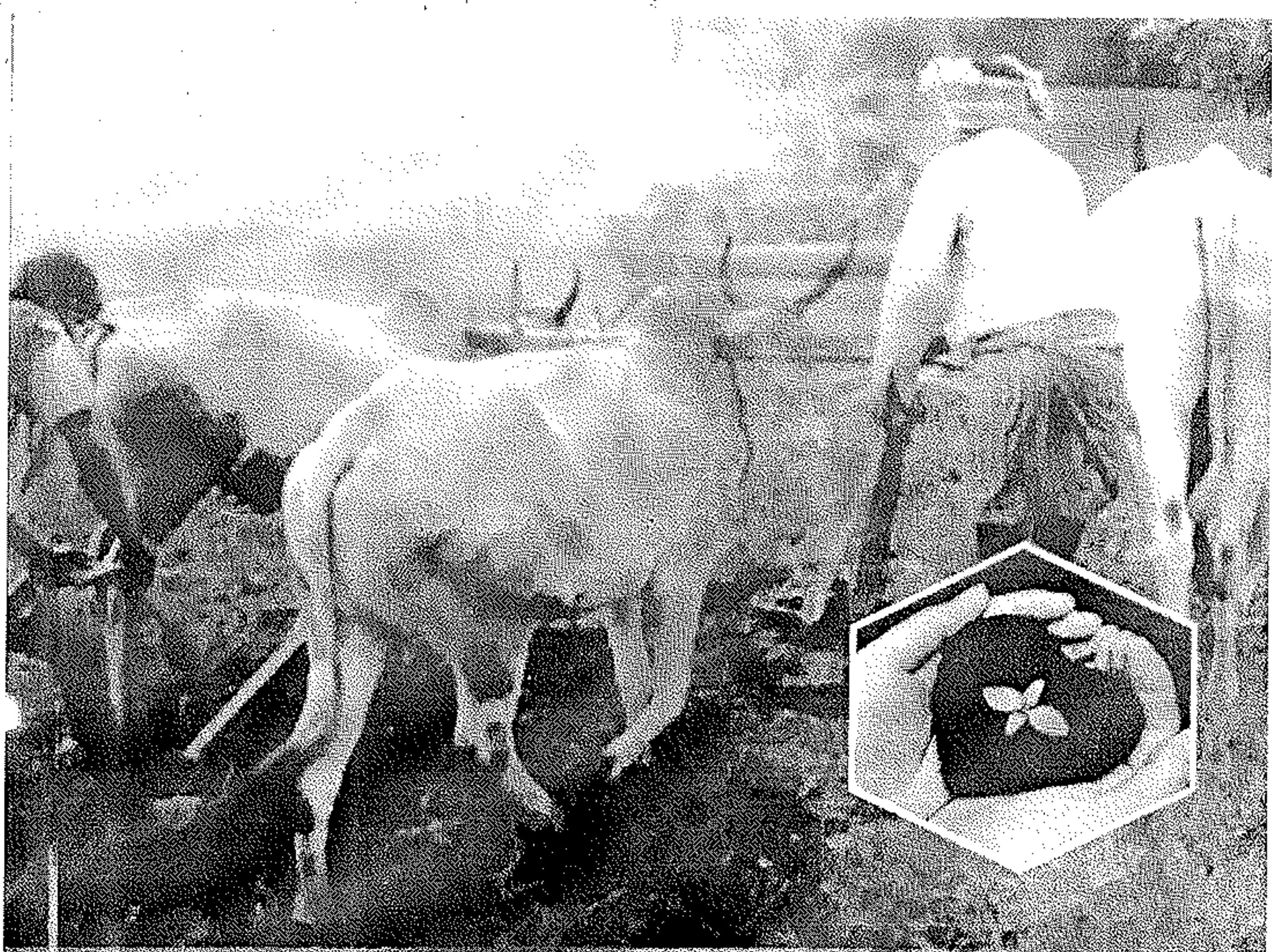

POLICY APPROACHES, DEVELOPMENT AND STATE RESPONSE TO AGRARIAN CRISIS AND FARMERS' DISTRESS

EDITOR :
DR. P. M. HONRAO

Principal
Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm.
& Science College, Mandrup

Scanned by CamScanner

209

Policy Approaches, Development and State Response to Agrarian Crisis and Farmers' Distress
Edited by Dr.P.M.Honrao

© Editor, 2018

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced or transmitted in any form, or by any means, electronic or mechanical, including photocopying, recording, or any information storage and retrieval system, without permission in writing from copyright holder.

ISBN: 978-93-86578-32-7
First Published in 2018 by:

Bookwell
3/79, Nirankari Colony
Delhi 110009, India
Ph: 91-11-27601283, 9810043240
E-mail: bkwell@nde.vsnl.net.in
bookwelldelhi@gmail.com
Website: www.bookwellindia.com

Principal
Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm.
& Science College, Mandrup
Scanned by CamScanner

210

Contents

Message v
Foreword vii
Preface ix
Contents xi
List of Tables and Figures xv
List of Contributors xix

1. Marketing the Agricultural Produce beyond the Regulation (An Enquiry into the Existing Agricultural Marketing's and to explore the New Marketing Models)
Dr. P. G. Vhankade 1

2. Impact Of Globalization on Cotton Farming in India 13
Dr. Santosh N. Kadam, Dr. Shrikant J. Hotkar

3. Cash Crop Crisis: Farmer Suicides, Human Rights and the Agrarian Crisis in India 25
Ms. Akanksha Jumde

4. Agrarian Policy in the context of Modinomics 43
Dr. Santosh Suryawanshi

5. Agricultural Credit in India: An Overview 53
Dr. G. S. Kamble, Ms. Monali M. Narayankar

6. Agricultural Crisis and Farmers Suicides in India With Specilal Reference to Telangana 63
Dr. S. Vijay Kumar

7. Agricultural Marketing - An Overview 97
Dr. Rajesh Gavakare

8. Trends in Agricultural Performance of Sindhudurg District of Maharashtra State 109
Pralhad Namdeo Kamble

Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College, Mandrup
Principal
Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College, Mandrup
Scanned by CamScanner

211

2

Impact of Globalization on Cotton Farming in India

Dr. Santosh N. Kadam
Dr. Shrikant J. Hotkar

Abstract

Even today in globalization, Indian agriculture is back bone of a country. The cropping pattern in a country is dominated by traditional crops. While few major commercial crops are being cultivated. Among the commercial crops cotton is one of the major crop.

The cultivation of cotton in India dates to pre historic times. Until a few years ago, our sources of information regarding the antiquity of cotton were scanty references in religious books, which left in uncertain whether India or Egypt was the first country to grow and manufacture cotton on a large scale. Recently, Excavations of Mohenjo-Daro revealed that the cotton and cotton manufacture has come to be treated as beginning from the times of the Ancient Indus valley civilization in India, which flourished about five thousand years ago. It was proved that the worlds are indebted to India for the first steps in the cultivation and manufacture of cotton, which today constitutes over 75 per cent of all the textile materials.

Introduction

Cotton is known as back bone of industrial revolution. Cotton is one of the vital cash crops is Indian agriculture. In Maharashtra it is known as 'White Gold in Black Soil'. India has 128 lakh hector area under cotton crop out of 330 lakh hector area in world of cotton harvesting countries. India is second largest country in cotton production after Chiana. Andre Pradesh, Gujarat, Karnataka, Maharashtra, Madhya Pradesh and Utter Pradesh are

Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College * Mandrup

Scanned by CamScanner

Proceedings Book of National Seminar

संशोधन पद्धती

Research Methodology

डॉ.संजय वाघमारे
(प्राचार्य)

डॉ.ओमशिवा लिगाडे
(समन्वयक)

संपादक
प्रा.अमोल पगारे
डॉ.लहू वाघमारे
डॉ.विनोद सोनवणे
डॉ.अरविंद कदम
डॉ.चंद्रशेखर ढोले
प्रा.रामराव चव्हाण

Mandrup

Principal
Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm.
& Science College, Mandrup

Scanned by CamScanner

213

PROCEEDINGS BOOK OF NATIONAL SEMINAR

संशोधन पद्धती (Research Methodology)

संपादक - प्रा.अमोल पगार, डॉ.लहू वाघमारे, डॉ.विनोद सोनवणे
डॉ.अरविंद कदम, डॉ.चंद्रशेखर ढोले, प्रा.रामराव चव्हाण

ISBN 978-93-5240-186-4

अरुणा प्रकाशन

१०३, ओमकार कॉम्प्लेक्स - अ,
खर्डेकर स्टॉप, औसा रोड, लातूर
मो. ९४२१४८६९३५, ९४२१३७१७५७

© सर्व हक्क लेखकाधीन

: प्रथम आवृत्ती :- २२ ऑगस्ट २०१८

: मुद्रक : आर्टी ऑफसेट, लातूर

अक्षर जुळवणी : हिंदवी कॉम्प्यूटर, लातूर

मुखपृष्ठ रेखाटन :- विरु पुळवे ८६००८८११२७

मूल्य : ५००.०० रुपये

Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College * Mandrup

*"संशोधन पद्धती" या प्रोसेडींग बूक मधील सर्व मते आणि अभिप्राय संबंधित लेखकांचे असून त्यास संपादक, प्रकाशन, मुद्रक व वितरक सहमत असतीलच असे नाही.

Scanned by CamScanner

P

2/4

८३. निरीक्षण : माहिती संकलनाचे एक तंत्र
श्री शिरूरे ऋषिकेश वैजनाथराव ३४१

८४. सामाजिक संशोधनातील गृहितकृत्याची भूमिका
डॉ.साळुंके जयसिंग ज्ञानदेव ३४८

८५. सामाजिक संशोधन पद्धती
प्रा. श्रीमती एम. व्ही. चौधरी ३५१

८६. सामाजिक संशोधनात प्रश्नावलीचे महत्त्व
डॉ. सुषमावती ज. पाटील ३५७

८७. सिध्दांत
प्रा. श्रीराम नरवडे ३६२

88. Survey Techniques and Historical Research
Dr. Sutawane Parimal Arvind ३६४

८९. सामाजिक संशोधनातील प्रश्नावली तंत्राचे महत्त्व
प्रा.डॉ.स्वामी शिला ३६६

90. Trends and Importance of Survey in Conducting Research
Yuvraj Balu Shikhare, Dr. Shahuraj Sugriv Mule ३६९

91. STEPS IN RESEARCH DATA PROCESSING
Dr Santosh N Kadam, Prof. Pravin Kambale ३७२

92. Definition of the Research Sample in Physical Education
Dr. Swami Nitesh Ramling ३७९

९३. सामाजिक संशोधन आणि संशोधन पध्दती
डॉ. य. ना. पांचाळ ३८२

94. Types of Social Research
Dr. N. G. Suryavanshi ३८७

95. Methods Of Data Collection
Dr. Pradeep Dnyanoba Shelke ३९०

९६. शैक्षणिक संशोधन : कृती संशोधन
डॉ.शैला चव्हाण ३९३

९७. गृहीतकृत्यांचा प्रकार व महत्त्व
तांबटकर जागृती दिलीप ३९८

९८. सामाजिक संशोधनातील तथ्य संकलन
पाटील माधुरी भागवत ४०१

Principal
Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm.
& Science College, Mandrup

Scanned by CamScanner

91.

STEPS IN RESEARCH DATA PROCESSING

Dr Santosh N Kadam
Prof. Pravin Kambale
S.B.P. College, Mandrup, Dist. Solapur

Data in the real world often comes with a large quantum and in a variety of formats that any meaningful interpretation of data cannot be achieved straightaway. Social sciences researches, to be very specific, draw conclusions using both primary and secondary data. To arrive at a meaningful interpretation on the research hypothesis, the researcher has to prepare his data structures, the coding of data and the grouping of data for research analysis would to a large extant depend on the results of this data processing.

Data processing is an intermediary stage of work between data collections and data interpretation. The data gathered in the form of questionnaire/interview schedules/field notes/data sheets is mostly in the form of a large volume of research variables. The research variables recognized is the result of the preliminary research plan, which also sets out the data processing methods beforehand. Processing of data requires advanced planning and this planning may cover such aspects as identification of variables, hypothetical relationship among the variables and the tentative research hypothesis.

Here in this paper we have tried to discuss the various steps involved in processing the research data. For this purpose we have prepared our paper in five steps according to processing the research data. The various steps in processing of data are 1) identifying the data structures, 2) editing the data, 3) coding and Classifying the data, 4) transcription of data, and 5) tabulation of data.

Checking Data for Analysis

In the data preparation step, the data are prepared in a data format, which allows the analyst to use modern analysis software such as SAS or SPSS. The major criterion in this is to define the data structure. A data structure is a dynamic collection of related variables and can be conveniently represented as a graph where nodes are labelled by

Scanned by CamScanner

Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College
Mandrup

Proceedings Book of National Seminar

संशोधन पद्धती

Research Methodology

डॉ.संजय वाघमारे
(प्राचार्य)

डॉ.ओमशिवा लिगाडे
(समन्वयक)

संपादक
प्रा.अमोल पगार
डॉ.लहू वाघमारे
डॉ.विनोद सोनवणे
डॉ.अरविंद कदम
डॉ.चंद्रशेखर ढोले
प्रा.रामराव चव्हाण

15. Application Method of Crop Combination, According to Doi's Method: A Study in Agriculture Geography ९२
Dr. N. S. Magar, Dr. S. R. Dharashive

16. An Overview of Quantitative and Qualitative Data Collection Methods १००
Dr. Abbanapuri Yakaiah

१७. अनुसंधान प्रणाली एवं साक्षात्कार १०८
प्रा. डॉ. संगीता श. उप्पे

१८. सामाजिक संशोधनात प्रश्नावलीची विश्वसनीयता आणि महत्त्व ११३
डॉ. साईनाथ रावेशाम बनसोडे

१९. सामाजिक संशोधनातील अहवाललेखनाचे तंत्र ११६
प्रा. डॉ. बावा ए. एस.

२०. संशोधन कार्य व अहवाललेखन ११९
प्रोफेसर. डॉ. के.के.पाटील, पवार मनोरमा श्रीधर

२१. संशोधनात संशोधन प्रकाराचे महत्त्व १२२
प्रा. गजानन आनंता देवकर

२२. इतिहास संशोधनात शिलालेखांचे महत्त्व १२५
डॉ. गणेश काशिनाथ होनराव

२३. साधा यादृच्छिक नमुना निवड पध्दती १२९
डॉ. अरविंद वसंतराव कदम

२४. सामाजिक शास्त्रातील संशोधन अहवाल १३४
प्रा. प्रकाश साहेबराव काळवणे

२५. [illegible] १३८
प्रा.डॉ.कांबळे [illegible] एम.

26. A comparative study on dynamic balances between football and basketball players १४१
KHURSHID AHMAD HURRAH

२७. सामाजिक संशोधनाचा अर्थ व प्रकार १४४
प्रा.कुडमते विलास देवराव

२८. सामाजिक संशोधनात गृहीतकृत्याचे महत्व आणि उपयोगिता १४७
प्रा. डॉ. मुळे ए. बी.

२९. संशोधनातील सर्वेक्षणाचे महत्व १५०
श्रीमती नाडे एच.बी.

३०. संशोधनात प्रश्नावलीचे महत्त्व १५२
प्रा.इंचाटे एस.यू.

३१. संशोधन अध्ययनातील नमुना निवडीचे [illegible] १५५
डॉ. [illegible]राव जे.के.

३२. संशोधनात तथ्य संकलनाची पद्धत १५९
प्रा.डॉ.नरवाडे बालाजी मारोतराव

33. Comparative study of selected physical fitness variables among rural and urban men football players १६४
KHAN NEHAL AHEMAD

34. Methods of Data Collection १६६
Ranee Jagannathrao Jadhav

३५. पुराव्याशी प्रामाणिक राहून तथ्यशोधन १६९
प्राचार्य डॉ. सोमनाथ रोडे

३६. संशोधनात गृहितकृत्यांचे महत्त्व १७५
प्रा.रामराव धेनु चव्हाण

३७. संशोधनात प्रश्नावली तंत्राचे महत्त्व १७८
प्रा.डॉ. वेदप्रकाश अविनाश मलवाडे

38. QUALITTIVE AND QUANTITATIVE RESEARCH IN SOCIAL SCIENCES. १८१
Mr. Devdatta D. Shete

३९. संशोधनातील मुलाखत : स्वरूप आणि शोध १८५
डॉ. लहू दिगंबर वाघमारे

४०. सामाजिक शास्त्रातील संशोधनाचे प्रकार १८९
प्रा.डॉ. सपाटे ए. के.

४१. सामाजिक संशोधन पद्धती, वैशिष्ट्ये आणि सामाजिक संशोधनाच्या पायऱ्या १९२
श्रीमती. धुमाळ सीमा काशिनाथराव

४२. संशोधनात गृहितकृत्याचे वैशिष्ट्य १९५
प्रा. [illegible] निवृत्ती तेलंगे

४३. [illegible] .... [illegible]
डॉ.सर्जेराव शिंदे, डॉ. ओमशिवा लिगाडे

४४. संशोधन अहवालाचा उद्देश २०१
डॉ. नानासाहेब जाधव, रवि सोळंके

४५. ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्रातील संशोधन प्रक्रिया २०५
श्रीमती प्रतिभा भीमराव गायकवाड

४६. साहित्य अनुसंधान की विभिन्न पद्धतियाँ (हिंदी साहित्य के संदर्भ में) २०९
प्रा.मा.ना.गायकवाड

४७. सामाजिक संशोधनात वस्तुनिष्ठतेची आवश्यकता २१२
प्रा.डॉ. रामेश्वर एम. मोरे

४८. परिकल्पना का अर्थ एवं प्रकार २१५
[illegible]दार राजकुमार अर्जुनराव

Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College * Mandrup

217

४७.

सामाजिक संशोधनात वस्तुनिष्ठतेची आवश्यकता

प्रा.डॉ. रामेश्वर एम. मोरे

समाजशास्त्र विभाग

संतोष भीमराव पाटील महाविद्यालय, मंद्रुप

ता. द.सोलापूर जि. सोलापूर

प्रस्तावना : तथ्याचे निष्पक्षतेने किंवा तटस्थतेने परीक्षण करण्याची इच्छा व योग्यता म्हणजे वस्तुनिष्ठता होय. वस्तुनिष्ठता ही वैज्ञानिक संशोधनाची आधारशीला आहे. वस्तुनिष्ठता नसेल तर कोणतेही वैज्ञानिक संशोधन निरर्थक व प्रयोजन शुन्य ठरते. सामाजिक घटना आणि तथ्ये हयांचा यथार्थ, वास्तविक परिचय संशोधकाने करुन घेतला पाहिजे. त्यासाठी वस्तुनिष्ठच आवश्यक आहे आणि सामाजिक घटनांच्या बाबतीत तर हया वस्तुनिष्ठतेची अधिकच गरज आहे. कारण कोणतीही सामाजिक घटना संशोधकाच्या मनात कधी जिव्हाळा, प्रेम, आस्था तर कधी तिरस्कार, घृणा, संताप आदि भावना जागृत केल्याशिवाय राहत नाही. हया भाव-भावना यथार्थ व वस्तुनिष्ठ संशोधनात अडथळा निर्माण करतात. त्यामुळे नैसर्गीक शास्त्राच्या तुलनेत सामाजिक शास्त्रांच्या संशोधनात, संशोधकाला तटस्थवृत्तीने राहणे शक्य होत नाही. असे असले तरी सुध्दा संशोधन समस्येसंबंधी सत्याचा शोध घेण्यासाठी संशोधकाजवळ वस्तुनिष्ठ दृष्टी असणे आवश्यक असते. म्हणून प्रस्तुत शोधनिबंधात वस्तुनिष्ठतेची सामाजिक संशोधनात कशी आवश्यकता असते याचा आढावा घेतला आहे.

सामाजिक संशोधनात वस्तुनिष्ठतेची आवश्यकता

मानवी वर्तणुकीच्या अभ्यासासाठी : मानवी वर्तनाच्या अध्ययनासाठी वस्तुनिष्ठतेची नितांत आवश्यकता असते. सामाजिक संशोधनात संशोधकापुढे वस्तुनिष्ठतेची समस्या निर्माण होते. कारण संशोधन विषयक घटनाबाबत संशोधकाच्या मनात प्रेम व सहानुभुती असते तसेच द्वेष व रागाची भावनाही असू शकते परंतु जो संशोधक आपल्या भावना विचार, संस्कार, मुल्ये इत्यादींचा त्याग करुन कोणत्याही घटनेचे निर्विकारपणे परीक्षण व विवेचन करतो तोच खरा संशोधक ठरतो. मानवी वर्तन हा सामाजिक शास्त्रांचा अभ्यासविषय असल्यामुळे संशोधकाला त्याप्रमाणात तटस्थ राहता येत नाही. कारण त्याची स्वतःची वर्तणूक, अनुभव इत्यादीमुळे त्याच्या विवेचनावर प्रभाव पडत असतो. त्यासाठी सामाजिक संशोधनात वस्तुनिष्ठतेची गरज असते.

सामाजिक घटनासंबंधी यथार्थ वास्तविक ज्ञान प्राप्त होण्यासाठी : संशोधनाचे मुख्य

कार्य अज्ञान दुर करणे हे आहे. सामाजिक घटनांविषयी असणारे चुकीचे ज्ञान आणि त्यांच्या वास्तविक कारणाविषयी चुकीच्या धारणाचे उच्चाटन करुन, समाजशास्त्रीय ज्ञानाचा विकास करणे, संबंधीत ज्ञानात वृध्दी करणे, नवीन सिध्दांत प्रतिपादित करणे इ.साठी संशोधकाने वस्तुनिष्ठ दृष्टिकोन स्विकारणे आवश्यक असते. संशोधन विषयासंबंधीत सामाजिक तथ्ये आणि घटना यांचे वस्तुनिष्ठ अध्ययन करुन ज्ञान प्राप्त केले तरच सामाजिक संशोधनाचे ज्ञान संवर्धन हे उद्दीष्ट साध्य होऊ शकते.

योग्य व प्रातिनिधीक स्वरुपाची तथ्ये प्राप्त करण्यासाठी : प्रातिनिधीक तथ्ये प्राप्त करण्यासाठी वस्तुनिष्ठतेची अत्यंत आवश्यकता असते. एखाद्या विषयाचा संशोधनात्मक अभ्यास करावयाचा असेल तर त्या दृष्टीने योग्य ती वास्तविक तथ्ये संकलीत करावी लागतात. परंतु ही तथ्ये वास्तविक स्वरुपातूनच संकलीत करायची असतील तर त्यासाठी वस्तुनिष्ठतेचा आधार घ्यावा लागतो. वस्तुनिष्ठ पध्दतीचा अवलंब केल्याशिवाय योग्य व प्रातिनिधिक स्वरुपाची तथ्ये गोळा केली जात नाहीत. म्हणून वस्तु निष्ठतेचा अवलंब करणे आवश्यक आहे.

वैज्ञानिक पध्दतीचे प्रयोग यशस्वी करण्यासाठी : वस्तुनिष्ठता हे वैज्ञानिक पध्दतीचे मुख्य आधारतत्व आहे. वैज्ञानिक पध्दत व वस्तुनिष्ठता या दोन्ही एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत. वस्तुनिष्ठता ही वैज्ञानिक संशोधनाची प्रथम आवश्यकता आहे. म्हणून सामाजिक संशोधनात वैज्ञानिक पध्दतीचा सफल प्रयोग करावयाचा असेल तर संशोधकाने आपल्या अध्ययनात वस्तुनिष्ठत्वाचा अवलंब केला पाहिजे. उचित वैज्ञानिक पध्दत आणि अध्ययनात वस्तुनिष्ठ दृष्टिकोन या दोन्ही गोष्टी साध्य झाल्यास सत्य संशोधन करणे सुलभ होते. वस्तुनिष्ठ दृष्टिकोनाच्या अभावी केवळ वैज्ञानिक पध्दत सत्य संशोधनासाठी निरुपयोगी ठरते.

पडताळणीसाठी उपयुक्त : पडताळणी किंवा पुर्नपरिक्षण ही वैज्ञानिकतेची आवश्यक अट आहे. त्या संशोधनाची किंवा निष्कर्षांची पडताळणी पुन्हा पुन्हा पाहता येते तेच खरे संशोधन अथवा खरा निष्कर्ष होय. वस्तुनिष्ठ दृष्टीने अध्ययन केल्याशिवाय योग्य असे निष्कर्ष काढता येत नाहीत. वस्तुनिष्ठतेवर आधारलेले संशोधन व त्याचे निष्कर्ष यांची कितीही वेळा पुर्नपरिक्षा केली तरी ते कसोटीला उतरतात. सामाजिक संशोधनात तथ्ये संकलित करुन त्या तथ्यांच्या आधारे निष्कर्ष काढावे लागतात. एकदा निष्कर्ष काढले म्हणजे संशोधनाचे काम संपत नाही. तर निष्कर्ष सत्य आहेत किंवा असत्य आहेत हे निश्चित करण्यासाठी त्याचा पडताळा पाहावा लागतो. तात्पर्य, निष्कर्षाचा पुनःपडताळा पाहण्यासाठी वस्तुनिष्ठतेची आवश्यकता असते.

निःपक्षपाती निष्कर्ष काढण्यासाठी : सामाजिक संशोधनाचा उद्देशच सत्य व निःपक्षपाती निष्कर्ष काढणे आहे. त्यामुळे संशोधनकर्त्यास वस्तुनिष्ठ पध्दतीनेच अभ्यास करावा लागतो. सामाजिक संशोधन पध्दतीत वस्तुनिष्ठता असणे गरजेचे असते. वस्तुनिष्ठतेच्या अभावी सत्य निष्कर्ष काढता येत नाहीत. वस्तुनिष्ठतेच्या अभावी जे निष्कर्ष निघतील ते वैज्ञानिक राहणार नाहीत तर ते त्या संशोधकाचे

स्वताचे निर्णय राहतील म्हणून निःपक्षपाती निष्कर्ष काढण्यासाठी वस्तुनिष्ठ अध्ययनपध्दतीची नितांत गरज आहे.

सिध्दांत निर्मितीस व नवीन संशोधनाची शक्यता विकसीत करण्यासाठी उपयुक्त : वस्तुनिष्ठ अध्ययनामुळे सिध्दांत निर्मिती व नव्या संशोधनाची शक्यता निर्माण होते. संशोधनाच्या कार्यात विकास घडून येतो. कारण जेव्हा संशोधक तथ्ये किंवा घटनातील वास्तविकता शोधण्याचा प्रयत्न करतो तेव्हा त्या घटनेच्या किंवा तथ्यातील अनेक अस्पष्ट बाजू त्याच्या लक्षात येतात. त्यामुळे नवीन संशोधनास उत्तेजन व चालना मिळते, त्याबरोबरच पूर्वीच्या भ्रांत धारणा नष्ट होतात.

सत्य ज्ञानाच्या प्राप्तीसाठी : सत्य व यथार्थ ज्ञानप्राप्तीसाठी वस्तुनिष्ठतेची गरज असते. वस्तुनिष्ठतेच्या अभावी घटनेचे किंवा समस्येचे वर्णन प्रत्येक संशोधक विभीन्न प्रकारचे करु शकतो. त्यामुळे घटनेची वास्तविकता स्पष्ट होणार नाही. त्यासाठी वस्तुनिष्ठतेची आवश्यकता आहे. संशोधनकार्य व वस्तुनिष्ठता यांचा संबंध घनिष्ठ स्वरुपाचा आहे. सत्य घटनेचे अवलोकन करुन संशोधनाचे निष्कर्ष मांडले जातात.

निष्कर्ष : सामाजिक संशोधनात वस्तुनिष्ठता असावीच लागते. वस्तुनिष्ठते अभावी काढलेले निष्कर्ष योग्य असत नाहीत. वस्तुनिष्ठतेमुळे निपक्षपाती निष्कर्ष काढण्यास मदत होते. संशोधकाला योग्य व प्रातिनिधीक तथ्य संकलन करण्यास, सामाजिक घटनासंबंधी वास्तविक ज्ञान प्राप्त करुन घेण्यासाठी वस्तुनिष्ठतेची आवश्यकता आहे. वैज्ञानिक पध्दतीचे प्रयोग यशस्वी करुन निष्कर्षांच्या पडताळणीसाठी वस्तुनिष्ठतेची नितांत गरज आहे. मानवी वर्तनाचा अभ्यास करुन सत्य ज्ञान प्राप्त करण्यासाठी व नवीन संशोधनास उत्तेजन देण्यासाठी वस्तुनिष्ठतेचे महत्व आहे. एकुणच, कोणत्याही शास्त्राच्या अभ्यासात वस्तुनिष्ठ दृष्टीकोन असणे अत्यंत गरजेचे असते.

संदर्भ :-

१) आगलावे प्रदीप (२००७), संशोधन पद्धतीशास्त्र व तंत्रे, विद्या प्रकाशन, नागपूर
२) घाटोळे रा. ना. (१९८३), समाजशास्त्रीय संशोधन तत्वे आणि पध्दती, मंगेश प्रकाशन, नागपूर
३) नाडगोंडे गुरुनाथ (२००९), सामाजिक संशोधन पध्दती, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर
४) Lundberg G.A. (१९५१), Social Research, Longmons Green & Company, New York
५) Selltiz, Johoda, Deutsch and cook (१९५९), Research Methods in Social Relations, Half Rinchart and Winston Inc. New York
६) Young Pauline (१९८२), Scientific Social Surveys and Research, Prentice Hall of India Private Limited, New Delhi.
७) Thakur Devendra (१९९७), Research Methodology in Social Sciences, Deep & Deep Publication, New Delhi.

***

Santosh Bhau Patil Arts, Comm. & Science College ★ Mandrup

४८.

~~परिकल्पना का अर्थ एवं प्रकार~~

~~बिरादार राजकुमार अर्जुनराव~~
पीएच.डी. शोधार्थी
स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विश्वविद्यालय, नांदेड.

भूमिका :- समाज वैज्ञानिक तथा अन्य क्षेत्रो में परिकल्पना बहुत महत्त्वपूर्ण होती है। परिकल्पना अनुसंधान का एक महत्त्वपूर्ण आवश्यक अंग है। परिकल्पना का शाब्दिक अर्थ पूर्व चिन्तन से है। शोध कार्य करते समय परिकल्पना प्रथम एक सामान्य अनुमान है। उसके साथ ही शोध कर्ता का आगे के शोध या अनुसाधन कार्य का आधार होता है। एक ही परिकल्पना से अनुसंधान में काम चल जाता है। शोध कार्य प्रारंभ करने से पूर्व परिकल्पना या प्रावकल्पना का निर्माण आवश्यक है। परिकल्पना के बाद ही सामग्री-संकलन का काम होता है। शोध में सर्वप्रथम परिकल्पना अस्पष्ट हो सकती है। परिकल्पना सिध्दांत या निर्णय न होकर सिध्दांत अथवा निर्णय प्राप्ती का साधन है। परिकल्पना को अंग्रेजी के शब्द 'हाइपोथिसिस' का हिन्दी अनुवाद है।

शोध समस्या को वैज्ञानिक तरीके से त्वयन हो जाने के पश्चात शोधकर्ता परिकल्पना का निर्माण करता है। परिकल्पना शोध का एक आवश्यक अंग है। इसके अभाव में शोध कार्य उद्देशहीन हो सकता है। भाषा के दृष्टिकोन से Hypothesis शब्द दो शब्दो Hypo (कम) व thesis (शोध लेख) से बना है जिसका अर्थ है- शोध लेख से कम निश्चित यह उपलब्ध साक्ष्य पर आधारित एक प्रस्ताव या अनुमान है। परिकल्पना शब्द परि + कल्पना दो शब्दों से मिलकर बना है।(१) परि का अर्थ चारों ओर तथा कल्पना का अर्थ चिंतन है। इस प्रकार परिकल्पना से तात्पर्य किसी समस्या से सम्बन्धित समस्त संभावित समाधान पर विचार करना है। परिकल्पना किसी भी शोध प्रक्रिया का दुसरा महत्त्वपूर्ण स्तंभ है। परिकल्पना को अन्य समानार्थी शब्द है, जो परिकल्पना या उपकल्पना, प्राक्कल्पना इत्यादी शब्द से जाने जाते है।

परिकल्पना की परिभाषा :- परिभाषा को समझने के लिए कुछ विद्वानो ने परिभाषा निम्न प्रकार से बताई है-

१) श्री लुण्ड वर्ग के अनुसार "परिकल्पना एक सामाजिक कामचलाऊ सामान्यीकरण या निष्कर्ष है जिसकी सत्यता की परीक्षा अभी बाकी है। आरम्भिक स्तरों पर परिकल्पना कोई अटकलपच्चु अनुमान, कल्पनात्मक विचार सहज ज्ञान या और कुछ भी हो सकता है। जो कि अनुसंधान का आधार बन जाता है।(२)"

२) गुड तथा स्केट्स के अनुसार "परिकल्पना एक अनुमान है, जिस अन्तिम या अस्थायी रूप से किसी निरीक्षण तथ्य अथवा दशाओं की व्याख्या हेतु स्वीकार किया गया एवं जिसके अन्वे[illegible] को आगे पथ प्रदर्शन प्राप्त होता है।(३)"

Solapur University, Solapur Sponsored

National Conference

on

"NEW APPROACHES IN HIGHER EDUCATION"

Saturday, 15th December, 2018

Organized by

Shri Shivaji Shikshan Prasarak Mandal, Barshi's

College of Education, Barshi

TYPES AND IMPORTANCE OF TOURISM IN HIGHER EDUCATION

Dr. H. L. Jadhav, S. B. Patil College, Mandrup

Abstract: *Tourism is an modern industry. It plays major role in creating of employment opportunities, mental health, foreign exchange and so many things. Tourism is the movement of the tourist from one place to another place. India as it is a store house for art, culture, dance and drama. So foreigners are like India. So we are studies in this paper the various types and importance of tourism.*

Keywords: *wildlife tourism, eco tourism, pilgrimage tourism, adventure tourism*

I. Introduction

Tourism is the movement of the tourists from one place to another place. It is the temporary short term movement of the people to destinations outside the place where they normally live and work includes the activities they indulge in at the destination as well as all facilities and services specially created to meet their needs. Tourism does not only mean traveling to a particular destination but also includes all activities undertaken during the stay. It includes day visits & excursions. The movement can be in your country or the tourists can also travel to the foreign destinations for the tourism purpose.

Objective: To know the various types and importance of tourism in higher education.

II. TYPES OF TOURISM

1. Adventure tourism

As a kind of tourism in India, adventure tourism has recently grown in India. This involves exploration of remote areas and exotic locales and engaging in various activities. For adventure tourism in India, tourists prefer to go for trekking to places like Ladakh, Sikkim, and Himalaya.

Himachal Pradesh and Jammu and Kashmir are popular for the skiing facilities they offer. Whitewater rafting is also catching on in India and tourists flock to places such as Utranchal, Assam, and Arunachal Pradesh for this adrenalin- packed activity. Various kinds of adventure on water, land, and air can be enjoyed in India. India is also quite popular in the arena of adventure tourism.

2. Wildlife tourism

India has a rich forest cover which has some beautiful and exotic species of Wildlife some of which that are even endangered and very rare. This has boosted wildlife tourism in India. The places where a foreign tourist can go for wildlife tourism in India are the Sariska Wildlife Sanctuary, Keoladeo Ghana National Park, and Corbett National Park. Medical tourism.

3. Pilgrimage tourism

India is famous for its temples and that is the reason that among the different kinds of tourism in India, pilgrimage tourism is increasing most rapidly. The various places for tourists to visit in India for pilgrimage are Vaishno Devi, Golden temple, Char Dham, and Mathura Vrindavan

4. Eco tourism

Ecotourism India has developed recently, for the concept itself is a relatively new one. Ecotourism entails traveling to places that are renowned for their natural beauty and social culture, while making sure not to damage the ecological balance. Ecotourism pertains to a conscious and responsible effort to preserve the diversity of a naturally endowed region and sustaining its beauty and local culture. Indians have been known since ages to worship and conserve nature. So the growth of ecotourism in India is but

natural. Also, the government of India has set up the Ministry of Tourism and Culture to promote ecotourism in India alongside other types of tourism.

5. Cultural tourism

India is known for its rich cultural heritage and an element of mysticism, which is why tourists come to India to experience it for themselves. The various fairs and festivals that tourists can visit in India are the Pushkar fair, Taj Mahotsav, and Suraj Kund mela. Cultural tourism India is the predominant factor behind India s meteoric rise in the tourism segment in recent years, because from time immemorial, India has been considered the land of ancient history, heritage, and culture. The government of India has set up the Ministry of Tourism and Culture to boost cultural tourism in India.

6. Wellness tourism

Wellness tourism is one of the fastest growing forms of international and domestic tourism. This form of tourism involves people who travel to a different place to pursue activities that maintain or enhance their personal health and wellness, and who are seeking unique, authentic or location-based experiences.

7. Business Tourism

Business tourism can be defined as travel for the purpose of business . Business Tourism can be divided into three sections: Trading for goods to be resold on a wholesale basis Conduct business transactions e.g. visiting a client, contract negotiations Attending a conference, exhibition or event associated with their business.

8. Heritage tourism

Heritage tourism India has registered an immense growth in the last few years, ever since additional initiatives were taken by the government of India to boost India s image as a destination for heritage tourism. India has always been famous for its rich heritage and ancient culture. So the onset of heritage tourism in India was long anticipated. India s glorious past and
cultural diversity make a potent blend which attracts millions of tourists each year to its heritage tourist attractions.

9. Cruise Tourism

Rail and road transport are very common among the people. Some tourists, go in for Air Cruise mode of transport even if it is costlier. At any cost, the tourists desire to enjoy the holiday even before they reach the actual tourist spot.

10. Sports Tourism

People now from the rich and the poor, the young and the old spare leisure time for sports activities. One segment of them undertakes tours to nearby cities and abroad for sports activities. Inevitably Tourism participates in their tour

11. Educational Tourism

Students undertake trips to abroad to secure higher studies and professionals to polish their talents. Tourism here automatically gets triggered. The types of tourism in India have grown and this has boosted the Indian economy. That it continues to grow efforts must be taken by the Indian government, so that the tourism sector can contribute more substantially to the nation s GDP.

12. Leisure Tourism

They usually visit hill stations, beaches, waterfalls, zoological parks, etc. This type of tourism is useful for give foreign exchange to country. It gives people employment opportunity and so many factors.

Arts, Commerce & Science College, Santosh Bhimrao Patil, Mandrup

223

III. Importance of Tourism

The Indian slogan "Athithi Devo Bhava" means that guests are like god. Indians have been highly hospitable and this trend is still present in modern India; A guest is revered. Intricate arrangements are made for a guest who comes home for a holy day. Foreigners love India as it is a store house for art, culture, dance and drama.

1. Foreign exchange

Tourism industry is the main source of foreign exchange. It gives us more foreign exchange. The foreign people come to in our nation to visit various tourist places and we gives them our exchange. So this industry is most useful to gives us foreign exchange.

2. Employment

Tourism industry is also one of the influential sector. It generates employment opportunities. Tourism creates lodges , boarding's, hotels, roads and different facilities to people who come to in our nation to visit different tourists centers.

3. Public as well as private income

Tourism industry is the source of income for both public as well as private sectors government chares, tax, sale tax, service tax.

IV. References

1. Kural Pithan., 2002. Anbin Aalayam Annai Theresa, Kural Nila Pathippagam,Chennai.
2. Lajipathi Rai, H., 1993. Development of Tourism in India, Printwell Jaipur, pp.29.
3. Lavksh Misra., 1999. Cultural Tourism in India, Mohit Publications, New Delhi, pp.4.
4. Lavkush Mishra, 1999. Cultural Tourism in India, New Delhi.
5. Liekorish, L.J., 1975. The Management Tourism, Oxford, London.
6. Manoj Pandey., and Vawal,1997. History of Modern India and Indian Culture, Jawahar Publishers, New Delhi.
7. Maria D Suza., 1998.Tourism Development and Management, Jaipur.

Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm, & Science College ★ Mandrup

SHOLAPUR SOCIAL ASSOCIATION'S ARTS & COMMERCE COLLEGE, SOLAPUR

C.T.S NO. 10659, 128- B, Siddeshwar Peth,
Opp. Saifee Hospital, Solapur – 413005 (M. S.)
(Permanently Affiliated to Solapur University, Solapur)
(NAAC Re accredited by B Grade with 2.76 CGPA)
Email: Socialcollege@gmail.com

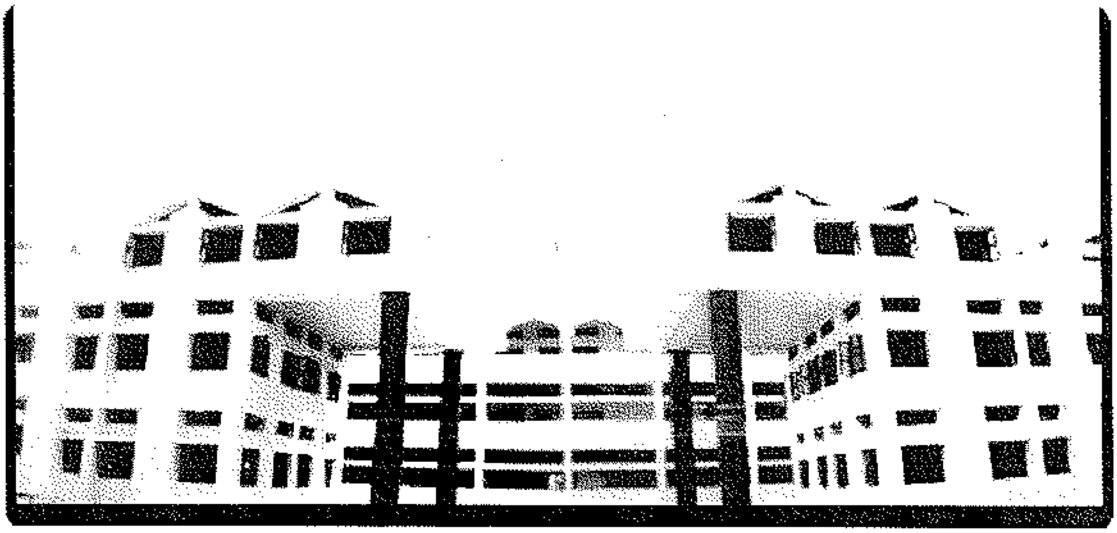

Editorial Board

Dr. I. S. Patel
Editor in Chief

Prof. S. A. Rajguru
Dr. D. S. Narayankar
Editor

Prin. Dr. M. A. Dalal
Principal

1. **Prin. K.M.Jamadar**: Foundar, Solapur Zilla Bhugool Shikshak Sangh, Solapur.
2. **Prin. Dr. B.M. Bhanje**: Prin. SBP College, Mandrup.
3. **Dr. T.N. Lokhande**: BOS Geog. Chairman, Solapur Uni., Solapur.
4. **Dr. N.N. Chakradev**: HOD Geog., Sangmeshwar College, Solapur
5. **Dr. N.G. Shinde**: HOD Geog., DBF Dayanad College, Solapur.
6. **Prof. Dr. S.M. Mulani**: HOD Geog., DSG College, Mohol.
7. **Dr. A. A. Gadwal**: HOD Soci., SSA's Arts & Commerce College, Solapur.
8. **Dr. M. A. Chobdar**: HOD Urdu, SSA's Arts & Commerce College, Solapur.
9. **Mrs. Dr. N. A. Kakade**: HOD Hist., SSA's Arts & Commerce College, Solapur.
10. **Dr. J. K. Mulla**: HOD Comm., SSA's Arts & Commerce College, Solapur.

Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College
Mandrup

P 225

SOLAPUR MUNICIPAL SOLID WASTES MANAGEMENT

Dr. Dede Deepak Kashinath

Assistant Professor, Department of Geography,

Santosh Bhimrao Patil College of Arts, commerce and Science, Mandrup

Talula-South Solapur, District-Solapur, Maharashtra (India)

Abstracts

Today, solid waste has emerged as a major environmental concern from local level to global level. At the household level, people discard off their waste in an improper manner. The method of collection, segregation and transportation of wastes are not up to the mark and has resulted in creating unhygienic conditions in surrounding environment. Management of Municipal Solid Waste (MSW) is of immediate importance in urban areas, especially in the rapidly urbanizing cities of the developing world. Most governments have acknowledged the importance of municipal solid waste management. However, rapid population growth overwhelms the capacity of most municipal authorities to provide even the most basic services.

The term "municipal solid waste" refers to solid waste from houses, streets and public places, shops, offices and hospitals. Management of these types of waste is most often the responsibility of municipal or other governmental authorities. Although solid waste from industrial processes is generally not considered municipal waste, it nevertheless needs to be taken into account when dealing with solid waste because it often ends up in the municipal solid waste stream

Key Word:- Solid Waste, Management of Solid Waste.

INTRODUCTION:

Solid waste can be defined as "non-liquid material that no longer has any value to the person who is responsible for it. The words rubbish, garbage, trash or refuse are often used as synonyms when talking about solid waste"7

Environmental Encyclopedia defines waste as "When any material exhausted off its utility capacity and causes a problem due to its aesthetic and environmental reason is considered as waste".

Waste is defined as "Any material that is not useful and does not represent any economic value to its owner, the owner being the waste generator"6

TYPES OF SOLID WASTE:-

Solid waste is usually categorized as per their sources, composition, processing potential and environmental consideration. A general classification is:

"Household wastes" derived from residential neighborhoods is the largest component of urban solid waste. It consists of a large number of various elements difficult to separate such as food and garden waste, paper, plastic cardboard, glass, leather, old clothes, furniture, vegetable peach, egg shells, newspaper and magazines.

"Commercial wastes" consists of shops, restaurants, hotels, business establishment, market wastes varied in totally but each specific sources may have only one type of waste material.

"Institutional wastes" generate from government offices, religious centers', schools, colleges, universities. Generally it contains a large amount of paper and other light material.

226

"Hospital wastes" is produced during diagnosis, treatment or immunization of human beings and in research activities and testing of biological. It includes sharps, disposables, anatomical waste, discarded medicine, chemicals. These are in the form of disposable syringe, bandages, fluids, human excreta etc. This type of waste is highly infectious and can be a serious threat to human health if it is not managed in proper and scientific manner.

MUNICIPAL SOLID WASTE:-

The term "municipal solid waste" refers to solid waste from houses, streets and public places, shops, offices and hospitals. Management of these types of waste is most often the responsibility of municipal or other governmental authorities. Although solid waste from industrial processes is generally not considered municipal waste, it nevertheless needs to be taken into account when dealing with solid waste because it often ends up in the municipal solid waste stream.12

REVIEW OF LITERATURE:

1. According to Section 3 (xv) of the Municipal Solid Wastes (Management and Handling) Rules 2000 "Municipal solid waste" includes commercial and residential wastes generated in municipal or notified areas in either solid or semi-solid form excluding industrial hazardous wastes but including treated bio-medical wastes13.

2. According to the World Bank 1994, municipal solid waste includes refuse from the institution, market waste, yard waste and street sweepings. The street waste is also included in the municipal solid waste.

3. According to Municipal Corporation Delhi. municipal solid waste consists of household waste, construction and demolition debris, sanitation residue and waste from streets; this garbage is generated mainly from residential and commercial complexes. Municipal solid waste is defined as any waste generated by household, commercial and institutional activities and is not hazardous14.

4. The volume of municipal solid waste generated per person is generally much higher in wealthy industrially developed urban areas, than the poorer rural areas. High income countries generate 300 to 1000 kg's waste per person each year while low income nations generate between 100 to 200 kg's per person per year. Municipal solid waste comprises two types of materials, refuse and thrash. Refuse includes garbage and rubbish. Garbage contains highly decomposable food waste. Rubbish contains mostly dry, non-putrescible items such as glass, rubber, metals and slowly decomposable or combustible materials such as paper, textiles or wood objects. Trash includes bulky waste materials that generally require special handling

STUDY AREA:-

It is located at 17°.10"and 18°.32" north-latitude and 74°.42" and 76°.15" east longitude. It has an average elevation of 457 meters above mean sea level. Solapur lies in the basin of river Bhima and the municipal jurisdiction of the city encompasses an area of 178.57 km2. It accommodated a population of 8.72 lakh as per census 2001 which grew to 9.51 Lakh as per Census 2011. Solapur expected tremendous development in late nineties which resulted in the city limits expansion from 33.03 km2 to 178.57 km2 in the year 1992 but the population growth was not contingent to the increase in the area of the

Mandrup

PRESENTED CIRCUMSTANCES IN STUDY AREA:-

Total waste generated in the city is approximately 350 to 400 tons per day (TPD) considering the population of 9.51 lakh (census 2017). The Health department of SMC is managing municipal solid waste from source to its final disposal through private contractors as well as in house team of sweepers for street sweeping, under the supervision of medical officer of health (MOH). Door to door collection of waste in Solapur has been outsourced to the private operator.

Waste collected from the door to door collection is transported to the transfer station and further to the disposal yard by private agencies. About 70% of the total waste generated in the city is collected from various points and transferred to the disposal yard. The transportation of unattended waste from open plots and slums is done manually and/or mechanically through variety of vehicles as these areas are not covered while street sweeping.

Table No.1

Source-wise quantity of solid waste generated in Solapur

Sr. No.	Sources	Quantity tone/day	Percent of Contribution
1	**Domestic Waste**	175.00	50
2	**Street Sweeping**	84.00	24
3	**Commercial**	36.00	11
4	**Hotel and Restaurant**	7.00	2
5	**Market Waste**	12.00	3
6	**Other**	41.00	10
		355.00	**100**

(**Sources:** ***Source:*** Health Department of SMC, report-2017)

Table no. 1 shows that, Municipal solid waste can be broadly divided into four major categories as per the source of generation: domestic waste (50percent), commercial waste (11percent), institutional waste, and industrial waste. Most of the case, industrial waste is not considered as a part of municipal waste, but in most of the Indian cities, industrial waste gets mixed with municipal waste and local bodies have to manage this waste.

Fig. No.1

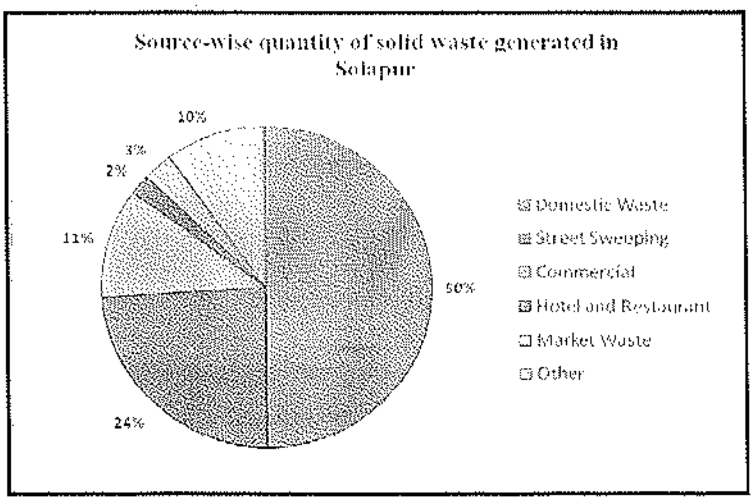

228

Conclusion:

In Solapur the collection and transportation of the waste is outsourced to the private agency. The collection activity to be undertaken by the private player includes the primary as well as secondary waste collection from all sources except sweeping of streets. Street sweeping is undertaken by the municipal employees of the SMC. As per the information from the SMC, currently only 52% of the households are covered with the door to door collection. For secondary collection of waste, SMC has placed 1033 bins in the city with a capacity of 355 tons/day.

The service level indicators revels that the, performance of SMC in terms of household level coverage and collection efficiency of the MSW are poor as only 52percent of the households are covered under door to door collection.

In the case of most of the Solapur city, SMC is also not been able to segregate and collect the waste in segregated manner. The performance indicators that need urgent attention are scientific disposal of solid waste, collection efficiency of waste, and recovery of the operation and maintenance expenditure, which is high due to huge establishment expenditure. Insufficient secondary storage capacity leading to spillage of waste on road. Unplanned secondary storage leading to open dumping of waste in city areas.

Reference:-

1. Revised development plan 2041, Solapur, Ministry of Urban Development, Government of India
2. Ahmed. S. A., & Ali. M. (2004). Partnerships for solid waste management in developing countries: Linking theories to realities. Habitat International, 28, 467–479. (03)
3. Ahsan, N. (1999). Solid waste management plan for Indian megacities. Indian Journal of Environmental Protection, 19, 90–95. ASSOCHAM. (2014). Electronic waste management in India. ASSOCHAM and Frost and Sullivan.
4. Ambulkar, A. R., & Shekdar, A. V. (2004). Prospects of biomethanation technology in the Indian context: A pragmatic approach. Resources, Conservation and Recycling, 40, 111–128.
5. Annepu, R. K. (2012). Sustainable solid waste management in India, Waste-to-Energy Research and Technology Council (WTERT). City of New York: Columbia University. Retrieved from
6. Barlaz, M. A., Ham, R. K., & Schaefer, D. M. (1990). Methane production from municipal refuse: A review of enhancement techniques and microbial dynamics. Critical Reviews in Environmental Science and Technology.

Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College * Mandrup

लेखक परिचय

प्राचार्य डॉ.बी.एम.भांजे

(एम.ए. पी.एच.डी.डि.लिट)

- ♣ स्वामी विवेकानंद शिक्षण संस्था संचलित पद्मभूषण डॉ. वसंतदादा पाटील महाविद्यालय तासंगाव जि. सांगली. संगमेश्वर महाविद्यालय सोलापूर व
- ♣ संतोष भीमराव पाटील महाविद्यालय मंद्रुप येथे ३० वर्षे अध्यापनाचा काम.
- ♣ संतोष भीमराव पाटील महाविद्यालय येथे १५ वर्षे प्राचार्य.
- ♣ सोलापूर विद्यापीठ सोलापूर येथे १ जानेवारी २०१३ ते ३० एप्रिल २०१५ पर्यंत संचालक, महाविद्यालये व विद्यापीठ विकास मंडळावर काम.
- ♣ सोलापूर विद्यापीठ सोलापूरचा सिनेट, विद्यापरिषद व्यवस्थापन परिषद सदस्य म्हणून काम.
- ♣ सोलापूर विद्यापीठ सोलापूर पीएच व डण्वीपसस मार्गदर्शक.
- ♣ शिवाजी विद्यापीठ भूगोल शिक्षक संघाकडून सन २०१०-११ साली 'भूगोल भूषण' पुरस्कार प्राप्त.
- ♣ सोलापूर विद्यापीठ सोलापूरच्या सन २०१७ साली 'आदर्श प्राचार्य' पुरस्कार.
- ♣ शारदा विद्यापीठ सोलापूर यांच्याकडून 'यशवंत शिक्षण गौरव पुरस्कार २०१५' प्राप्त.
- ♣ पु. अ. होळकर सोलापूर विद्यापीठ सोलापूर च्या विविध समित्यांवर अध्यक्ष व सदस्य म्हणून काम.

Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College Mandrup

Published by

Publish World

Publish World,
Near Nandbhumi,
A-V Road, Anand,
Gujarat (India).

ISBN 978-93-87113-36-7

9 789387 113367

Principal
Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm.
& Science College, Mandrup

मानवी भूगोल

(Human Geography)

प्राचार्य डॉ.बी.एम.भांजे
प्रा. के. ए. खतीब

229

मानवी भूगोल
बी.ए. भाग - २
सेमिस्टर - ३
पेपर - ३

लेखक
प्राचार्य डॉ.बी.एम.भांजे
प्रा. के. ए. खतीब

ISBN NO.: 978-93-87113-36-7

Published by
Publish World,
Near Nandbhumi, A-V Road,
Anand, Gujarat (India).

द्वितीयावृत्ती : २०१९

किंमत : रु. १००/-

Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College ★ Mandrup

अर्पण पत्रिका

अरळी (ता. मंगळवेढा, जि. सोलापूर) येथील
प्रतिष्ठित नागरिक व प्रगतिशील शेतकरी
(मंद्रूपच्या कॉलेजचे प्राचार्य डॉ. भांजे यांचे पिताजी)
स्वर्गीय मुरजाप्पा भांजे
यांच्या पवित्र स्मृतीस
भावपूर्ण सादर समर्पण....

प्रा. के. ए. खतीब
प्राचार्य डॉ. बी. एम. भांजे

Principal
Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm.
& Science College, Mandrup

220

231

अनुक्रमणिका

प्रकरण	विषय	पृष्ठ क्र.
१.	मानवी भूगोल : विषयप्रवेश	९
२.	मानव व पर्यावरण	२२
३.	मानव वंश	४३
४.	मानवी जीवन	७१
५.	प्रात्यक्षिक	८३

Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College Mandrup

Principal
Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm.
& Science College, Mandrup

८

लेखक परिचय

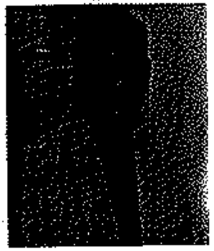

प्राचार्य डॉ.बी.एम.भांजे

(एम.ए. पी.एच.डी.डि.लिट)

- ♣ स्वामी विवेकानंद शिक्षण संस्था संचलित पद्मभूषण डॉ. वसंतदादा पाटील महाविद्यालय तासंगाव जि. सांगली. संगमेश्वर महाविद्यालय सोलापूर व
- ♣ संतोष भीमराव पाटील महाविद्यालय मंद्रुप येथे ३० वर्षे अध्यापनाचा काम.
- ♣ संतोष भीमराव पाटील महाविद्यालय येथे १५ वर्षे प्राचार्य.
- ♣ सोलापूर विद्यापीठ सोलापूर येथे १ जानेवारी २०१३ ते ३० एप्रिल २०१५ पर्यंत संचालक, महाविद्यालये व विद्यापीठ विकास मंडळावर काम.
- ♣ सोलापूर विद्यापीठ सोलापूरचा सिनेट, विद्यापरिषद व्यवस्थापन परिषद सदस्य म्हणून काम.
- ♣ सोलापूर विद्यापीठ सोलापूर पीएच व इम्फीपसस मार्गदर्शक.
- ♣ शिवाजी विद्यापीठ भूगोल शिक्षक संघाकडून सन २०१०-११ साली 'भूगोल भूषण' पुरस्कार प्राप्त.
- ♣ सोलापूर विद्यापीठ सोलापूरच्या सन २०१७ साली 'आदर्श प्राचार्य' पुरस्कार.
- ♣ शारदा विद्यापीठ सोलापूर यांच्याकडून 'यशवंत शिक्षण गौरव पुरस्कार २०१५' प्राप्त.
- ♣ पु. अ. होळकर सोलापूर विद्यापीठ सोलापूर च्या विविध सीमत्वावर अध्यक्ष व सदस्य म्हणून काम.

Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science Mandrup

Published by

Publish World

Publish World,
Near Nandbhumi,
A-V Road, Anand,
Gujarat (India).

ISBN 978-93-87113-31-2

9 789387 113312

Principal
Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm.
& Science College, Mandrup

भारताचा आर्थिक व लोकसंख्या भूगोल

(Economic and Population Geography of India)

प्राचार्य डॉ.बी.एम.भांजे
प्रा. के. ए. खतीब

232

भारताचा आर्थिक व लोकसंख्या भूगोल
बी.ए. भाग-२
सेमिस्टर-४ (पेपर-६)

लेखक
प्राचार्य डॉ. बी.एम. भांजे
प्रा. के.ए.खतीब

ISBN NO.: 978-93-87113-31-2

Published by
Publish World,
Near Nandbhumi, A-V Road,
Anand, Gujarat (India).

द्वितीयावृत्ती : २०१९

किंमत : रु. १००/-

Principal
Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm.
& Science College, Mandrup

शिवाजी विद्यापीठ क्षेत्रात ज्यांनी भूगोल विषयाचा पाया घातला,
विषय रुजविला व वाढविला
ते
शिवाजी विद्यापीठाच्या भूगोल अभ्यास मंडळाचे माजी चेअरमन
विज्ञान व विद्याशाखेचे माजी सदस्य
शिवाजी विद्यापिठाच्या विविध समित्यावर कार्य केलेले
भूगोल विषयाचे जेष्ठ प्राध्यापक आणि
सोलापूरच्या दयानंद महाविद्यालयाच्या भूगोल विभागाचे
माजी प्रमुख व NCC ऑफिसर
प्रा. एम. जी. भसीन
यांना
सद्भावनापूर्वक सादर समर्पण

प्रा. के. ए. खतीब
प्राचार्य डॉ. बी. एम. भांजे

Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College ★ Mandrup

अनुक्रमणिका

अ.नं. विषय पान. नं.

१) कृषी ७

२) उद्योगधंदे ३४

३) लोकसंख्या ५१

४) वाहतूक व व्यापार ६८

५) प्रात्यक्षिक ८५

संदर्भ ग्रंथ
(Reference Books)

1.	Geography of India	Tiwari R. C.
2.	India	Khullar
3.	Geography of India	C. B. Mamoria
4.	Geography of India	A. Bhattcharya
5.	India	Tirth
6.	Geography of India	Tikka, Bali, Sekhan
7.	India	K. Sidharth
8.	Survey of India Atlas	Govt. publication
9.	Dynamics of India's Population Growth	V. C. Sinha
10.	Geography of Population	R. C. Chandna
11.	Principles of Population Studies	Asha Bhende Tara Kanetkar

Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College, Mandrup
Mandrup
Principal
Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College, Mandrup

लेखक परिचय

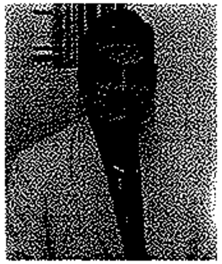

प्राचार्य डॉ.बी.एम.भांजे

(एम.ए. पी.एच.डी.डि.लिट)

- स्वामी विवेकानंद शिक्षण संस्था संचलित पद्मभूषण डॉ. वसंतदादा पाटील महाविद्यालय तासंगाव जि. सांगली. संगमेश्वर महाविद्यालय सोलापूर व
- संतोष भीमराव पाटील महाविद्यालय मंद्रुप येथे ३० वर्षे अध्यापनाचा काम.
- संतोष भीमराव पाटील महाविद्यालय येथे १५ वर्षे प्राचार्य.
- सोलापूर विद्यापीठ सोलापूर येथे १ जानेवारी २०१३ ते ३० एप्रिल २०१५ पर्यंत संचालक, महाविद्यालये व विद्यापीठ विकास मंडळावर काम.
- सोलापूर विद्यापीठ सोलापूरचा सिनेट, विद्यापरिषद व्यवस्थापन परिषद सदस्य म्हणून काम.
- सोलापूर विद्यापीठ सोलापूर चैम्फ व डण्वीपसस मार्गदर्शक.
- शिवाजी विद्यापीठ भूगोल शिक्षक संघाकडून सन २०१०-११ साली 'भूगोल भूषण' पुरस्कार प्राप्त.
- सोलापूर विद्यापीठ सोलापूरच्या सन २०१७ साली 'आदर्श प्राचार्य' पुरस्कार.
- शारदा विद्यापीठ सोलापूर यांच्याकडून 'यशवंत शिक्षण गौरव पुरस्कार २०१५' प्राप्त.
- पु. अ. होळकर सोलापूर विद्यापीठ सोलापूर च्या विविध सीमत्वावर अध्यक्ष व सदस्य म्हणून काम.

Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College * Mandrup

Published by

Publish World

Publish World,
Near Nandbhumi,
A-V Road, Anand,
Gujarat (India)

ISBN 978-93-87113-29-9

9 789387 113299

Principal
Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm.
& Science College, Mandrup

लोकसंख्या भूगोल

(Population Geography)

प्राचार्य डॉ.बी.एम.भांजे
प्रा. के. ए. खतीब

लोकसंख्या भूगोल
बी.ए. भाग-२
सेमिस्टर -४
पेपर-९

लेखक:
प्राचार्य डॉ. बी.एम. भांजे
प्रा. के.ए.खतीब
प्रा. डॉ. [illegible]

ISBN NO.: 978-93-87113-29-9

Published by
Publish World,
Near Nandbhumi, A-V Road,
Anand, Gujarat (India).

द्वितीयावृत्ती : २०१९

किंमत : रु. १००/-

Principal
Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm.
& Science College, Mandrup

अर्पण पत्रिका

कै. प्रा. पी. बी. निवर्गी
(दयानंद कॉलेज, सोलापूर)

कै. प्रा. यु. एस. उकिरडे
(श्रीमान भाऊसाहेब झाडबुके कॉलेज, बार्शी)

कै. प्रा. देवदास
(संगमेश्वर कॉलेज, सोलापूर)

कै. प्रा. क्षीरसागर
(संगमेश्वर कॉलेज सोलापूर)

कै. प्रा. जिरोळे
(संगमेश्वर कॉलेज, सोलापूर)

कै. प्रा. पी. के. कुलकर्णी
(दयानंद कॉलेज, सोलापूर)

कै. प्रा. ओ. डी. मदान
(दयानंद कॉलेज, सोलापूर)

कै. प्रा. जे. टी. थिटे
(सोशल कॉलेज, सोलापूर)

कै. प्रा. डॉ. परदेशी
(शंकरराव मोहिते-पाटील कॉलेज, अकुलज)

भूगोल विषयाच्या वरील दिवंगत प्राध्यापकांच्या
पवित्र स्मृतीस भावपूर्ण सादर अर्पण

Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College ★ Mandrup

लेखक
प्रा. के. ए. खतीब
प्राचार्य डॉ. बी. एम. भांजे

अनुक्रमणिका

प्रकरण	विषय	पृष्ठ क्र.
१.	लोकसंख्या भूगोल : विषय परिचय	९
२.	लोकसंख्या वाढ	३४
३.	मानवी (लोकसंख्येचे) स्थलांतर	७८
४.	लोकसंख्या आणि आर्थिक विकास	१००
५.	प्रात्यक्षिक	१०९

Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College ★ Mandrup

Principal
Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm.
& Science College, Mandrup

लेखक परिचय

प्राचार्य डॉ.बी.एम.भांजे

(एम.ए. पी.एच.डी.डि.लिट)

- ♣ स्वामी विवेकानंद शिक्षण संस्था संचलित पद्मभूषण डॉ. वसंतदादा पाटील महाविद्यालय तासंगाव जि. सांगली. संगमेश्वर महाविद्यालय सोलापूर व
- ♣ संतोष भीमराव पाटील महाविद्यालय मंद्रुप येथे ३० वर्षे अध्यापनाचा काम.
- ♣ संतोष भीमराव पाटील महाविद्यालय येथे १५ वर्षे प्राचार्य.
- ♣ सोलापूर विद्यापीठ सोलापूर येथे १ जानेवारी २०१३ ते ३० एप्रिल २०१५ पर्यंत संचालक, महाविद्यालये व विद्यापीठ विकास मंडळावर काम.
- ♣ सोलापूर विद्यापीठ सोलापूरचा सिनेट, विद्यापरिषद व्यवस्थापन परिषद सदस्य म्हणून काम.
- ♣ सोलापूर विद्यापीठ सोलापूर चैप्य व डण्धेपसस मार्गदर्शक.
- ♣ शिवाजी विद्यापीठ भूगोल शिक्षक संघाकडून सन २०१०-११ साली 'भूगोल भूषण' पुरस्कार प्राप्त.
- ♣ सोलापूर विद्यापीठ सोलापूरच्या सन २०१७ साली 'आदर्श प्राचार्य' पुरस्कार.
- ♣ शारदा विद्यापीठ सोलापूर यांच्याकडून 'यशवंत शिक्षण गौरव पुरस्कार २०१५' प्राप्त.
- ♣ पु. अ. होळकर सोलापूर विद्यापीठ सोलापूर च्या विविध सीमत्वावर अध्यक्ष व सदस्य म्हणून काम.

Published by

Publish World

Publish World,
Near Nandbhumi,
A-V Road, Anand,
Gujarat (India).

ISBN 978-93-87113-33-6

9 789387 113336

Principal
Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm.
& Science College, Mandrup

साधन संपत्ती भूगोल

Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College * Mandrup

प्राचार्य डॉ.बी.एम.भांजे
प्रा. के. ए. खतीब

साधन संपत्ती भूगोल - बी.ए. भाग-३
सेमिस्टर -५ (पेपर ७)

लेखक:
प्राचार्य डॉ. बी.एम. भांजे
प्रा. के.ए.खतीब

ISBN NO.: 978-93-87113-33-6

Published by
Publish World,
Near Nandbhumi, A-V Road,
Anand, Gujarat (India).

द्वितीयावृत्ती : २०२०

किंमत : रू. १२५/-

Principal
Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm.
& Science College, Mandrup

कोल्हापूरच्या शाहू महाविद्यालयाचे
माजी विद्यार्थी
सुप्रसिद्ध उद्योजक
रोटरी शिरोलीचे माजी अध्यक्ष
रयत शिक्षण संस्थेचे सदस्य
विविध सामाजिक संस्थांशी संबंधित

श्री. एम. बी. शेख

यांना सद्भावनापूर्वक

प्रा. के. ए. खतीब
प्राचार्य डॉ. बी. एम. भांजे

Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College * Mandrup

240

अनुक्रमणिका

अ.नं.	विषय	पान. नं.
१)	आर्थिक भूगोलाची ओळख	९
२)	साधन संपत्ती	१७
३)	खनिजे व उर्जा साधने	३१
४)	जैव साधनसंपत्ती	७०

Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College ★ Mandrup

Principal
Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm.
& Science College, Mandrup

७

लेखक परिचय

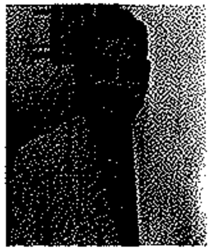

प्राचार्य डॉ.बी.एम.भांजे

(एम.ए. पी.एच.डी.डि.लिट)

- ♣ स्वामी विवेकानंद शिक्षण संस्था संचलित पद्मभूषण डॉ. वसंतदादा पाटील महाविद्यालय तासंगाव जि. सांगली. संगमेश्वर महाविद्यालय सोलापूर व
- ♣ संतोष भीमराव पाटील महाविद्यालय मंद्रुप येथे ३० वर्षे अध्यापनाचा काम.
- ♣ संतोष भीमराव पाटील महाविद्यालय येथे १५ वर्षे प्राचार्य.
- ♣ सोलापूर विद्यापीठ सोलापूर येथे १ जानेवारी २०१३ ते ३० एप्रिल २०१५ पर्यंत संचालक, महाविद्यालये व विद्यापीठ विकास मंडळावर काम.
- ♣ सोलापूर विद्यापीठ सोलापूरचा सिनेट, विद्यापरिषद व्यवस्थापन परिषद सदस्य म्हणून काम.
- ♣ सोलापूर विद्यापीठ सोलापूर चेप्क व डण्वीपसस मार्गदर्शक.
- ♣ शिवाजी विद्यापीठ भूगोल शिक्षक संघाकडून सन २०१०-११ साली 'भूगोल भूषण' पुरस्कार प्राप्त.
- ♣ सोलापूर विद्यापीठ सोलापूरच्या सन २०१७ साली 'आदर्श प्राचार्य' पुरस्कार.
- ♣ शारदा विद्यापीठ सोलापूर यांच्याकडून 'यशवंत शिक्षण गौरव पुरस्कार २०१५' प्राप्त.
- ♣ पु. अ. होळकर सोलापूर विद्यापीठ सोलापूर च्या विविध सीमत्वावर अध्यक्ष व सदस्य म्हणून काम.

Published by

Publish World

Publish World,
Near Nandbhumi,
A-V Road, Anand,
Gujarat (India).

ISBN 978-93-87113-35-0

9 789387 113350

Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College ★ Mandrup

Principal
Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm.
& Science College, Mandrup

241

आर्थिक उद्योगांचा भूगोल
(Geography of Economic Activities)
बी.ए. ३
सेमिस्टर - ६, पेपर - १०

लेखक:
प्राचार्य डॉ. बी.एम. भांजे
प्रा. के.ए.खतीब

ISBN NO.: 978-93-87113-35-0

Published by
Publish World,
Near Nandbhumi, A-V Road,
Anand, Gujarat (India).

प्रथमावृत्ती : २०२०

किंमत : रू. १२५/-

Principal
Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm.
& Science College, Mandrup

महाराष्ट्राचे माजी राज्यमंत्री
सामाजिक कार्यकर्ते
सोलापूर जिल्हा समाज सेवा मंडळाचे संस्थापक
आदरणीय स्व. दि. शि. कमळे (गुरुजी)
यांच्या पवित्र स्मृतीस सादर समर्पण

- प्रा. के. ए. खतीब
प्राचार्य डॉ. बी. एम. भांजे

Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College * Mandrup

243

अनुक्रमणिका

१.	शेती	७
२.	उद्योगधंदे	२८
३.	वाहतुक, दळणवळण व व्यापार	४६
४.	पर्यटन	७६
५.	प्रादेशिक नियोजन	११५

Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College * Mandrup

Principal
Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm.
& Science College, Mandrup

लेखक परिचय

प्राचार्य डॉ.बी.एम.भांजे

(एम.ए. पी.एच.डी.डि.लिट)

- स्वामी विवेकानंद शिक्षण संस्था संचलित पद्मभूषण डॉ. वसंतदादा पाटील महाविद्यालय तासंगाव जि. सांगली. संगमेश्वर महाविद्यालय सोलापूर व
- संतोष भीमराव पाटील महाविद्यालय मंद्रुप येथे ३० वर्षे अध्यापनाचा काम.
- संतोष भीमराव पाटील महाविद्यालय येथे १५ वर्षे प्राचार्य.
- सोलापूर विद्यापीठ सोलापूर येथे 1 जानेवारी २०१३ ते ३० एप्रिल २०१५ पर्यंत संचालक, महाविद्यालये व विद्यापीठ विकास मंडळावर काम.
- सोलापूर विद्यापीठ सोलापूरचा सिनेट, विद्यापरिषद व्यवस्थापन परिषद सदस्य म्हणून काम.
- सोलापूर विद्यापीठ सोलापूर चेफ्व व डफ्वीपसस मार्गदर्शक.
- शिवाजी विद्यापीठ भूगोल शिक्षक संघाकडून सन २०१०-११ साली 'भूगोल भूषण' पुरस्कार प्राप्त.
- सोलापूर विद्यापीठ सोलापूरच्या सन २०१७ साली 'आदर्श प्राचार्य' पुरस्कार.
- शारदा विद्यापीठ सोलापूर यांच्याकडून 'यशवंत शिक्षण गौरव पुरस्कार २०१५' प्राप्त.
- पु. अ. होळकर सोलापूर विद्यापीठ सोलापूर च्या विविध सीमत्वावर अध्यक्ष व सदस्य म्हणून काम.

Published by

Publish World

Publish World,
Near Nandbhumi,
A-V Road, Anand,
Gujarat (India).

ISBN 978-93-87113-38-1

9 789387 113381

Principal
Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm.
& Science College, Mandrup

Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College ★ Mandrup

राजकीय भूगोल

(Political Geography)

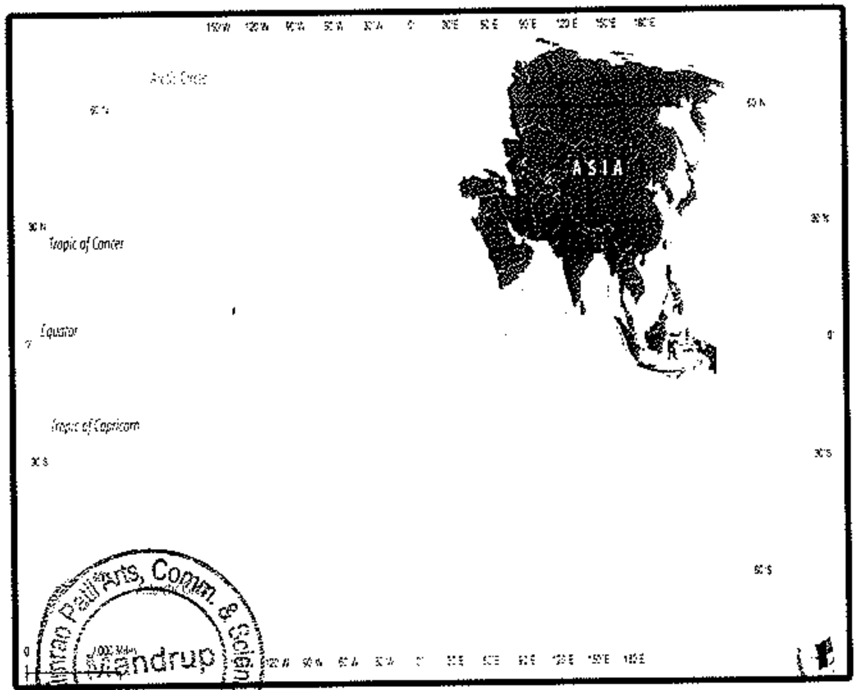

प्राचार्य डॉ.बी.एम.भांजे
प्रा. के. ए. खतीब

राजकीय भूगोल (Political Geography)
बी.ए. भाग – 3
(पेपर 11 –सेमिस्टर –6)

लेखक
प्राचार्य डॉ.बी.एम.भांजे
प्रा. के. ए. खतीब

ISBN NO.: 978-93-87113-38-1

Published by
Publish World,
Near Nandbhumi, A-V Road
Anand, Gujarat (India).

तृतीयावृत्ती : २०२०

किंमत : रु. १२५/-

Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College ★ Mandrup

Principal
Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm.
& Science College, Mandrup

अर्पण पत्रिका

अरळी, ता. मंगळवेढा, जिल्हा सोलापूर
येथील
समाजशील ज्येष्ठ नागरिक,
प्रगतीशील शेतकरी
अरळीकरांचे श्रद्धास्थान असलेले
आणि मंद्रुपच्या संतोष भीमराव पाटील महाविद्यालयाचे
प्राचार्य डॉ. बी. एम. भांजे यांचे पिताजी
कै. मुरग्याप्पा ईरगोंडा भांजे
यांच्या
पवित्र स्मृतीस सादर समर्पण...

प्रा. के. ए. खतीब
प्राचार्य डॉ. बी.एम. भांजे

245

246

अनुक्रमणिका

प्रकरण	विषय	पृष्ठ क्र.
१	राजकीय भूगोलाची ओळख	७
२	समकालीन जागतिक स्थिती व लष्करी डावपेच	२१
३	राष्ट्र, राज्य, सीमा सरहद्दी, राजधान्या व अंतर्गत प्रदेश	३६
४	भारताच्या भू-राजनैतिक समस्या	७५

संदर्भ ग्रंथ (Referance Books)

1. Political Geography - R. D. Dixit
2. Elements of Political Geography - Van Valkanburg
3. Political Geography - Lee Long Leng
4. Political Geography - S. Adhikari
5. Geography of India - R. C. Tiwari
6. Geography of India - Ranjit Tirth
7. राजकीय सिद्धांत आणि राजकीय विचार - प्रा. प. सि. कागे
8. राज्यशास्त्र - प्रा. बी. बी. पाटील
9. राजकीय सिद्धांताची मूलतत्त्वे - डॉ. रासम, डॉ. कावलेकर, डॉ. शिरगावे, प्रा. बिराजदार

Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College * Mandrup

Principal
Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm.
& Science College, Mandrup

लेखक परिचय

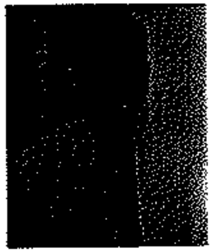

प्राचार्य डॉ.बी.एम.भांजे

(एम.ए. पी.एच.डी.डि.लिट)

- स्वामी विवेकानंद शिक्षण संस्था संचलित पद्मभूषण डॉ. वसंतदादा पाटील महाविद्यालय तासंगाव जि. सांगली. संगमेश्वर महाविद्यालय सोलापूर व
- संतोष भीमराव पाटील महाविद्यालय मंद्रुप येथे ३० वर्षे अध्यापनाचा काम.
- संतोष भीमराव पाटील महाविद्यालय येथे १५ वर्षे प्राचार्य.
- सोलापूर विद्यापीठ सोलापूर येथे १ जानेवारी २०१३ ते ३० एप्रिल २०१५ पर्यंत संचालक, महाविद्यालये व विद्यापीठ विकास मंडळावर काम.
- सोलापूर विद्यापीठ सोलापूरचा सिनेट, विद्यापरिषद व्यवस्थापन परिषद सदस्य म्हणून काम.
- सोलापूर विद्यापीठ सोलापूर चेष्व व डण्वेपसस मार्गदर्शक.
- शिवाजी विद्यापीठ भूगोल शिक्षक संघाकडून सन २०१०-११ साली 'भूगोल भूषण' पुरस्कार प्राप्त.
- सोलापूर विद्यापीठ सोलापूरच्या सन २०१७ साली 'आदर्श प्राचार्य' पुरस्कार.
- शारदा विद्यापीठ सोलापूर यांच्याकडून 'यशवंत शिक्षण गौरव पुरस्कार २०१५' प्राप्त.
- पु. अ. होळकर सोलापूर विद्यापीठ सोलापूर च्या विविध सीमत्वावर अध्यक्ष व सदस्य म्हणून काम.

Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College ★ Mandrup

Published by
Publish World
Publish World,
Near Nandbhumi,
A-V Road, Anand,
Gujarat (India).

ISBN 978-93-87113-37-4

Principal
Santosh Bhimrao Patil Ar
& Science College, M

नागरी भूगोल

(Urban Geography)

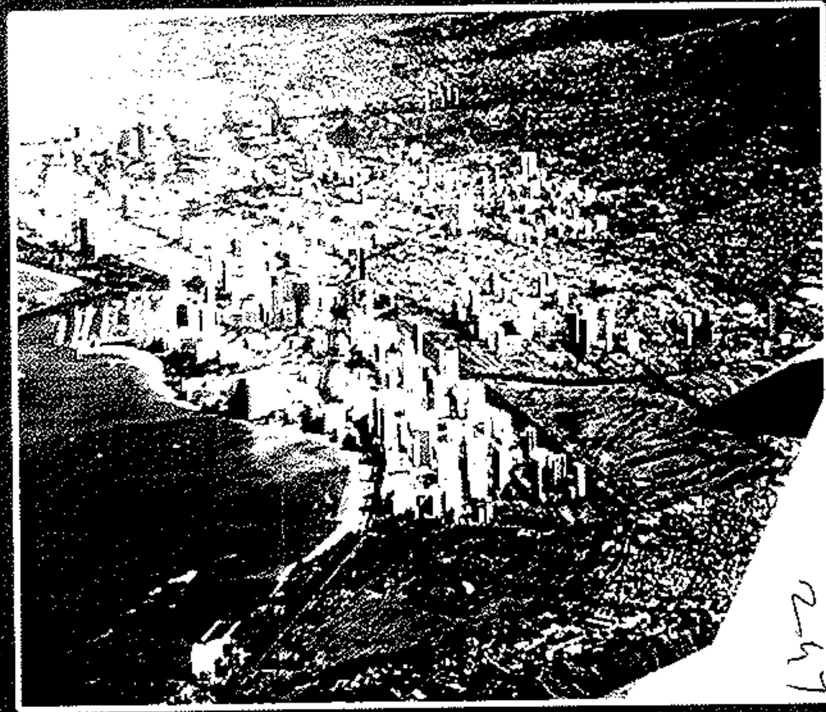

प्राचार्य डॉ.बी.एम.भांजे
प्रा. के. ए. खतीब

नागरी भूगोल
बी.ए. भाग - ३
(सेमिस्टर - ५, पेपर - ८)

लेखक
प्राचार्य डॉ. बी.एम. भांजे
प्रा. के.ए.खतीब

ISBN NO.: 978-93-87113-37-4

Published by
Publish World,
Near Nandbhumi, A-V Road,
Anand, Gujarat (India).

द्वितीयावृत्ती : २०२०

किंमत : रु. १२५/-

Principal
Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm.
& Science College, Mandrup

कोल्हापूरच्या राजर्षी शाहू कॉलेजचे
माजी विद्यार्थी
टायर जगतातील आघाडीचे उद्योजक
रयत शिक्षण संस्थेचे सदस्य
शैक्षणिक दृष्टिकोन असणारे

श्री. एम. के. बाड

यांना सद्भावनापूर्वक

प्रा. के. ए. खतीब
प्राचार्य डॉ. बी. एम. भांजे

Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College ★ Mandrup

248

249

अनुक्रमणिका

प्रकरण	विषय	पृष्ठ क्र.
१	नागरी भूगोल - विषय प्रवेश	७
२	नागरीकरण व नागरी कार्ये	२७
३	नगरे व शहरांचे स्थान व स्थिती	४८
४	नागरी संरचना, समस्या व नगर नियोजन	६३

संदर्भ ग्रंथ

1) Readings in Urban Geography - Mayer and Kohn
2) Urban Geography - Carter
3) Urban Geography : An Introductory Analysis - James and Johnson
4) A Geography of Urban Places - Robert Puntar & Taylor
5) Urban Geography - Northan
6) Fundamentals of Town Planning - G. K. Kiraskar
7) नागरी भूगोल (मेहता प्रकाशन) - प्रा. के. ए. खतीब

Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College * Mandrup

Principal
Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College, Mandrup

लेखक परिचय

प्राचार्य डॉ.बी.एम.भांजे

(एम.ए. पी.एच.डी.डि.लिट)

- स्वामी विवेकानंद शिक्षण संस्था संचलित पद्मभूषण डॉ. वसंतदादा पाटील महाविद्यालय तासंगाव जि. सांगली. संगमेश्वर महाविद्यालय सोलापूर व
- संतोष भीमराव पाटील महाविद्यालय मंद्रुप येथे ३० वर्षे अध्यापनाचा काम.
- संतोष भीमराव पाटील महाविद्यालय येथे १५ वर्षे प्राचार्य.
- सोलापूर विद्यापीठ सोलापूर येथे 1 जानेवारी २०१३ ते ३० एप्रिल २०१५ पर्यंत संचालक, महाविद्यालये व विद्यापीठ विकास मंडळावर काम.
- सोलापूर विद्यापीठ सोलापूरचा सिनेट, विद्यापरिषद व्यवस्थापन परिषद सदस्य म्हणून काम.
- सोलापूर विद्यापीठ सोलापूर चैष्व व डण्वीपसस मार्गदर्शक.
- शिवाजी विद्यापीठ भूगोल शिक्षक संघाकडून सन २०१०-११ साली 'भूगोल भूषण' पुरस्कार प्राप्त.
- सोलापूर विद्यापीठ सोलापूरच्या सन २०१७ साली 'आदर्श प्राचार्य' पुरस्कार.
- शारदा विद्यापीठ सोलापूर यांच्याकडून 'यशवंत शिक्षण गौरव पुरस्कार २०१५' प्राप्त.
- पु. अ. होळकर सोलापूर विद्यापीठ सोलापूर च्या विविध सीमत्वावर अध्यक्ष व सदस्य म्हणून काम.

Mandrup

Principal

Santosh Bhimrao Patil Arts, C

& Science College, Mand

Published by

Publish World

Publish World,
Near Nandbhumi,
A-V Road, Anand,
Gujarat (India).

ISBN 978-93-87113-34-3

9 789387 113343

भूगोल विकास

(Development of Geography)

प्राचार्य डॉ.बी.एम.भांजे

प्रा. के. ए. खतीब

भूगोल विकास- बी.ए. भाग-३
सेमिस्टर -५ (पेपर ९)

लेखक
प्राचार्य डॉ. बी.एम. भांजे
प्रा. के.ए.खतीब

ISBN NO.: 978-93-87113-34-3

Published by
Publish World,
Near Nandbhumi, A-V Road,
Anand, Gujarat (India).

द्वितीयावृत्ती : २०२०

किंमत : रु. १२५/-

Principal
Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm.
& Science College, Mandrup

ज्यांनी शिक्षणाची ज्ञानगंगा
घरा-घरात पोहोचवून
तळागाळातील आणि गोर-गरिबांच्या मुलांसाठी
शिक्षणाची कवाडे उघडली ते
रयत शिक्षण संस्थेचे संस्थापक व खऱ्या अर्थाने
शिक्षण महर्षि असलेले
पद्मभूषण डॉ. कर्मवीर भाऊराव पाटील
त्यांच्या पवित्र स्मृतीस सादर समर्पण

Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College * Mandrup

- प्रा. के. ए. खतीब
- प्राचार्य डॉ. बी. एम. भांजे

अनुक्रमणिका

प्रकरण	विषय	पृष्ठ क्र.
१	भौगोलिक संकल्पनांचा इतिहास	७
२	भूगोलातील द्वैतवाद	३५
३	भौगोलिक संप्रदाय	४६
४	दुसऱ्या महायुद्धानंतर भूगोलाचा विकास	६२

संदर्भ ग्रंथ

1) Geographic Thought - Doi
2) Fundamentals of Geographical Thought - Adhikari S.
3) Geographical Thought - B. S. Negi
4) Evolution of Geographical Thought - Majid Hussain
5) Geographical Thought Conceptual History of Ideas - R. D. Dixit
6) Makers of Modern Geography - R. E. Dickinson
7) Geography in 20th Century - Grifith Tailar
8) History of Geographical Concept - Majid Hussain
9) Perspective on Nature of Geography - Hartshon R.
10) The Changing Nature of Geography - Minshill R.
11) Geography (UPSC) - Surendra Singh
12) Hundred Years of Geography - Freeman
13) Statistical Methods and the Geographers - Gregory S.
14) Quantitative Techniques in Geography - Hammond & Cullah

Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College, Mandrup * Mandrup

Principal
Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm.
& Science College, Mandrup

लेखक परिचय

प्राचार्य डॉ.बी.एम.भांजे

(एम.ए. पी.एच.डी.डि.लिट)

♣ स्वामी विवेकानंद शिक्षण संस्था संचलित पद्मभूषण डॉ. वसंतदादा पाटील महाविद्यालय तासंगाव जि. सांगली. संगमेश्वर महाविद्यालय सोलापूर व
♣ संतोष भीमराव पाटील महाविद्यालय मंद्रुप येथे ३० वर्षे अध्यापनाचा काम.
♣ संतोष भीमराव पाटील महाविद्यालय येथे १५ वर्षे प्राचार्य.
♣ सोलापूर विद्यापीठ सोलापूर येथे 1 जानेवारी २०१३ ते ३० एप्रिल २०१५ पर्यंत संचालक, महाविद्यालये व विद्यापीठ विकास मंडळावर काम.
♣ सोलापूर विद्यापीठ सोलापूरचा सिनेट, विद्यापरिषद व्यवस्थापन परिषद सदस्य म्हणून काम.
♣ सोलापूर विद्यापीठ सोलापूर चेंप्च व डम्वेपसस मार्गदर्शक.
♣ शिवाजी विद्यापीठ भूगोल शिक्षक संघाकडून सन २०१०-११ साली 'भूगोल भूषण' पुरस्कार प्राप्त.
♣ सोलापूर विद्यापीठ सोलापूरच्या सन २०१७ साली 'आदर्श प्राचार्य' पुरस्कार.
♣ शारदा विद्यापीठ सोलापूर यांच्याकडून 'यशवंत शिक्षण गौरव पुरस्कार २०१५' प्राप्त.
♣ पु. अ. होळकर सोलापूर विद्यापीठ सोलापूर च्या विविध सेमिनारवर अध्यक्ष व सदस्य म्हणून काम.

Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College ★ Mandrup

Principal
Santosh Bhimrao Patil Arts,
& Science College, Man

Published by

Publish World

Publish World,
Near Nandbhumi,
A-V Road, Anand,
Gujarat (India).

ISBN 978-93-87113-32-9

9 789387 113329

उपयोजित भूगोल

(Applied Geography)

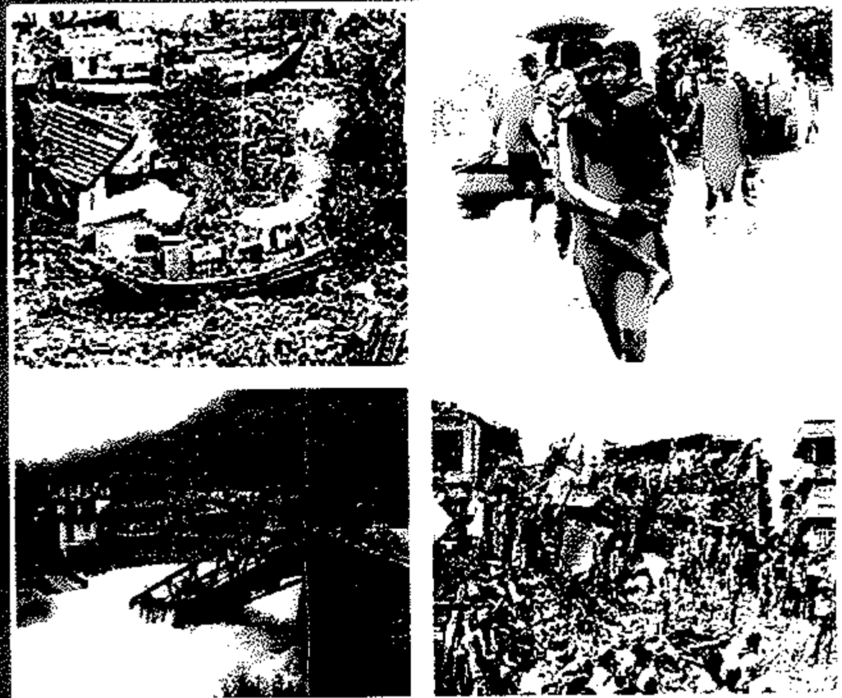

प्राचार्य डॉ.बी.एम.भांजे

ए. खतीब

उपयोजित भूगोल
बी.ए. भाग-३
(सेमिस्टर-६, पेपर-१२)

लेखक

प्राचार्य डॉ. बी.एम. भांजे
प्रा. के.ए.खतीब

ISBN NO.: 978-93-87113-32-9

Published by
Publish World,
Near Nandbhumi, A-V Road
Anand, Gujarat (India).

व्दितीयावृत्ती : २०२०

किंमत : रु. १२५/-

Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College ★ Mandrup

Principal
Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm.
& Science College, Mandrup

अर्पण पत्रिका

सलगर, ता अक्कलकोट
जि. सोलापूर येथील
ज्येष्ठ नागरिक
प्रगतिशील शेतकरी
गावातील सर्वांचे आदराचे स्थान
असलेले
सोलापूरच्या सोशल कॉलेजचे
सेवानिवृत्त प्राचार्य
श्री. के. एम. जमादार सर यांचे पिताजी
पैगंबरवासी मेहबुबसाहेब घुडूभाई जमादार
यांच्या पवित्र स्मृतीस
सादर समर्पण

प्रा. के. ए. खतीब
प्राचार्य डॉ. बी.एम. भांजे

255

अनुक्रमणिका

प्रकरण	विषय	पृष्ठ क्र.
१	विषयाची ओळख	७
२	पर्यावरण अवनति	२४
३	पर्यावरण आपत्ती	६२
४	मानव संसाधने व अर्थव्यवस्थेशी निगडित समस्या	८८

संदर्भ ग्रंथ

1) Environmental Geography - Savindar Singh
2) Geographical Thought - R. D. Doi
3) Environment Geography - R. B. Singh
4) Applied Geography - R. L. Singh
5) Applied Geography : Principles & pratice - Michel Pacione
6) Applied Geography - Peter Hagett
7) Applied Geography - Morgan Sant
8) Physical Geography - Savindar Sing
9) Fundamentals of Demography - Dr. Hans Raj
10) भारतीय सामाजिक समस्या - प्रा. सौ. सुमन पाटे
11) सामाजिक समस्या - प्रा. रा. ज. लोटे

Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College Mandrup

Principal
Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm.
& Science College, Mandrup

10 256

भारताचा प्राकृतिक भूगोल

(Physical Geography of India)

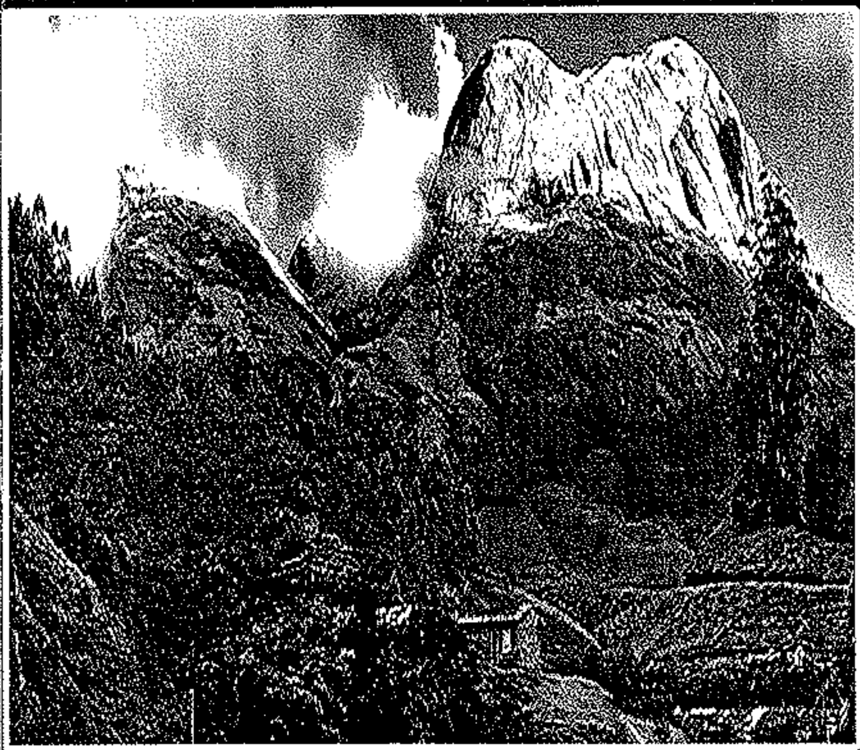

प्राचार्य डॉ.बी.एम.भांजे
प्रा. के. ए. खतीब

Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College, Mandrup

Principal
Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm.
& Science College, Mandrup

भारताचा प्राकृतिक भूगोल
बी.ए. भाग-२
सेमिस्टर-३
पेपर-४

लेखक
प्राचार्य डॉ.बी.एम.भांजे
प्रा. के. ए. खतीब

ISBN NO.: 978-93-87113-30-5

Published by
Publish World,
Near Nandbhumi, A-V Road,
Anand, Gujarat (India).

द्वितीयावृत्ती : २०१९

किंमत : रु. १००/-

Principal
Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm.
& Science College, Mandrup

Dedicated with deep regards
to
Janab Muneer Ahmad Shaikh
of
Solapur
(Father of Dr. Fatima Sayyad
Head Dept. of Geography
Social College Solapur)
Who rendered his sincre services to the society

Prof. K. A. Khatib
Principal Dr. B. M. Bhanje

Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science Coll. Mandrup

287

258

अनुक्रमणिका

प्रकरण	विषय	पृष्ठ क्र.
१	भारताची प्राकृतिक रचना	७
२	हवामान	३८
३	मृदा व वनस्पती	६२
४	साधनसंपत्ती	९०
५	प्रात्यक्षिक	१०८

संदर्भ ग्रंथ

1) Geography of India - R. C. Tiwari.
2) India - Khullar
3) Geography of India - C.B. Mamoria
4) Geography of India - A. Bhattacharya
5) India - Tirth
6) Geography of India - Tikka, Bali, Sekhau
7) India - K. Sidharth
8) Survey of India Atlas - Govt. Publication.

Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College, Mandrup

Principal
Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College, Mandrup

B

259

As per New Syllabus CBCS Pattern of
Punyashlok Ahilyadevi Holkar,
Solapur University

B.Sc. Part-I : Semester-I

MICROBIOLOGY AND PHYCOLOGY

BOTANY : PAPER-I

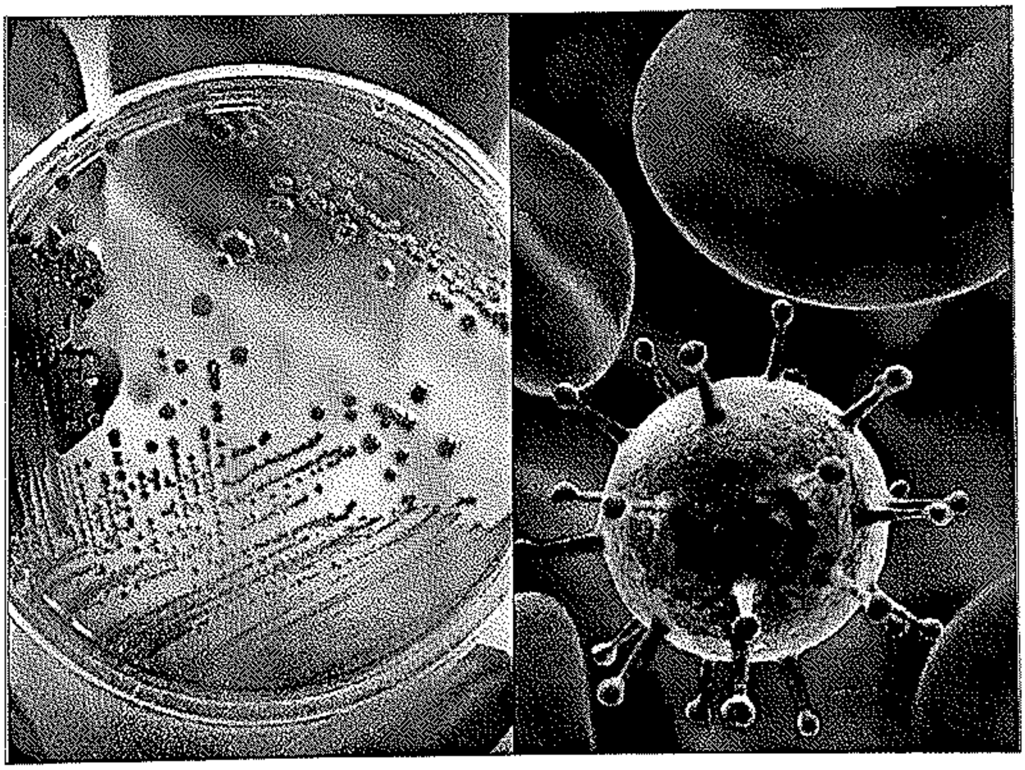

Dr. D. N. KUTWAL
Dr. K. U. GARAD
A. S. CHANDANSHIVE
R. L. SAVALAJKAR
M. D. SATPUTE
Dr. N. M. PISE

Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College ★ Mandrup

NIRALI PRAKASHAN
ADVANCEMENT OF KNOWLEDGE

Principal
Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm.
& Science College, Mandrup

Scanned by CamScanner

B

A Text Book Of

Santosh Library * Mandrup *

260

MICROBIOLOGY AND PHYCOLOGY

(Paper - I)

FOR

B.Sc. Part - I (BOTANY): Semester - I

As Per New Choice Based Credit System (CBCS) Syllabus of Punyashlok Ahilyadevi Holkar Solapur University, Solapur w.e.f. June 2019

Dr. D. N. KUTWAL
M.Sc., M.Phil, Ph.D.
Ex. Head of Botany Department,
Shankarrao Mohite Mahavidyalaya, Akluj.

Prof. R. L. SAVALAJKAR
M.Sc., M.Phil.
Associate Professor
Head of Botany Department,
Shankarrao Mohite Mahavidyalaya, Akluj.

Dr. K. U. GARAD
M.Sc., Ph.D.
Assistant Professor,
Head of Botany Department,
Santosh Bhimrao Patil College of Arts, Commerce & Science,
Mandrup.

Prof. M. D. SATPUTE
M.Sc. M.Phill.
Associate Professor
Head of Botany Department,
K.B.P. College, Pandharpur

Prof. A. S. CHANDANSHIVE
M.Sc.
Associate Professor,
Department of Botany,
K.B.P. College, Pandharpur.

Dr. N. M. PISE
M.Sc., Ph.D.
Assistant Professor,
Department of Botany,
K.B.P. College, Pandharpur.

Price : ₹ 35.00

Principal
Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College, Mandrup

Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College, Mandrup

NIRALI PRAKASHAN
ADVANCEMENT OF KNOWLEDGE

N5202

Scanned by CamScanner

B.Sc. Part- I: Botany (P- I) (Sem. I) **ISBN 978-93-86353-33-7**

First Edition : **August 2019**

© : **Authors**

The text of this publication, or any part thereof, should not be reproduced or transmitted in any form or stored in any computer storage system or device for distribution including photocopy, recording, taping or information retrieval system or reproduced on any disc, tape, perforated media or other information storage device etc., without the written permission of Authors with whom the rights are reserved. Breach of this condition is liable for legal action.

Every effort has been made to avoid errors or omissions in this publication. In spite of this, errors may have crept in. Any mistake, error or discrepancy so noted and shall be brought to our notice shall be taken care of in the next edition. It is notified that neither the publisher nor the authors or seller shall be responsible for any damage or loss of action to any one, of any kind, in any manner, therefrom.

261

P.O.D.

Published By:
NIRALI PRAKASHAN
Abhyudaya Pragati, 1312, Shivaji Nagar
Off J.M. Road, PUNE – 411005
Tel - (020) 25512336/37/39, Fax - (020) 25511379
Email : niralipune@pragationline.com

Printed By :
STAR COPIERS PVT. LTD.
Kumthekar Road, Sadashiv Peth,
PUNE - 411 030
Tel - (020) 24479201

➤ DISTRIBUTION CENTRES

PUNE

Nirali Prakashan (For orders within Pune) : 119, Budhwar Peth, Jogeshwari Mandir Lane, Pune 411002, Maharashtra, Tel : (020) 2445 2044, Mobile : 9657703145
Email : niralilocal@pragationline.com

Nirali Prakashan (For orders outside Pune) : S. No. 28/27, Dhayari, Near Asian College Pune 411041
Tel : (020) 24690204; Mobile : 9657703143
Email : bookorder@pragationline.com

MUMBAI

Nirali Prakashan : 385, S.V.P. Road, Rasdhara Co-op. Hsg. Society Ltd., Girgaum, Mumbai 400004, Maharashtra;
Mobile : 9320129587 Tel : (022) 2385 6339 / 2386 9976,
Fax : (022) 2386 9976
Email : niralimumbai@pragationline.com

➤ DISTRIBUTION BRANCHES

JALGAON

Nirali Prakashan : 34, V. V. Golani Market, Navi Peth, Jalgaon 425001, Maharashtra, Tel : (0257) 222 0395, Mob : 94234 91860;
Email : niralijalgaon@pragationline.com

KOLHAPUR

Nirali Prakashan : New Mahadvar Road, Kedar Plaza, 1st Floor Opp. IDBI Bank, Kolhapur 416 012, Maharashtra. Mob : 9850046155;
Email : niralikolhapur@pragationline.com

NAGPUR

Nirali Prakashan : Above Maratha Mandir, Shop No. 3, First Floor, Rani Jhanshi Square, Sitabuldi, Nagpur 440012, Maharashtra
Tel : (0712) 254 7129;
Email : niralinagpur@pragationline.com

DELHI

Nirali Prakashan : 4593/15, Basement, Agarwal Lane, Ansari Road, Daryaganj
Near Times of India Building, New Delhi 110002
Mob : 08505972553, Email : niralidelhi@pragationline.com

BENGALURU

Nirali Prakashan : Maitri Ground Floor, Jaya Apartments, No. 99, 6th Cross, 6th Main, Malleswaram, Bengaluru 560003, Karnataka;
Mob : 9449043034
Email: niralibangalore@pragationline.com

Other Branches : Hyderabad, Chennai

Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College, Mandrup

Principal
Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College, Mandrup

Note : Every possible effort has been made to avoid errors or omissions in this book. In spite this, errors may have crept in. Any type of error or mistake so noted, and shall be brought to our notice, shall be taken care of in the next edition. It is notified that neither the publisher, nor the author or book seller shall be responsible for any damage or loss of action to any one of any kind, in any manner, therefrom. The reader must cross check all the facts and contents with original Government notification or publications.

niralipune@pragationline.com | www.pragationline.com

Also find us on f www.facebook.com/niralibooks

Scanned by CamScanner

262

B.Sc. part-1, P-1

CONTENTS

1. **Introduction of microbiology** 1.1 - 1.8

2. **Microbes** 2.1 - 2.16

3. **Phycology** 3.1 - 3.8

4. **Cyanophyta** 4.1 - 4.10

5. **Chlorophyta** 5.1 - 5.11

***

Principal
Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm.
& Science College, Mandrup

Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College ★ Mandrup

B

263

As per New Syllabus CBCS Pattern of Punyashlok Ahilyadevi Holkar, Solapur University

B.Sc. Part-I : Semester-I

FUNGI AND ARCHEGONIATE

BOTANY : PAPER-II

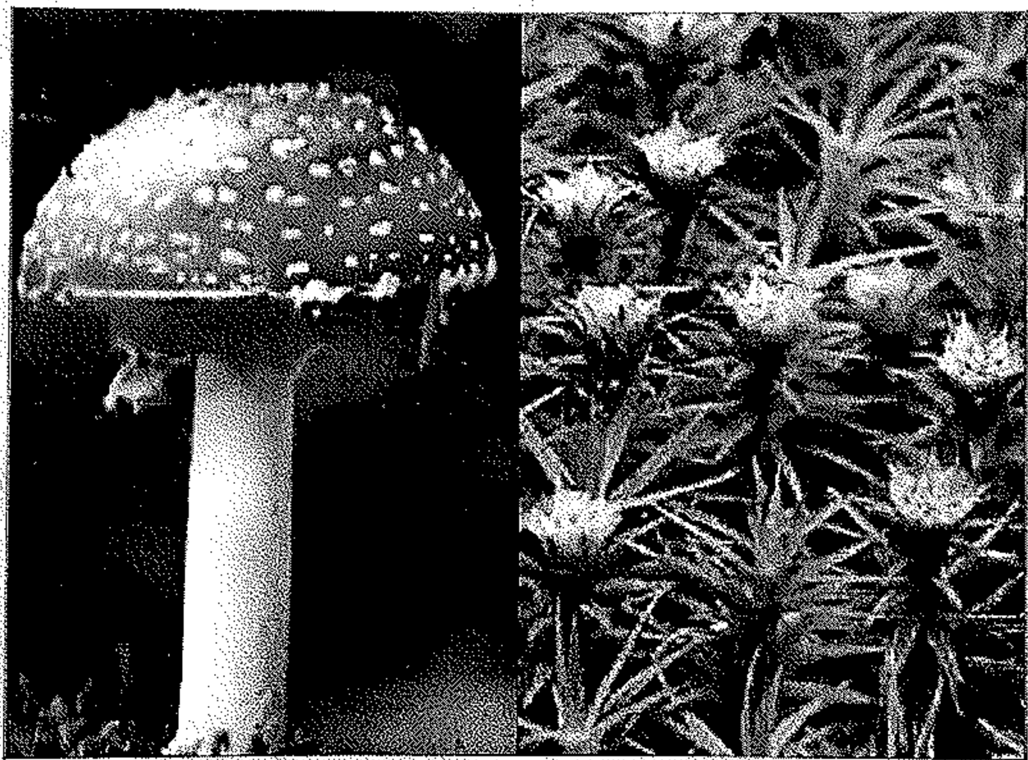

Dr. D. N. KUTWAL
Dr. K. U. GARAD
A. S. CHANDANSHIVE
R. L. SAVALAJKAR
M. D. SATPUTE
Dr. N. M. PISE

Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College, Mandrup

NIRALI PRAKASHAN
ADVANCEMENT OF KNOWLEDGE

Principal
Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College, Mandrup

Scanned by CamScanner

A Text Book Of

FUNGI AND ARCHEGONIATE

(PAPER - II)

FOR

B.Sc. Part - I (BOTANY): Semester - I

As Per New Choice Based Credit System (CBCS) Syllabus of Punyashlok Ahilyadevi Holkar Solapur University, Solapur, (June 2019)

Santosh B. Patil College Mandrup Library 2021

Dr. D. N. KUTWAL
M.Sc., M.Phil, Ph.D.
Ex. Head of Botany Department,
Shankarrao Mohite Mahavidyalaya, Akluj.

Prof. R. L. SAVALAJKAR
M.Sc., M.Phil.
Associate Professor
Head of Botany Department,
Shankarrao Mohite Mahavidyalaya, Akluj.

Dr. K. U. GARAD
M.Sc., Ph.D.
Assistant Professor,
Head of Botany Department,
Santosh Bhimrao Patil College of Arts, Commerce & Science,
Mandrup.

Prof. M. D. SATPUTE
M.Sc. M.Phil.
Associate Professor
Head of Botany Department,
K.B.P. College, Pandharpur

Prof. A. S. CHANDANSHIVE
M.Sc.
Associate Professor,
Department of Botany,
K.B.P. College, Pandharpur.

Dr. N. M. PISE
M.Sc., Ph.D.
Assistant Professor,
Department of Botany,
K.B.P. College, Pandharpur.

Price : ₹ 50.00

Principal
Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College, Mandrup

NIRALI PRAKASHAN
ADVANCEMENT OF KNOWLEDGE

N5203

Scanned by CamScanner

B.Sc. Part- I : Botany (P- II) (Sem. I) **ISBN 978-93-83353-23-8**

First Edition : August 2019

2.65

© : **Authors**

The text of this publication, or any part thereof, should not be reproduced or transmitted in any form or stored in any computer storage system or device for distribution including photocopy, recording, taping or information retrieval system or reproduced on any disc, tape, perforated media or other information storage device etc., without the written permission of Authors with whom the rights are reserved. Breach of this condition is liable for legal action.

Every effort has been made to avoid errors or omissions in this publication. In spite of this, errors may have crept in. Any mistake, error or discrepancy so noted and shall be brought to our notice shall be taken care of in the next edition. It is notified that neither the publisher nor the authors or seller shall be responsible for any damage or loss of action to any one, of any kind, in any manner, therefrom.

Published By: **P.O.D.** **Printed By :**

NIRALI PRAKASHAN
Abhyudaya Pragati, 1312, Shivaji Nagar
Off J.M. Road, Pune – 411005
Tel - (020) 25512336/37/39, Fax - (020) 25511379
Email : niralipune@pragationline.com

STAR COPIERS PVT. LTD.
Kumthekar Road, Sadashiv Peth,
PUNE - 411 030
Tel - (020) 24479201

➢ DISTRIBUTION CENTRES

PUNE

Nirali Prakashan (For orders within Pune) : 119, Budhwar Peth, Jogeshwari Mandir Lane, Pune 411002, Maharashtra, Tel : (020) 2445 2044, Mobile : 9657703145
Email : niralilocal@pragationline.com

Nirali Prakashan (For orders outside Pune) : S. No. 28/27, Dhayari, Near Asian College Pune 411041
Tel : (020) 24690204; Mobile : 9657703143
Email : bookorder@pragationline.com

MUMBAI

Nirali Prakashan : 385, S.V.P. Road, Rasdhara Co-op. Hsg. Society Ltd., Girgaum, Mumbai 400004, Maharashtra;
Mobile : 9320129587 Tel : (022) 2385 6339 / 2386 9976,
Fax : (022) 2386 9976
Email : niralimumbai@pragationline.com

➢ DISTRIBUTION BRANCHES

JALGAON

Nirali Prakashan : 34, V. V. Golani Market, Navi Peth, Jalgaon 425001, Maharashtra, Tel : (0257) 222 0395, Mob : 94234 91860;
Email : niralijalgaon@pragationline.com

KOLHAPUR

Nirali Prakashan : New Mahadvar Road, Kedar Plaza, 1st Floor Opp. IDBI Bank, Kolhapur 416 012, Maharashtra. Mob : 9850046155;
Email : niralikolhapur@pragationline.com

NAGPUR

Nirali Prakashan : Above Maratha Mandir, Shop No. 3, First Floor, Rani Jhanshi Square, Sitabuldi, Nagpur 440012, Maharashtra
Tel : (0712) 254 7129;
Email : niralinagpur@pragationline.com

DELHI

Nirali Prakashan : 4593/15, Basement, Agarwal Lane, Ansari Road, Daryaganj
Near Times of India Building, New Delhi 110002
Mob : 08505972553, Email : niralidelhi@pragationline.com

BENGALURU

Nirali Prakashan : Maitri Ground Floor, Jaya Apartments, No. 99, 6th Cross, 6th Main, Malleswaram, Bengaluru 560003, Karnataka;
Mob : 9449043034
Email: niralibangalore@pragationline.com

Other Branches : Hyderabad, Chennai

Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College, Mandrup (stamp)

Principal
Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College, Mandrup

Note : Every possible effort has been made to avoid errors or omissions in this book. In spite this, errors may have crept in. Any type of error or mistake so noted, and shall be brought to our notice, shall be taken care of in the next edition. It is notified that neither the publisher, nor the author or book seller shall be responsible for any damage or loss of action to any one of any kind, in any manner, therefrom. The reader must cross check all the facts and contents with original Government notification or publications.

niralipune@pragationline.com | www.pragationline.com

Also find us on f www.facebook.com/niralibooks

Scanned by CamScanner

266

B.Sc. Part-1, P-11

CONTENTS

1. **Fungi**	**1.1 - 1.18**
2. **Archegoniate**	**2.1 - 2.4**
3. **Bryophytes**	**3.1 - 3.26**
4. **Pteridophytes**	**4.1 - 4.22**
5. **Gymnosperms**	**5.1 - 5.22**

***

Principal
Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm.
& Science College, Mandrup

Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Sci. Mandrup

1.1 Gener
1.1.1
1.1.2
1.2 Econo
1.3 Study
1.4 Study
1.5 Altern
• Model

INTRODUCT

Fungi is a plants, which parasitic, symbi organisms sur with or withou organic molecu thallophytes.

Fungi inclu environmental include morels, fungus etc. The that are existing etc. They main symboints and nature also. Fun lower groups, wh deals with study or fungus). The

As per New Syllabus CBCS Pattern of
Punyashlok Ahilyadevi Holkar,
Solapur University

B.Sc. Part-I : Semester - I & II

HANDBOOK FOR PRACTICAL BOTANY

Dr. D. N. KUTWAL
Dr. K. U. GARAD
A. S. CHANDANSHIVE
Dr. T. S. RODAGE
R. L. SAVALAJKAR
Dr. M. D. SATPUTE
Dr. R. G. PAWAR
S. P. KOLI

Principal
Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm.
& Science College, Mandrup
Mandrup

NIRALI PRAKASHAN
ADVANCEMENT OF KNOWLEDGE

Scanned by CamScanner

HANDBOOK FOR PRACTICAL BOTANY

FOR

B.Sc. Part - I (BOTANY)

As Per New Choice Based Credit System (CBCS) Syllabus of Punyashlok Ahilyadevi Holkar Solapur University, Solapur w.e.f. June 2019

Dr. D. N. KUTWAL
M.Sc., M.Phil, Ph.D.
Ex. Head of Botany Department,
Shankarrao Mohite Mahavidyalaya,
Akluj.

Prof. R. L. SAVALAJKAR
M.Sc., M.Phil.
Associate Professor,
Head of Botany Department
Shankarrao Mohite Mahavidyalaya, Akluj.

Dr. K. U. GARAD
M.Sc. Ph.D. FIAAT.
Assistant Professor,
Head of Botany Department
Santosh Bhimrao Patil College of Arts,
Commerce & Science, Mandrup.

Dr. M. D. SATPUTE
M.Sc. M.Phill. Ph.D.
Associate Professor,
Head of Botany Department
K.B.P. College, Pandharpur

Prof. A. S. CHANDANSHIVE
M.Sc.
Associate Professor
K.B.P. College, Pandharpur

Dr. R. G. PAWAR
M.Sc. Ph.D.
Assistant Professor,
Sangola College, Sangola

Dr. T. S. RODAGE
M.Sc. Ph.D.
Assistant Professor,
Baburao Patil College
of Arts & Science, Angar

Prof. S. P. KOLI
M.Sc.
Assistant Professor,
Santosh Bhimrao Patil College of Arts,
Commerce & Science, Mandrup.

Santosh Bhimrao Patil College Library * Mandrup *

Principal
Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm.
& Science College, Mandrup

Patil Arts, Comm. Mandrup

Price : ₹ 45.00

NIRALI PRAKASHAN
ADVANCEMENT OF KNOWLEDGE

N5218

Scanned by CamScanner

B.Sc. Part- I: Handbook for Practical Botany ISBN 978-93-89825-97-8

First Edition : February 2020

© : **Authors**

The text of this publication, or any part thereof, should not be reproduced or transmitted in any form or stored in any computer storage system or device for distribution including photocopy, recording, taping or information retrieval system or reproduced on any disc, tape, perforated media or other information storage device etc., without the written permission of Authors with whom the rights are reserved. Breach of this condition is liable for legal action.

Every effort has been made to avoid errors or omissions in this publication. In spite of this, errors may have crept in. Any mistake, error or discrepancy so noted and shall be brought to our notice shall be taken care of in the next edition. It is notified that neither the publisher nor the authors or seller shall be responsible for any damage or loss of action to any one, of any kind, in any manner, therefrom.

Published By:
NIRALI PRAKASHAN
Abhyudaya Pragati, 1312, Shivaji Nagar
Off J.M. Road, PUNE – 411005
Tel - (020) 25512336/37/39, Fax - (020) 25511379
Email : niralipune@pragationline.com

P.O.D.

Printed By :
STAR COPIERS PVT. LTD.
Kumthekar Road, Sadashiv Peth,
PUNE - 411 030
Tel - (020) 24479201

➢ DISTRIBUTION CENTRES

PUNE

Nirali Prakashan (For orders within Pune) : 119, Budhwar Peth, Jogeshwari Mandir Lane, Pune 411002, Maharashtra, Tel : (020) 2445 2044, Mobile : 9657703145
Email : niralilocal@pragationline.com

Nirali Prakashan (For orders outside Pune) : S. No. 28/27, Dhayari, Near Asian College Pune 411041
Tel : (020) 24690204; Mobile : 9657703143
Email : bookorder@pragationline.com

MUMBAI

Nirali Prakashan : 385, S.V.P. Road, Rasdhara Co-op. Hsg. Society Ltd., Girgaum, Mumbai 400004, Maharashtra;
Mobile : 9320129587 Tel : (022) 2385 6339 / 2386 9976, Fax : (022) 2386 9976
Email : niralimumbai@pragationline.com

➢ DISTRIBUTION BRANCHES

JALGAON

Nirali Prakashan : 34, V. V. Golani Market, Navi Peth, Jalgaon 425001, Maharashtra, Tel : (0257) 222 0395, Mob : 94234 91860;
Email : niralijalgaon@pragationline.com

KOLHAPUR

Nirali Prakashan : New Mahadvar Road, Kedar Plaza, 1st Floor Opp. IDBI Bank, Kolhapur 416 012, Maharashtra. Mob : 9850046155;
Email : niralikolhapur@pragationline.com

NAGPUR

Nirali Prakashan : Above Maratha Mandir, Shop No. 3, First Floor, Rani Jhanshi Square, Sitabuldi, Nagpur 440012, Maharashtra
Tel : (0712) 254 7129;
Email : niralinagpur@pragationline.com

DELHI

Nirali Prakashan : 4593/15, Basement, Agarwal Lane, Ansari Road, Daryaganj Near Times of India Building, New Delhi 110002
Mob : 08505972553, Email : niralidelhi@pragationline.com

BENGALURU

Nirali Prakashan : Maitri Ground Floor, Jaya Apartments, No. 99, 6th Cross, 6th Main, Malleswaram, Bengaluru 560003, Karnataka;
Mob : 9449043034
Email: niralibangalore@pragationline.com

Other Branches : Hyderabad, Chennai

Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College, Mandrup
Principal
Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College, Mandrup

Note : Every possible effort has been made to avoid errors or omissions in this book. In spite this, errors may have crept in. Any type of error or mistake so noted, and shall be brought to our notice, shall be taken care of in the next edition. It is notified that neither the publisher, nor the author or book seller shall be responsible for any damage or loss of action to any one of any kind, in any manner, therefrom. The reader must cross check all the facts and contents with original Government notification or publications.

niralipune@pragationline.com | www.pragationline.com

Also find us on f www.facebook.com/niralibooks

Scanned by CamScanner

270

B.Sc. Part-I, practical book.

PRACTICAL'S INDEX

(Based on Paper No. I to IV)

SL	Name of the Practical's	PP
1.	Study of dissecting and compound microscope.	1
	Phycology	
2.	Study of *Nostoc*.	6
3.	Study of *Spirogyra*.	9
	Mycology	
4.	Study of *Mucor*.	12
5.	Study of Yeast.	15
	Archegoniate	
6.	Study of *Riccia*.	18
7.	Study of *Selaginella* - Morphology of sporophyte and anatomy of stem, Strobilus.	24
8.	Study of *Cycas* - Morphology of sporophyte and anatomy of leaflet.	28
9.	Study of *Cycas* - Reproductive structure: male cone, microsporophyll, microspore and megasporophyll, L. S. of ovule (permanent slide).	32
	Taxonomy of Angiosperms	
10.	Caesalpiniaceae	36
11.	Solanaceae	39
12.	Nyctaginaceae	42
13.	Liliaceae	45
	Plant Ecology	
14.	Study of soil pH.	48
15.	Study of water holding capacity of soil.	50
16.	Determination of Density and Frequency of plants by quadrat method.	52
17.	Ecological adaptations of Hydrophytes.	55
18.	Ecological adaptations of Xerophytes.	59
	Identification	
19.	Models of viruses: T-Phage and TMV	62
20.	Gram staining	65
21.	Identification of Algae	67
22.	Identification of Fungi	70
23.	Identification of Archegoniates (*Marchantia, Adiantum Pinus*).	73
24.	Study of meteorological instruments	76

N.B.: Here practical index (sequence) is given as per the nature of university practical examination (final).

***

Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College, Mandrup

Principal
Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College, Mandrup

271

As per New Syllabus CBCS Pattern of
Punyashlok Ahilyadevi Holkar,
Solapur University

B.Sc. Part-I : Semester-II

PLANT ECOLOGY

BOTANY : PAPER-III

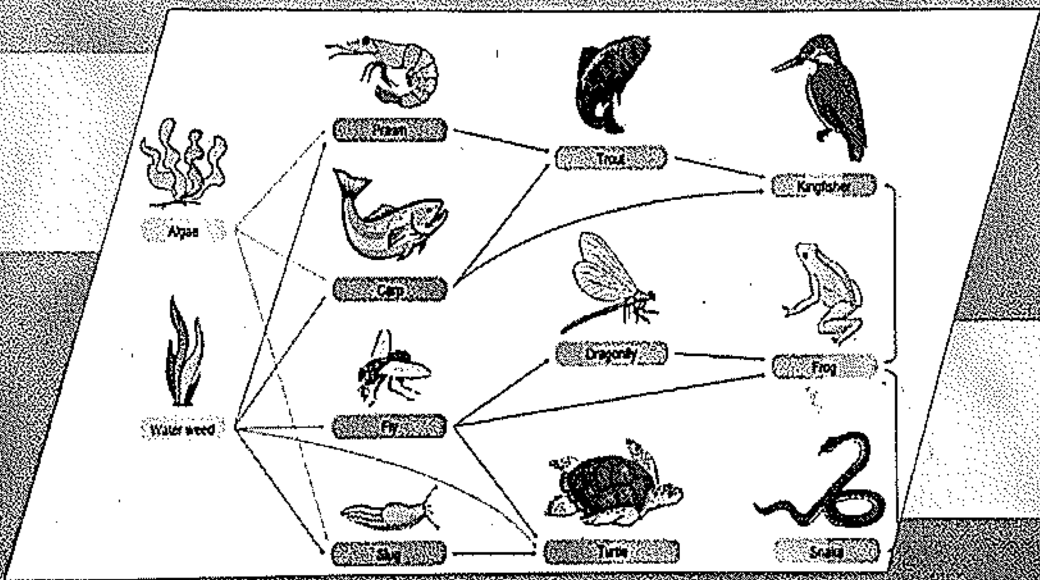

Dr. D. N. KUTWAL
Dr. K. U. GARAD
A. S. CHANDANSHIVE
R. L. SAVALAJKAR
M. D. SATPUTE
Dr. N. M. PISE

Principal
Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm.
& Science College, Mandrup

NIRALI PRAKASHAN
ADVANCEMENT OF KNOWLEDGE

Scanned by CamScanner

272

A TEXT BOOK OF

PLANT ECOLOGY

(PAPER – III)

FOR

B.Sc. Part-I (Botany) Semester-II

As Per New Revised CBCS Pattern Syllaubs of Punyashlok Ahilyadevi Holkar Solapur University, Solapur (June 2019)

Dr. D. N. Kutwal
M.Sc., M.Phil, Ph.D.
Ex. Head of Botany Department,
Shankarrao Mohite Mahavidyalaya,
Akluj.

Prof. R. I. Savalajkar
M.Sc., M.Phil. Associate Professor
Head of Botany Department,
Shankarrao Mohite Mahavidyalaya,
Akluj.

Dr. K. U. Garad
M.Sc., Ph.D.
Assistant Professor,
Head of Botany Department,
Santosh Bhimrao Patil College of Arts,
Commerce & Science, Mandrup.

Prof. M. D. Aatpute
M.Sc. M.Phill.
Associate Professor
Head of Botany Department,
K.B.P. College, Pandharpur

Prof. A. S. Chandanshive
M.Sc.
Associate Professor,
Department of Botany,
K.B.P. College, Pandharpur.

Dr. N. M. Pise
M.Sc., Ph.D.
Assistant Professor,
Department of Botany,
K.B.P. College, Pandharpur.

Price ₹ : 50.00

Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College, Mandrup ★ Mandrup

Principal
Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm.
& Science College, Mandrup

NIRALI PRAKASHAN
ADVANCEMENT OF KNOWLEDGE

N5216

Scanned by CamScanner

B.SC. PART- I: BOTANY (P-III) (SEM. II) **ISBN 978-93-89686-66-1**

273

First Edition : December 2019

© : Authors

The text of this publication, or any part thereof, should not be reproduced or transmitted in any form or stored in any computer storage system or device for distribution including photocopy, recording, taping or information retrieval system or reproduced on any disc, tape, perforated media or other information storage device etc., without the written permission of authors with whom the rights are reserved. Breach of this condition is liable for legal action.

Every effort has been made to avoid errors or omissions in this publication. In spite of this, errors may have crept in. Any mistake, error or discrepancy so noted and shall be brought to our notice shall be taken care of in the next edition. It is notified that neither the publisher nor the authors or seller shall be responsible for any damage or loss of action to any one, of any kind, in any manner, therefrom.

Published By :
NIRALI PRAKASHAN
Abhyudaya Pragati, 1312, Shivaji Nagar,
Off J.M. Road, PUNE – 411005
Tel - (020) 25512336/37/39, Fax - (020) 25511379
Email : niralipune@pragationline.com

Printed By :
STAR COPIERS PVT. LTD.
Kumthekar Road, Sadashiv Peth,
PUNE - 411 030
Tel - (020) 24479201

➢ DISTRIBUTION CENTRES

PUNE

Nirali Prakashan : 119, Budhwar Peth, Jogeshwari Mandir Lane, Pune 411002, Maharashtra. Tel : (020) 2445 2044, 66022708, Fax : (020) 2445 1538, Email: bookorder@pragationline.com, niralilocal@pragationline.com

Nirali Prakashan : S. No. 28/27, Dhyari, Near Pari Company, Pune 411041 Tel : (020) 24690204 Fax : (020) 24690316 Email : dhyari@pragationline.com, bookorder@pragationline.com

MUMBAI

Nirali Prakashan : 385, S.V.P. Road, Rasdhara Co-op. Hsg. Society Ltd., Girgaum, Mumbai 400004, Maharashtra Tel : (022) 2385 6339 / 2386 9976, Fax : (022) 2386 9976 Email : niralimumbai@pragationline.com

➢ DISTRIBUTION BRANCHES

JALGAON

Nirali Prakashan : 34, V. V. Golani Market, Navi Peth, Jalgaon 425001, Maharashtra, Tel : (0257) 222 0395, Mob : 94234 91860

KOLHAPUR

Nirali Prakashan : New Mahadvar Road, Kedar Plaza, 1st Floor Opp. IDBI Bank Kolhapur 416 012, Maharashtra. Mob : 9850046155

NAGPUR

Nirali Prakashan : Above Maratha Mandir, Shop No. 3, First Floor, Rani Jhanshi Square, Sitabuldi, Nagpur 440012, Maharashtra Tel : (0712) 254 7129

DELHI

Nirali Prakashan : 4593/15, Basement, Aggarwal Lane, Ansari Road, Daryaganj, Near Times of India Building, New Delhi 110002 Mob : 08505972553

BANGALURU

Nirali Prakashan : Maitri Ground Floor, Jaya Apartments, No. 99, 6th Cross, 6th Main, Malleswaram, Bangaluru 560 003, Karnataka Mob : +91 9449043034 Email: niralibangalore@pragationline.com

Principal
Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College, Mandrup

Note: Every possible effort has been made to avoid errors or omissions in this book. In spite this, errors may have crept in. Any type of error or mistake so noted, and shall be brought to our notice, shall be taken care of in the next edition. It is notified that neither the publisher, nor the author or book seller shall be responsible for any damage or loss of action to any one of any kind, in any manner, therefrom. The reader must cross check all the facts and contents with original Government notification or publications.

274

B.Sc. Part-I, P-III

5 Lectures)
ainfall.
fication &

3 Lectures)

Lectures)

Lectures)

Lectures)

CONTENTS

1.	Introduction	1.1-1.16
2.	Ecological Adaptation	2.1-2.13
3.	Plant Communities	3.1-3.24
4.	Ecosystem	4.1-4.19
5.	Ecological Succession	5.1-5.12

❖❖❖

Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College, Mandrup

Principal
Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm
& Science College, Mandrup

275

A TEXT BOOK OF

TAXONOMY OF ANGIOSPERMS

(PAPER – IV)

FOR

B.Sc. Part-I (Botany) Semester-II

As Per New Revised CBCS Pattern Syllabus of Punyashlok Ahilyadevi Holkar Solapur University, Solapur (June 2019)

Dr. D. N. Kutwal
M.Sc., M.Phil, Ph.D.
Ex. Head of Botany Department,
Shankarrao Mohite Mahavidyalaya,
Akluj.

Prof. R. I. Savalajkar
M.Sc., M.Phil. Associate Professor
Head of Botany Department,
Shankarrao Mohite Mahavidyalaya,
Akluj.

Dr. K. U. Garad
M.Sc., Ph.D.
Assistant Professor,
Head of Botany Department,
Santosh Bhimrao Patil College of Arts,
Commerce & Science, Mandrup.

Prof. M. D. Satpute
M.Sc. M.Phill.
Associate Professor
Head of Botany Department,
K.B.P. College, Pandharpur

Prof. A. S. Chandanshive
M.Sc.
Associate Professor,
Department of Botany,
K.B.P. College, Pandharpur.

Dr. N. M. Pise
M.Sc., Ph.D.
Assistant Professor,
Department of Botany,
K.B.P. College, Pandharpur.

Principal
Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College, Mandrup

Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College, Mandrup

Price ₹ : 40.00

NIRALI PRAKASHAN
ADVANCEMENT OF KNOWLEDGE

N5217

Scanned by CamScanner

276

B.Sc. Part-1, P-IV

4 Lectures)

3 Lectures)
c.

systen of

Lectures)

Lectures)

, Calcutta

.ectures)
naracters

CONTENTS

1. **Introduction** 1.1 - 1.10

2. **Classification** 2.1 - 2.9

3. **Identification and Nomenclature** 3.1 - 3.11

4. **Herbarium and Botanical Garden** 4.1 - 4.13

5. **Study of Angiosperms Families** 5.1-5.19

* **Glossary** G.1 – G.2

❖❖❖

Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College, Mandrup

Principal
Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm.
& Science College, Mandrup

277

A TEXT BOOK OF

TAXONOMY OF ANGIOSPERMS

(PAPER – IV)

FOR

B.Sc. Part-I (Botany) Semester-II

As Per New Revised CBCS Pattern Syllabus of Punyashlok Ahilyadevi Holkar Solapur University, Solapur (June 2019)

Dr. D. N. Kutwal
M.Sc., M.Phil, Ph.D.
Ex. Head of Botany Department,
Shankarrao Mohite Mahavidyalaya,
Akluj.

Dr. K. U. Garad
M.Sc., Ph.D.
Assistant Professor,
Head of Botany Department,
Santosh Bhimrao Patil College of Arts,
Commerce & Science, Mandrup.

Prof. A. S. Chandanshive
M.Sc.
Associate Professor,
Department of Botany,
K.B.P. College, Pandharpur.

Prof. R. I. Savalajkar
M.Sc., M.Phil. Associate Professor
Head of Botany Department,
Shankarrao Mohite Mahavidyalaya,
Akluj.

Prof. M. D. Satpute
M.Sc. M.Phill.
Associate Professor
Head of Botany Department,
K.B.P. College, Pandharpur

Dr. N. M. Pise
M.Sc., Ph.D.
Assistant Professor,
Department of Botany,
K.B.P. College, Pandharpur.

Specimen Copy For Review & Recommendation

Price ₹ : 40.00

NIRALI PRAKASHAN
ADVANCEMENT OF KNOWLEDGE

N5217

पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर सोलापूर विद्यापीठ

B
278

बी. कॉम. भाग एक ◆ सेमिस्टर १

व्यावसायिक अर्थशास्त्र

Principal
Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm.
& Science College, Mandrup

डॉ. बी. एच. दामजी ◆ डॉ. एम. एन. कदम ◆ डॉ. आर. के. पाटील

फडके पब्लिकेशन्स

B
279

पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर
सोलापूर विद्यापीठाच्या Choice Based Credit System (CBCS) नुसार
जून, २०१९ पासून सुरू झालेल्या नवीन
अभ्यासक्रमानुसार लिहिलेले क्रमिक पुस्तक .

बी. कॉम. भाग एक ◆ सेमिस्टर १

व्यावसायिक अर्थशास्त्र

(Business Economics)

डॉ. बी. एच. दामजी
एम. ए., पीएच. डी.
सहयोगी प्राध्यापक व
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,
दयानंद कला व शास्त्र महाविद्यालय, सोलापूर.

प्रा. डॉ. एस. एन. कदम
एम. ए., पीएच. डी.
सहयोगी प्राध्यापक,
संतोष भीमराव पाटील महाविद्यालय, मंद्रुप,
ता. दक्षिण सोलापूर.

डॉ. आर. के. पाटील
एम. ए., पीएच. डी., सेट
सहायक प्राध्यापक
वसुंधरा कला महाविद्यालय,
सोलापूर.

फडके पब्लिकेशन्स

वितरक : फडके बुक हाउस
622, तळेगावकर वाडा, शुक्रवार पेठ, सोलापूर - 413 002
मोबाईल नं. 94 23 50 89 19.

Principal
Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm.
& Science College, Mandrup

280

एकमेव वितरक : फडके **बुक** हाउस
'फडके भवन', हरिमंदिराजवळ, दुधाळी, कोल्हापूर - 416012.
©(0231) 25 40 211 (6 Lines)
* Website-*www.phadkebooks.in*
* E-mail-*customersupport@phadkebooks.in*

पुणे शाखा 'श्रीफल प्रसाद', 415 नारायण पेठ, मुंजाबा लेन, पुणे - 411 030 * टेलिफोन : (020) 244 82 951.

सी.टी.पी.

STATUTORY WARNING

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced or utilized, stored in a retrieval system or transmitted in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without prior permission in writing of the publisher or in accordance with the provision of the Copyright Act 1956 (as amended). Any person who does an unauthorised act in relation to this publication may be liable to Criminal Prosecution and Civil Claims for damages. All legal disputes subject to Kolhapur Jurisdiction.

ISBN 978 - 93 - 86766 - 94- 6

Code No. J 328

किंमत ₹ ६०/-

नवीन अभ्यासक्रमानुसार पहिली आवृत्ती : जुलै, २०१९

प्रकाशक

सौ. नेहा मंदार फडके,
फडके पब्लिकेशन्स, १००३/४, 'ब', 'ए' वॉर्ड, गणेशा रेसिडेन्सी,
फ्लॅट नं. ८, शिवाजी पेठ, कोल्हापूर.

मुद्रक

श्री. प्रफुल्ल पाठक, स्वरूप प्रिंटिंग प्रेस,
२५५६/बी, खासबाग, प्रायव्हेट हायस्कूलच्या पाठीमागे,
कोल्हापूर.

Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College, Mandrup

Principal
Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College, Mandrup

281

अनुक्रमणिका

१ स्वातंत्र्यानंतर भारतीय अर्थव्यवस्थेची वैशिष्ट्ये .... १ ते ११

२ भारतीय लोकसंख्येची ठळक वैशिष्ट्ये .... १२ ते ३४

३ अतिरिक्त लोकसंख्येची समस्या .... ३५ ते ४६

४ २००० चे लोकसंख्या धोरण .... ४७ ते ५४

५ भारतातील दारिद्र्य .... ५५ ते ६८

६ भारतातील बेकारी .... ६९ ते ८०

७ वाढत्या किंमतींची समस्या .... ८१ ते ९९

[illegible] भारतीय अर्थव्यवस्थेतील शेतीचे स्थान .... १०० ते १०७

[illegible] कृषी उत्पादकता .... १०८ ते १२१

१० हरितक्रांती .... १२२ ते १३९

[illegible] संदर्भ सूची १४०

[illegible] नवीन अभ्यासक्रम १४१

Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College, Mandrup

Principal
Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm.
& Science College, Mandrup

पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर सोलापूर विद्यापीठ

बी. कॉम. भाग एक ❖ सेमिस्टर २

व्यावसायिक अर्थशास्त्र

डॉ. बी. एच. दामजी ❖ डॉ. एस. एन. कदम

डॉ. आर. के. पाटील ❖ डॉ. एस. डी. चव्हाण

फडके पब्लिकेशन्स

Principal
Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm.
& Science College, Mandrup

B
283

पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर
सोलापूर विद्यापीठाच्या Choice Based Credit System (CBCS) नुसार
जून, २०१९ पासून सुरू झालेल्या नवीन
अभ्यासक्रमानुसार लिहिलेले क्रमिक पुस्तक .

बी. कॉम. भाग एक ◆ सेमिस्टर २

व्यावसायिक अर्थशास्त्र

(Business Economics)

डॉ. बी. एच. दामजी
एम. ए., पीएच. डी.
सहयोगी प्राध्यापक व
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,
दयानंद कला व शास्त्र महाविद्यालय,
सोलापूर.

डॉ. एस. एन. कदम
एम. ए., पीएच. डी.
सहयोगी प्राध्यापक,
संतोष भीमराव पाटील महाविद्यालय, मंद्रुप,
ता. दक्षिण सोलापूर.

डॉ. आर. के. पाटील
एम. ए., पीएच. डी., सेट
सहयोगी प्राध्यापक,
वसुंधरा कला महाविद्यालय,
सोलापूर.

डॉ. एस. डी. चव्हाण
एम. ए., पीएच. डी.
सहयोगी प्राध्यापक व अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,
वालचंद कला व शास्त्र महाविद्यालय,
सोलापूर.

फडके पब्लिकेशन्स

वितरक : फडके बुक हाउस
622, तडवळकर वाडा, शुक्रवार पेठ, सोलापूर - 413 002
मोबाईल नं. 94 23 50 89 19.

Principal
Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm.
& Science College, Mandrup

एकमेव वितरक : फडके **बुक हाउस**

'फडके भवन', हरिमंदिराजवळ, दुधाळी, कोल्हापूर - 416012.

✆ (0231) 25 40 211 (6 Lines)

◆ Website - *www.phadkebooks.in*

◆ E-mail - *customersupport@phadkebooks.in*

पुणे शाखा ▶ 'श्रीफल प्रसाद', 415 नारायण पेठ, मुंजाबा लेन, पुणे - 411 030 ● टेलिफॅक्स : (020) 244 82 951

सी.टी.पी.

STATUTORY WARNING

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced or utillized, stored in a retrieval system or transmitted in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying recording or otherwise, without prior permission in writing of the publisher or in accordance with the provision of the Copyright Act 1956 (as amended). Any person who does an unauthorised act in relation to this publication may be liable to Criminal Prosecution and Civil Claims for damages. All legal disputes subject to Kolhapur Jurisdiction.

ISBN 978 - 93 - 89343 - 15 - 1

Code No. J350

किंमत ₹ ७०/-

नवीन अभ्यासक्रमानुसार **पहिली आवृत्ती** : जानेवारी

⟨ प्रकाशक ⟩

सौ. नेहा मंदार फडके,
फडके पब्लिकेशन्स, १००३/४, 'ब', 'ए' वॉर्ड, गणेश रेसिडेन्सी,
फ्लॅट नं. ८, शिवाजी पेठ, कोल्हापूर.

⟨ **मुद्रक** ⟩

श्री. दिलीप चौगले, आनंद ऑफसेट प्रिंटर्स,
२५/३, वाय. पी. पोवार नगर, कोल्हापूर

Principal
Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College, Mandrup

Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College, Mandrup

285

अनुक्रमणिका

१ समग्रलक्षी अर्थशास्त्र .... १ ते १०

२ राष्ट्रीय उत्पन्न .... ११ ते २३

३ राष्ट्रीय उत्पन्न मापनाच्या पद्धती .... २४ ते २९

४ राष्ट्रीय उत्पन्न आकडेवारीचे महत्त्व .... ३० ते ३७

५ पैशाचे मूल्य .... ३८ ते ५४

६ चलनवाढ .... ५५ ते ७२

७ चलनघट .... ७३ ते ८१

८ किंमत निर्देशांक .... ८२ ते ९५

९ 'से'चा बाजारविषयक सिद्धांत .... ९६ ते १०७

१० केन्सप्रणीत रोजगारविषयक सिद्धांत .... १०८ ते १२१

११ उपभोग फलन .... १२२ ते १३३

✿ संदर्भग्रंथ सूची १३४

✿ नवीन अभ्यासक्रम १३५

✿ प्रश्नपत्रिकेचे स्वरूप १३६

☆☆☆

Mandrup

Principal
Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College, Mandrup

286

19

पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर सोलापूर विद्यापीठ

बी. ए. भाग एक ❖ सेमिस्टर २

भारतीय अर्थव्यवस्था

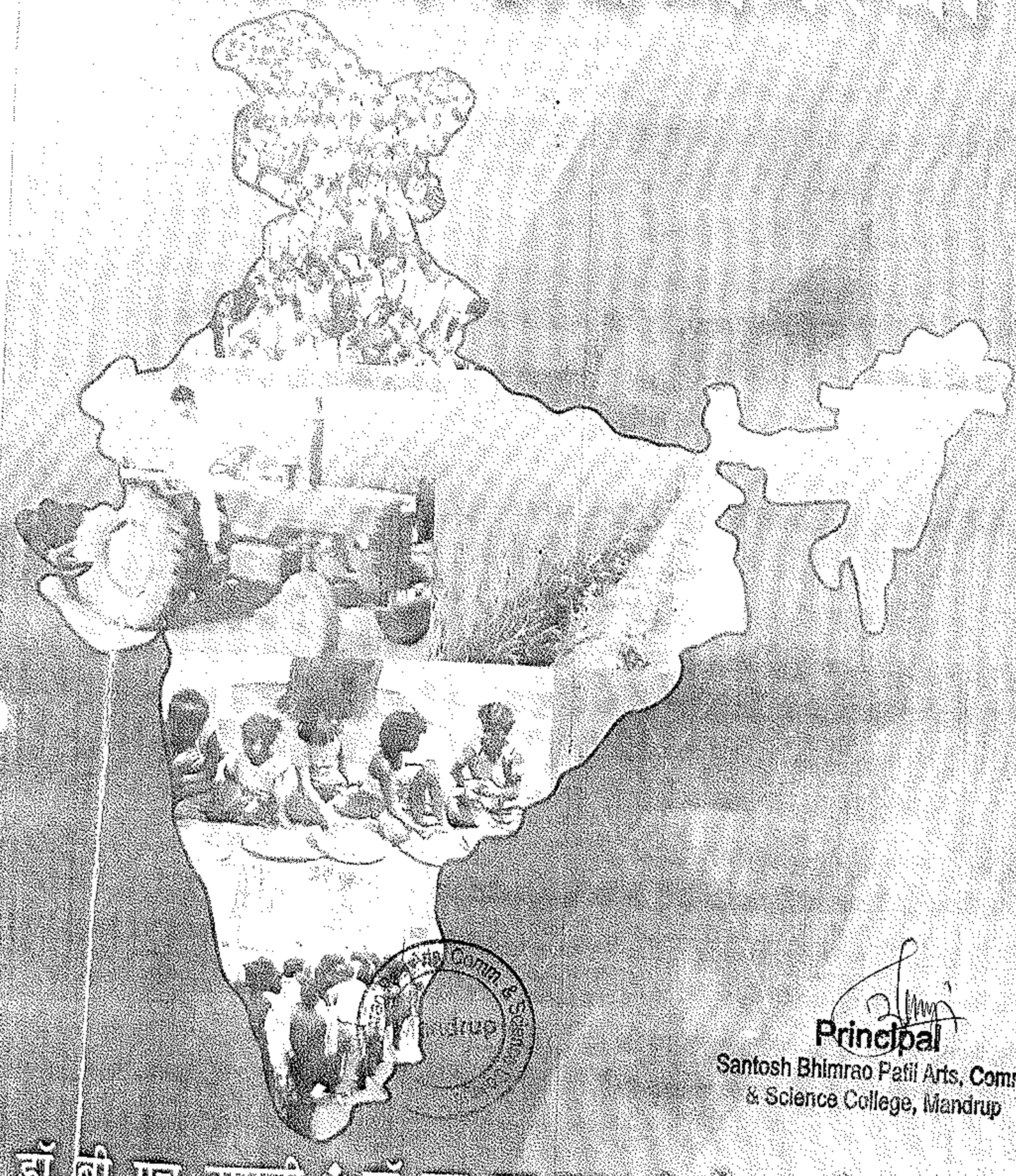

Principal
Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm.
& Science College, Mandrup

डॉ. बी. एच. दामजी ❖ डॉ. एस. एन. कदम ❖ डॉ. आर. के. पाटील

फडके पब्लिकेशन्स

287

[illegible]
[illegible] Choice Based Credit System (CBCS) [illegible]
[illegible]
[illegible]

बी. ए. भाग एक ◆ सेमिस्टर 9

भारतीय अर्थव्यवस्था

(Indian Economy)

डॉ. बी. एच. दामजी
एम. ए., पीएच. डी.
सहयोगी प्राध्यापक व
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,
दयानंद कला व शास्त्र महाविद्यालय, सोलापूर.

प्रा. डॉ. एम. एन. कदम
एम. ए., पीएच. डी.
सहयोगी प्राध्यापक,
संतोष भीमराव पाटील महाविद्यालय, मंद्रुप,
ता. दक्षिण सोलापूर.

डॉ. आर. के. पाटील
एम. ए., पीएच. डी., सेट
सहायक प्राध्यापक
वसुंधरा कला महाविद्यालय,
सोलापूर.

फडके पब्लिकेशन्स

वितरक : फडके बुक हाउस
622, [illegible] वाडा, शुक्रवार पेठ, सोलापूर - 413 002
मोबाईल नं. 94 23 50 89 19

Patil Arts, Comm. & ... Mandrup
Principal
Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College, Mandrup

288

एकमेव वितरक : फडके बुक हाउस

'फडके भवन', हरिमंदिराजवळ, दुधाळी, कोल्हापूर - 416012.

(0231) 25 40 211 (6 Lines)

• Website-www.phadkebooks.in

• E-mail-customersupport@phadkebooks.in

पुणे शाखा 'श्रीफल प्रसाद', 415 नारायण पेठ, मुंजाबा लेन, पुणे - 411 030 • टेलिफॅक्स : (020) 244 82 951.

सी.टी.पी.

STATUTORY WARNING

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced or utillized, stored in a retrieval system or transmitted in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without prior permission in writing of the publisher or in accordance with the provision of the Copyright Act 1956 (as amended). Any person who does an unauthorised act in relation to this publication may be liable to Criminal Prosecution and Civil Claims for damages. All legal disputes subject to Kolhapur Jurisdiction.

ISBN 978 - 93 - 86766 - 92 - 2

Code No. J 327

Principal
Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm.
& Science College, Mandrup

किंमत ₹ ७५/-

नवीन अभ्यासक्रमानुसार पहिली आवृत्ती : जुलै, २०१९

प्रकाशक

सौ. नेहा मंदार फडके,
फडके पब्लिकेशन्स, १००३/४, 'ब', 'ए' वॉर्ड, गणेशा रेसिडेन्सी,
फ्लॅट नं. ८, शिवाजी पेठ, कोल्हापूर.

मुद्रक

लोकप्रिय बायडिंग वर्क्स
बी-२५, उद्यम को-ऑप. सोसायटी, नवीन इंडस्ट्रियल इस्टेट,
वाय. पी. पोवार नगर, कोल्हापूर - ४१६ ००८.

Arts, Comm. & Science College Mandrup

१-८९

......अनुक्रमणिका......

१ आर्थिक वृद्धी आणि आर्थिक विकास ....१ ते २२

२ आर्थिक वृद्धी आणि विकासाचे सिद्धांत.......... २३ ते ३६

३ रोस्टोचा आर्थिक वृद्धीचा सिद्धांत .... ३७ ते ५०

४ लेविसचा अमर्यादित श्रमपुरवठ्याचा सिद्धांत..... ५१ ते ६१

५ आर्थिक विकासातील मानवी संसाधनांची भूमिका..६२ ते ६८

६ मानवी विकास निर्देशांक...........................६९ ते ८०

७ बेकारी.. ८१ ते ९२

८ दारिद्र्य.. ९३ ते १०४

९ आर्थिक विषमता................................१०५ ते ११६

१० समांतर अर्थव्यवस्था.......................... ११७ ते १२५

● संदर्भग्रंथ सूची १२६

● नवीन अभ्यासक्रम.. १२७

❖❖❖

Principal
Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm.
& Science College, Mandrup

Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. Science College Mandrup

२९८

पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर सोलापूर विद्यापीठ

बी. ए. भाग एक ❖ सेमिस्टर २

भारतीय अर्थव्यवस्था

20

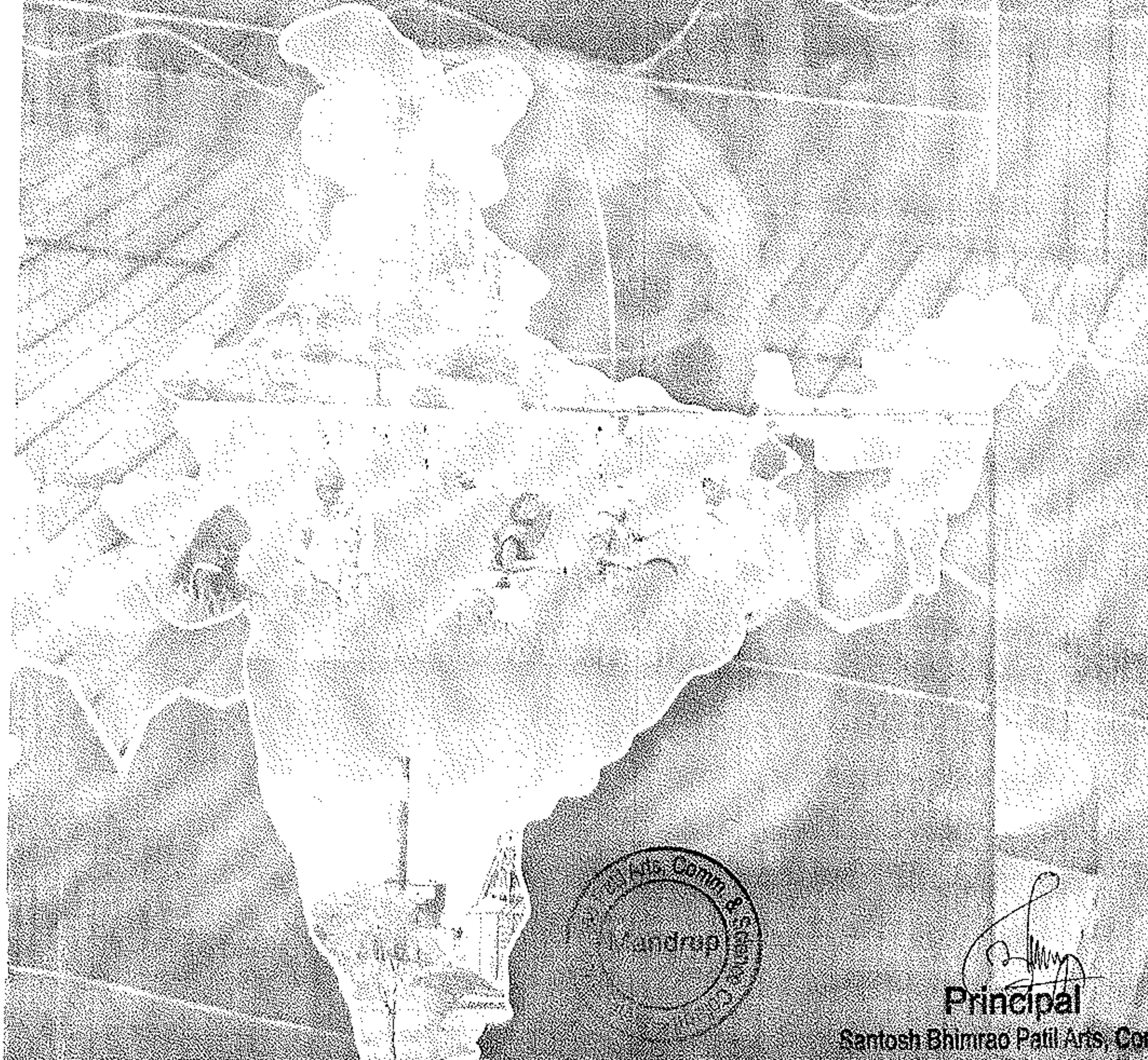

S.B.P. Arts, Comm. & Science College, Mandrup

Principal
Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm.
& Science College, Mandrup

डॉ. बी. एच. दामजी ❖ डॉ. एस. एन. कलम
डॉ. आर. के. पाटील ❖ डॉ. एस. डी. चव्हाण

फडके पब्लिकेशन्स

291

पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर
सोलापूर विद्यापीठाच्या Choice Based Credit System (CBCS) नुसार
जून, २०१९ पासून सुरू झालेल्या नवीन
अभ्यासक्रमानुसार लिहिलेले क्रमिक पुस्तक

बी. ए. भाग एक ◆ सेमिस्टर २

भारतीय अर्थव्यवस्था

(Indian Economy)

डॉ. बी. एच. दामजी
एम. ए., पीएच. डी.
सहयोगी प्राध्यापक व
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,
दयानंद कला व शास्त्र महाविद्यालय,
सोलापूर.

डॉ. एस. एन. कदम
एम. ए., पीएच. डी.
सहयोगी प्राध्यापक,
संतोष भीमराव पाटील महाविद्यालय, मंद्रुप,
ता. दक्षिण सोलापूर.

डॉ. आर. के. पाटील
एम. ए., पीएच. डी., सेट
सहयोगी प्राध्यापक,
वसुंधरा कला महाविद्यालय,
सोलापूर.

डॉ. एस. डी. चव्हाण
एम. ए., पीएच. डी.
सहयोगी प्राध्यापक व अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,
वालचंद कला व शास्त्र महाविद्यालय,
सोलापूर.

Patil Arts, Comm. & Science College, Mandrup

फडके पब्लिकेशन्स

वितरक : फडके बुक हाउस
622, तडवळकर वाडा, शुक्रवार पेठ, सोलापूर – 413 002
मोबाईल नं. 94 23 50 89 19.

Principal
Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm.
& Science College, Mandrup

292

एकमेव वितरक : **फडके बुक हाउस**

'फडके भवन', हरिमंदिराजवळ, दुधाळी, कोल्हापूर - 416 012.

(0231) 25 40 211 (6 Lines)

◆ Website - *www.phadkebooks.in*

◆ E-mail - *customersupport@phadkebooks.in*

पुणे शाखा 'श्रीफल प्रसाद', 415 नारायण पेठ, मुंजाबा लेन, पुणे - 411 030 • टेलिफॅक्स : (020) 244 82 951.

सी.टी.पी.

STATUTORY WARNING

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced or utillized, stored in a retrieval system or transmitted in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without prior permission in writing of the publisher or in accordance with the provision of the Copyright Act 1956 (as amended). Any person who does an unauthorised act in relation to this publication may be liable to Criminal Prosecution and Civil Claims for damages. All legal disputes subject to Kolhapur Jurisdiction.

ISBN 978 - 93 - 89343 - 21 - 2

Code No. J355

किंमत ₹ ६५/-

नवीन अभ्यासक्रमानुसार पहिली आवृत्ती : जानेवारी, २०२०

प्रकाशक

सौ. नेहा मंदार फडके,

फडके पब्लिकेशन्स, १००३/४, 'ब', 'ए' वॉर्ड, गणेशा रेसिडेन्सी,

फ्लॅट नं. ८, शिवाजी पेठ, कोल्हापूर.

मुद्रक

श्री. अरविंद पडवळे, श्री मुरारी मुद्रणालय,

उद्यम को-ऑप. सोसायटी, नवीन इंडस्ट्रियल इस्टेट,

वाय. पी. पोवार नगर, कोल्हापूर - ४१६ ००८.

Patil Arts, Comm. & Science College, Mandrup

Principal

Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College, Mandrup

अनुक्रमणिका

१ व्यावसायिक अर्थशास्त्र .... १ ते १३

२ अर्थशास्त्र आणि व्यावसायिक अर्थशास्त्र यातील फरक ... १४ ते २२

३ मुक्त बाजार अर्थव्यवस्थेची लक्षणे .... २३ ते ४२

४ मागणीचे नियम .... ४३ ते ५२

५ मागणीची लवचीकता : अर्थ आणि प्रकार .... ५३ ते ६२

६ मागणीच्या लवचीकतेचे महत्त्व आणि मापन .... ६३ ते ७०

७ उपयोगिता विश्लेषण .... ७१ ते ७७

८ तटस्थता समवृत्ती वक्र .... ७८ ते ९४

९ मागणीचे पूर्वानुमान : संकल्पना आणि प्रकार ... ९५ ते १०२

१० मागणीच्या पूर्वानुमानाच्या पद्धती आणि महत्त्व .... १०३ ते ११८

* संदर्भग्रंथ सूची ११९

* नवीन अभ्यासक्रम १२०

Arts, Comm. & Science College Mandrup

Principal
Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm.
& Science College, Mandrup

B 294
21

कोरडवाहू शेतकऱ्यांचे सामाजिक व आर्थिक जीवन

डॉ. रामेश्वर मोरे

Scanned with CamScanner

Mandrup
Science College * Santosh Bhimrao Patil

Principal
Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm.
& Science College, Mandrup

295

Koradwahu Shetkaryanche Samajik va Aarthik Jivan

Author : Dr. Rameshwar More

कोरडवाहू शेतकऱ्यांचे सामाजिक व आर्थिक जीवन

लेखक : डॉ. रामेश्वर मोरे

ISBN 978-93-90019-01-4

प्रकाशक :
अरुणा प्रकाशन
१०३, ओंकार कॉम्प्लेक्स - अ,
खर्डेकर स्टॉप, औसा रोड, लातूर
मो. ९४२१४८६१३५, ९४२१३७१७५७

© सर्व हक्क लेखकाधीन

प्रथम आवृत्ती : फेब्रुवारी २०२०

मुद्रक : आर्टी ऑफसेट, लातूर

अक्षर जुळवणी : हिंदवी कॉम्प्यूटर, लातूर

मुखपृष्ठ रेखाटन : गुरुसिद्ध बिराजदार

मूल्य : १२०.०० रुपये

Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm.& Sci.College ★ Mandrup

296

अनुक्रमणिका

१	कोरडवाहू शेती व शेतकरी	०९-३३
२	सामाजिक जीवन	३४-५७
३	आर्थिक जीवन	५८-८७
४	निष्कर्ष व शिफारशी	८८-९७
	संदर्भ ग्रंथ सूची	९८-१००

Principal
Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm.
& Science College, Mandrup

Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College * Mandrup

297

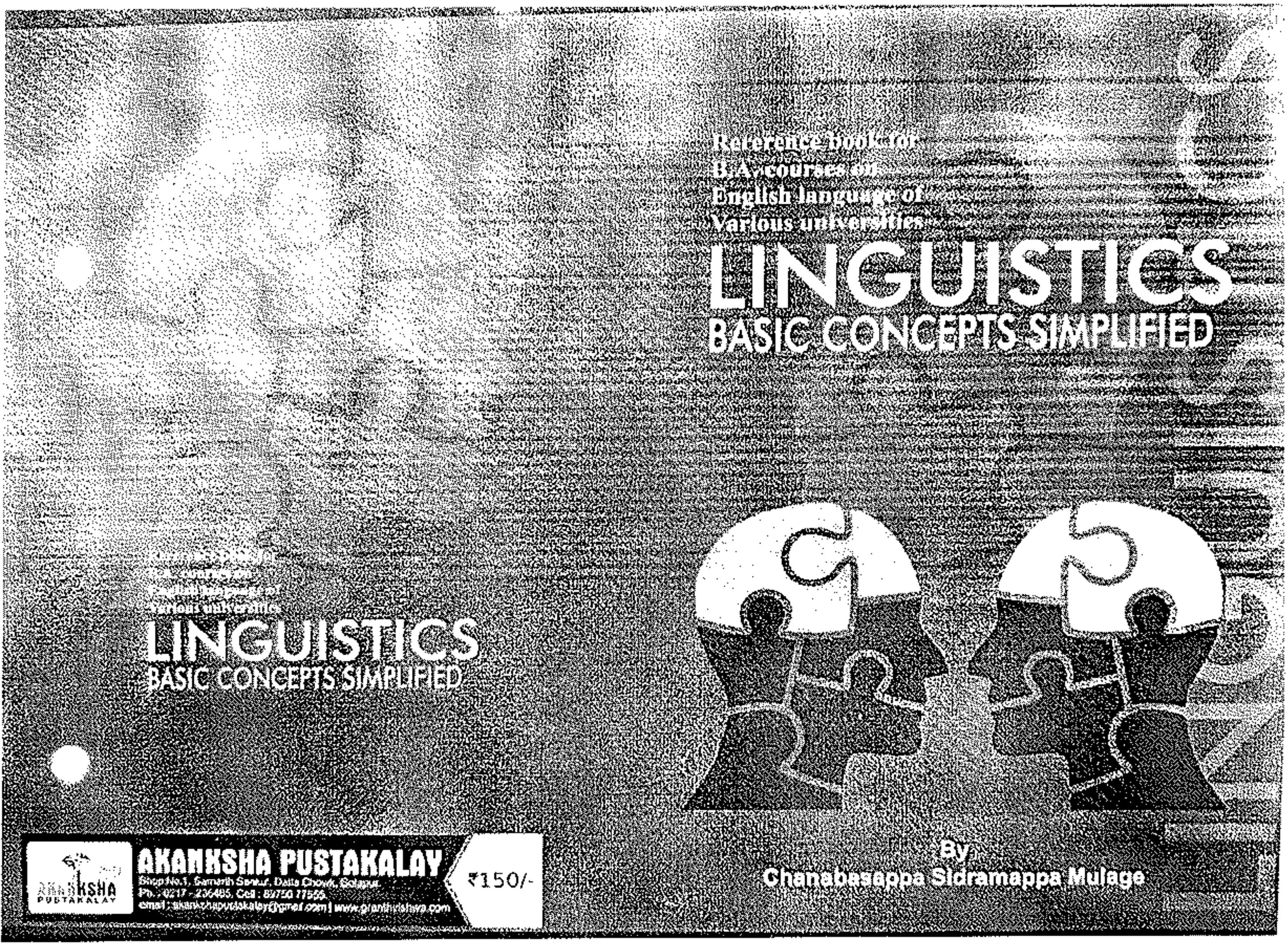

Patil Arts, Comm. & Science College
Mandrup

Principal
Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm.
& Science College, Mandrup

298

Reference book for B.A. courses on English language of various universities

Linguistics: Basic Concepts Simplified

Dr. Chanabasappa Sidramappa Mulage

Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College, Mandrup
Mandrup

TEJOMAI PRAKASHAN

Principal
Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College, Mandrup

299

Linguistics: Basic Concepts Simplified

Dr. Mulage C.S.

© Copyright: The Author

First Edition – 2020

ISBN – 9788194893806

Publisher

Tejomai Prakashan
620-B, Karnik Nagar,
Solapur
Email ID: tejomaiprakashan@gmail.com
Call: 9604277555

Printer:

Shri Samarth Book Binding
64, Guruwar Peth,
Solapur

Price: 150/-

Distributors:

Akanksha Pustakalay
Shop No.1, Samarth Sankul,
Datta Chowk,
Below KanhaiyalalMedical,
Solapur – 413007
Contact: 8975077555

Tejomai Distributors
Shop No.4. Purva Vibhag
Vachanalay, Kanna Chowk,
151/5, Raviwar Peth,
Solapur - 413005
Contact: 9890077555

Arts, Comm. & Science College, Mandrup

TEJOMAI PRAKASHAN

Principal
Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm.
& Science College, Mandrup

भारतातील समाजशास्त्राच्या विकासात डॉ. एम.एन. श्रीनिवास यांचे योगदान

प्रा. डॉ. रामेश्वर एम. मोरे
समाजशास्त्र विभाग
संतोष भीमराव पाटील महाविद्यालय, मंद्रुप, ता.द.सोलापूर जि.सोलापूर, महाराष्ट्र
मो.नं. ९८५०८२८१०४

सारांश –

समाजाविषयीचे सामान्य विज्ञान म्हणजे समाजशास्त्र होय. समाजशास्त्राचा उगम १८३८ साली फ्रान्समध्ये झाला तर एक औपचारिक विषय म्हणुन सुरूवात १८७६ मध्ये अमेरिकेतील येल विद्यापीठात झाली. आज जगातील बहुतांश देशात समाजशास्त्राचे अध्ययन व अध्यापन होते. भारतातही विविध विद्यापीठात समाजशास्त्राचे अध्ययन अध्यापन होते. भारतात विविध तज्ञानी समाजशास्त्राच्या विकासात योगदान दिले आहे त्यापैकी डॉ.एम.एन. श्रीनिवास यांच्या योगदानाचा आढावा प्रस्तुत शोधनिबंधात घेतला आहे. डॉ.एम.एन. श्रीनिवास यांनी विविध ग्रंथ, संशोधन लेखाच्या माध्यमातून समाजशास्त्राच्या विकासात मूलभुत स्वरूपाचे योगदान दिले आहे. त्यांनी भारतातील सामाजिक परिवर्तन स्पष्ट करण्यासाठी संस्कृतीकरण व पाश्चिमात्यीकरण या संकल्पना मांडल्या आहेत. त्याचबरोबर प्रभावी जात ही संकल्पना रामपूरा गावच्या अध्ययनावर मांडली आहे. प्रभावी जातीचा निर्धारक तत्व सांगीतली आहेत. त्याचा संक्षिप्त आढावा प्रस्तुत शोधनिबंधात घेतला आहे.

प्रस्तावना :–

सामाजिक जीवनाचा वैज्ञानिक पध्दतीने अभ्यास करणारे शास्त्र म्हणजे समाजशास्त्र होय. समाजशास्त्राचा उगम १८३८ मध्ये फ्रान्समध्ये झाला. ऑगस्ट कॉम्ट यांनी Positive Philosophy या ग्रंथाच्या चौथ्या खंडात सर्वप्रथम 'Sociology' समाजशास्त्र ही संज्ञा वापरली तेव्हा समाजशास्त्र या नवीन ज्ञानशाखेचा उदय झाला. समाजशास्त्राचा एक विषय म्हणून अभ्यास सर्वप्रथम अमेरिकेतील येल विद्यापीठात १८७६ मध्ये सुरु झाला. त्यानंतर फ्रान्समध्ये १८८९ तर इंग्लंडमध्ये १९०७ पासून समाजशास्त्र विषय शिकवण्यास सुरुवात झाली. आज जगातील अनेक देशात समाजशास्त्राचे अध्ययन अध्यापन केले जाते. भारतात समाजशास्त्राची एक औपचारीक विषय म्हणून शिकविण्यास सुरूवात १९१४ मध्ये मुंबई विद्यापिठात झाली तर स्वतंत्र समाजशास्त्र विभागाची स्थापना १९१९ मध्ये प्रो. पेट्रीक [illegible]

Scanned with CamScanner

3O
10
23

P

MADHA TALUKA SHIKSHAN PRASARAK MANDAL'S
K. N. Bhise Arts, Commerce and Vinayakrao Patil Science College, Vidyanagar, Bhosare 413 208 (MS)

One Day Interdisciplinary National Conference on

Recent Techniques of Water Conservation And Management

11th February, 2020

Chief Editor
Prin. Dr. R. R. Patil
Head Department of Geography
K. N. Bhise Arts, Commerce and Vinayakrao Patil Science College, Bhosare.

Editorial Team

Dr. V. B. Nagare
Dr. S.V. Londhe
Prof. S. P. Phulwale
Dr. S. S. Kshirsgar

Arts, Comm. & Science College

Suman Prakashan, Latur

Groundwater, Extension, Education and Training Initiatives for Promotion of Water Conservation and Management. Four key speakers were invited to discuss the theme and the thrust areas of the conference. They were Prof. Dr. B. C. Vaidya, Dr. Pradeep Purandare, Prin. Dr. S. K. Wadkabalkar , Hon. Sampatrao Pawar. They all discussed recent theories and techniques of Water Conservations and Management and simultaneously gave the practical solutions to the problems by citing day today examples. The participants were enriched by the knowledge and discussion about the global need of Water Conservation and Management. I must thank all the advisors of the conference for the cooperation and helping us to make it success. Finally, without the support and the work of the organising committee of my college, the national conference and the present book would not have been realized.

Prin. Dr. R. R Patil
Head Department of Geography
K. N. Bhise Arts, Commerce
and Vinayakrao Patil Science
College, Bhosare. (Kurduwadi)

INDEX

1. Water resource management in India / **13**
   Dr. Chandane Shridevi Naganath
2. Role Of Microbes In Environment Management / **18**
   Chetan H. Godale, Yogesh L. Bhandari
3. One drop can make a change / **25**
   Deepali S. Kulkarni
4. Water Conservation In Maharashtra :
   Pris Intervention Is Key To Success / **28**
   Dr. Abhay M. Jadhav
5. Dimensioning The Impact Of Irrigation On Population
   Density In Satara District A Geographical Analysis / **35**
   Dr. Magar T.R.
6. Fairs And Festivals Impact On The
   Development Of Solapur District / **46**
   Dr. Patil N. J.
7. Water Conservation in India: Issues and challenges / **56**
   Dr. Jitendra S. Gandhi
8. Role Of Water Conservation In
   Agriculture Development / **60**
   Dr. H. L. Jadhav
9. The best water-smart cities in the developing world / **66**
   Prof. Honmute P. N.
10. Water Management in Ancient India / **69**
   Dr. Archana S. Injal

8.
Role Of Water Conservation In Agriculture Development

Dr. H. L. Jadhav
Dept. of Geography
S.B. Patil Arts, Commerce & Science College, Mandrup
email:- jadhavhl@gmail.com

Abstract

Water is the most precious natural resource and something that most of us take it for granted. There has been increased awareness about the importance water for survival and its limited supply. It is clear from the world water distribution pattern that out of total available water only 0.3% is available for human consumption. But today in the increased pace of development even this is getting pollution due to human activities like mining, Industrialization, modern agriculture and so many other things are created shortage of water for drinking and other purposes. So studies of water conservation methods are most important in today's world. We have already learned about how important water is for survival of all living beings also learnt that usable water is becoming scarce. In this paper we will learn some important methods of conserving water and the role of individuals, community and government in conservation of water for agriculture development.

Keywords: Water resource management, Watershed development, Agriculture production.

Introduction:

Water is one of the important renewable natural resources, which has been the source of the life for mankind from the origin of human being. In the middle 20th century in India, large scale use of water for various purposes was started. Access to irrigation during the wet crop season can act as an insurance against failure in rainfall at the crucial stages of plant growth. In the region the availability of irrigation during the dry season plays a role similar to that, it plays in the rainless tracts, with the difference that it can permit the utilization of agricultural land throughout the year. Since the protective role of irrigation in the wet season substantially lowers the production risk, farmers are greatly induced to raise land productivity through input intensification. In the present investigation an attempt has been made to analyze the role of water resource management in agricultural development. Obviously, the attempts are also made to assess the physical constraints in the context of irrigation facilities.

Objectives :

1. To analyze the relation between water resource conservation and agriculture development.

2. To study the methods of water resource conservation for agriculture development.

3. To suggest some remedial suggestions for agricultural and regional development.

Conservation techniques:

Water is the most precious natural resource and something that most of us take it for granted. There has been increased awareness about the importance water for survival and its limited supply. It is clear from the world water distribution pattern that out of total available water only 0.3% is available for human consumption. But today its demand is increased in different sectors. Its demand is very high in agriculture sector specially in India. Primary source of water in India is south-west and north-east monsoons. Monsoon, however, is erratic and as we have already studied the duration and the amount of rain fall is highly variable in different parts of our country. Hence, surface runoff needs be conserved. The techniques for conservation of water resource for agriculture sector are as below

304

1. Conservation by surface water storage

Storage of water by construction of various water reservoirs have been one of the oldest technique of water conservation. The scope of storage varies from region to region depending on water availability and topographic condition. The environmental impact of such storage also needs to be examined for developing environment friendly strategies.

2. Conservation of rain water

Rain water has been conserved and used for agriculture in several parts of our country since ancient times. The infrequent rain if harvested over a large area can yield considerable amount of water. Contour farming is an example of such harvesting technique involving water and moisture control at a very simple level. It often consists of rows of rocks placed along the contour of steps. Runoff captured by these barriers also allows for retention of soil, thereby serving as erosion control measure on gentle slopes. This technique is especially suitable for areas having rainfall of considerable intensity, spread over large part i.e. in Himalayan area, north east states and Andaman and Nicobar islands. In areas where rainfall is scanty and for a short duration, it is worth attempting these techniques, which will induce surface runoff, which can then be stored.

3. Ground water conservation

This is another most important technique to conserve water. Which is useful to life on earth surface. The availability of ground water is more than surface water. The Groundwater is less expensive and economic resource and available almost everywhere. This is sustainable and reliable source of water supply and it is relatively less vulnerable to pollution. So some of the techniques or methods of water conservation and management are described below.

4. Adoption of drip sprinkler irrigation

Surface irrigation methods, which are traditionally used in our country, are unsuitable for water scarce areas, as large amount of water is lost through evaporation and percolation. Drip irrigation is an efficient method of irrigation in which a limited

area near the plant is irrigated by dripping water. It is suitable method for any area and specially for water scarce areas. This method is particularly useful in row crop. Similarly sprinkler method is also suitable for such water scarce areas. About 80% water consumption can be reduced by this method, whereas the drip irrigation can reduce water consumption by 50 to 70 percent.

5. Management of growing pattern of crops

In water scarce areas, the crop selection should be based on efficiency of the crop to utilize the water. Some of the plants suitable for water scarce areas are plants with shorter growth period high yielding plants that require no increase in water supply plants with deep and well trenched roots and plants which cannot tolerate surface irrigation.

(i) Selection of crop varieties

Crop performance and yield are the results of genotype expression as modulated by continuous interactions with the environment. Generally, the new varieties of crop do not require more water than the older ones. However, they require timely supply of water because their productivity is high. Frequent light irrigation is more conductive than heavy irrigation at large intervals for obtaining high yields.

(ii) Nutritional management

Potassium plays a major role under stress conditions. It improves the tissue water potential by osmoregulation, ultimately increasing the water use efficiency. Experiments conducted at the Water Technology Centre, Coimbatore, indicated that foliar application of 0.5% potassium chloride can reduce the moisture stress in soybean, sorghum and groundnut.

(iii) Role of antitranspirants

Application of antitranspirants reduces transpiration maintaining thereby the tissue water potential. Plants then take up less water from soil. Antitranspirants can prolong the irrigation intervals by slowing down soil water depletion. Application of Kaolin (3%) and lime wash (2%) was found to maintain the water balance of plant and resulted in normal yield of sorghum under moisture stress conditions. Certain growth regulators reduce the plants susceptibility to water stress.

5. Reducing evapotranspiration

Evapotranspiration losses can be reduced by reducing the evaporation from soil surface and transpiration from the plants, in arid zones, considerable amount of water is lost in evaporation from soil surface. This can be prevented by placing water tight moisture barriers or water tight mulches on the soil surface. Non-porous materials like papers, asphalt, plastic foils or metal foils can also be used for preventing evaporation losses. Transpiration losses can be reduced by reducing air movement over a crop by putting wind breaks and evolving such types of crops which possess xerophytes adaptations.

Results and Suggestions

The role of irrigation is the most important in the development of agriculture. So the modern irrigation methods are a useful technique to give minimum water to crops and increased maximum irrigation land in agriculture sector. So the main aim this of irrigation techniques is to develop the intensive agriculture growth and to control the waste of available water in the root zone. In order to increase agricultural production, by using the best combination of available water and structure of soil.

Contour farming is adopted by farmer in hilly areas and in lowland areas for paddy fields. Farmers recognize the efficiently of contour based systems for conserving soil and water. Salt resistant varieties of crops have been also developed recently. Because these grow in saline areas, overall agricultural productivity is increased without making additional demands on fresh water sources. Thus, this is a good water conservation strategy.

The development of water resource for their optimum use involve proper planning and conservation of the water resource. In general, the aim is to obtain water in required quantity and quality at the least cost water is available through the hydrological cycle over space and time as the limited renewable resource through a complex physio-socio-economic-ecological system. So the planning and conservation of water resource should be essential for agriculture and different sectors for

development.

Water resource are essential for the existence of human and all other species for an economic point of view, water resource are composite assets which provide a variety of services for consumptive and productive activities. Due However, water quality degradation and problems in developing countries. It is estimated that in 2025, 5 billion out of the world's 7.9 billion people will be difficult or even possible to meet basic water demand for drinking, cooking and sanitation. Water resource management related to these problems usually involves multi stock with contradictory or conflicting interest.

Reference

1. Baumli, G.R.- Principles of Project Formulation for Irrigation and Drainage Projects.
2. Farmers in the Management of Irrigation Systems - K.K. Singh
3. Innovative participatory technologies for water shed development in drought prone areas of India by Sri. T. Hanumant Rao.
4. Hand book for planning water shed management works, Government of India, Ministry of water resources, CWC, December, 2000.
5. Guide on Artificial Recharge to Ground Water' Published by Central Ground Water Board, Ministry of Water Resources.
6. Rainwater Harvesting and Recharging Ground Water - Kaushal Kishore, August 2004.
7. Water Resource System, planning and Development - Chaturvedi
8. Irrigation and Water management - Dilip kumar
9. Ground water Hydrology - Raghunath H. M.
10. www.rainwaterharvesting.org
11. www.waterencyclopedia.com

+++

Recent Techniques of Water Conservation And Management
Chief Editor - Prin. Dr. R. R. Patil

ISBN 978-81-948682-2-4

Suman Prakashan
304, wing c, Shiddhivinay apartment,
Sutmil Road, Latur. - 413512
Mob. 8600881127

Copyright © K. N. Bhise Arts, Commerce and Vinayakrao Patil Science College, Vidyanagar, Bhosare 413 208 (MS)

First Editon
January 2021

Offset
Arty Offest, Latur

DTP
Rohit Computer's, Latur

Cover Page Design
Virbhadra Gulve

₹ - 250/-

Note : *All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, distributed or transmitted in any form or by any means, including photocopying, recording, or other electronic or mechanical methods, without the written permission of the publisher and the Author.*

1. **Title of Book:**
   Recent Techniques of Water Conservation and Management

2. **Chief Editor :**
   Prin. Dr. R. R. Patil
   Head Department of Geography
   K. N. Bhise Arts, Commerce and Vinayakrao Patil Science College, Bhosare. (Kurduwadi)

3. **Name of the Patrons:**
   Hon. Mr. Vinayakraoji Patil (Bapu)
   (Ex. MLA), President, MTSP Mandal, Kurduwadi
   Hon. Mr. Balasaheb Bhise,
   Secretary, MTSP Mandal, Kurduwadi

4. **President of Inaugural Session:**
   Hon. Vinayakraoji Patil
   Ex. MLA, President, MTSP Mandal, Kurduwadi

5. **Key Note Speakers:**
   a. **Prof. Dr. B. C. Vaidya**
      Professor in Geography and Geo-Politics
      Jawaharlal Nehru University, New Delhi
   b. **Dr. Rajashri U. Deshpande**
      Regional Joint Director, Higher Education, Solapur Region, Solapur

6. **Chief Presence:**
   Hon. Balasaheb Bhise
   Secretary, MTSP Mandal, Kurduwadi

7. **Resource Persons:**
   a. **Dr. Pradeep Purandare**
      Associate Professor, WALMI, Aurangabad
   b. **Dr. S. K. Wadkabalkar**
      Water Conservationist, YASHDA, Solapur Region, Solapur

19-20

Shri Shivaji Shikshan Prasarak Mandal Barshi's

B. P. SULAKHE COMMERCE COLLEGE, BARSHI

(NAAC Re-accredited with "B" Grade)

PUNYASHLOK AHILYADEVI HOLKAR SOLAPUR UNIVERSITY, SOLAPUR

Sponsored

One Day Interdisciplinary National Seminar

on

Communication and Technology for Trade, Commerce , Management, Leadership and Governance

in Association with

SOLAPUR UNIVERSITY ENGLISH TEACHERS' ORGANISATION (SETO)

Certificate

This is to certify that Dr. / Mr./~~Mrs.~~/~~Ms~~ Sidharam B. Dhannshetti

Of Satosh Bhimrao Patil College, Mandrup.

attended the One Day Interdisciplinary National Seminar on Communication and Technology for Trade, Commerce, Management, Leadership and Governance organized by the INTERNAL QUALITY ASSURANCE CELL (IQAC), B. P. SULAKHE COMMERCE COLLEGE, BARSHI on 17th February 2020, as a registered delegate.

He / She chaired the session/ presented a paper entitled Effective Presentation and Leadership Skills: A Key to Professional Success.

Dr. S. B. Karande (Convener)

Dr. A. B. Kadam (President- SETO)

Dr. S. K. Patil (Principal)

2907

308

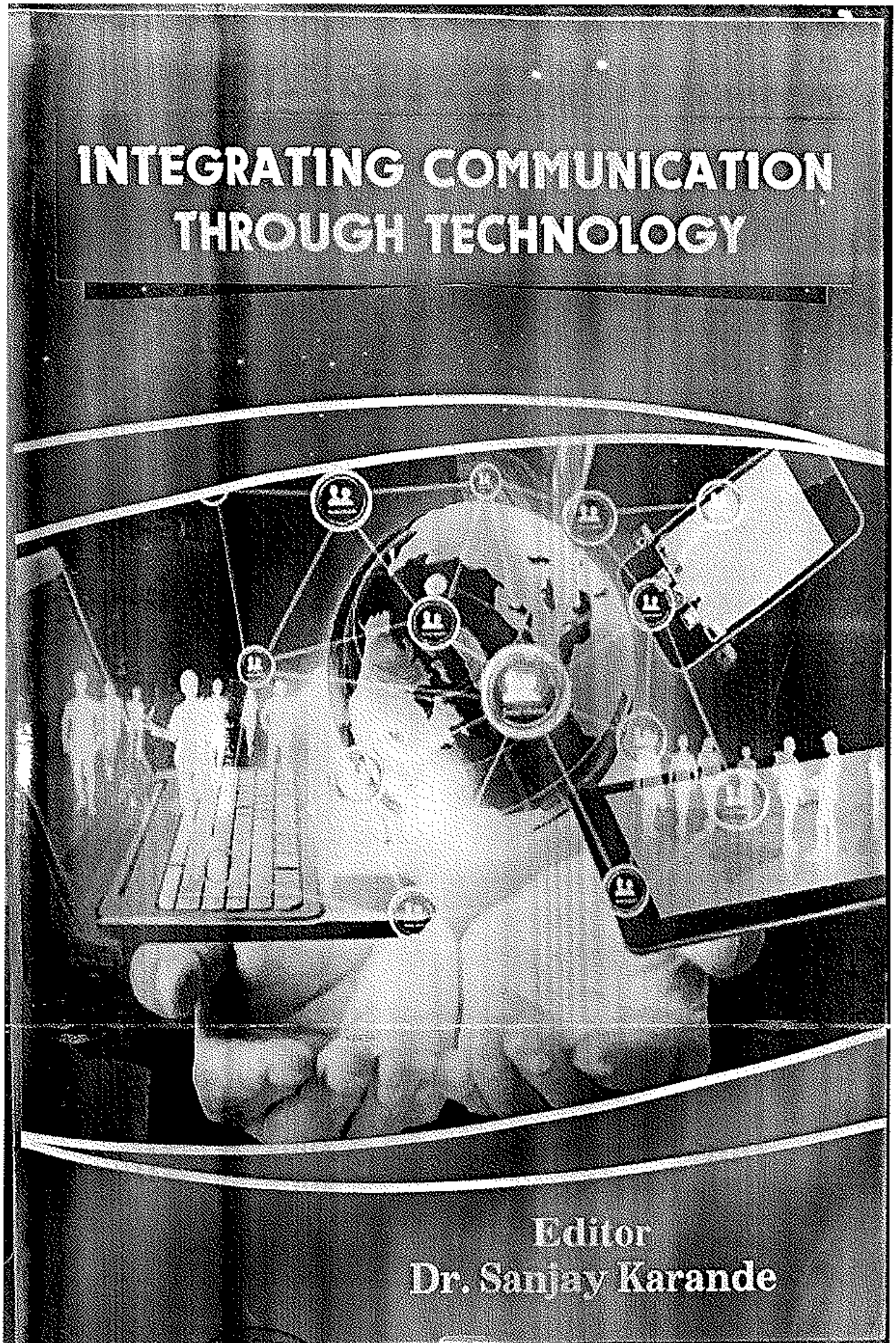
INTEGRATING COMMUNICATION
THROUGH TECHNOLOGY
Editor
Dr. Sanjay Karande

309

Communication and Technology

for

Trade, Commerce, Management, Leadership and Governance

Dr. Sanjay Karande

Published by:
SKYLIGHT PUBLICATION,
Kondhava Khurd, Pune, 48.
9890916005

Copyright©
Shri Shivaji Shikshan Prasarak Mandal Barshi's
B. P. Sulakhe Commerce College, Barshi,
Tal- Barshi, Dist- Solapur (MS) 413411

Year of Publication: February, 2020

ISBN- 978-93-88671-19-4

All rights reserved

Printed and bound by:
Nalage Offset, Barshi.

Cover Design:
Rahul Bhalake, Barshi.

Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College * Mandrup

309

P

5

Effective Presentation and Leadership Skills: A Key to Professional Success

Sidharam B Dhanashetti

Aims and objectives

1) To know about presentation
2) To know about leadership
3) To study the elements of presentation
4) To explore the importance of presentation
5) To find out the role of presentation and leadership in success.

Abstract:

Presentation on most popularly known PowerPoint presentation PPT is a well-known thing for modern world. The word presentation itself denotes that to present something before usually large number of audience. Instead of monotonous oral lecture, audience likes to get things by audio visual devices. Presentation has changed in the course of time.

In the present research paper I will try to explore presentation skills and how they are essential to get success in your objectives. Apart from presentation this paper will focus on leadership skills, that how presentation skills and leadership skills are interlinked and complementary to each other.

Keywords: Presentation, leadership, technology, marketing, PPT

Sidharam B Dhanashetti, Assistant Professor, Department of English, Santosh Bhimrao Patil College, Mandrup

Patil Arts, Comm. & Science College ★ Sant Mandrup

complete presentation. This includes introduction of the presenter and the topic of the presentation, actual slides for presentation, conclusion, question-answer session. We should plan accordingly so that it suits the available time.

There is no fixed or ideal time span for a presentation. But it really should not exceed 30- 40 minutes. And should not exceed 7-8 slides. Because after that if we continue, the audience will not be able to concentrate as they reach stagnation stage.

4) **Number of slides:**

Total number of slides is an important factor in the successful presentation. Once again there is no rule regarding the number of slides. But ideally there should be 8 to 10 slides which will require 30 40 minutes. 10 slides can be distributed into 2-3 for introduction 5-6 for main content and 2-3 for conclusions.

5) **Information on each slide:**

The information on each slide should not be too much. It should be brief and concise. We should avoid sentences instead words and phrases should be used. An average adult looks at a slide for only for 4-8 seconds before looking somewhere else.

6) **Language:**

Selection of the language is very important factor in presentation. It includes the selection of the language which his or her audience knows very well. Also it should include simple, clear, plain and denotative language.

These are the things which we keep in mind while preparing presentation. If the presentation is prepared neatly and well planned but if we fail to present the same in a systematic manner it will be a failure.

Actual Presentation:

Actual presentation includes many skills. For the successful delivery of the presentation one needs to plan. Some of the things which we should keep in mind while delivering the presentation.

1) **Introduction:**

Here the presenter should introduce himself or herself. In this he will include his or her complete name, name of his company or firm, designation, the place from where he comes, etc.

2) **Objective:**

After introduction the presenter should state the objective or purpose behind the presentation. He should make it clear that how much time is going to engage the audience for the presentation.

Santosh ... Patil Arts, Comm. & Science College ★ Mandrup

311

he accepts the responsibility. On the other hand when they achieve the goal a good leader give credit to his colleague.

A flock of ships whose leader is lion will win but it troop of lines whose leader is a ship will lose. This shows the capacity of the leader and how can we turn the tables.

Leadership skills involve the ability to take decisions to take initiatives to motivate and lead by example to use reason rather than emotions to resolve conflicts to take blame when things go wrong to handle emergencies and unforeseen situations and good organisation skills.

Latest discuss some of the qualities of a good leader:

1) Vision:

A good leader has a vision and he himself and his colleagues worked hard to make it into reality.

2) Motivator:

A good leader will always motivate himself as well as his colleagues. He tries to utilise the optimum quality and human resource of the team. But while doing this he doesn't torture them mentally or emotionally.

3) Trust in team:

He believes in his own quality and the qualities in his team members. He knows very well that after hard work his team will definitely get success.

4) Confidence:

A good leader is confident about his own qualities as well as his team's qualities. This confidence only help them to achieve their goals.

5) Clear communication:

A good leader communicates clearly and directly. He is very specific in the choice of the words for communication. He is clear and specific about each and every word uses.

6) Delegate the work:

This is the good way to complete the work within time and by the hands of suitable person who is skilled in in some area.

This will help the team to achieve the goal in less time and without any burden.

7) Positive attitude:

Leader always thinks positively. His positive thinking motivates the team members and even they start thinking positive automatically.

8) Sense of humour:

Being very serious and grave by nature and facial expression does not

Sangola Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College * Mandrup

ABOUT THE EDITOR

Dr. Sanjay B. Karande
M. A. B. Ed., Ph.D., SET

Working as an Assistant Professor and Head of the English Department at B. P. Sulakhe Commerce College, Barshi, Dist. Solapur (MS). His research papers have been published in many National and International journals. He has participated in various seminars, conferences and contributed his scholarly research papers. His areas of Interest are: Science Ficition, British Literature, ELT and Lingustics.

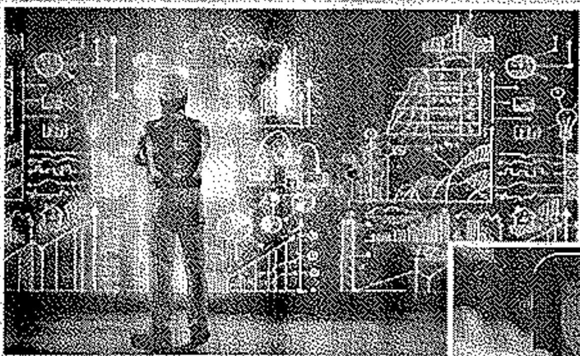

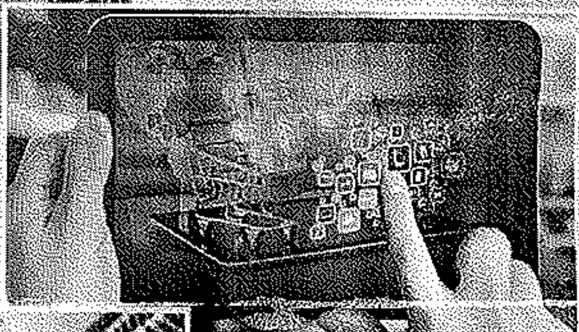

ISBN No.
9 789388 671194

Comm. & Sc
Mandrup
Santosh

3:41 PM

P
2019-20
25 312

Changing Trends in

MAN
&
ENVIRONMENT RELATIONSHIP

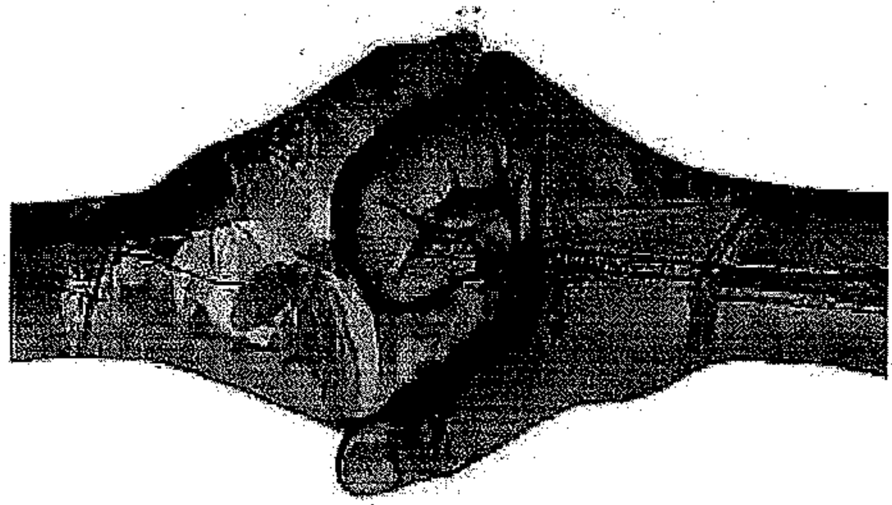

Dr. B. G. Rashinkar
Head, Dept. of Geography
Late. Aabasaheb Kakade College, Shevgaon.

Scanned wit... nn
Mandrup

Scanned with Car

ISBN NO. 978-93-5396-846-2 313

8. **Protection of Environment for Sustainable Development**
Dr. Shivaji B. Khemar & Dipak K. Dede (PP-67-74).

9. **Human & Nature Interface: A Review**
Dr. Bhagwat G. Rashinkar (PP-75-80).

10. **Nature-Human Interface: Changing Concerns**
Dr. Sachin R. Gowardhane (PP-81-84).

11. **Information Need of the Rural Farmers A study from Shevgaon, Ahmednagar (MS): A Survey**
Prof. Namdeo R. Kharjule (PP-85-96).

12. **Household Amenities of Drought Prone Area in Parner Tahsil of Ahmednagar District of Maharashtra**
Dr. Pandurang Y. Thombare (PP-97-106).

13. **Cost- effect Methods of Irrigation for Agriculture in Shevgaon Tahasil District Ahmednagar, Maharashtra.**
Prof. Kishor D. Kambale (PP-107-112).

14. **भारतातील जलसिंचन आणि जलसंवर्धन : एक चिंतन**
डॉ. नरसाळे दत्तात्रय वसंतराव (PP-113-120).

15. **जलप्रदूषण एक भौगोलिक अभ्यास**
प्रा. गायकवाड काकासाहेब सर्जेराव (PP-120-124)

Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College ★ Mandrup

Scanned with Car

- Hardin G. The tragedy of the commons. Science (1968)
- Foster JB. The Four Laws of Ecology and the Four Anti-Ecological Laws of Capitalism. New York: Monthly Review Press; (2012).
- Louv R. Last Child in the Woods: Saving Children from Nature-Deficit Disorder. Chapel Hill, NC: Agonquin Books; (2005).
- Park BJ, Tsunetsugu Y, Kasetani T, Kagawa T, Miyazaki Y. The physiological effects of Shinrin-yoku (taking in the forest atmosphere or forest bathing): evidence from field experiments in 24 forests across Japan. Environ Health Prev Med (2010
- Ryan CO, Browning WD, Clancy JO, Andrews SL, Kallianparkar NB. Biophilic design patterns: emerging nature-based parameters for health and wellbeing in the built environment (2014).

****

Sanjeevani Bhilare Arts, Science College Mandrup

Protection of Environment for Sustainable Development

Dr. Shivaji B. Khemar[1], Dr. Dipak K. Dede[2]

1.Agasti Mahavidyalay, Akole.

2. SBP Arts, Commerce & Sci. College Mandrup, Solapur.

Abstract:

The protection of environment is needed for sustainable development. The Industrial pollution, degradation of forests, depletion of ozone layer, the green house gases results in global warming and climate which will have an adverse impact on environment and human health. There is a need for conservation of Biodiversity, protection of wetlands and prevention of environmental pollution, promotion of ecological balance enables sustainable development. There are several provisions provided in Indian Constitution for Protection of environment. There are certain legislations enacted viz. Environment Protection Act, Wildlife Preservation Act, Biodiversity Conservation Act, water and Air pollution prevention Acts etc The Judiciary playing a vital role in protection of Environment. Through Judicial Activism the Supreme Court can issue directions under writ Jurisdiction under Article 32 of Indian Constitution. The United Nation Organisation passed several UN conventions like Ramsar Convention on protection of wetlands, and UN convention on Biodiversity etc. World Environment Day is being celebrated across the world on 5th June every year.

Present paper focus on the various environmental protection policies in surrounding countries and its history and future with the role for conservation our environment.

315

wealth of wetland ecosystems distributed in different geographical regions. India is also a signatory to the Ramsar Convention on Wetlands and the Convention of Biological Diversity; Apart from government regulation, development of better monitoring methods is needed to increase the knowledge of the physical and biological characteristics of each wetland resource, and to gain, from this knowledge, a better understanding of wetland dynamics and their controlling processes.

India being one of the mega diverse nations of the world should strive to conserve the ecological character of these ecosystems along with the biodiversity of the flora and fauna associated with these ecosystems. The Convention on Wetlands, signed in Ramsar, Iran, in 1971, is an intergovernmental treaty which provides the framework for national action and international cooperation for the conservation and wise use of wetlands and their resources. There are presently 158 Contracting Parties to the Convention, with 1758 wetland sites, totaling 161 million hectares, designated for inclusion in the Ramsar List of Wetlands of International Importance. Ramsar Convention is the only global environment treaty dealing with a particular ecosystem. The Ramsar Convention on Wetlands was developed as a means to call international attention to the rate at which wetland habitats were disappearing, due to lack of understanding of their important functions, values, goods and services. Governments which have joined the Convention are expressing their willingness to make a commitment for helping to reverse that history of wetland loss and degradation. In addition, many wetlands are international systems lying across the boundaries of two or

more countries, or are part of river basins that include more than one country.

Conservation of Biodiversity:

Conservation of Biodiversity is the need of the hour. The Biological Diversity Act, 2002 is a federal legislation enacted by the Parliament of India for preservation of biological diversity in India, and provides mechanism for equitable sharing of benefits arising out of use of traditional biological resources and knowledge. The Act was enacted to meet the obligations under Convention on Biological Diversity (CBD), to which India is a party. The National Biodiversity Authority (NBA) was established in 2003 to implement India's Biological Diversity Act 2002. The NBA is a Statutory, Autonomous Body and it performs facilitative, regulatory and advisory function for the Government of India on issues of conservation, sustainable use of biological resources and fair and equitable sharing of benefits arising out of the use of biological resources.

Wildlife Conservation:

Wildlife conservation is the practice of protecting endangered plant and animal species and their habitats. Among the goals of wildlife conservation are to ensure that nature will be around for future generations to enjoy and to recognize the importance of wildlife and wilderness lands to humans. Many nations have government agencies dedicated to wildlife conservation, which help to implement policies designed to protect wildlife. Numerous independent non-profit organizations also promote various wildlife conservation causes. Wildlife conservation has become an increasingly

that the right to live is not restricted to mere animal existence. Article 21 also constitute right to get pollution free water and air. Article 48 of Directive Principles of State Policy directs that the State to take steps to organize agriculture and animal husbandary on modern and scientific lines. Again Article 48-A requires the State to take steps to protect and improve the environment and to safeguard the forests and wildlife of the country. In M.C. Mehta (II) V. Union of India, the Supreme Court, relying on Article 48-A gave direction to Central and State Governments and various local bodies and Boards under the various statutes to take appropriate steps for the prevention and control of pollution of water. Article 51-A says that it shall be the duty of every citizen of India to protect and impove the natural environment including forests, lakes, rivers and wildlife, and to have compassion for living.

References:

- Indian Constitution
- Adhikari, S. (2010) Fundamentals of Geographical Thought, Chaitanya Publishing House, Allahabad
- Dikshit, R. D (2011) Geographical Thought: A Contextual History of Ideas, PHI Learning Private Ltd, New Delhi
- Martin, G. F and James, P. E. (1972) All Possible Worlds: A History of Geographical Ideas, John Wiley and Sons, New York.

****

Human & Nature Interface: A Review

Dr. Bhagwat G. Rashinkar

Late. Aabasaheb Kakade ACS College, Bodhegaon.

Abstract:

Nature is not an easy term to describe as it incorporates mainly of the visible manifestations of geography. Raymond Williams defines nature as, the material world itself, taken as including or not including human beings.' Tracing the history of the term he suggests that nature has often been used to describe the countryside', the unspoiled spaces', as also plants and creatures other than man.'. Surely the common sense in which nature has been described relates to environment, where even the human has been an integral component. In the context of our discussion, therefore, nature and environment convey almost the similar meaning. In exploring human-nature/environment connection we consider the natural circumstances and powers that affect and sometimes determine the actions of human groups. In excess of an extensive era of time in history this connection operates at two dissimilar stages; at one stage it wields power as a widespread ongoing procedure, and at the other it acquires the form of the connection of specific human groups to their immediate environments. For our purpose we do not especially favor any one of the two and give a narrative that tends to draw information from both as the situation demands.

This paper is review of the Man – Environment relationship regarding the history of man and some changes done in the environment.

Introduction:

JANSHAKTI

S.P.P.U PUNE

NAVMAHARASHTRA SHIKSHAN MANDAL SHEVGAON'S

LATE ABASAHEB KAKADE ARTS COLLEGE BODHEGAON

TAL – SHEVGAON, DIST.- AHMEDNAGAR.

(NAAC Accredited with 'B' Grade)

A Two Day State Level Seminar, On "Changing Trends in Man-Environment Relationship"

Sponsored By

B.O.D, Savitribai Phule Pune University, Pune

Organized By

Department of Geography,

Late Abasaheb Kakade Arts College, Bodhegaon

CERTIFICATE

This is to Certify that Prof./Dr. Deepak Kashinath Dede

From S. B. P. College, Mandrup, Tal. S. Solapur.

has participated / contributed as a Resource Person / Presented a Research Paper on Protection of Environment for Sustainable Development in the state level seminar held on 07th & 08th February 2020.

Dr. Bhagwat Rashinkar
(Head & Co-ordinator)

Dr. M.K. Fasale
(Principal)

26

318

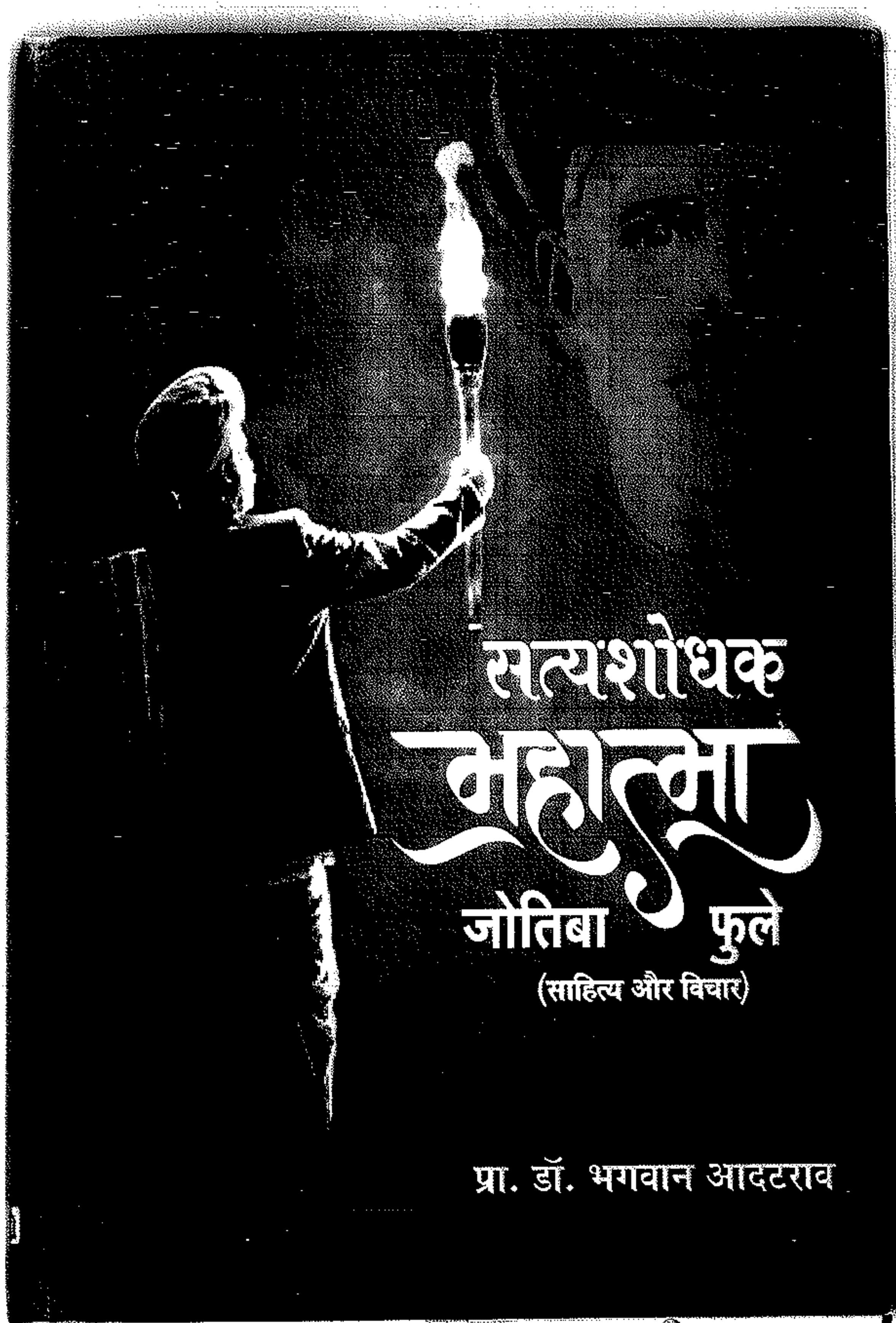

Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College Mandrup

Principal
Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm.
& Science College, Mandrup

सत्यशोधक
महात्मा जोतिबा फुले

(साहित्य और विचार)

प्रा. डॉ. भगवान आदटराव

Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College * Mandrup

Principal
Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm.
& Science College, Mandrup

320

प्रकाशक :

अधिकरण प्रकाशन

मकान संख्या-133, गली नम्बर-14, प्रथम तल,
बी-ब्लॉक, खजूरी खास, दिल्ली-110094
मोबाईल : 9716927587
ईमेल : adhikaranprakashan@gmail.com

प्रथम संस्करण	:	2020 मई
आवरण चित्र	:	लेखक के सौजन्य से
टाईप सेटिंग	:	मनीष कुमार सिन्हा
प्रिंटिंग	:	जी.एस. ऑफसेट, दिल्ली

© प्रा. डॉ. भगवान आदटराव

ISBN : 978-93-89194-41-8
मूल्य : 405 रुपये

सत्यशोधक महात्मा जोतिबा फुले, साहित्य और विचार (आलोचना) :
प्रा. डॉ. भगवान आदटराव

Satyashodhak Mahatma Jotiba Fule (Sahitya aur Vichar) (Crticisim) by
A.Proffessr DR.Bhagawan Adatrao

Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College, Mandrup

Principal
Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm.
& Science College, Mandrup

321

अनुक्रम

भूमिका	07
प्रकरण एक : जोतिबा फुले जीवन परिचय एवं रचना परिचय	17
प्रकरण दो : जोतिबा फुले की समकालीन परिस्थिति	29
प्रकरण तीन : जोतिबा फुले के धार्मिक विचार	56
प्रकरण चार : जोतिबा फुले के सामाजिक विचार	79
प्रकरण पाँच : जोतिबा फुले का व्यापक मानवतावाद	96
प्रकरण छह : जोतिबा फुले : साहित्यिक मूल्यांकन	115
प्रकरण सात : जोतिबा फुले के विचारों का युगीन महत्व	140
संदर्भ ग्रंथ सूची	162

Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm. & Science College * Mandrup

Principal
Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm.
& Science College, Mandrup

322

लेखक परिचय

प्रा.डॉ. भगवान नागनाथ आदटराव

अध्यापन अनुभव : कुल 17 वर्ष

विश्वविद्यालयीन स्तर पर कार्य :

1. पूर्व संचालक, विद्यार्थी कल्याण विभाग, पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर सोलापूर विश्वविद्यालय, सोलापूर
2. पूर्व समन्वयक, आविष्कार विभाग, पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर सोलापूर विश्वविद्यालय, सोलापूर
3. पूर्व समन्वयक, विशेष कक्ष, पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर सोलापूर विश्वविद्यालय, सोलापूर
4. सदस्य, अधिसभा, पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर सोलापूर विश्वविद्यालय, सोलापूर
5. सदस्य, व्यवस्थापन परिषद, पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर सोलापूर विश्वविद्यालय, सोलापूर

शोधालेख : कुल 21 शोधालेख प्रकाशित

प्रकाशित ग्रंथ : 1. भाषा विज्ञान एवं हिंदी भाषा,

2. सूचना प्रौद्योगिकी एवं हिंदी भाषा(संपादित)

संप्रति : सहयोगी प्राध्यापक, हिंदी विभाग, संतोष भीमराव पाटील कला, वाणिज्य एवं विज्ञान महाविद्यालय, मंद्रुप, जिला सोलापूर(महाराष्ट्र)

संपर्क : 9850270214

नयी रचना नये विचार
अक्षर अक्षर आखर

Principal
Santosh Bhimrao Patil Arts, Comm.
& Science College, Mandrup